De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 16. Brieven 2204-2356

Desiderius Erasmus

Vertaald door: Tineke ter Meer

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 16. Brieven 2204-2356* (vert. Tineke L. ter Meer). Ad. Donker, Rotterdam 2018

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr17_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

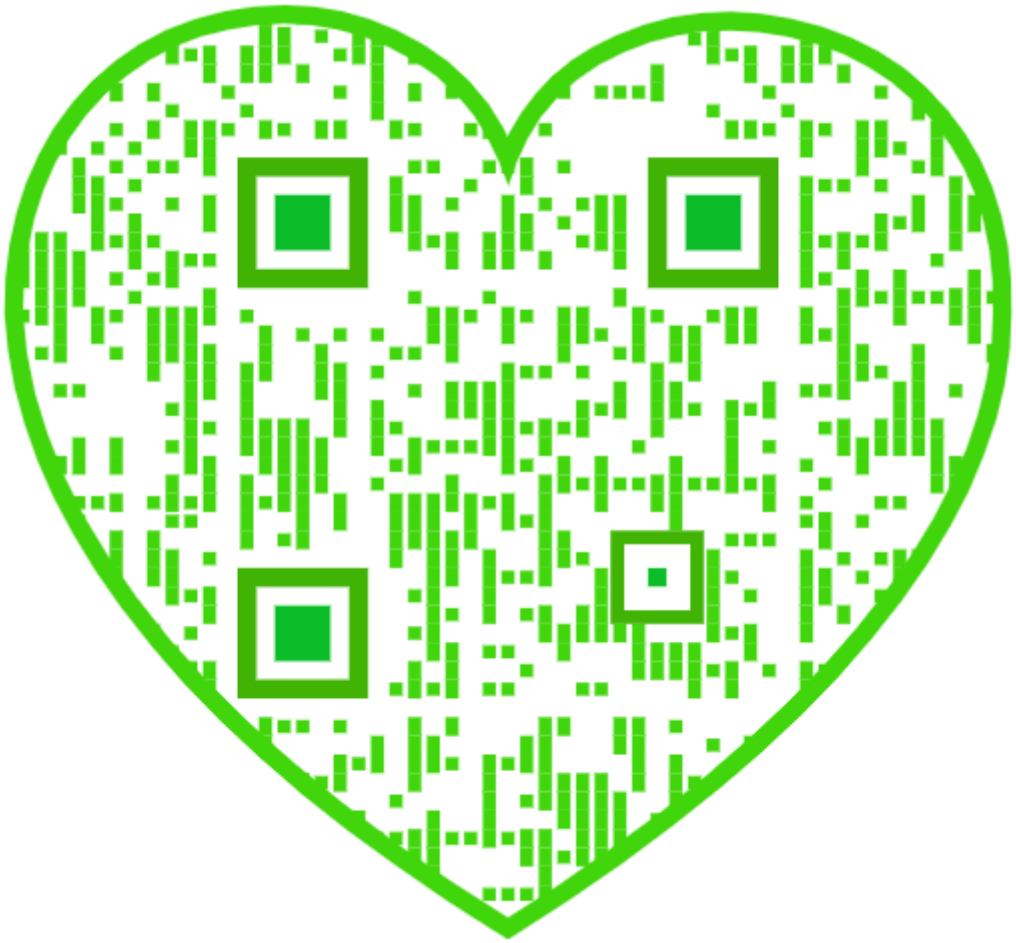

Inleiding

Erasmus van augustus 1529 t/m juli 1530

Uit de periode 9 augustus 1529 tot en met 31 juli 1530 zijn 156 brieven van en aan Erasmus bekend. De vorm waarin ze zijn overgeleverd varieert van een geautoriseerde gedrukte versie tot een rommelig kladje vol doorhalingen. Tot die laatste categorie horen elf brieven van de jurist Bonifacius Amerbach, hoogleraar aan de universiteit van Bazel. Van Erasmus ontving hij in deze periode eenzelfde aantal eigenhandig geschreven brieven en nog twee waarvan alleen kopieën bekend zijn. Al deze brieven dragen het karakter van privé-correspondentie.

Dat laatste geldt bij uitstek voor hun brieven over Erasmius Froben, de jongste zoon van de overleden drukker Johann Froben en petekind van Erasmus. De ongeveer vijftienjarige jongen had enige tijd bij zijn peetvader in Freiburg doorgebracht en was vervolgens door zijn beduidend oudere halfbroer Hieronymus weer meegenomen naar Bazel. Blijkbaar liepen de meningen uiteen hoe de verdere opleiding van Erasmius eruit moest zien. Erasmus ziet hem het liefst in Leuven studeren, maar de familie heeft daar andere gedachten over. Helemaal zeker van zijn zaak is ook Erasmus zelf niet. Terug in Bazel laat de jongen niets van zich horen en blijkens brief 2229 had hij een briefje dat de grote geleerde aan hem had geschreven in Freiburg laten liggen. Uiteindelijk vertrekt Erasmius inderdaad naar Leuven, maar op dat moment heeft Erasmus al bijna spijt van de aanbevelingsbrief die hij heeft meegegeven voor Conradus Goclenius, hoogleraar Latijn aan het Drietalencollege aldaar.

Erasmus vreesde dat Erasmius in Bazel in aanraking zou komen met ketterse ideeën. De drukkerij van Froben had namelijk een uitgave van Chrysostomus in Latijnse vertaling op stapel staan en dit had geleid tot contact met de Bazelse reformator Johannes Oecolampadius, die eerder vertalingen van deze kerkvader had gepubliceerd (brief 2231). Verder was Simon Grynaeus bij het project betrokken, iemand die eveneens tot het andere kamp behoorde. Erasmus zelf was in het voorjaar van 1529 naar Freiburg verhuisd om iedere schijn te vermijden dat hij de omwenteling die in de stad had plaatsgevonden goedkeurde. Amerbach daarentegen bleef in Bazel ondanks

steeds verdergaande maatregelen tegen degenen die weigerden de oude kerk los te laten. In zijn brieven aan Erasmus kon hij zich vrij uiten over de evangelischen, zoals de aanhangers van de reformatie werden genoemd. Of zijn opmerking over de veiling van kerkelijke gewaden ('Je zult binnenkort zien dat we allemaal, geheel volgens de christelijke eenvoud, zijden kleding aanhebben') werkelijk Erasmus heeft bereikt, weten we niet, omdat de bewuste passage slechts in één van de bewaard gebleven kladversies staat (brief 2248). Ditzelfde geldt voor het ironische slot van brief 2267 over de kwestie of Hendrik VIII mocht scheiden van Catharina van Aragon.

Amerbach voelde zich verplicht Erasmus op de hoogte te stellen van enkele publicaties van de kant van de evangelischen in Straatsburg, zodat hierop een adequate reactie kon volgen (nrs. 2219, 2289 en 2312). Op verzoek van Erasmus zorgde hij ook voor een exemplaar van Luthers pamflet over de oorlog tegen de Turken, gepubliceerd rond de tijd dat Erasmus zijn eigen *De bello Turcico* schreef. Omdat dit laatste werk begint en eindigt met een aanspreking tot de persoon aan wie het is opgedragen, Johann Rinck, zijn die gedeelten als brief opgenomen, met nog een derde passage (nr. 2285). Erasmus bekritiseert daarin het gebrek aan vrijgevigheid als het om de financiering van een dergelijke oorlog gaat, maar levert tevens scherpe kritiek op de handel in aflaten die gebruikelijk was om zulke ondernemingen te bekostigen. De mensen hebben überhaupt genoeg van aflaten. Die mochten bijvoorbeeld verkocht worden na een overstroming in West-Vlaanderen: 'Men gaf royaal, zodat de getroffenen met dat geld geholpen zouden worden.... Waar dat geld naartoe is gegaan hoef ik niet te vertellen, in elk geval is er niets gebruikt voor het doel waarvoor het was ingezameld.'

De hier verwoorde kritiek op aflaten wordt nadrukkelijk in de mond gelegd van 'de mensen'. Erasmus hoedt zich ervoor een gebruik dat door de kerk was goedgekeurd te hekelen; zijn kritiek geldt alleen het misbruik dat ervan wordt gemaakt. In brief 2205 aan Johann von Botzheim gaat hij op dezelfde wijze nog andere kerkelijke gebruiken langs. Ook in deze brief probeert Erasmus het risico te vermijden dat hij door zijn kritiek met Luther wordt geassocieerd: hij wil geen mensen verdedigen die iets wat op zichzelf goed is aanvallen omdat sommigen het misbruiken. Een goede vriend van hem, Cuthbert Tunstall, bisschop van Londen, raadt hem in brief 2226 aan zich duidelijker te profileren met betrekking tot het vraagstuk van de eucharistie. Erasmus doet dat met de uitgave van een werk van de middeleeuwse theoloog Alger van Luik over dit onderwerp, met een voorrede die iedere twijfel over zijn acceptatie van de traditionele visie van de kerk moet wegnemen (brief 2284).

Erasmus' vijanden van katholieke zijde konden niettemin op een ferme repliek rekenen. De nog geen dertigjarige Leuvense franciscaan Frans Titelmans produceerde een wijdlopige dialoog tussen hemzelf en de ‘oudjes’ Lorenzo Valla, overleden in 1457, Erasmus en diens oudere tijdgenoot Jacques Lefèvre, die zich met de Griekse tekst van het Nieuwe Testament hadden beziggehouden. Johann von Botzheim ontving op zijn eigen verzoek een voorproefje van Erasmus' weerlegging, waarvan de epistolaire gedeelten zijn opgenomen als brief 2206, met passages over het taaleigen van het Nieuwe Testament en de status van de Vulgaat. Van Spaanse zijde had Luis de Carvajal de aanval op Erasmus geopend. Zowel hij als zijn Leuvense medebroeder zijn doelwit van de felle brief 2275, gericht aan de franciscanen in het algemeen.

In het voorjaar van 1530 gaat het bericht rond dat de keizer in Bologna van de paus de keizerskroon heeft ontvangen en op weg is gegaan naar Augsburg, waar een rijksdag gehouden zou worden. Ook anderen waren onderweg. Zo ontving Erasmus uit Linz brief 2309 van Johann Henckel, die meereisde met Maria van Oostenrijk. Hij beantwoordt daarmee een brief die, zo laat Henckel weten, met het recent opgezette postsysteem naar de plaats van bestemming was gebracht. Eveneens uit Linz kwam een brief van Caspar Ursinus Velius die zich in het gevolg van koning Ferdinand bevond. Ursinus Velius schrijft dat zijn huwelijksfeest in Wenen ten tijde van het beleg niet begeleid werd door luitmuziek, maar door het gekletter van Turkse wapens. De volgende dag, zo vertelt hij, stuurt hij zijn echtgenote en familie de stad uit; drie dagen later weet hijzelf nog net weg te komen (brief 2313).

De kwestie van de Turkse dreiging stond op de agenda van de rijksdag, die op 20 juni 1530 door Karel V werd geopend. Daarnaast was het de bedoeling dat er een oplossing werd gevonden voor de godsdienstkwestie. Simon Pistoris bericht Erasmus op 27 juni over een tekst die twee dagen daarvoor was voorgelezen tekst, de Confessie van Augsburg (brief 2333). Pistoris is een van de correspondenten die laat blijken dat Erasmus in Augsburg wordt verwacht om advies uit te brengen. Het gerucht ging zelfs dat hij door de keizer was ontboden (brief 2350a). Veelzeggend is brief 2354 van Cornelis Croock, waarvan de inhoud geheel losstaat van de rijksdag, maar waarvan de adressering ‘Freiburg im Breisgau of Augsburg’ luidt. Erasmus bleef evenwel in Freiburg, om twee redenen: hij is ziek en hij weet geen oplossing. ‘Als iemand iets redelijks naar voren brengt, krijgt hij meteen “Dat is lutheranisme!” naar zijn hoofd’. Dit laatste schrijft hij aan Melanchthon, die evenals anderen een uitvoerige beschrijving van zijn ziekte krijgt (brief 2343).

Hoe het Erasmius Froben in Leuven verging, valt te lezen in een wat ontnuchterende brief van Goclenius (nr. 2352), waaruit blijkt dat Erasmus zijn aanbeveling in een latere, niet bewaarde brief genuanceerd heeft. In dezelfde brief doet Goclenius een verwoede poging de ander iets uit te leggen op financieel gebied. Zijn conclusie is dat Erasmus geen aandacht voor dergelijke zaken heeft. ‘Je gedachten zijn natuurlijk zo bij die gewijde studie waarmee je een zegen voor onze generatie bent, dat ze niet tot deze nietigheden afdalen.’

De vertaling van de brieven is gebaseerd op de uitgave van de Latijnse tekst door P.S. en H.M. Allen (*Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, deel 8), aangevuld met brief 2253a uit deel 11 en drie niet in de uitgave van Allen opgenomen brieven (2233a, 2259a en 2350a). Voor de noten is gebruik gemaakt van *The Correspondence of Erasmus*, deel 16 (vertaling Alexander Dalzell, noten James M. Estes), onderdeel van de *Collected Works of Erasmus* uitgegeven door de University of Toronto Press. Wanneer er bij verwijzingen naar andere correspondentie geen noot staat, betreft het brieven die niet teruggevonden zijn. Graag dank ik Robin Buning voor zijn aantekeningen bij een eerdere versie van de vertaling.

2204 *Aan Janus Cornarius*
Freiburg, 9 augustus 1529

Erasmus groet de arts Janus Cornarius uit Zwickau

U met uw geweldige gaven verdiende het dat ik u met groot enthousiasme in de armen zou sluiten, zeer geachte Cornarius, en met alle mogelijke voorkomendheid zou bejegenen. Het ligt ook beslist in mijn aard voor mensen zoals u respect te hebben en genegenheid te voelen. Maar het komt onder andere door de voortdurende, bijna abnormaal te noemen werkdruk, dat ik me tegenover iedereen zonder onderscheid als een Scyth[1] gedraag. Des te meer waardeer ik uw vriendelijkheid; want hoewel u met het volste recht over mijn onbeleefdheid zou kunnen klagen, bedankt u zelfs voor de vele belangrijke diensten die Erasmus u (jawel!) bewezen heeft.

Hopelijk zult u rustig doorgaan met wat u met zoveel precisie en ongetwijfeld evenveel succes begonnen bent op het gebied van Hippocrates, prins van de geneeskunst.[2] Het talent is er, de kennis is er, de lichamelijke conditie en het elan zijn er, kortom, er ontbreekt niets wat naar mijn idee vereist is voor het succesvol volbrengen van die taak, hoe moeilijk ook. Daar zou ik u dan ook toe aansporen, als ik niet zag dat u er allang de vaart in hebt.

Als u weer een bezoek aan Wittenberg brengt,[3] moet u namens mij nadrukkelijk de groeten aan Melanchthon doen. Ik weet namelijk niet hoe de verstandverhouding tussen mij en Luther is, aangezien hij, zoals wel duidelijk is, niet duldt dat iemand een andere mening heeft. Ik wens u het geluk toe dat bij uw uitnemende kwaliteiten past. U zult niet vergeefs een beroep op mij doen, mits het in mijn macht ligt te doen wat u vraagt.

Freiburg im Breisgau, 9 augustus 1529

1. D.w.z. als een barbaar; vgl. *Adagia* 3885.
2. Cornarius publiceerde onder andere een uitgave met Latijnse vertaling van Hippocrates' *De aere, aquis et locis libellus. Eiusdem de flatibus.* Het werk verscheen bij Froben in Bazel in dezelfde maand waarin Erasmus deze brief schreef.
3. Cornarius was in 1530 weer terug in zijn geboortestad Zwickau.

2205 *Aan Johann von Botzheim*
Freiburg, 13 augustus 1529

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet Johann von Botzheim

Jij, mijn beste Botzheim, behoort volgens mij niet tot het slag mensen dat vriendschap afmeet aan beleefdheidshalve uitgewisselde brieven; evenmin ben ìk iemand bij wie de herinnering aan oprechte vrienden, mensen zoals jij dus, kan vervagen, zelfs niet door de dood, laat staan door een onderbreking van het contact. Maar sinds ik twee of drie brieven van je ontving,[1] diende zich niemand aan die naar Überlingen ging, jullie nieuwe gebied.[2] Ook bedacht ik me dat jij in deze chaotische situatie de rol van vice-deken vervult en daarom amper een moment tijd hebt voor het lezen van een brief die nergens over gaat of niets bijzonders bevat. Want soms gaat het groeten juist tegen de wellevendheid in en bewijs je iemand een dienst door te zwijgen. Het is niet aardig een vriend met een niet-serieuze brief op te zadelen en het is gevaarlijk over serieuze dingen te schrijven.

Je zult zeggen: ‘Maar zoals vrienden onderling op een gemoedelijke toon gekheid maken als ze bij elkaar zijn, zo doen ze dat per brief als ze niet bij elkaar zijn’. Zeker, maar alleen in rustige tijden. Bovendien is ‘een betoog op het verkeerde moment als muziek bij rouw’.[3] Misschien verwachtte je een troostende brief van me, maar op dat moment was het zo met mij gesteld, dat ik eerder zelf een arts nodig had. Verder wist ik heel goed hoe je met die werkelijk edele, werkelijk christelijke inborst van je altijd boven alle toevallige gebeurtenissen stond. Tot nu toe heeft de fortuin het enkel op het minste deel van je geluk gemunt: er wordt alleen aan je bezit geknaagd, je reputatie en je leven zijn veilig.

‘Maar het is wel een soort ballingschap die we ondergaan’, zeg je. Ook al zou dat zo zijn, dan is het geen wrede ballingschap, die bovendien misschien niet lang zal duren. Tegenover welke sterveling was de fortuin tenslotte zo toegeeflijk, met voortdurende gunstbewijzen, dat hem niets onaangenaams overkwam? Als het niet mogelijk is onheil te vermijden of te verdrijven, zullen we het verdriet in elk geval aanzienlijk verminderen als we het op een gepaste manier verdragen. Dat gebeurt wanneer ieder voor zichzelf bedenkt, wat ook echt het geval is, dat het de hand van de Heer is die ons tijdelijk kas-

1. Bewaard gebleven is brief 2117.
2. Botzheim was een van de kanunniken die in april 1527 Konstanz verlieten wegens de Reformatie. Ze vestigden zich in Überlingen.
3. Sirach 22:6.

tijdt, niet om ons ongelukkig te maken, maar om ons beter te maken. Maar als we gelaten een pak slaag van onze aardse ouders verdragen, zelfs als ze een keer zonder reden tekeergaan, met hoeveel meer gelatenheid moeten we de hand van de almachtige verdragen, die niet alleen de vader van ons lichaam, maar ook van onze geest is! Hoe ver zijn we nog steeds verwijderd van de stelregel van de heilige Job![4.] De Israëlieten moesten een zeventigjarige ballingschap ondergaan en kregen hun tempel terug zodra het de Heer behaagde.[5.]

Tussen alle middelen die retoren plegen te bedenken om verdriet tegen te gaan, vind ik er geen een die effectiever is dan wanneer we denken: 'Hij is de Heer, laat hij doen wat goed is in zijn ogen.'[6.] We hebben ergere dingen verdiend; hij is niet minder genadig wanneer hij leed berokkent dan wanneer hij het verzacht. Hij alleen weet wat goed voor ons is. Laat hij zelfs doden, als hij dat wil; hij kan immers alleen willen wat het beste is. Vaak redt hij door te doden en doodt hij door te redden. Als we zoveel goede dingen uit de handen van de meest vrijgevige vader hebben ontvangen, waarom vinden we de door hem gezonden kwellingen zwaar, wanneer we het verdienen zwaardere dingen te verduren? Hij is toegeeflijk, hij koestert geen onverzoenlijke haat, hij zendt ons geen kwellingen die we niet aankunnen, maar denkt zelfs onder het kastijden aan zijn barmhartigheid en voegt er naargelang de bitterheid de troost van de Geest bij.[7.] Als die troost er is, worden vrome harten noch door de dood, noch door martelingen erger dan de dood ontmoedigd; als die er niet is, worden we zelfs door de minste tegenspoed onderuitgehaald. Daar komt bij dat hij op aarde de tijdelijke kwellingen ruimschoots met de troost van de Geest vergoedt en in het hiernamaals met de eeuwige zaligheid beloont. Bovendien hangt het van onszelf af of we die tegenspoed, zoals we die verzachten, ook korter maken: als we zouden overdenken hoe slecht we onze voorspoed hebben gebruikt en de rechtvaardigheid van God zouden erkennen; als we met geheel ons hart onze onrechtvaardigheid zouden belijden en hem om ontferming zouden vragen; en als we er niet naar zouden streven anderen te straffen voordat we onszelf gestraft hebben. Als we eerst onszelf straffen, zal hij van een aanklager een verdediger worden en van een die doodt een arts worden. Laten we tot de Heer roepen, niet tot deze of gene vorst, niet tot gewapende cohorten; laten we, zeg ik, tot de Heer roepen en hij zal de slechte tijd verkorten.[8.]

4. Job bleef volgens het gelijknamige bijbelboek God trouw, ondanks zware beproevingen.
5. 2 Kronieken 36; Ezra 1.
6. 1 Samuel 3:18.
7. Vgl. 1 Korintiërs 10:13.
8. Matteüs 24:22; Marcus 13:20.

Maar de christelijke moraal is - hoe droevig! - zover achteruitgegaan, dat niemand meer ten volle begrijpt wat het is tot de Heer te roepen, terwijl dat bijna het belangrijkste is van het hele christelijke geloof. De een kijkt naar de macht van kardinalen en bisschoppen, de ander naar de legermachten van vorsten, weer een ander naar de samenzwerende falanxen van theologen en monniken. Vertel me, wat anders zijn dit dan menselijke overwegingen? Wat verwachten we daar wel niet van? Toch zeker niet dat de christelijke vroomheid weer opbloeit, maar dat we naar de vroegere rijkdom en genoegens, dat we naar de vroegere tirannie teruggaan. Maar juist daarom zond de Heer die brutale en hardvochtige lieden die ons kastijden, om ons wakker te schudden tot we weer nuchter zijn, omdat we dronken van genot waren en indommelden bij alle aardse rijkdom. Hij wilde dat we verachten wat we al die tijd ten onrechte liefhadden en onze aandacht op betere dingen zouden richten.

Bepaalde lieden zorgden dat de huidige onrust over een fantastisch aanknopingspunt beschikte; ze spanden het touwtje bovenmatig strak en wilden het liever laten knappen[9.] dan heel houden door de spanning te verminderen. De paus, als leider van de gehele kerk, heeft het meeste gezag en daarom is men hem ook de meeste eer verschuldigd. Maar degenen die zijn macht tot in het oneindige verheerlijkten, lieten dit touwtje zo niet breken, dan toch in elk geval rafelen. Vroeger werden de pauselijke aflaten, zolang ze binnen de perken bleven, eerbiedig door het volk aanvaard. Maar zodra pachters[10.] en monniken ze om eigen gewin met een enorme optocht kwamen brengen, op een buitensporige manier kwijtschelding verkondigden en die met grote inhaligheid verleenden, toen alle kerken tot in het oneindige gevuld waren met het rood van het kruis en de geldkist, toen er aan elk van de pilaren het pauselijk vaandel met de drievoudige kroon hing,[11.] toen ze sommigen zelfs dwongen aflaten te kopen (wat volgens zeggen in Spanje praktisch het geval is), braken ze haast ook dit touwtje.

Zo werd bijna ook een ander touwtje gebroken, toen ze het aanroepen en vereren van heiligen ombogen in de richting van bijgeloof, of er buitensporig veel nadruk op legden. De inrichting met portretten en beelden ter versiering of ter nagedachtenis van hen, door wier voorbeeld we aangevuurd konden worden tot een vrome levenswijze, getuigde van smaak. Maar toen

9. *Adagia* 467.
10. D.w.z. zij die het recht hadden gekocht om aflaten te verkopen.
11. Zoals te zien is op een houtsnede die onder meer gebruikt is als titelprent van een anoniem pamflet *On Aplas von Rom kan man wol selig werden* (Augsburg, 1521). De kleur van het kruis en de geldkist noemt Erasmus ook in brieven 2256 en 2285.

de kerken aan alle kanten volgehangen werden met ongepaste schilderijen, toen we bijna afgleden naar verafgoding van die bijgelovigheden, gaven we ook dit touwtje de kans om te breken.

Het is ook een oud gebruik en een vrome taak God te loven met hymnen en liederen die de Geest ingeeft.[12] Maar toen men in de kerk muziek hoorde die beter bij feestmalen en bruiloften paste dan bij de eredienst, toen heilige woorden door overdreven gebrul werden overstemd, ja, men zelfs af en toe nietszeggende onzin van mensen zong in plaats van wat door God was ingegeven, toen men ten slotte in de kerk niets anders deed dan zingen, begon ook dit touwtje gevaar te lopen. Wat kan er heiliger zijn dan de mis? Maar toen minderwaardige, ongeschoolde priesters een stuk of drie missen met geen andere bedoeling leerden en niet anders in praktijk brachten dan een schoenmaker het schoenlappersvak,[13] toen mensen die geregeld de tafel van de Heer naderden er openlijk een goddeloze levenswijze op na hielden, toen dit mysterie niet met het godsdienstige gevoel voltrokken werd waarmee dat hoorde te gebeuren, toen ze van zoiets heiligs ordinair gesjacher maakten, scheelde het niet veel of ze braken ook dit touwtje.

Wat is er verder heilzamer dan de biecht? Toen ze ook die al te strak aansnoerden en al te precies maakten, toen ze onder die dekmantel simpele mensen het geld uit de zakken klopten, toen ze de kuisheid van meisjes belaagden en andere schanddaden begingen die ik niet zal noemen, toen ze iets wat bedacht was als geneesmiddel voor de ziel in hun eigen tirannie veranderden, gaven ze het touwtje toen niet een prachtige kans om te breken?

Zolang er dus geen grens zit of eind komt aan door mensen bedachte bepalingen, zolang ze die vaak met het oog op gewin en tirannie instellen of, als ze reeds waren ingesteld, verdraaien, komt ook dit touwtje in gevaar. Zo kon het misschien ook gebeuren dat priesters, doordat ze niet hun best deden om een respectabel leven te leiden, maar wel enorm respect eisten, zich de minachting van velen op de hals haalden. Evenzo ging het met de monniken. Ze streefden er niet naar zich door de zuiverheid van hun levenswandel en van hun karakter bij de mensen geliefd te maken, maar vertrouwend op hun macht, talrijkheid, samenzweringen en andere dubieuze praktijken, probeerden ze met geweld degenen te onderdrukken die ze niet met bedrog om de tuin konden leiden. Ze hechtten zoveel waarde aan hun habijt, dat ze ziekten konden verdrijven, families rijk konden maken en tegen boze geesten konden beschermen. Wat bereikten ze daarmee behalve dat zij die eerst als goden beschouwd werden, nu amper voor fatsoenlijke mensen doorgaan?

Ik vertel dit niet, mijn beste Botzheim, om mensen te verdedigen die din-

12. Efeziërs 5:19; Kolossenzen 3:16.
13. Namelijk om er hun brood mee te verdienen; vgl. brief 2284, p. 177.

gen die op zich goed zijn, in een kwaad daglicht plaatsen vanwege het misbruik dat ervan wordt gemaakt, en wat terecht werd ingesteld liever aanvallen dan herstellen. Ik vertel het deels zodat we ook om die reden gematigder reageren op dingen waartoe we zelf aanleiding gaven, en deels om aan te geven op welke manier deze stormen tot bedaren gebracht kunnen worden. Want gezien de huidige partijvorming onder de mensen ben ik bang dat zij die van harte Christus' glorie en de waardigheid van zijn huis liefhebben, niet beter af zijn, hoe de dobbelsteen ook rolt. Zij die zichzelf aanprijzen onder de vlag van het evangelie, gaan gewoonlijk zo te werk, dat het lijkt alsof ze uit zijn op liederlijkheid of rijkdom of anarchie en onbeperkte vrijheid om te doen wat men maar wil. In elk geval wordt niemand een beter mens en worden de meesten alleen maar slechter. Omgekeerd zijn er bij de andere partij, die als algemeen christelijk beschouwd wil worden, mensen die geen enkele aantasting van de vaste gebruiken dulden; ze voegen er integendeel nog flink wat bijgeloof en farizeïsme aan toe. Tegenover hen staan mensen die weliswaar zeggen dat ze Luther vervloeken, maar die toch op veel punten zijn dogma's in praktijk brengen, zo hij dit al ooit onderwezen heeft. Ze verwaarlozen de getijden en bidden überhaupt niet; ze onderhouden de door de kerkelijke wetten voorgeschreven vasten niet en eten op die dagen zelfs uitgebreider dan anders. Ze storen zich volstrekt niet aan de pauselijke constituties over de immuniteit van kerkelijke functionarissen, over het mijden van simonie, over het met rust laten van geestelijken en zeer veel andere, zodat misschien niemand de pauselijke decreten meer doet wankelen dan zij die zich uitgeven voor geweldige beschermers van de kerk.

Er gaat een gerucht, te hardnekkig om als volstrekt onwaar afgedaan te kunnen worden, dat de keizer en de koning van Frankrijk weer vrede hebben gesloten (op welke voorwaarden is nog niet duidelijk),[14.] en dat het rekruteren van soldaten en innen van belasting dat onlangs plaatsvond niet voor de oorlog was, maar voor de plechtigheid rond de kroning tot keizer door de paus.[15.] De keizer, die ontzettend vroom is, lijkt namelijk alle gerechtigheid te willen vervullen.[16.] Of het waar is, weet ik niet. Want daar staan geruchten

14. Op 5 augustus 1529 kwam de Damesvrede van Kamerijk tot stand, genoemd naar Margaretha van Oostenrijk en Louise van Savoye, die respectievelijk Karel V en Frans I vertegenwoordigden. Hiermee kwam een einde aan de oorlog van de Liga van Cognac, waarin onder meer Frankrijk, Engeland, paus Clemens en Venetië tegenover Karel V stonden.
15. Op 24 februari 1530.
16. De formulering is ontleend aan Matteüs 3:15, het antwoord van Jezus aan Johannes de Doper, die zich erover verbaast dat Jezus door hem gedoopt wil worden.

over een vreselijke oorlog tegenover; overigens heb ik ook dit liever dan oorlog. Mij komt het in elk geval bekend voor dat men de vreselijkste oorlogsdreiging verzint, dat er soldaten gerekruteerd worden, wachtposten uitgezet worden, belasting opgelegd wordt, juist wanneer er heimelijk overeenstemming tussen de vorsten wordt bereikt. Als het evenwel geen ijdel gerucht is en het goed gaat tussen de keizer, de paus, de koning van Frankrijk, de koning van Engeland en de overige vorsten, moeten we bovenal bidden dat ze hun krachten bundelen om de evangelische vroomheid te doen opleven. Want er is geen twijfel over mogelijk dat deze eensgezindheid zal uitnodigen tot ingrijpende plannen voor verandering. Maar alleen bidden dat de vorsten er zo over denken is niet genoeg; we moeten ernaar streven dat we het ook verdienen. Want vaak doen zij dwaze dingen door onze schuld.

Voor het geval je nieuws over mijn situatie wilt horen: nooit heeft Béda met zijn handlangers zo getriomfeerd. Ze hebben gezorgd dat Louis Berquin op de brandstapel belandde.[17.] Ik ken hem niet van gezicht en ben evenmin bekend met zijn zaak. Ik weet alleen dat hij niet in staat was zijn misplaatste optimisme te laten varen en naar waarschuwingen van vrienden te luisteren; op die manier bezorgde hij mij veel vijanden en bewerkte hij zijn eigen ondergang, althans wat lijfsbehoud betreft, tot grote droefheid van alle voorstanders van een betere soort studie. Mensen die hem van naderbij kenden, beweren dat niemand onbaatzuchtiger was dan hij. De man is aan niets anders ten onder gegaan dan aan vrijmoedigheid, gevolg van een zuiver geweten, en zelfvertrouwen.

Tot nu toe waren het dominicanen en karmelieten die in groten getale naar voren traden om mij vol overgave last te bezorgen. Nu heb ik geen ergere vijanden dan de afstammelingen van Franciscus, en wel uit de groep die om onduidelijke redenen bekend staat als observanten. In Friesland heb je een dominicaan, een zekere Laurentius Rufus,[18.] naar men zegt nu prior van Groningen, een krachtige persoonlijkheid, die graag aan het woord is. Toen hij in Leuven de theologische lauwerkrans probeerde te bemachtigen, is hij maandenlang in preken die hij voor het volk hield, tekeergegaan tegen de auteur van de *Zotheid.* Op die manier wilde hij bij zekere theologen in het gevlij komen. Zijn optreden deed ons aan de Oude Komedie denken; het was alsof hij ingesmeerd met most vanaf de wagen sprak[19.] en niet vanaf de preek-

17. Op 17 april 1529.
18. Laurens Laurensen.
19. Zie *Adagia* 673 (Vanaf de wagen spreken), waar Erasmus wijst op de vrijpostigheid van de Oude Komedie (vijfde eeuw v.Chr.) en uitlegt dat de stukken op een wagen werden opgevoerd door jongelui die hun gezicht met most insmeerden om niet herkend te worden.

stoel de evangelische leer verkondigde. Maar hier[20.] gedroeg hij zich alleen binnen de muren van zijn klooster als een razende.

Er kwam een ander die tot dezelfde gemeenschap hoort, een nog veel krachtiger figuur, die een uur lang in de Sint-Pieterskerk[21.] tegen Erasmus tekeerging, met zo'n vulgaire brutaliteit dat verschillende mensen de dienst lieten voor wat hij was en morrend naar huis gingen. Onder hen waren er ook die mij niet kenden. Verbaast het je dat hij dat durfde? In de eerste plaats was hij een dominicaan, verder was hij te gast en had hij amper behoorlijk gegeten voordat hij weer ergens anders heen ging. Ook ontbrak het daar niet aan theologen die hierbij maar al te graag een oogje dichtdeden.

Na hen kwamen er vier uitverkoren voorvechters van de kerk,[22.] die samen in Antwerpen een boekje lieten drukken, tegen een algemene bepaling van de magistraat in. Mijn hemel, wat voor boekje! Het wemelde overal van de kromme zinnen, leugens, meer dan vulgaire scheldwoorden, domme en dwaze uitspraken. Een van hen was 'onze magister' Bucenta,[23.] een ander zou kort daarna zijn baccalaureaat halen. Johannes Faber, ooit prior van het klooster te Augsburg, had mij vroeger tijdens ontmoetingen geweldig naar de mond gepraat en zich onacceptabele scheldwoorden aan het adres van de paus en kardinaal Cajetanus laten ontvallen. Hij had zelfs enkele aanbevelingsbrieven van me losgekregen.[24.] Zodra hij echter in Rome was, begon hij, om bij zijn geestverwanten in de smaak te vallen, ongeremd tegen mij uit te varen. In Spanje heb je naast talloze anderen Pedro,[25.] predikant in Burgos, een uitzonderlijk krachtige persoonlijkheid, de leider van de hele tragedie rond mijn persoon.[26.]

20. In Groningen.
21. In Leuven. Vgl. misschien brief 1342, dl. 9, p. 304-305, waar evenwel sprake is van dezelfde Laurens Laurensen.
22. Vincentius Theoderici, Cornelis van Duiveland, Walter Ruys en Govaert Strijroy. Het bedoelde pamflet (*Apologia in eum librum quem ab anno Erasmus Roterodamus de confessione edidit*) verscheen in Antwerpen in 1525 onder het pseudoniem Godefridus Ruysius Taxander.
23. Bedoeld is Vincentius Theoderici. Het Griekse woord *boukentês* betekent ossendrijver. Een gepromoveerde theoloog werd aangeduid als 'noster magister'.
24. Brieven 1149-1152, 1156.
25. Pedro de Vitoria.
26. Beschuldigingen van Spaanse bedelmonniken aan het adres van Erasmus leidden tot de conferentie van Valladolid, die op 27 juni 1527 begon en op 13 augustus werd afgebroken wegens een pestepidemie, nadat er slechts enkele punten waren behandeld.

Toen het erop leek dat de dominicanen milder waren geworden, begonnen evenwel de franciscanen te razen; maar in het begin leverden ze alleen binnenskamers kritiek en verwijderden ze stiekem alles van Erasmus uit hun bibliotheken. Al gauw begonnen ze volgens plan mijn reputatie aan te vallen tijdens openbare voordrachten. Ze zetten niets op papier, omdat gesproken woorden makkelijk te ontkennen zijn en heel moeilijk te bewijzen. Hierbij legde Jean Gachi in Savoye grote ijver aan de dag, als het gerucht waar is. In Parijs heb je Petrus de Cornibus, van wie deze uitspraak is, die in franciscaanse kringen tot vervelens toe herhaald wordt: ‘leeuw en slang zul je vertrappen’,[27.] de leeuw Luther en de slang Erasmus. Alsof je niet met evenveel gemak dat hele vers op de vier bedelorden kunt betrekken: ‘je zult over adder en basilisk lopen’, dat wil zeggen over de slechte karmeliet en nog slechtere augustijn, en ‘leeuw en slang zul je vertrappen’, dat wil zeggen de woeste dominicaan en de schijnheilige franciscaan. Ieder onnozel vrouwtje zou op die manier de Schrift kunnen misbruiken voor kwaadsprekerij. En toch kreeg zo'n kolderieke uitspraak veelvuldig applaus van honderden franciscanen, vooral als er gedronken werd. Ze vonden het zelfs de moeite waard - hoe bestaat het! - zo'n geestige gedachte in een prent[28.] uit te beelden.

In Leuven heb je een zekere jongeman,[29.] naar ik hoor amper volwassen, die oudjes onderwijst.[30.] Beschikte hij maar over zoveel talige bagage dat hij aan alle geleerden zijn ijver kon tonen! Had hij maar evenveel aanleg om de vroomheid te herstellen als hij kennelijk elan en zelfvertrouwen heeft! Antwerpen bracht ene Matthias[31.] voort, een praatgraag iemand, met een stem als een klok, vooral ten overstaan van het volk. Hij roert flink zijn tong tegen

27. Psalm 91:13, waarvan het eerste gedeelte hierna volgt. De vertaling volgt letterlijk de geciteerde tekst van de Vulgaat.
28. Erasmus gebruikt het woord ‘pictura’. Waarschijnlijk doelt hij op de prent aan het slot van Titelmans' *Collationes quinque super epistolam ad Romanos* (zie hierna en brief 2206). Hierop is Christus als herder afgebeeld, die een draak en een leeuw vertrapt. De afbeelding is omringd door verschillende bijbelteksten, onderaan staat ‘Conculcabis leonem et draconem’ (zie de afbeelding en toelichting in *Collected Works of Erasmus*, dl. 73, p. 136-137).
29. Frans Titelmans.
30. Erasmus gebruikt het Griekse woord *gerontodidaskalos* (onderwijzer van oudjes), dat voorkomt bij Plato (*Euthydemus* 272C). Zie *Adagia* 160. In zijn *Collationes* (zie boven, noot 28) gaat Titelmans in discussie met de ‘oudjes’ Lorenzo Valla, Jacques Lefèvre en Erasmus.
31. Matthias Weynsen.

Erasmus en vuurt de pennen van strijdmakkers aan. In Engeland heb je Standish, nu bisschop, die minder scherp is als je hem met de anderen vergelijkt.

Maar er is geen enkele streek waar je krachtiger figuren vindt dan in het Spaanse Salamanca. Onder hen is ene Carvajal, die zelfs een pamflet publiceerde (goede God, wat voor een!) dat een afstammeling van Franciscus waardig is. Direct na publicatie werd het aan de schandpaal genageld, zoals dat gaat met dingen die veroordeeld zijn.[32.] Datzelfde prachtige pamflet lieten ze, ondanks een officieel verbod, in Parijs drukken, maar met weglating van sommige passages waarin hij de keizer ongegeneerd had gevleid, maar de Fransen op hun ziel had getrapt. Ze beweerden namelijk dat het goddelijk recht inhoudt dat er één monarch van de hele wereld is, zoals er één zon is. Die publicatie droegen ze op aan hun kardinaal,[33.] opdat iedereen zou weten dat het nageslacht van die nederige Franciscus, die er nooit toe gedwongen kon worden ook maar het ambt van presbyter op zich te nemen, een kardinaal had. Hij heeft de mond vol van logica, fysica en metafysica, alsof hij de enige is die daar verstand van heeft. Dat is namelijk precies wat Franciscus onderwees! Hij geeft zo'n omschrijving van een monnik, dat Christus, de Heilige Maagd en de apostelen ook monniken worden. Verder zegt hij dat iedereen die niet volgens de regel van het evangelie leeft, geen monnik is. Het is evident dat hij mij daarmee vrijspreekt van ernstige laster. Omdat ik immers altijd goede monniken uitzonder en alleen slechte monniken aanval, die volgens hem geen monniken zijn, heeft geen enkele monnik reden om boos op mij te worden. In Hongarije en Polen heb je soortgelijke lieden, misschien ook in Italië; mijn vrienden vinden het niet de moeite waard hun namen op te schrijven. Waar blijven nu de mensen die bang zijn dat de kerk ten onder gaat, aangezien ze mensen heeft die op deze manier voor haar op de bres springen? Al hun hoop is gevestigd op de dwaasheid van het volk. Ze willen dolgraag bij iedereen bekend zijn, maar volgens mij zou het beter zijn als ze om andere redenen bekend waren. Als het gezag van vorsten tot nu toe niets, of in elk geval niet veel heeft kunnen uitrichten tegen de nieuwe partijen, hoeveel minder zal het ongegeneerde gedrag van bedelmonniken dat kunnen!

Hier heb je, denk ik, een heuse brief, zodat je voortaan niet over mijn stilzwijgen kunt klagen en geen opmerkingen kunt maken in de trant van ‘Het verbaast me zeer dat je je vriend Botzheim vergeten kunt zijn’. Dat je altijd te midden van rampspoed aan Erasmus denkt, geloof ik natuurlijk graag, maar

32. Blijkens brieven 2126 en 2163 aan en van Alfonso de Valdés (dl. 15, p. 125 en 222) werd het pamflet letterlijk aan de schandpaal genageld.
33. Francisco de Quiñones.

ik zou liever willen dat Erasmus je onder rustige omstandigheden voor de geest komt. Maar al is het minder prettig dan met goed weer, het is in elk geval zeker zo lovenswaardig in stormachtige tijden het roer recht te houden.[34.] Het ga je goed, mijn beste Botzheim, bij uitstek oprechte vriend.

Freiburg im Breisgau, 13 augustus 1529

2206 *Aan Johann von Botzheim*
Freiburg, 19 augustus 1529

In deze brief geeft Erasmus een voorproefje van zijn weerlegging van de *Collationes quinque super epistolam ad Romanos* (Vijf gedachtewisselingen over de brief aan de Romeinen), een omvangrijk werk van Frans Titelmans dat in mei 1529 bij Willem Vorsterman in Antwerpen was verschenen. Hieronder zijn, overeenkomstig Allen's uitgave, alleen het begin en het slot weergegeven. Erasmus' complete weerlegging van Titelmans' boek verscheen in oktober 1529 in Antwerpen onder de titel *Ad collationes cuiusdam. Opus recens* (In reactie op de gedachtewisselingen van iemand. Een nieuw werk), wat in latere drukken *Responsio ad collationes cuiusdam iuvenis gerontodidascali* werd (Reactie op de gedachtewisselingen van een jongeman die oudjes onderwijst). Daar fungeert de hier weergegeven tekst, met een ander begin en zonder het slot, als voorwoord aan de lezer.

Erasmus van Rotterdam groet zijn vriend Johann von Botzheim

Dat je niet zo overladen met werk bent als ik dacht, kan ik alleen al afleiden uit je verzoek om je alvast een voorproefje van de *Onderwijzer van oudjes* te geven.[1.] Je weet dat de persen rond deze tijd op hun hardst tekeergaan;[2.] toch heb ik enkele bladzijden vluchtig bekeken en met een paar woorden aangegeven hoe ik erop zou kunnen reageren, als ik kon ontdekken wat daarvan het nut voor de studie is. Maar goed, ik stuur een aantal bladzijden van het werk mee, zodat jij kunt oordelen of ik het niet terecht beter vond te zwijgen dan veel moeite te besteden aan een reactie zonder dat het veel oplevert voor de literatuur. Veel van wat hij schrijft heeft de schijn van menselijke ijdelheid. Hij benadrukt voortdurend dat hij aan een beroemde universiteit[3.]

34. *Adagia* 2028.
1. Zie brief 2205, noot 30.
2. In september vond de najaarsbeurs in Frankfurt plaats.
3. De Leuvense universiteit.

colleges over de Heilige Schrift geeft, terwijl zelfs mensen die niet jong meer zijn regelmatig klagen dat ze tegen hun zin in opdracht van ouderen een taak op zich namen die hun krachten te boven gaat. Als het alleen eerzucht is, past dat weliswaar niet bij een franciscaan, maar is het bij een jong iemand een kwaal die te genezen is. Als er evenwel een list achter zit, is het een ongeneeslijke ziekte. Er komen trouwens hier en daar passages voor die erop wijzen dat er iets broeit. Maar alleen God weet wat er in de mensen omgaat;[4.] het is niet aan mij over andermans geest te oordelen. Als de man een kennis van me was en me zeer dierbaar was, had ik hem aangeraden niet zo overhaast hele boekwerken uit te geven, maar zich eerst toe te rusten door een heleboel te lezen. Want het behoeft geen bewijs dat hij onvoldoende Latijn kent. Grieks kan hij alleen lezen, voor zover ik althans kan zien. Maar hier volgt een voorproefje.

In de breedsprakige voorrede die hij aan het werk vooraf laat gaan,[5.] windt hij zich enorm op over mensen die de oude vertaler[6.] verfoeien, bespuwen, uitfluiten, met gestamp afkeuren en vertrappen. Aan het begin van de gedachtewisseling geeft hij ons[7.] zelfs met naam en toenaam ervanlangs omdat de vertaler door ons toedoen zo slecht behandeld wordt. Die woorden hoef ik mij in elk geval niet aan te trekken. Ik merk er tot nu toe niets van dat de oude vertaling vertrapt is, omdat die overal in kerken en aan universiteiten wordt gelezen; en hij kan het zich kennelijk niet herinneren dat we, zonder aan de officiële lezing te tornen, voorleggen wat er in de Griekse handschriften staat.

Hij vindt het een vreselijke belediging als iemand de vertaler een taalfout aanwrijft, hoewel hij toegeeft dat er ook taalfouten voorkomen bij de apostelen. Als de vertaler die overneemt, vindt hij dat er geen sprake is van een taalfout. Hij schijnt niet te begrijpen, of er in elk geval niet bij stil te staan dat de taal van de apostelen waarin ze de evangelische leer doorgaven, niet de taal van geleerden, maar van gewone mensen was, die ook door schoenlappers, schippers, wevers en weefsters, zelfs pooiers en bordeelhoudsters werd gesproken. Want ook voor hen is het evangelie geschreven. Als de taal van de Grieken toen zo vervormd was geweest als ze nu is, en als die taal zo wijd verbreid was geweest als deze[8.] toen was, zouden ze volgens mij die[9.] hebben

4. Erasmus gebruikt het woord *cardiognostes* (Handelingen 1:24; 15:8).
5. De inleiding telt 68, het hoofdwerk 616 bladzijden.
6. De anonieme vertaler van de bijbel wiens werk door Hieronymus werd herzien.
7. Lorenzo Valla, Jacques Lefèvre en Erasmus.
8. Het Grieks dat de apostelen gebruikten.
9. Het nieuwere Grieks uit Erasmus' tijd.

gebruikt; zoals Christus niet zuiver Hebreeuws, maar Syrisch[10.] sprak, dat namelijk door het contact met andere talen vervormd was. Zo gaf ook de Latijnse vertaler die volgens mijn zienswijze de eerste was,[11.] de tekst weer in de taal die mannen, kinderen, vrouwtjes en het laagste volk toen met elkaar gemeen hadden. Als het Latijn toen zo vervormd was geweest als het nu is in Frankrijk, Spanje en Italië, zou hij waarschijnlijk de volkstaal gebruikt hebben, al was dat een vervormde taal; zoals degenen die nu het evangelie verkondigen in het Frans, Spaans of Italiaans een volkomen vervormde taal gebruiken, als je die vergelijkt met het Latijn. Het is dus geen wonder dat de vertaler fouten maakt in de ogen van hen die de taal correct spreken, omdat hij liever door mensen zonder opleiding begrepen wilde worden dan door geleerden, die zich bij uitstek tegen het evangelie verzetten.

Verder wil hij niet dat het als een taalfout beschouwd wordt wanneer iemand om een vrome reden de regels van juist taalgebruik verwaarloost. Dat heb ik nog nooit gehoord. Ik ontken niet dat een taalfout om een vrome reden gerechtvaardigd is. Maar wie een taalfout rechtvaardigt, erkent dat er een is. Ook wat we bij Augustinus, Cyprianus of Ambrosius lezen, vooral wanneer ze formuleringen uit de Schrift gebruiken, is niet meteen vrij van taalfouten. Op die manier maken ook wij geregeld taalfouten.

Hij verzamelt een aantal passages die in de Vulgaat staan zoals Hieronymus ze verbeterd heeft, maar hij zwijgt over passages die niet de vorm hebben waarin Hieronymus ze geeft. ‘Het kan evenwel zo gegaan zijn,’ zegt hij, ‘dat hij later betere handschriften aantrof, aan de hand waarvan hij bepaalde passages herstelde’. Maar hij had gezegd dat die eerdere herziening voortkwam uit inspiratie van de Geest. Of slaat de Geest soms ook wartaal uit? Waarom waren er handschriften nodig als men te werk ging volgens bovennatuurlijke inspiratie?

Hij windt zich geweldig op, en terecht, over lieden die neerkijken op de heilige boeken omdat verleidelijke opsmuk, uiterlijk vertoon, ellenlange samenstellingen, luchtbellen en bombast ontbreken.[12.] Ook wij veroordelen dat soort lieden; ook hadden we geen andere bedoeling dan dat we in verfijndere en toch eenvoudige en duidelijkere taal weergeven wat er in de Griekse handschriften staat.

De vertaler wordt door hem met lof overladen en geprezen als een voortreffelijk, zeer heilig, zeer wijs, zeer geleerd en door de Heilige Geest geïnspireerd man, en mogelijk was hij dat ook. Maar als iemand de schrijver van deze lovende woorden in het nauw zou drijven, zou hij ons niet kunnen ver-

10. Erasmus zal met ‘Syriaca lingua’ het Aramees bedoelen.
11. Vgl. boven, noot 6.
12. Vgl. Horatius, *Ars poetica* 97.

tellen of hij een jood was of een heiden of een christen, een ketter of een rechtzinnige, een schoenmaker of een soldaat, een jong of oud iemand, een man of een vrouw. Zelfs als het Nieuwe Testament ons door een heiden was overgeleverd, zou het in onze ogen des te meer gewicht hebben, omdat het vertaald was door iemand die niet met het evangelie vertrouwd was; ook hoeft men niet zoveel ontzag voor de vertaler te hebben, omdat de bronnen voorhanden zijn. De kerk heeft het resultaat goedgekeurd, wie de maker is weet ze niet. ‘Maar niemand kan de Schrift op de juiste manier interpreteren als hij niet geïnspireerd wordt door dezelfde Geest die de maker van de Schrift is.’ Iemand die van de ene taal in de andere overbrengt is evenwel met een ander soort interpretatie bezig dan iemand die de mystieke betekenis uitlegt. Evenzo zijn er twee soorten inspiratie; die inspiratie van toen, waardoor de Heilige Schrift het eerst openbaar is gemaakt, kennen we beslist niemand anders toe dan de eerste schrijvers. Zoals niemand evenwel de boeken van filosofen zo gauw correct zal vertalen zonder enigszins thuis te zijn in de stof, zo was er misschien bij het vertalen van het Oude Testament enige inspiratie vereist. Maar de taal van het Nieuwe Testament is zo eenvoudig, dat een willekeurig iemand uit het volk het vertaald zou kunnen hebben op de manier waarop hij dat gedaan heeft.

Wij geloven dat de inspiratie van de Geest bij alle erkende kerkleraren in een bepaalde mate aanwezig was, maar toch gebeurt het geregeld dat zij zelfs in ketterse dwalingen vervallen. De heilige Hieronymus vertaalde en verklaarde de profeten en toch geeft hij geregeld toe dat hij de betekenis niet kan volgen. Het is dus mogelijk dat iemand een vertaling maakt van iets wat hij niet ten volle begrijpt. Vertalen houdt immers minder in dan uitleggen. Maar als het ongeoorloofd is, zoals hij zegt, dat de vertaler zelfs ook maar van de stijlfiguren of beeldspraak van de oorspronkelijke taal afwijkt, is Hieronymus een goddeloos man, die zo brutaal was vrijwel alle Hebreeuwse beeldspraak in het Oude Testament te verwijderen, onder vergeefs protest van Augustinus.[13.] En als alles wat de vertaler schreef voortkwam uit de inspiratie van de Geest, mochten er zelfs geen losse woorden door Hieronymus veranderd worden. Maar hij deinsde er niet voor terug dat te doen. Telkens wanneer Hieronymus iets doet wat evident niet met zijn beweringen strookt, reageert hij grappig genoeg met de opmerking dat Hieronymus' taalgebruik retorisch is.

De Schrift zal ook niet meteen het werk van mensen worden als de vertaler met het menselijke vermogen van zijn verstand vertaalt wat hij leest. De Schrift bestaat immers in de betekenis, niet in de woorden, en als ze in de woorden bestaat, blijft hun zuiverheid in de oorspronkelijke taal behouden,

13. Augustinus bepleitte handhaving van de Septuagint als basistekst.

niet in de vertaling. Als hij alle ongelukkige formuleringen aan tekstbederf toeschrijft, mag hij dat van mij, maar ik ben bang dat hij niemand vindt die dat gelooft. Tot zover zijn inleiding.

Wat de *Gedachtewisselingen* betreft zou een ander misschien kritiek hebben op het feit dat hij in een dialoog doden en levenden bij elkaar zet.[14.] Want dat hij ons op zijn manier laat praten, zie ik graag door de vingers. Dan is er het feit dat een jongeman optreedt als onderwijzer van oudjes door in zijn eentje tegenover drie grijsaards als censor op te treden en hen zelfs verschillende keren streng en op gezaghebbende toon terecht te wijzen en te tuchtigen. Ik geef toe dat de Heilige Geest ook ooit in de jeugdige Daniël zijn kracht heeft ontvouwd, en ik zou me er niet voor schamen zelfs van een kind iets te leren wat nuttig is om te weten. Soms keurt hij iets goed, soms tolereert en vergeeft hij iets, soms verwerpt en veroordeelt hij iets, op een polemische toon. Maar als je nog jong bent en de stok oppakt tegen drie hoogbejaarde en (misschien met uitzondering van mij) behoorlijk geleerde mannen, moet je wel met iets voortreffelijks komen. Het getuigt nogal van jeugdige overmoed dat hij belooft vrede te sluiten als wij de kant van de waarheid willen kiezen - alsof ook hij zich niet kan vergissen! In elk geval had hij zijn boek beter verkoopbaar gemaakt als hij de stof in minder woorden had behandeld. Maar doordat hij precies vertelt wat Lorenzo, wat Jacques Lefèvre, wat Desiderius heeft gezegd, doordat hij dit alles ook nog eens in eigen bewoordingen uiteenzet en van inleidingen en berispingen voorziet, doordat hij citeert wat Cyprianus, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, Sedulius en Hesychius lazen (wat niets tegen ons uitrichtte, omdat wij naar het Grieks kijken en over de zuiverheid van de taal discussiëren), doordat hij inleidingen geeft, doordat hij in de rede valt, doordat hij de discussie met een fraai slot nog langer maakt, doordat hij van alles toevoegt wat niet in het voordeel van de vertaler werkt en ons niet tegenspreekt, is zijn boek uitermate vermoeiend om te lezen.

...

Ik ben bang dat dit meer dan genoeg voor je is. Maar je moet het jezelf aanrekenen, want jij hebt erom gevraagd. Het ga je goed, mijn allerdierbaarste vriend.

Freiburg im Breisgau, 19 augustus 1529

14. Zie brief 2205, noot 30.

2207 *Van Johann von Botzheim*
Überlingen, 20 augustus 1529

Een groet. Naar alle waarschijnlijkheid, zeer geachte beschermheer, is de herinnering aan Botzheim bij jou volledig vervaagd, omdat ik geen enkele brief van je uit Freiburg ontving, zolang als je daar woont. Ik kan niet weten of je inderdaad enige antipathie tegen mij hebt opgevat; dit weet ik zeker: ik ben mij er niet van bewust daartoe enige aanleiding gegeven te hebben. Want misschien is wel niets zo prettig of belangrijk voor mij als de naam Erasmus; met hoevelen ze ook zijn, die amuzische legers wijbisschoppen, monniken en sofisten zullen me daarvan niet losmaken. Nu zal ik mijn vrijpostige pen intomen.

Gisteren bereikte ons een nieuwtje uit Trente, ontleend aan het orakel van Apollo,[1.] dat het zekerder dan zeker is dat keizer Karel op 7 augustus de haven van Monaco in Italië heeft bereikt en zich de dag daarna naar Genua heeft begeven,[2.] met een meer dan keizerlijke hofhouding; en dat het (hopelijk gunstige en geluk brengende) vredesverdrag[3.] dat tussen keizer Karel en de koningen Frans van Frankrijk en Hendrik van Engeland gesloten is, op 5 augustus nogmaals afgekondigd is. Als je het nog niet wist, wil ik dat je het nu weet; want er is hoop dat Duitsland daardoor betere tijden te wachten staan.

Schrijf terug, als je je vriend Botzheim nog kent, en vertel me wat de reden van je stilzwijgen was. De pastoor van Freiburg[4.] kan, als het op een andere manier niet mogelijk is, bijna dagelijks iets aan mij sturen. Het ga je goed.

Uit Überlingen, de grot waar ik als balling leef. 20 augustus 1529

Je zeer toegewijde vriend Johann von Botzheim

Aan de onvergelijkelijke voorvechter van de ware theologie en de literatuur, Erasmus van Rotterdam, zijn oprecht beminde leermeester en beschermheer. Freiburg im Breisgau

1. D.w.z. zo zeker alsof het aan het orakel van Apollo was ontleend. Vgl. *Adagia* 690 (Van de drievoet).
2. De vloot bereikte Monaco op 4 augustus en Genua op 12 augustus.
3. Zie brief 2205, noot 14.
4. Georg Keck.

2208 *Van Juan Luis Vives*
Brugge, 30 augustus 1529

Vives aan Erasmus

Toen ik in juni in Antwerpen was, schreef ik je over de herziening van mijn Augustinus[1.] en gaf ik die brief aan iemand mee ter verzending aan jou. Daarna ontving ik een behoorlijk oude brief van je, uit Freiburg aan mij gestuurd, waarin je zegt dat je van Bazel daarnaartoe verhuisd bent. Dat dit heel goed voor je mag uitvallen! Kwam je maar verder deze kant op, mits jouw eigen belangen je dat niet ontraden! Ik heb de Augustinus bijna herzien. Voor oktober zal ik ermee klaar zijn en alles aan Franz[2.] overhandigen; hij verzekerde mij dat het ruim op tijd zou zijn als ik het dan zou geven, zelfs als het tegen november zou zijn. Als ik je brief eerder had ontvangen of als X mij er eerder aan had herinnerd, had Froben het boek allang gehad.

De aartsbisschop van Toledo[3.] is ernstig ziek geweest, zodat hij in heel Spanje vrijwel als gestorven gold; dat had men ook aan sommigen hier geschreven. Maar hij herstelde; hij is door de keizer bij diens vertrek naast de keizerin[4.] geplaatst bij het afhandelen van staatszaken in Spanje. Dit tweetal werd nog uitgebreid met de hertog van Alva[5.] en de hofmaarschalk, wiens vader onlangs is overleden,[6.] en wel zo dat die drie aanwijzingen en raad mogen geven, maar zij het bevel en de leiding over iedereen heeft.

Dat je mij in de voorrede van de Augustinus noemt,[7.] verheugt me zeer, omdat het van jou afkomstig is; ook handel je in overeenstemming met onze wederzijdse genegenheid. Overigens geef ik niet veel om de vermelding van mijn naam en om mijn reputatie; niets is onbeduidender of heeft een bitterder bijsmaak dan dat. Ook al word ik, als in een theater, door de hele wereld bewonderd en krijg ik applaus, toch heb ik niet het gevoel dat ik een haar beter of gelukkiger ben geworden, wel vaak ellendiger en slechter, omdat die onrust me afleidt van mezelf en ik mijn blik en mijn aandacht, die op het applaudisserend publiek gevestigd zijn, niet op mezelf kan richten. Zo aanbad ik ooit de faam die ik uit de verte zag en liep ik haar achterna; nu ze dichterbij is en ik haar bijna aangeraakt heb, zie ik in dat het helemaal niets voor-

1. Vives' uitgave van Augustinus' *De civitate Dei* was in 1522 bij Froben in Bazel verschenen. Voor de *Opera omnia* van Augustinus uit 1528-1529 werd alleen de weergave van de tekst gebruikt en niet het commentaar of de inleiding. Een volledige, herziene herdruk van Vives' uitgave verscheen in 1531 in Parijs.
2. Franz Birckmann, die mogelijk ook hierna met X wordt bedoeld.
3. Alonso de Fonseca.
4. Isabella van Portugal.
5. Fadrique Álvarez de Toledo.
6. Francisco de Zúñiga, graaf van Miranda, zoon van Pedro de Zúñiga, die evenwel in 1492 was gestorven.
7. Zie brief 2157, dl. 15, p. 205.

stelt, wat nog meer geldt voor degenen die haar najagen. Ik vind het pas iets wezenlijks en blijvends, als ik iets kan betekenen voor het gedrag van de mensen. Ik zeg dit omdat ik niet wil dat je me iedere keer de schone schijn van de faam als een soort lokmiddel voorhoudt. Je moet weten dat ik daar geen enkele waarde aan hecht en dat ik er net zo min door geraakt word als door het lichtste briesje. Het raakt me meer wanneer je me laat zien wat het algemeen belang dient; want volgens mij maakt dat jou gelukkiger dan roem en wijd en zijd verbreide bekendheid, die jou evenwel terecht ten deel valt. Maar als die twee dingen worden gescheiden, verdienen en krijgen, zal ik hoe dan ook het eerste ver boven het andere verkiezen.

Het geschenk van de aartsbisschop[8] is gering in vergelijking met zijn enorme genegenheid en bewondering voor je. Maar hij zal ooit meer sturen; ik weet trouwens heel goed dat je de bron van de geschenken, namelijk zijn uitermate goede gezindheid jegens jou, meer waard acht dan de geschenken zelf.

Ik denk dat je wel gehoord hebt dat de keizer uit Barcelona weggevaren is met een groots uitgeruste vloot van veertig oorlogsschepen, zeventig vrachtschepen en tien jachten, waarop, behalve de hofhouding en de bloem van de jonge Spaanse adel, rond de tienduizend matrozen meevaren, de beste die er in heel Spanje te vinden zijn. Men schrijft uit Marseille dat te zien was hoe de vloot op 5 augustus langs de kust voer over de Golfe du Lyon; sommigen voegen eraan toe dat hij op de zevende van dezelfde maand Genua bereikte en dat men daar van boord is gegaan, maar dat is niet zeker.[9] Moge de Heer Jezus hem bewaren en hem de kans en de wil geven om de toestand binnen het christendom te verbeteren. Dat het je vooral goed mag gaan. Brugge, 30 augustus 1529.

2209 *Aan Karel Uutenhove*
Freiburg, 1 september 1529

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de illustere jongeman Karel Uutenhove

Je brief is ons weliswaar nogal laat bezorgd, mijn allerdierbaarste Uutenhove, maar deed ons toch een meervoudig genoegen. Allereerst omdat de reis, waarover verschillende mensen dingen zeiden die weinig goeds beloofden,

8. Alonso de Fonseca, die 200 dukaten had geschonken; vgl. brieven 2004 en 2133.
9. Vgl. het bericht van Botzheim in brief 2207.

je heelhuids met al je bagage naar het zo begeerde Italië heeft gebracht. Verder omdat je er de universiteit van Padua aantrof, die floreert met illustere hoogleraren en allerlei soorten studie. Ten slotte omdat je niet alleen het geluk had twee belangrijke leidsterren van onze tijd, Battista Egnazio en Pietro Bembo,[1] te zien, te herkennen en aan te spreken, maar je ook door hen in hun kring van betere vrienden bent opgenomen en tot het allerheiligste van een intiemere vriendschap bent toegelaten. De brief van Bembo,[2] vol welwillendheid en vriendelijke woorden, liet immers zien wat een hoge dunk hij van je heeft; want de manier waarop hij in die brief over je praat, wekt de indruk dat hij het niet eens is met mijn nogal behoedzame en overdreven bescheiden aanbeveling. Ik verklaar daarom openlijk dat ik de onvergelijkelijke man enorm veel verschuldigd ben, maar niet in de laatste plaats ook jou: terwijl jij het met mijn weinig zorgvuldige aanbeveling moest doen, heb je met jouw tact en wijsheid degene die je had aanbevolen op een veel gelukkiger manier aanbevolen bij degene bij wie ik evenzeer aanbevolen wilde zijn als jij! Soms is het een risico als je iemand aanbeveelt, soms een verplichting, soms betekent het enorme winst. Daarom wens ik niet alleen jou, maar ook mezelf geluk, omdat mij via jou iets ten deel is gevallen wat altijd een grote wens van me was. Daarom is er, mijn beste Karel, geen enkele reden om mij te bedanken; als er op dit punt al sprake was van een dienstbewijs, heb je me met flinke rente terugbetaald. Ja, je bent me zelfs nog dierbaarder geworden, nu je de goedkeuring van zulke belangrijke mannen hebt verworven, die volgens mij een veel scherpere blik hebben dan ikzelf. Daarom heb ik goede hoop dat je er nooit spijt van zult hebben dat je naar Italië bent gegaan; dat land zal ervoor zorgen dat je onderlegd in alle soorten wetenschap bij ons terugkeert.

Je schrijft dat het daar een rustige plek is om te studeren. Het is te hopen dat dit zo blijft! Maar ik ben bang dat het einde van de Franse oorlog[3] de nadering van een andere betekent. Ik weet niet of je het serieus of als grap bedoelt wanneer je mij uitnodigt daarnaartoe te komen. Ik zou, verzwakt door ouderdom, beslist nergens liever willen neerstrijken dan daar, vooral omdat ik gemerkt heb dat het klimaat daar beslist niet slecht voor mij was. Maar om je iets over onze situatie te vertellen, ik ben van een Rauraak[4] een Breisgauer geworden. Omdat de voortdurende veranderingen ons beang-

1. Erasmus had Uutenhove met brieven 2105 en 2106 bij hen aanbevolen.
2. Brief 2144.
3. Zie brief 2205, noot 14.
4. Het gebied rond Bazel werd in de oudheid bewoond door de *Rauraci* of *Raurici.* Erasmus verhuisde in april 1529.

stigden zijn we naar Freiburg verhuisd, een stad die onder Ferdinands gezag valt, een dagreis verwijderd van Bazel. Er is een niet onbefaamde universiteit, waaraan die geweldige Zasius, evenzeer bekend om zijn wijze welsprekendheid als om zijn juridisch inzicht, glans verleent; velen komen onder zijn hoede tot wasdom en zullen eens het evenbeeld van hun leermeester zijn. Koning Ferdinand, die toen in Speyer was,[5] probeerde me opnieuw met een fantastisch jaargeld naar Wenen te halen.[6] Maar ik vertrouwde dit broze lichaam niet; het was ook met grote bezorgdheid dat ik het nest verliet waar ik al die jaren aan gewend was geraakt, maar het gevaar bleef uit. Want mijn gezondheid begint hier flink vooruit te gaan.

Wie verspreidde daar in in hemelsnaam een dramatisch verhaal over mijn tegenslagen en een vreselijke ziekte?[7] Dezelfde lieden, denk ik, die mij geregeld ten grave dragen.[8] Vanwaar toch die verdorvenheid bij mensen die volmaakte vroomheid belijden? Toen ik in Bazel woonde, riepen ze dat ik een sekte steunde die zij meer dan ketters noemen. Als mij van die kant iets ergs was overkomen, moesten ze het wel als een soort martelaarschap beschouwen. Maar nu laten ze vrij duidelijk zien hoe ze zullen applaudisseren, nu ze, zodra het hun aan stof ontbreekt, afgrijselijke geruchten verzinnen om bij te applaudisseren. Als God dergelijke mensen een helder verstand geeft, zal ik dat als een groter wonder beschouwen dan wanneer hij een slang in een mens verandert. Ze bereiken er evenwel niets mee behalve dat ze in de hele wereld steeds beruchter worden om hun streken. Zo is het wonderbaarlijke bestuur van de eeuwige godheid.

Anderhalve maand lang maakte ik geen geheim van mijn voornemen Bazel te verlaten en ondertussen werd ik door koningen, vorsten, bisschoppen en grote geleerden uitgenodigd om naar de meest uiteenlopende gebieden te komen, op zeer eervolle voorwaarden. Sommigen stuurden reisgeld, enkelen zelfs geschenken als waarborg voor hun blijvende genegenheid. Ik ben op klaarlichte dag weggegaan en zelfs mensen met wier dogma's ik het hartgrondig oneens ben betreurden mijn vertrek. Als ik terug zou willen, zal ik welkom zijn, zo niet bij iedereen, dan toch zeker bij de meest weldenkenden. Hier doen het stadsbestuur en de universiteit allebei hun best om op alle mogelijke manieren vriendelijk tegenover mij te zijn. Nu word ik ook door je vrienden Ammonius en Omaar met welsprekende brieven en gulle

5. Ferdinand, broer van Karel V, was in 1527 tot koning van Hongarije gekroond. Hij vertegenwoordigde Karel tijdens de Rijksdag van Spiers (Speyer) in het voorjaar van 1529.
6. Voor een eerdere uitnodiging zie brieven 2000 en 2005.
7. Zie het begin van brief 2144.
8. Voor dergelijke geruchten zie brief 1518.

beloften uitgenodigd om naar je geboortestreek Vlaanderen te komen.[9.] Karel Sucket, familie van je, is weg uit Dole en heeft zich naar Bourges begeven, aangetrokken door de roem van Andrea Alciati, die daar rechtsgeleerdheid doceert, wat hem weliswaar een ruim salaris, maar nog meer aanzien oplevert. De zoete geur van Alciati's naam lokte verschillende voortreffelijke jonge mensen daarheen. Maar als de geruchten waar zijn, ben ik bang dat ze niet lang van de omgang met die grote man kunnen profiteren, want ze zeggen dat daar een vreselijke pestepidemie heerst. Ik heb altijd tegen vrienden gezegd dat Alciati's omstandigheden geen gelijke pas hielden met zijn uitzonderlijke kwaliteiten. Dat is in mijn ogen evenwel geen tegenslag, maar een nauwkeurige afweging van het lot, dat wilde bereiken dat vele harten zouden ontvlammen in liefde voor de eervolste soorten studie en vele universiteiten grotere bekendheid zouden krijgen, door deze ene persoon.

Een voortijdige dood heeft ons en de wetenschap Jacobus Ceratinus ontnomen.[10.] Hij had al in beide talen een even grote vaardigheid ontwikkeld. Daar kwam een positie bij waar hij tevreden mee was. Adolf, heer van Veere, had hem gevraagd huisleraar van zijn jongste zoon[11.] te worden, tegen een zo ruime beloning, dat er zelfs mensen jaloers op hem waren. Maar, zoals Paulus zegt,[12.] Ceratinus was slechts een aarden pot voor deze schat, zoals vaak het geval is bij hen die voor de wetenschap geboren zijn. Zijn tere gestel kon niet tegen het ruwe Zeeuwse klimaat. Zo is Dorp nog niet zo lang geleden uit het leven weggerukt, toen hij juist na die toneelmatige discussies van toen bezig was een waarachtig theoloog te worden.[13.] Veel mensen betreuren in zo'n geval dat er vergeefs zoveel nachtelijke uren gespendeerd zijn. In mijn ogen praten ze even dom als die vrouw,[14.] die klaagde dat haar man onschuldig stierf. Zij kreeg het treffende antwoord dat het beter is onschuldig te sterven dan als een schuldig mens, en zo kun je ook tegen die lieden met recht zeggen dat het beter is geleerd te sterven dan dom, dat wil zeggen: beter als een mens dan als een stuk vee. Kon er een eervollere bezigheid zijn dan die van hem? Lijken mensen die hun leven in weelde en met slapen en nietsdoen doorbrengen soms gelukkig? Voor hen geldt die jammerklacht

9. In brief 2197 raadt Levinus Ammonius Erasmus aan de uitnodiging van Omaar van Edingen om naar Gent te komen aan te nemen.
10. Dit bericht, dat Erasmus had vernomen via brief 2197, was onjuist.
11. Hendrik van Bourgondië.
12. 2 Korintiërs 4:7.
13. Maarten van Dorp, die zich enige tijd een tegenstander van Erasmus' ideeën had betoond (zie brieven 337 en 347), overleed op 31 mei 1525.
14. D.i. Xanthippe, de repliek is van Socrates. Zie Diogenes Laertius 2, 35 en Valerius Maximus 7, 2 ext., 1.

dat er zoveel werk en nachtelijke uren verloren zijn gegaan, in elk geval niet! Want zij deden hun hele leven niets, maar juist omdat ze niets deden, is hun hele leven verloren gegaan. Volgens mij moet je niet treuren over de dood van hen die al gestorven zijn voordat ze gestorven zullen zijn. Je moet eerder over hun leven treuren, dat in niets van de dood verschilde.

Ik vind het verschrikkelijk dat Megaera,[15.] die tot nog toe de politieke verhoudingen en de godsdienst hopeloos in de war stuurde, haar slangen nu ook op de studie afstuurt en, tegen de natuurlijke gang van zaken in, de Gratiën van de Muzen scheidt.[16.] Ik moet helaas vaststellen dat openheid bij sommige Fransen ver te zoeken is. Ze laten versjesmakers van een lager allooi het werk doen;[17.] ze zijn zelf natuurlijk te belangrijk om zich over Erasmus boos te maken. Ook ontbreekt het niet aan mensen die dezelfde truc gebruiken om onze vriend Alciati last te bezorgen.[18.] Ik zou er geen moeite mee hebben wanneer Frankrijk met Italië en Duitsland wedijvert om de eerste plaats op het gebied van geleerdheid, mits het geen bittere bijsmaak heeft: ‘deze vorm van wedijver is goed voor de mensheid’.[19.]

Na alle beroering in de wereld, na oorlogen, bloedvergieten, onenigheid, na zoveel epidemieën, duurte en schaarste op allerlei gebied, brak er een nieuwe, fatale ziekte uit, die al zo'n veertig jaar in Engeland voorkomt.[20.] Toen die nog onbekende ziekte daar voor het eerst slachtoffers begon te maken en de artsenij geen hulp bood, is daar zo'n enorme massa mensen weggevaagd, dat je amper zou geloven dat dat eiland zoveel inwoners had. Eenmaal opgekomen is de ziekte geen moment weg geweest; wat voor strenge winter het ook is, ook al neemt ze van tijd tot tijd af en sluimert ze alleen nog, telkens opnieuw keert de epidemie in alle hevigheid terug en wordt niemand gespaard. Er is nog geen naam voor die vreselijke ziekte bedacht en voor zover ik weet heeft de medische wetenschap nog steeds geen succesvol middel ertegen gevonden. Tot nu toe bleef de ziekte vrijwel beperkt tot het eigen eiland, waar ze liever de inheemse bevolking dan buitenlanders trof. Nu heeft ze zich stroomopwaarts langs de Rijn naar Duitsland begeven; met ongelofelijke snelheid heeft ze in een paar dagen de afstand tussen Keulen

15. Een van de drie furiën.
16. Dit doelt op de reactie van de Fransen op de *Ciceronianus* (Bazel, 1528) waarin Erasmus had geschreven dat de Parijse drukker Josse Bade een betere navolger van Cicero's stijl is dan Guillaume Budé.
17. Blijkens brieven 2027, 2077, 2119 en 2223 schreven Janus Lascaris en Jacques Toussain epigrammen waarin zij Erasmus aanvielen.
18. Over Alciati als doelwit van de Fransen zie brieven 2210 en 2223.
19. Hesiodus, *Werken en dagen* 24.
20. De Engelse zweetziekte.

en Straatsburg afgelegd. Niet zonder reden is iedereen bang dat ze zich verder zal verbreiden. Er bestaat geen afschuwelijker ziekte, en ook niet met grotere kans op besmetting. Als ze een huis is binnengedrongen, laat ze nauwelijks iemand onaangetast, ongeacht sekse of leeftijd, terwijl andere besmettelijke ziektes meestal een bepaalde groep als doelwit kiezen:[21] sommige sparen jonge kinderen en ouderen, en er zijn er ook die aan vrouwen voorbijgaan. Ze heeft evenwel als goede kant dat ze een mens niet langdurig met vreselijke pijnen martelt: binnen twaalf uur, soms nog minder, neemt ze iemand weg of geeft ze hem goede hoop te zullen overleven. Bovendien is het een vreedzame dood, volgens zeggen zoals op een slangenbeet volgt. Een niet zo prettige eigenschap is dat ze telkens weer terugkomt bij degene die ze in leven laat. John Colet kreeg drie keer in korte tijd een aanval en drie keer kwam hij er bovenop; maar omdat de ziekte zijn ingewanden had aangetast, kreeg hij daarna waterzucht, die de man, die een beter leven verdiende, naar de hemel voerde.

In het begin (zo gaat dat) zorgden juist de remedies die men probeerde voor een fatale afloop. Het is zweet, maar als vuur en met een walgelijke stank; je zou zeggen dat het uit de rivier de Phlegethon[22] kwam. De nagels doen het meeste pijn, de bovenarmen worden zo tegen het lichaam getrokken, dat je, ook als je zou willen, ze niet kunt optillen - dat is heel aardig van de ziekte, want ze opzij doen is dodelijk. Welnu, degenen die niet tegen de gloed konden, lieten meer frisse lucht binnen; zij overleden vrijwel onmiddellijk. Anderen, die merkten dat dit op meerdere mensen een slechte uitwerking had, probeerden het tegenovergestelde, evenwel met dezelfde fatale afloop. Want doordat ieder kiertje afgesloten was en het vuur flink was opgestookt, en ze ook nog dekens over zich heen hadden om meer en zonder gevaar te zweten, zijn ze door de hitte verstikt. Toch leidt koude lucht die wordt binnengelaten tot een acutere dood. Uiteindelijk heeft men een middenweg gevonden en werd het aantal dat van de ziekte genas veel groter dan het aantal dat eraan overleed. De behandeling houdt bij de Engelsen vooral in dat ze, terwijl de patiënt op bed ligt, de lakens die vuil van het zweet zijn stukje voor stukje weghalen, zodat de dekens en spreien niet verschuiven en de zieke geen tocht over zich heen krijgt, en meteen andere, schone, goed bij de haard gedroogde lakens met dezelfde behoedzaamheid neerleggen. Want het is nodig dat dit verschillende keren wordt herhaald. Sommigen roepen dat er onlangs een effectief middel tegen deze kwaal is gevonden; ik kon er nog niet met zekerheid achterkomen wat voor soort, in elk geval heeft een ziekte die zo snel toeslaat maling aan de middeltjes die

21. Vgl. brief 1593, dl. 11, p. 179.
22. Een rivier in de onderwereld, die bestaat uit vuur.

artsen gewoonlijk voorschrijven. De Engelsen stellen hun hoop op redding voornamelijk in de behoedzaamheid waar ik het zojuist over had.

Dit alles heb ik gehoord van mensen die meer dan eens met deze ziekte te kampen hebben gehad, want ik ben zelf nooit bij patiënten geweest - wat ik evenwel gezegd wil hebben tot lof van Christus, onze Heiland, en met een dove Nemesis.[23.] Voor zover ik weet heeft niemand tot nu toe ons duidelijk uitgelegd wat de oorsprong en bron van deze ziekte is. Het is vrij waarschijnlijk dat ze ontstaat uit een overvloed aan kwade sappen; daarom denkt men dat mensen die zich overgeven aan slemppartijen, meer risico lopen. Daarop vertrouwend maakte Andrea Ammonio, een Italiaan die meer dan Italiaanse soberheid toonde, zich volstrekt geen zorgen over besmetting. Maar zijn zelfvertrouwen misleidde hem; hij kreeg een aanval en stierf, een man die een heel lang leven verdiende.[24.]

Ikzelf denk dat Engeland minder van die ziekte te lijden zou hebben, als ze de vloer van hun huizen liever met planken dan met biezen wilden bedekken en ook meer ramen hadden, die ze open konden zetten als het gezond weer was en dichtdoen bij mistig en stormachtig weer. Maar omdat een groot deel van de wanden van glas is en ze amper een raampje hebben waar ze hun hoofd uit kunnen steken om naar buiten te kijken, kun je het huis bijna niet laten doorwaaien om de schimmel te verjagen die op de rottende biezen ontstaat. In moerassig gebied en langs de oevers van rivieren woedt zij heviger, zodat het zonder meer duidelijk is dat nevelige lucht de oorzaak en voedingsbodem van deze ziekte is. Plinius[25.] wijst op een vergelijkbare soort ziekte die vroeger vaak ontstond door vergiftigde honing, die vooral uit Heraclea in Pontus afkomstig was. Hij zegt dat er een wil kruid is dat om die reden de naam *aegolethron* (geitenvloek) draagt. Uit de bloem daarvan krijgen de bijen een schadelijk gif binnen, niet onder willekeurige omstandigheden, maar telkens als het een druilerige lente is met bovenmatig veel vocht; anders is de honing onschadelijk. Mensen die ervan gegeten hebben, werpen zich op de grond om af te koelen, omdat ze het niet alleen heel warm hebben, maar ook last hebben van het zweet. In hetzelfde gedeelte van Pontus komt een andere soort honing voor, die gekte veroorzaakt en daarom *maenomenon* (dollehoning) heet. Die ontleent zijn gif aan de bloem van

23. Nemesis, godin van de wraak, bestrafte de mensen voor hun overmoed. Vgl. *Adagia* 1538.
24. Vgl. het bericht van Thomas More over de dood van Ammonio in brief 623. Ook in brief 2157 (dl. 15, p. 191) is sprake van Italiaanse soberheid.
25. Plinius, *Naturalis historia* 21, 44-45 (74-77). In de brief wordt de eerste plant ‘aegoletros’ genoemd.

de rhododendron. Plinius laat zien dat er allerlei soorten remedies tegen dit onheil zijn.

Al heel wat jaren is de wereld in de greep van een nog steeds naamloze soort schurft,[26] waarvan de behandeling tot groot nadeel van iedereen wordt verwaarloosd. Met al die plagen, die telkens weer anders zijn, spoort God ons aan om ons leven een andere richting te geven en toch worden we geen haar beter. De Egyptenaren werden lang geleden niet door zoveel rampen getroffen.[27] Frygiërs worden volgens het Griekse spreekwoord met zweepslagen gecorrigeerd;[28] wij, hardleerser dan alle Frygiërs bij elkaar, laten ons door zoveel kwellingen, die zo langdurig, zo opmerkelijk, zo ongekend zijn, niet vermurwen tot boetedoening, maar alsof we door de aangewende geneesmiddelen ongevoelig voor pijn zijn geworden, nemen we zelfs een nog koppiger houding aan tegenover God als heelmeester. Als iemand mij om een remedie zou vragen, weet ik geen betere dan dat ieder zijn leven zo inricht alsof hij dezelfde dag nog zal sterven. Als er niets gebeurt, was het goed dat je op je hoede was; als er wel iets gebeurt, zul je niet onvoorbereid zijn. Als je voor niets op je hoede was, zal de winst zijn dat je nu als volledig mens gezond bent; in het andere geval heb je er terecht voor gezorgd dat het betere deel van ons[29] geen gevaar loopt. Het ga je goed.

Freiburg, 1 september 1529.

2210 *Van Viglius Zuichemus*
Bourges, 1 september 1529

Aan Erasmus van Rotterdam

Ik wist wel, zeer geleerde Erasmus, dat u niet zonder tegenzin zou lezen wat ik onlangs uit Lyon over mijn reis schreef.[1] Toch liet ik me door de uitzonderlijke achting die ik voor u heb vermurwen en tot die misstap verleiden. Want toen ik me eenmaal volledig in uw dienst had gesteld en u op uw beurt mij zo gul uw vriendschap schonk, beschouwde ik het sindsdien als mijn taak u van alles wat ik ondernam op de hoogte te brengen.

26. De benaming syfilis werd voor het eerst gebruikt in een leerdicht over de ziekte uit 1530.
27. Exodus 7-12.
28. *Adagia* 736.
29. Namelijk de ziel, vgl. Seneca, *Naturales quaestiones* 1, praefatio 14.
1. Brief 2168.

Ik heb het in Bourges aardig naar mijn zin en profiteer zeer tot mijn genoegen van de kennis en welwillendheid van Andrea Alciati.[2] Ik weet niets wat ik over hem kan schrijven, behalve dat ik erg veel plezier heb in zijn dagelijkse lofzang op de uitnemendheid van uw onvergelijkelijk talent. Er is beslist niemand over wie hij het vaker en in eervoller bewoordingen heeft dan over 'onze vriend Erasmus', want op die manier schrijft hij zichzelf als het ware in als lid van uw militie.

U kent het eeuwige geklaag van het Franse volk hier, dat bijna bij verbod Guillaume Budé's aantekeningen bij de pandecten[3] als eigendom wil beschermen tegen Alciati; alsof hij rechtmatig op alles beslag heeft gelegd zonder onze vriend enige lof te gunnen. Nu schijnt er toch een wapenstilstand te zijn, hoewel het niet ontbreekt aan mensen die de andere Franse professoren ophitsen om de Italiaan die eer te ontnemen. Tot dat slag mensen hoort Petrus Stella, een doctor uit Orléans, die onlangs ernstige bedreigingen uitte en al aankondigde een proces te beginnen.[4] Alciati wist hem evenwel zodanig in te tomen dat deze Franse haan zelfs niet meer op zijn eigen mesthoop te keer durft te gaan.[5] Het is verbazingwekkend dat nog steeds zo weinig mensen hier het licht van meer literaire teksten binnenlaten. Er zijn er zelfs die Alciati het verwijt van een al te zuivere stijl willen maken, hoewel hij (wat voor ons een wonder is) tijdens openbare colleges zo als een bartolist[6] kan praten, dat het lijkt alsof hij volgens die school is opgeleid. Anderzijds is zijn stijl in privésituaties zo verfijnd, dat het lijkt alsof hij zijn lippen bevochtigde met water uit de paardenbron.[7] Hij is een groot bewonderaar van uw theologische werken en niemand had uw *Chiliaden*[8] met grotere precisie kunnen lezen.

Hoeveel waarde hij aan uw oordeel hecht, merkte ik laatst toen hij, zoals juristen dat uitdrukken, een advies uitbracht. Een schoolmeester uit Dole wilde de lezing *pontificium* (macht) bij Aulus Gellius[9] veranderen; hij vond

2. Blijkens brief 2276 had Erasmus Viglius bij hem aanbevolen.
3. *Annotationes in XXIV Pandectarum libros* (Parijs, 1508).
4. Kritiek van Udalricus Zasius, hoogleraar in Freiburg, op enkele passages uit Budé's *Annotationes* leidde tot een polemiek waarbij ook Alciati betrokken raakte.
5. *Adagia* 3325: 'Een haan is het machtigst op zijn eigen mesthoop'. Woordspel: *gallus* = haan en Fransman.
6. Bewonderaar van de middeleeuwse jurist Bartolus de Saxoferrato.
7. De bron van de muzen, vgl. Persius, *Satiren*, proloog 1.
8. De *Adagia*, ingedeeld in chiliaden (duizendtallen).
9. Gellius, *Noctes Atticae* 1, 13, 3. Het woord *pontificium* kan 'waardigheid van een pontifex (bisschop of paus)' betekenen, maar ook het recht of de macht om iets te doen.

dat u ongelijk had. Om te ontsnappen aan de afgesproken betaling door de verliezende partij - hij had immers volgehouden dat de lezing *officium* (taak) moest zijn - vroeg hij laatst ook Alciati om advies over deze kwestie. Die gaf een keurig antwoord in de taal van juristen: 'Als Erasmus vindt dat iets zo is, mag ik daar niet van afwijken. Hij is mijn toetssteen'.[10.] Zo veroordeelde hij de schoolmeester die overal zijn neus in wilde steken, waarbij hij ook nog de gebruikelijke lezing bevestigde met een bepaling van Constantijn[11.] over het vermogen van moederskant in de Codex Theodosianus, waar 'fruendi pontificium' (het recht op vruchtgebruik) staat.[12.]

Dit is misschien te breedvoerig, maar ik vertel u graag over die dingen, om u te laten zien hoe het met mijn studie staat. Ik heb de indruk dat mijn studie voorspoediger verloopt als ik een docent heb die, evenals ikzelf, u als de waarachtige vorst van alle geleerdheid erkent, vereert, liefheeft en eerbiedigt. Hoezeer u van uw kant aan mij gehecht bent, hoorde ik laatst van Sucket;[13.] ook al kon mij niets wenselijkers overkomen dan dit, toch baart het mij grote zorgen hoe ik de welwillendheid van een zo groot man kan beantwoorden. U besloot onlangs daarvan zelfs in het openbaar te getuigen en mij onsterfelijk te maken met de onvergankelijke eer van een brief.[14.] Ook al kan mij dat onmogelijk geen plezier doen, toch schaam ik me ervoor zo'n grote schuld bij u te hebben, waarvan het evident is dat ik die mijn leven lang niet kan aflossen. Verder vrees ik dat ik nog steeds niet tegen deze zonnestralen in kan kijken en ben ik bang dat geleerden, gretige lezers van uw brieven, zodra ze me herkennen, me als een onecht en minderwaardig jong, dat niet de ogen heeft om het licht van de onsterfelijkheid te verdragen, uit het nest zullen werpen en niet op die lijst van u zullen toelaten. Ze zullen misschien zeggen: 'Kort geleden was het nog een kind; is hij opeens wakker geworden en is hij dichter af?[15.] Durft hij zijn brief[16.] als een kiezelsteen tussen die parels van Erasmus te stoppen? Ah, die ziekelijke neiging tot schrijven!'[17.] Waarom zou ik nog andere tekenen van afkeuring opsommen? Ik zou het immers, gedreven door jeugdige overmoed, bestaan hebben de grootste man van deze tijd met een brief lastig te vallen, een dwaze brief wel te verstaan, afkomstig van een onwetende.

10. *Adagia* 487.
11. Keizer Constantijn de Grote.
12. Codex Theodosianus 8, 18, 1, 1.
13. Zie brief 2191.
14. Brief 2111.
15. Persius, *Satiren*, proloog 3; satire 6, 10.
16. Brief 2101, gepubliceerd in Erasmus' *Opus epistolarum* (1529).
17. Juvenalis, *Satiren* 7, 52.

Als u daarom, zeer geleerde Erasmus, deze onbeduidende protegé niet verdedigt, zal hij zonder twijfel met boos gestamp van het toneel gejaagd worden waar u hem naartoe geleid hebt. U hebt mij dit voorgeschoteld,[18.] zorgt u alstublieft dat ik er niet de schuld van krijg. Want al keuren anderen het af, ik zal er nooit spijt van krijgen dat ik er zo op gebrand was uw vriendschap te winnen. De verantwoordelijkheid voor het publiceren van mijn brief tussen uw correspondentie, zou ik evenwel heel ver van mij af willen schuiven. Natuurlijk hoef ik me er niet druk over te maken dat die brief in de handen van mensen als Laelius komt nadat hij door een Persius als u is goedgekeurd,[19.] maar u gaat anderen niet alleen in geleerdheid te boven, maar overtreft hen ook in welwillendheid en mildheid. Aangezien u daarmee blijk hebt willen geven van uw gezindheid jegens mij en ik niet wil dat uw weldaad verspild lijkt te zijn aan een onwillige, beloof ik dat ik die nooit zal vergeten. Het lijkt bovendien alsof u mij daarmee hebt willen aansporen tot hogere aspiraties op het gebied van de wetenschappen. Daarom zal ik mij zo ijverig op de studie werpen, dat uw goedheid tegenover mij dagelijks meer en meer zichtbaar zal worden door de vorderingen die ik maak. Het ga u goed, uitzonderlijk sieraad van onze tijd en voortreffelijke beschermheer van allen die zich op de studie toeleggen.

Bourges, 1 september 1529

2211 *Aan Thomas More*
Freiburg, 5 september 1529

Een hartelijke groet. Hoe langer en heviger het verlangen naar vrede tussen de machtigste monarchen ter wereld ons heeft gekweld, mijn allerbeste vriend Thomas More, hoe harder we nu juichen van vreugde dat dat rampzalige geschil voorbij is,[1.] ja, we durven zelfs nog niet echt in ons geluk te geloven. Inderdaad houdt het gerucht aan; allerlei mensen schrijven er in hun brieven uitvoerig over en talloze absoluut betrouwbare zegslieden praten erover. Toch klinkt het ons nog steeds als een sprookje in de oren, wat wel vaker gebeurt als er na iets heel droevigs plotseling een andere situatie ont-

18. *Adagia* 85.
19. Volgens Cicero (*De oratore* 2, 25) wilde de satirendichter Lucilius dat zijn werk niet door Persius, maar door Decimus Laelius gelezen werd. Persius was volgens Cicero een bijzonder geleerd man. Decimus Laelius noemt hij bekwaam en geletterd, maar niet vergelijkbaar met Persius.

1. Dankzij het vredesverdrag van Kamerijk, zie brief 2205, noot 14.

staat die voor een zeer gunstige afloop zorgt, zoals in tragedies gebeurt, wanneer zich plotseling een *deus ex machina* vertoont. De mensen weten ook heel goed dat ze deze vreugde grotendeels te danken hebben aan de onoverwinbare Hendrik VIII, koning van Engeland. Met grote wijsheid en evenveel standvastigheid rustte hij niet voordat hij de tweedracht, die ongeneeslijk leek, had omgezet in de door allen vurig gewenste eendracht. Rest iedereen tot de goden te bidden dat dit geschenk dat ze ons hebben gegeven bestendig mag zijn, of, als in de mensenwereld niets bestendig kan zijn, in elk geval lang mag duren. Zo ik daar op enigerlei wijze toe in staat ben, zal ik heel graag de zo vrome en werkelijk christelijke gezindheid van die voortreffelijke vredestichter in enig geschrift vastleggen ten behoeve van het nageslacht.

Ik zou mezelf behoorlijk gelukkig prijzen, mijn beste More, als koning Ferdinand zoveel voorspoed kende als zijn uitzonderlijke vroomheid verdiende. Hij is in mijn ogen beslist voor iedere vorm van deugdzaamheid geschapen. Hij is Erasmus zo welgezind, dat ik geen vriendschappelijker houding zou kunnen wensen. Twee jaar geleden nodigde hij mij uit om naar Wenen te komen, tegen een vergoeding van vierhonderd florijnen, mits ik daar ging wonen.[2.] Laatst schreef ik de bisschop van Trente, zijn kanselier,[3.] een paar woorden ter aanbeveling van een zekere drinkebroer,[4.] die graag bij de bereden garde wilde. De koning gaf hem meteen de gewenste positie, met de woorden: 'Wat zou ik niet doen voor mijn leermeester Erasmus?' Ik heb hem nooit aan mij verplicht; wat zou hij niet doen als ik hem een dienst had bewezen, als hij nu al geen enkele gelegenheid voorbij laat gaan om mij te bedanken? Maar de fortuin loopt nog niet in de pas met de uitnemende gaven van deze voortreffelijke vorst.

De vorsten hielden, zoals je weet, onlangs een conferentie in Speyer.[5.] Er werd hulp gevraagd tegen de Turken die Hongarije bedreigen. De som geld die werd aangeboden was zo gering dat hij liever voor de goede bedoeling bedankte dan iemand voor die gunst iets verschuldigd te zijn. Iedereen weet wat Maria, zuster van de keizer, en haar echtgenoot Lodewijk is overkomen.[6.] Nu zijn de Turken opnieuw Hongarije binnengedrongen en hebben grote delen van het land geplunderd. Maria, aan wie ik *De weduwe* heb opge-

2. Zie brieven 2005 en 2006.
3. Bernhard von Cles.
4. Felix Rex, zie brief 2130.
5. Zie brief 2209, noot 5.
6. Lodewijk II van Hongarije was gehuwd met Maria van Oostenrijk. Op 29 augustus 1526 versloegen de Ottomanen onder leiding van Süleyman I het Hongaarse leger (slag bij Mohács). Lodewijk II kwam om toen hij na de veldslag wilde vluchten.

dragen,[7.] is uit angst naar de stad in Moravië die gewoonlijk Znojmo wordt genoemd uitgeweken, omdat ze zelfs Wenen niet voldoende vertrouwde. De Turken schrikken voor de allengs toenemende macht van de keizer terug en hadden daarom liever Johan[8.] als koning van het buurland gehad dan Ferdinand. Misschien zal iemand zeggen dat het hier ook beter zou zijn geweest de helft te krijgen dan alles.[9.] Maar ik denk dat het goddelijk plan ergens anders op afkoerst; ik twijfel er niet aan dat de goedheid van de eeuwige God alles een wending zal geven die voor een vreugdevolle afloop zorgt, als wij onze aandacht zullen richten op wat Hem behaagd heeft. Het is niet zozeer dat we niet weten wat dat is, als wel dat we er geen acht op slaan.

De ruzie met de Franse koning werd te laat bijgelegd; had de keizer maar op het juiste moment zijn broer en zuster geholpen![10.] Ik ben bang dat Italië en de omhelzing van de paus hem te lang ophouden.[11.] Ik twijfel er niet aan dat hij hem overeenkomstig zijn godsdienstigheid alle eer zal betonen die een zoon verschuldigd is aan zijn vader. Was het evenwel maar zo dat de paus de eer die de mensen hem om Christus betonen, op Christus' rekening zette! Ik twijfel er evenwel niet aan dat onze huidige Clemens dat zal doen. Dat de paus verwikkeld raakt in verdragen tussen vorsten, is volgens mij niet goed voor de paus en evenmin voor de christelijke gemeenschap. Hij is te groot om aan enig verdrag gebonden te zijn, althans naar mijn mening.

Als ik in Bazel was gebleven, hadden de theologen geroepen dat ik goedkeurde wat daar gaande was. Nu beweren sommigen dat ik uit angst ben uitgeweken, terwijl mijn vertrek door iedereen betreurd werd, zelfs door mensen die dogma's aanhangen die ik openlijk en openhartig verfoeide. Ik verliet beslist met tegenzin het nest waar ik zoveel jaar op heb gezeten; ook was mijn gezondheid zodanig dat ze überhaupt geen verandering leek te zullen toelaten. Bovendien was ik me terdege bewust van de kosten waarmee mijn verhuizing gepaard zou gaan. Maar ik wilde liever mijn leven op het spel zetten dan dat het zou lijken alsof ik achter een dergelijke verordening[12.] sta. Er was goede hoop dat we naar een gematigde toestand zouden terugkeren, maar twee monniken, de een predikant van de hoofdkerk,[13.] de ander predi-

7. *De vidua christiana* (Bazel, 1529), zie brief 2100.
8. Johan Zápolya, die evenals Ferdinand aanspraak maakte op de Hongaarse troon
9. *Adagia* 895.
10. Ferdinand en Maria van Oostenrijk.
11. Karel V werd op 24 februari 1530 in Bologna door de paus tot keizer gekroond.
12. Met de publicatie van een verordening op 1 april 1529 werd Bazel tot een reformatorische stad verklaard.
13. Augustinus Marius, predikant van het munster in Bazel.

kant bij zijn dominicaanse medebroeders,[14.] bezorgden ons al die onrust hier. Zij zijn gevlucht, maar anderen krijgen de klappen. Hertog Georg van Saksen voert een even verbitterde strijd tegen Luther als ik tegen Eppendorf. Ik heb hem aangeraden die snoever te negeren, omdat hij iemand aanmoedigde die al meer dan genoeg strijdlust vertoont. Ondertussen triomfeert hij, omdat hij zelfs een zo machtig vorst last bezorgt.[15.]

Tot nu toe heeft de reis mijn gezondheid goed gedaan, en wel boven alle verwachting. De zomer hier beviel me uitstekend, maar ik maak me zorgen over de herfst. De stad is half omringd door zeer nabij gelegen bergen, zodat er nauwelijks een dag voorbijgaat zonder bewolking of mist. Het stadsbestuur heeft me een waarlijk vorstelijke woning toegewezen, ooit gebouwd voor keizer Maximiliaan, maar niet afgemaakt en meer geschikt voor de zomer dan voor de winter. Ik zou zo graag willen dat ik nog een keer tijdens mijn leven mijn allerdierbaarste vrienden kon ontmoeten! In elk geval zag ik hen tot mijn grote genoegen op de tekening[16.] die Holbein liet zien. Het ga je goed, samen met allen die je het dierbaarst zijn.

Freiburg im Breisgau, 5 september 1529

2212 *Aan Margaret Roper*
Freiburg, 6 september 1529

Erasmus van Rotterdam groet Margaret Roper

Ik kan er nauwelijks woorden voor vinden, Margaret Roper, sieraad van jouw Engeland, wat een intense blijdschap ik voelde, toen de schilder Holbein jullie hele familie voor mijn ogen deed herleven. Hij heeft jullie zo treffend uitgebeeld, dat ik niet veel meer gezien zou hebben als ik daar zelf aanwezig was geweest.[1.] Vaak spreek ik bij mezelf de wens uit dat ik nog een keer voor mijn sterven dat zo dierbare gezelschap mag terugzien. Want daaraan ben ik voor

14. Ambrosius Pelargus. Toen Pelargus deze passage in 1532 na publicatie van de brief onder ogen kreeg, bekoelde de vriendschap tussen hem en Erasmus enige tijd.
15. Voor het conflict dat tussen Georg en Luther gaande was zie brief 2338.
16. Erasmus gebruikt het woord ‘pictura’. Wellicht is de tekening van de familie More door Hans Holbein de Jonge bedoeld die zich nu in het Kunstmuseum in Bazel bevindt.
1. Zie brief 2211, noot 16.

een groot deel mijn succes en roem verschuldigd (voor zover daar sprake van is) en er zijn geen andere mensen bij wie ik liever in het krijt sta. Die wens ging voor een niet gering deel in vervulling dankzij de talentvolle hand van de schilder. Ik herkende iedereen, maar niemand duidelijker dan jou. Het leek alsof ik door die wonderschone woning heen je nog veel mooiere geest zag oplichten. Ik wens jullie allemaal geluk dat het zo goed met jullie gaat, maar vooral je voortreffelijke vader.

Om te zorgen dat je geen spijt hebt van al je studeren, stuur ik je een brief van een voortreffelijk man, die bij Maria, eens koningin van Hongarije, zuster van de keizer, als predikant in dienst is.[2.] Zij is degene aan wie ik *De christelijke weduwe* opdroeg,[3.] die je, denk ik, wel gelezen hebt. In de brief kun je lezen met hoeveel enthousiasme zo'n voorname vrouw de belangstelling voor de algemeen vormende studie toejuicht. Nu merkt ze dat het beslist waar is wat Marcus Tullius schrijft, dat belezenheid in gunstige tijden tot eer strekt, in tegenspoed tot troost;[4.] zij verdiende evenwel bij uitstek ononderbroken voorspoed. Maar aangezien de omstandigheden van de mensen net als de Euripus[5.] tijden van eb en vloed kennen die elkaar afwisselen, dient de geest tegen elke gril van de fortuin uitgerust te worden met de afweermiddelen van de filosofie.

Ik schrijf dit allemaal terwijl ik tot over mijn oren in het werk zit en ook nog te kampen heb met een wankele gezondheid. Daarom moet jij, handig als je bent, ervoor zorgen dat al je zusters[6.] stellig geloven dat dit een heus epistel is en evenzeer aan ieder van hen als aan jou gericht is. Doe namens mij de hartelijke groeten aan de zeer geachte Dame Alice, je moeder, en beveel me liefdevol en nadrukkelijk bij haar aan. Aangezien het niet persoonlijk kon, kuste ik hartelijk haar portret. Ik wens je broer John More alle mogelijke voorspoed. Maar doe vooral de groeten aan je zeer geachte echtgenoot Roper,[7.] die jou terecht zeer dierbaar is. Moge de Heer jullie allemaal behoeden en bewaren en moge het Hem behagen alles wat jullie doen ten goede te keren door zijn almachtige goedgunstigheid. Freiburg im Breisgau, 6 september 1529

2. Johann Henckel.
3. Zie brief 2211, noten 6 en 7.
4. (Marcus Tullius) Cicero, *Pro Archia* 16.
5. Zie *Adagia* 862. De Euripus is een zeestraat tussen Euboea en het Griekse vasteland, bekend om sterke stromingen als gevolg van de wisseling van de getijden.
6. Elizabeth en Cecily More. Op de tekening van Holbein zijn ook Alice Middleton (dochter van More's tweede vrouw), Margaret Giggs en Anne Cresacre afgebeeld.
7. William Roper.

2213 *Aan Pierre Du Chastel*
Freiburg, 7 september 1529

Naar Bourges gestuurd[1.]

Erasmus groet de zeer geleerde heer Pierre Du Chastel zeer hartelijk

Terwijl jij een verhaal tegen me afsteekt over mijn veranderde houding tegenover jou, zeer geleerde Du Chastel, erken ik je gedienstigheid tegenover mij en bewonder ik oprecht je kennis en je ijver. Waarom zou het in mij opkomen me van jou te distantiëren? Ik kan je evenwel vertellen dat er van de brieven die je noemt mij er geen een is overhandigd. Ik denk niet dat Anton[2.] bij je broer[3.] is geweest, hoewel hij al in Parijs blut was en afstand deed van zijn bezit, zoals ze dat uitdrukken,[4.] alleen ruim voorzien van rampspoed. Toen ik hem bij zijn vertrek naar Parijs mijn laatste brieven overhandigde, gaf ik hem een gouden kroon ten geschenke. Hij lachte, zonder te zeggen dat hij daar niet meer zou terugkeren. Ik gaf hem ook vier kronen als geschenk voor iemand anders; hij heeft via anderen te goeder trouw voor alles zorg gedragen.

Ik weet niet wat ik bij de koningin van Navarra[5.] gedaan zou kunnen krijgen; ik heb immers geen enkel contact met haar, behalve dat ik haar op aandringen van een aantal mensen een of twee keer met een brief heb lastiggevallen.[6.] Ze stuurde niets terug behalve een groet. Was het maar zo dat ik veel voor je kon doen, mijn beste Pierre! Niemand zou ik liever ter wille zijn. Je aanleg en kwaliteiten verdienen dat. Ik sta graag bij de prelaat van Bourges[7.] in het krijt, en er zijn er meer met zijn karakter; maar Béda en de zijnen gaan als gekken tekeer. Als je brief, gebracht door Hieronymus Froben, er vier dagen eerder was geweest, was er een betrouwbare bode geweest, die ik ook heb gebruikt om aan Karel Sucket te schrijven; hij wilde door mij bij Alciati aanbevolen worden. Dan had je mijn brief via diezelfde persoon gekregen.

1. Dit staat boven de kopie waarin deze brief bewaard is gebleven.
2. Anton Bletz.
3. Emeric Du Chastel.
4. *Bonis cedere* (afstand doen van zijn bezit) is een juridische term; vandaar de toevoeging ‘ut aiunt’ (zoals ze dat uitdrukken). De vertaling gaat uit van een andere interpunctie dan die in de uitgave van Allen.
5. Margaretha van Navarra.
6. Brieven 1615 en 1854.
7. Aartsbisschop François de Tournon.

Nu weet ik niet wanneer deze bij je zal aankomen. Ik herinner me niet dat ik je van het schrijven heb willen afhouden. Wat zou je immers niet kunnen, waar dat gelukkige talent van je zich ook op richt?

Het ga je goed. Freiburg im Breisgau, de dag voor Maria-Geboorte, 1529

Je herkent het slechte handschrift van Erasmus

2214 *Aan Willibald Pirckheimer*
Freiburg, 7 september 1529

Een hartelijke groet, illustere Willibald. Ik heb Hieronymus[1.] gevraagd je een exemplaar van de *Brieven* te sturen.[2.] Daarin zul je er een aantreffen waarin ik je bedank voor je schaal.[3.] Met dat geschenk was ik even blij als wanneer het een talent aan goud woog, omdat het als het ware een onderpand was van je onveranderlijke sympathie voor mij, iets wat ik niet als het minste deel van mijn geluk beschouw.

Wat het Griekse handschrift[4.] betreft, vriendelijk als je bent moet je het me vergeven dat ik mijn woord niet houd. Rond de beurs[5.] zijn we begonnen met collationeren; naarmate we dieper in het werk doordrongen, troffen we meer wanstaltigheden aan. Soms zijn hele regels weggelaten en er is veel veranderd, opzettelijk, lijkt het wel. Er zijn veel brieven weggelaten. Kortom, meer dan een derde van het boek ontbreekt. De collatie is klaar, maar we zijn begonnen met het overschrijven van wat we missen. Maak je geen zorgen over het handschrift, de eigenaar[6.] krijgt het ongeschonden terug. Misschien laten we ons eigen afschrift drukken.[7.]

1. Hieronymus Froben.
2. *Opus epistolarum*, waarvan het voorwoord 7 augustus 1529 als datum heeft (brief 2203).
3. Brief 2196.
4. Het handschrift met brieven van Basilius de Grote en Gregorius van Nazianze waar Erasmus in brieven 1997 en 2028 om had gevraagd en dat Vincentius Opsopoeus voor zijn uitgave uit 1528 had gebruikt. Het was in bezit van Pirckheimer en bevindt zich nu in Oxford (Corpus Christi College 284).
5. De Frankfurtse boekenbeurs van dat najaar.
6. D.i. Pirckheimer zelf, zie boven, noot 4.
7. De volgende dag (8 september) zou Erasmus Levinus Ammonius vragen het handschrift te kopiëren (zie het begin van brief 2258). De brieven werden opgenomen in de uitgave van Basilius uit 1532.

Ik had op dit moment geen gelegenheid om meer te schrijven. Want de tijd dringt en de herfst heeft me op een weinig beleefde manier begroet met een zeer ernstig abces aan de tanden, vergezeld van koorts. Ik wens jou het allerbeste, onvergelijkelijke beschermheer en vriend. Freiburg im Breisgau, 7 september 1529.

Erasmus van Rotterdam, in haast, eigenhandig

Aan de zeer illustere heer Willibald Pirckheimer, raadsheer van Zijne Keizerlijke Majesteit

2215 *Aan William Blount, lord Mountjoy*
Freiburg, 8 september 1529

Erasmus van Rotterdam groet de Engelse baron William Mountjoy

Zeer welwillende mecenas, ik was erg blij met het geschenk van de zeer doorluchtige koningin,[1] hoewel haar gezindheid zonder geschenk voor mij al ruimschoots voldoende was. Zozeer bewonder ik immers de vroomheid en kennis van deze vrouw, waarmee ze ons luiheid en een verdorven moraal lijkt te verwijten, dat ik het idee heb een weldaad te ontvangen als ik haar ergens een plezier mee doe. Ze heeft een nicht[2] die haar evenbeeld is, namelijk Maria, de voormalige koningin van Hongarije, aan wie ik *De christelijke weduwe* opdroeg.[3] Hoe enthousiast zij het boekje in ontvangst nam en hoe ijverig ze het bestudeerde, zult u kunnen opmaken uit de brief[4] die ik aan Margaret, de dochter van More, stuurde.

Als alles voor koning Ferdinand succesvol zou verlopen, zou Erasmus een behoorlijk gelukkig mens zijn. Er bestaat immers geen hartelijker en vriendelijker mens dan hij. Zonder dat ik er iets voor heb gedaan is hij mij zo van harte welgezind, dat hij niet alleen met plezier geeft waar ik om vraag, maar ook uit zichzelf erbij doet wat ik naar zijn idee goed zal kunnen gebruiken. De Turken zijn zo diep in Hongarije doorgedrongen, dat ze ook een bedreiging vormen voor Oostenrijk, Polen met de omliggende gebieden en wel-

1. Catharina van Aragon.
2. Maria van Oostenrijk was de dochter van Johanna van Castilië (de Waanzinnige), die een zuster was van Catharina van Aragon.
3. Zie brief 2211, noten 6 en 7.
4. De brief van Johann Henckel die Erasmus insloot bij de brief aan Margaret Roper (nr. 2212).

licht ook Italië. Ik hoor dat de monarchen vrede hebben gesloten;[5] hadden ze het maar eerder gedaan! Deze heuglijke gebeurtenis hebben we evenwel grotendeels aan uw koning te danken, die met enorme vasthoudendheid en evenveel wijsheid niet rustte, voordat hij de grootste monarchen van heel Europa samengebracht had. Hopelijk is het de wil van de goden dat deze gelukkige situatie blijvend is!

Vriendelijk als u bent, vindt u het vast niet erg dat ik besloot dat u de opdracht bij de *Adagia* als het ware zou delen met uw zoon Charles.[6] Het leek me namelijk goed met deze aansporing de studie van de jongeman een extra zetje te geven.

Ik ben in Bazel gebleven zolang er hoop was; toen de hoop vervlogen was, verhuisde ik naar Freiburg, een stad die onder het gezag van Ferdinand valt. Dat kostte me een groot deel van mijn vermogen en leverde een groot risico voor mijn gezondheid op. Ik kon immers nauwelijks geloven dat dit broze lichaam, zo verzwakt dat het bij verandering van wijn en ook verder bij het minste of geringste in gevaar kwam, zo'n enorme verandering zou doorstaan. Toch wilde ik liever mijn leven in de waagschaal stellen dan de indruk wekken dat ik de gebeurtenissen daar goedkeurde.

Het is hier allemaal vreselijk duur en ik mis nu de grote voordelen die de drukkerij van Froben me bood. Toch moet ik hier de winter doorbrengen. Als mijn gezondheid redelijk was, zou het me niet aan geld en aanzien ontbreken. Maar, zoals Uwe Hoogheid altijd zei, nu krijgt de tandeloze zijn eten van de fortuin. Ik ben vreselijk bang dat het evangelie ons hier een rampzalige oorlog bezorgt, zo gauw stormt men op de wapens af.

De complete Augustinus is verschenen,[7] die me bijna fataal was geworden. Ik zou sommige theologen meer verstand willen toewensen. Met al hun ophef verergeren ze de kwaal, door op een weinig gelukkige manier naar genezing te streven. Ik heb genoeg van dit herculische lot: ik moet voortdurend met monsters vechten. Ik denk dat er sinds de schepping van de wereld geen roeriger tijden zijn geweest, zo wemelt het overal van geschillen. Nu beginnen de ciceronianen een nieuw drama om niets, omdat ik liever wilde dat de literatuur Christus bezingt dan Romulus of de grote en almachtige Jupiter.

Als de zeer doorluchtige koningin *De christelijke weduwe* niet gelezen heeft, vraagt u dan of ze dat zou willen doen, want ze wordt daar een paar keer vermeld. Zou u alstublieft voor mij bij haar de plaats van een brief willen inne-

5. Zie brief 2205, noot 14.
6. De uitgave van de *Adagia* uit 1528, zie brief 2023. Eerdere uitgaven waren opgedragen aan William Blount met brieven 126 (bij de eerste editie, getiteld *Collectanea adagiorum*) en 211.
7. Opgedragen aan Alonso de Fonseca met brief 2157.

men? Hoewel ik namelijk heel graag zou willen schrijven, lukt het op dit moment niet, zowel wegens mijn gezondheid als wegens gebrek aan tijd. Bij al die moeilijkheden voel ik diep in mijn hart grote blijdschap wanneer ik hoor dat het met u, de oudste van mijn beschermers en een onvergelijkelijke vriend, goed gaat. Ik hoop dat kardinaal Campeggi dat wolkje (u weet wel) al verdreven heeft.[8.] We zijn in de hand van de Heer, die u allen moge behoeden en bewaren.

Freiburg im Breisgau, 1529. Maria-Geboorte

2216 *Van Petrus Plateanus*
Jáchymov, 8 september 1529

Gegroet

Al heel wat jaren was het mijn liefste wens een ontmoeting en een gesprek te hebben met Erasmus, onze landgenoot (u zult inderdaad nooit uw vrijheid opeisen zonder de onze te blijven),[1.] of als mijn beschermgeest, die over het algemeen erg weinig geluk heeft, mij dat genoegen niet gunt, u in elk geval per brief aan te spreken. Ik had besloten de dialoog over de metallurgie, geschreven door de arts Georgius Agricola, een groot bewonderaar van u, eerst naar u en vervolgens naar Bazel te sturen om hem te laten drukken.[2.] Ik meende dat ik niet mocht verzuimen bij deze gelegenheid ook aan u te schrijven, wat ik al heel lang wilde, al was het maar hierom dat ik me niet kon voorstellen dat het bewuste boekje gedrukt zou worden zonder dat men het vooraf aan u zou laten zien. Lovende woorden daarover zijn volgens mij vooral voor u overbodig. Agricola zelf verdient het wegens zijn genegenheid voor alle weldenkende en geleerde mensen in het algemeen en speciaal voor u, dat u bijzondere achting voor hem hebt. Niet alleen artsen zijn hem dank verschuldigd, omdat hij de afgelopen jaren in Venetië de werken van Hippocrates en een aantal boeken van Galenus op zeer veel plaatsen verbeterde, zoals toen bij die overhaaste editie nodig was.[3.] Veel meer dank zullen de

8. Kardinaal Campeggi trachtte in opdracht van de paus een oplossing te vinden voor de kwestie van de echtscheiding van Hendrik VIII.
1. Zie de laatste alinea van de brief.
2. Agricola's *Bermannus, sive de re metallica dialogus* werd in 1530 door Froben uitgegeven; in het voorwerk is brief 2274 opgenomen.
3. Edities van Galenus en Hippocrates verschenen respectievelijk in 1525 en 1526 in Venetië.

mensen hem ooit verschuldigd zijn, wanneer hij zijn boek over de metallurgie[4.] voltooid zal hebben en enkele andere opmerkelijke werken waar hij mee bezig is gepubliceerd zal hebben.

Uw aardigheden in de dialogen, even beschaafd als vrijmoedig, vallen bij ontwikkelde mensen zeer in de smaak, vooral de 'ridder van Como'.[5.] Hij verspreidde via zijn handlangers geruchten dat u publiekelijk een berisping van het stadsbestuur zou hebben gekregen wegens smaad, als hij niet door smeekbeden van gemeenschappelijke vrienden vermurwd was en ervan afgezien had; dat u evenwel gestraft was met een boete, die hij versmaadde en aan het armenhuis schonk, zodat u zou zien wat een edelmoedige ridder hij was; dat u ten slotte, althans volgens zijn mening, gedwongen was uw woorden terug te nemen. Maar met die grootspraak en triomfkreten van hem maakt hij zich bij weldenkende mensen alleen maar belachelijk. Toen ik nog niet zo lang geleden naar een feestmaal ging waarvoor ik was uitgenodigd, en ik zijn fantastische broer en Thraso zelf[6.] had opgemerkt, glipte ik weg, omdat ik de respectloze houding van die broer jegens u afschuwelijk vond.

Dit alles schreef ik u, gedreven door de genegenheid die ik voor u voel, omdat u zich buitengewoon verdienstelijk hebt gemaakt tegenover alle liefhebbers van de studie, of - ook niet onbelangrijk - omdat er een zekere verwantschap tussen ons is (als ik dat zo mag zeggen) op grond van onze herkomst: u komt uit Rotterdam en ikzelf ben in de buurt van Den Bosch geboren. De burgemeester hier is Lucas Scuppegius, iemand die erg hard werkt en redelijk onderlegd is, bovendien u zeer toegedaan. Hij verafschuwt iedereen die iets lelijks over Erasmus zegt als een algemene plaag; als u mij terugschrijft (waar ik op reken), schrijft u er dan ook een groet aan hem bij. Het ga u goed.

Uit Joachimsthal,[7.] 8 september 1529

Petrus Plateanus

Ik hoop de werken van bisschop Paulinus van Nola in handen te krijgen; als die nog niet gedrukt zijn, zal ik ze u, als het u geen verloren moeite lijkt, toesturen voor een uitgave, zodra ik ze heb laten overschrijven.

Aan Erasmus van Rotterdam, met gemak de grootste van de theologen

4. *De re metallica libri XII*, Bazel 1556.
5. Personage uit een van de *Colloquia* (het satirische *Hippeus anippos, sive Ementita nobilitas*), waarvoor Heinrich Eppendorf model stond. Over hem gaat de volgende passage.
6. De pochende soldaat uit Terentius' *Eunuchus*.
7. Het huidige Jáchymov in het westen van Tsjechië.

2217 *Aan Jan van Lotharingen*
[Freiburg, september 1529]

Erasmus van Rotterdam groet kardinaal Jan van Lotharingen

In uw vrijgevigheid overlaadde u me met zo'n zware vracht aan gulle gaven, dat ik niet kan bedenken op welke manier ik ook maar enigszins kan terugbetalen wat ik ontving, en ik me er zelfs voor schaam te bedanken; meestal bedankt men immers voor middelmatige weldaden. Ik heb het nu niet alleen over uw schitterende, absoluut vorstelijke geschenk,[1.] maar veel meer nog over de uitzonderlijke genegenheid en sympathie die u tegenover mij laat blijken. Over zoveel vriendelijkheid van zo'n machtige vorst kan ik niet anders dan verrukt zijn, ook als ze mij geen enkele winst had opgeleverd. Want uitnemendheid van karakter is van zichzelf iets prachtigs en een reden tot blijdschap. Rest mij dus ondertussen uw goedheid en mijn geluk te benadrukken, totdat zich een gelegenheid voordoet om me ten overstaan van iedereen vrij te pleiten van de verdenking een ondankbaar mens te zijn.

De vriendschapsbanden tussen de keizer en de Franse koning zijn hersteld[2.] en daarmee wens ik beiden van harte geluk; maar ik had graag gezien dat dit eerder en ook op wat minder strenge voorwaarden was gebeurd. Maar de tijd, die alles bedekt of verzacht, zal dit litteken gauw uitwissen. Bovendien volgen er, naar ik zie, meteen weer nieuwe spanningen. Gesteld al dat alles wat we tegen de Turken ondernemen succesvol is, dan voorzie ik toch altijd nog een langdurige en gruwelijke oorlog; als we de overwinning zullen behalen, vrees ik dat het een cadmusoverwinning[3.] is, zoals ze dat uitdrukken, zodat de overwinnaar niet minder treurt dan de overwonnene. Maar het ligt in de hand van de Allerhoogste wat de uitkomst van een oorlog is en daarom moeten we hem om een zo niet vreugdevolle, dan toch heilzame afloop vragen.

Het is een vurige wens van degene die deze brief brengt[4.] bij Uwe Hoogheid aanbevolen te worden, en via u bij de zeer doorluchtige hertog van Lotharingen, uw broer,[5.] want hij wil graag bij hem onder de edelen worden opgenomen, als er een plaats vrij is. Hij heeft een vader[6.] die zeer invloedrijk is

1. Misschien de 200 écu's die in brief 2027 worden genoemd.
2. Zie brief 2205, noot 14.
3. *Adagia* 1734.
4. Johann Egli Offenburg, die in de nacht van 8 op 9 februari 1529 samen met burgemeester Heinrich Meltinger Bazel was ontvlucht.
5. Anton (‘de Goede’) van Lotharingen.
6. Henmann Offenburg.

en opvalt door zijn wijsheid en rechtschapen karakter, zodat de adelstand het minste is van wat hem siert. Deze jongeman is het evenbeeld van zijn vader.

Iedereen weet inmiddels welke golven al zo lang deining in de stad Bazel veroorzaken; steeds duikt er weer iets nieuws op. Dat was de reden dat veel aanzienlijke burgers wegtrokken en zichzelf in zekere zin vrijwillig tot ballingschap veroordeelden, aangezien ze liever hun bezit dan hun geloof opofferen en niets belangrijker vinden dan de christelijke godsdienst. Ikzelf behoor ook tot die groep en heb het nest verlaten waar ik al die jaren aan gewend was geraakt, wat me niet alleen een enorm deel van mijn vermogen kostte, maar ook mijn leven in gevaar bracht.

Ik hoop dat de jongeman zich met zijn gedrag zelf bij Uwe Hoogheid aanbeveelt. Hij is door zijn bekwaamheid geschikt voor iedere taak onder de mensen, of het nu om het binnenlandse bestuur gaat of dat de tijden een flinke krijgsman nodig hebben. Hij is bovendien de broer van de vrouw[7.] van Henricus Glareanus. Uwe Hoogheid kent die man waarschijnlijk wel; hij is beroemd om zijn veelsoortige geleerdheid en doet veel voor de studie. Dat betekent dat u met de gedienstigheid die u in deze jongeman investeert, zult bereiken dat twee personen die u allang zeer toegedaan zijn, dat in nog veel hogere mate zullen zijn, namelijk Erasmus en Glareanus. Ongetwijfeld zal de mentaliteit van de jongeman voor u en ook voor uw broer, een vorst die zeer gehecht is aan christelijke vroomheid, van groot gewicht zijn. Hij had immers de mogelijkheid om in zijn eigen omgeving een niet alleen comfortabel, maar ook eervol leven te leiden. Toch wilde hij liever de voordelen van zijn eigen stad opgeven dan iets belijden wat naar zijn overtuiging afweek van de zuiverheid van de christelijke godsdienst, vooral omdat deze eerste ontwikkelingen volgens mensen met verstand een bloedige afloop voorspellen. Moge God alles een vreedzame wending geven en Uwe Hoogheid nog lange tijd behoeden en bewaren.

2218 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, ca. 25 september 1529]

Als het goed gaat met jou en de jouwen, is dat voor mij reden tot grote vreugde. Ik maak het, God zij dank, naar omstandigheden goed. Als je iemand treft die post van jou naar Alciati kan brengen, geef hem alsjeblieft deze brief mee; hij is gericht aan Pierre Du Chastel, die in Bourges verblijft.[1.] Zorg vooral dat

7. Anna Offenburg.
1. Brief 2213.

het goed met je gaat, samen met hen die je het dierbaarst zijn. Er is geen reden om je hierover zorgen te maken. Het is niet heel belangrijk.

Aan de zeer illustere heer Bonifacius Amerbach. Bazel

2219 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 27 september 1529

Een groet. Ik heb je brief,[1] zeer illustere Erasmus, met de andere die was bijgevoegd, ontvangen; je vraagt of ik die aan Pierre Du Chastel kan sturen - alsof je mij iets moet vragen! Er is immers niets wat je niet met het volste recht mag en kunt bevelen. Ik zal het graag doen en ervoor zorgen dat hij met de allereerste bode die zich aandient naar Bourges wordt gebracht, mits je opnieuw vindt dat hij verstuurd moet worden. Want ik weet heel zeker dat Alciati weggevlucht is wegens een pestepidemie die daar heerst. Dit maakt het in mijn ogen niet erg waarschijnlijk dat Du Chastel gebleven zou zijn; want hoe weinig Fransen zijn er die zich aan zo'n acuut gevaar wensen bloot te stellen! Wees daarom zo goed mij opnieuw te laten weten wat je wilt dat er met de brief gebeurt.

Je oordeel over ketters, ergens uit je pennenvruchten geplukt, is op initiatief van Nijmegen[2] in het Latijn en Duits in Straatsburg gedrukt.[3] Wat die beste man met deze vriendelijke geste in jouw richting bereikt, weet ik niet; ik vrees dat het niet veel verschilt van vijandigheid. Want dat hij het deed met de bedoeling jou bij de nieuwe sekte ter sprake te brengen, geloof ik niet. Iets kan nog zo verstandig of omzichtig en (voeg ik eraan toe) overeenkomstig de waarheid geschreven zijn, maar als het uit zijn verband wordt gerukt, brengt het de auteur in opspraak en wekt het ongenoegen bij het volk op. Dat raakt, zo ooit, dan nu verdeeld, waardoor (om de dichter te cite-

1. Brief 2218 met ingesloten brief 2213.
2. Gerard Geldenhouwer uit Nijmegen, die de kant van de reformatie had gekozen.
3. Amerbach doelt op een van de pamfletten uit 1529 waarin een gedeelte uit Erasmus' *Apologia adversus monachos quosdam Hispanos* is opgenomen. Het bewuste gedeelte is afkomstig uit Responsio 22 over de rol van de inquisitie. Erasmus wilde niet met de Straatsburgse reformatoren geassocieerd worden en reageerde met de *Epistola contra quosdam qui se falso iactant evangelicos* (*Epistola contra pseudevangelicos*), eind 1529 gedrukt in Freiburg. Geldenhouwers naam is hierin vervangen door Vulturius Neocomus.

ren)[4] 'twee richtingen ontstaan'. Er zijn aan weerszijden uiteenlopende verdenkingen te bespeuren. De een beschuldigt jou ervan zich zelfs bij deze sekte aangesloten te hebben, de ander ontkent dat, maar alleen...[5] Ik stuur je het niet, omdat de boekverkoper in een mum van tijd zijn hele voorraad hier tot op het laatste exemplaar had verkocht.

Wat de situatie hier betreft, ik weet niet wat Enyo[6] in petto heeft; tenzij ik me vergis, gaat ze de getroffenen nog meer ellende bezorgen. Vroeger hadden het evangelie en oorlog niets met elkaar gemeen. Nu vind je geen wraakgieriger en oorlogszuchtiger mensen dan zij die barsten van hoogmoed en onder de evangelischen, of nee, de geïnspireerden, beschouwd willen worden als koplopers. Maar dit alles laten we aan Christus over. Met mij gaat het des te beter omdat het, naar ik begrijp, met jou goed gaat. Steeds weer zal ik Christus onze Heiland bidden dat het op deze manier zo lang mogelijk goed met je mag gaan. Het ga je goed, zeer geachte Erasmus.

In haast, Bazel, 27 september 1529

Je herkent de hand van hem die werkelijk en van harte de jouwe is.

Je zult wel gehoord hebben dat Oecolampadius en Zwingli naar Marburg vertrokken zijn, waarschijnlijk om Luther onderuit te halen.[7] Hier bereiden we het overwinningsfeest voor.

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, groot theoloog en vader van de literatuur, zijn onvergelijkelijke meester en beschermheer. Freiburg

2220 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 27 september 1529

Een groet.[1] Ik ontving een brief uit Bourges van 24 augustus,[2] waarin allemaal heugelijke berichten over Alciati stonden. Als hij weggegaan is, moet hij dat kort geleden gedaan hebben. Ik betreur dat het geluk van de man niet overeenstemt met zijn kwaliteiten. Zal die Enyo[3] toelaten dat ik mij niet meer over jou ongerust hoef te maken? Maak je geen zorgen over de brief

4. Vergilius, *Aeneis* 2, 39.
5. De tekst is niet compleet.
6. Griekse godin van de oorlog.
7. Het godsdienstgesprek van Marburg (1-4 oktober 1529), waar Luther en Zwingli over de avondmaalskwestie disputeerden.
1. Deze brief is het antwoord op nr. 2219.
2. Vgl. brief 2210, die evenwel 1 september als datum heeft.
3. Zie brief 2219, noot 6.

aan Du Chastel, hij is niet belangrijk en ik heb een tweede exemplaar naar Frankfurt gestuurd. Ik vertrouw erop dat je zo verstandig bent om op te letten dat je situatie er niet op achteruit gaat. Met mij gaat het, God zij dank, tot nu toe heel behoorlijk. De Engelse pest[4.] is Duitsland binnengeslopen; het is de verschrikkelijkste ziekte die er bestaat. We zijn van de Heer,[5.] laat hij met ons doen wat hij wil.

Het ga je goed, Bonifacius, trouwste vriend die er is, samen met allen die je dierbaar zijn.

Freiburg, 27 september 1529

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de voortreffelijke doctor in de rechten Bonifacius Amerbach. Bazel

2221 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 30 september [1529]

Je brief[1.] verdient een beloning voor goed nieuws, zeer illustere Erasmus, omdat hij goede berichten over Alciati brengt. Inderdaad verdient hij het zowel om zijn geleerdheid als om zijn ongewoon vriendelijke karakter meer voorspoed te genieten. De strijd tussen de Zwitsers is beslecht,[2.] iets wat ik toeschrijf aan de afwezigheid van bepaalde personen,[3.] want ze geven de hoop op vrede niet op. Ik zou niet aan permanente eensgezindheid twijfelen, als de verkondigers van het evangelie (let wel!) ons maar toestonden eensgezind te zijn.

Van Budé's commentaren bij de Griekse taal, die onlangs in Parijs verschenen zijn,[4.] heeft Wattenschnee[5.] maar één exemplaar en dat bewaakt hij zo goed, dat hij amper toestemming geeft om het in te zien. Ik had op dat moment weinig tijd en kon niets vinden wat op jou persoonlijk betrekking heeft. Maar wat vind je van de Engelse ziekte? Mogen de goden zulk onheil

4. De Engelse zweetziekte, zie brief 2209.
5. Romeinen 14:8.
1. Brief 2220.
2. De Eerste Kappeleroorlog, tussen de protestantse en de katholieke kantons, was in juni beëindigd zonder dat er strijd gevoerd was.
3. Zwingli en Oecolampadius waren op weg naar Marburg (zie brief 2219, noot 7).
4. Budé's *Commentarii linguae Graecae* waren in september in Parijs verschenen.
5. Johann Schabler.

afwenden! Het zou, wanneer de ziekte in haar eigen land was gebleven, gepast zijn geweest geld te sturen aan hen die gebrek hebben en sowieso meer dan genoeg onder allerlei ziekten gebukt gaan.

Luther vertaalde het Nieuwe Testament in het Latijn,[6.] als iemand die na Homerus over de Trojaanse oorlog schrijft, zoals men dat uitdrukt. Omdat ik het idee had dat die informatie voor jou van belang was, besloot ik er zo snel mogelijk in een paar woorden iets over te zeggen via deze bode die nu meteen op weg gaat. Je hoeft niet ongerust te zijn over de brief die je naar mij zond;[7.] ik zal zorgen dat hij naar Dole wordt gebracht. Ik bid Christus dat hij jou, Erasmus, de grootste en allergeleerdste, zo lang mogelijk voor de studie en voor ons bewaart. Ik ben zeer bezorgd over je gezondheid.

Bazel. In haast. 30 september

2222 *Aan Johann von Vlatten*
Freiburg, 2 oktober 1529

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte heer von Vlatten, schoolhoofd van Aken, zeer hartelijk. Naar Speyer

Zeer geachte Vlatten, de zomer hier stond me best aan, maar ik ben bang dat de herfst en winter minder bevorderlijk zijn voor dit broze lichaam. Ik maak een nestje in een huis dat niet van mezelf is, maar op eigen kosten.[1.] Voordat ik Bazel verliet, bood Anton Fugger me via een privébode honderd florijnen reisgeld en eenzelfde bedrag als jaargeld aan, als ik me naar Augsburg had willen begeven; ik heb hem bedankt en me verontschuldigd. Kort daarna, na ontvangst van mijn brief, zond hij me een zeer fraaie, vergulde beker, met een waarde van veertig florijnen, tenzij ik me heel erg vergis. Wenen heeft me nooit aangetrokken en ik zie dat de tijden voor Ferdinand vreselijk chaotisch zijn. Hij trof voorbereidingen om mij een vorstelijk geschenk te geven, zo verzekerden ze mij, maar door de huidige beroering kwam er niets van terecht. Maria, de zuster van koning Ferdinand, aan wie ik de *Weduwe* opdroeg,[2.] was hetzelfde van plan, maar zij week uit angst voor de Turken uit naar Moravië. Ik zie niet wat ik in Brabant zou moeten doen. Ik heb een hekel aan

6. Dit is een onjuist bericht.
7. Waarschijnlijk brief 2213, ingesloten bij brief 2218.
1. Erasmus verhuisde in april 1529 van Bazel naar Freiburg, waar hij onderdak vond in het huis ‘zum Walfisch’ aan de Franziskanergasse.
2. Zie brief 2211, noten 6 en 7.

bolwerken en het zou lijken alsof ik voor mijn eigen hachje vrees, als ik mijn toevlucht in bolwerken zoek. Ik hoor dat zelfs Keulen niet echt rustig is en dat daar onlangs theologen tegen mij zijn gaan grommen, vertrouwend op het herstel van de vrede tussen de monarchen,[3.] denk ik. Als dat gerucht waar is, vrees ik dat we deze vrede misschien wel zwaarder voor onszelf gaan vinden dan de oorlog daarvoor. Wat een monsters van theologen en monniken zullen ons dan op de nek springen! Ik bedank u voor het aanbod van uw huis. Ik haat kolen[4.] en misschien is het niet handig zo dicht in de buurt van de kardinaal van Luik te verblijven. Iemand van de Punische soort![5.] Ik heb besloten deze winter hier te blijven, om met de eerste zwaluw[6.] weg te vliegen waarheen God me zal roepen. Wat vervelend dat u uw been gebroken hebt (Dilft had me dit namelijk verteld), maar ik ben blij dat het hersteld is.

Ik stuur mijn Quirinus, die de brief brengt, opnieuw naar Engeland, waarvandaan al een hele tijd niets verstuurd wordt.[7.] Ik heb aan Willem, vorst van Gulik, een paar boekjes opgedragen;[8.] u moet hem met uw advies helpen, zodat hij op passende wijze iets terug kan doen. Quirinus zal u volledig op de hoogte kunnen brengen van mijn hele situatie. Bij het schrijven van dit alles had ik uw brief niet bij de hand. Het ga u goed. Freiburg, 2 oktober 1529

2223 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 4 oktober 1529

Een hartelijke groet.[1.] Lieve help, wat voor een evangelie hebben we, niet alleen wellustig en vraatzuchtig, maar ook strijdlustig en geldzuchtig![2.] Ik

3. Zie brief 2205, noot 14.
4. In de buurt van Aken werd steenkool gewonnnen.
5. Érard de la Marck. De Puniërs waren spreekwoordelijk om hun onbetrouwbaarheid, zie *Adagia* 728.
6. Vgl. *Adagia* 559.
7. Quirinius Talesius was eerder in februari 1528 op weg gegaan naar Engeland.
8. *De pueris statim ac liberaliter instituendis* en twee korte teksten van Ambrosius, zie brieven 2189 en 2190. Vlatten was raadsheer van de vader van Willem V van Kleef, Johan III van Kleef.
1. Deze brief is het antwoord op nr. 2221.
2. Met deze opmerking hekelt Erasmus het gedrag van de aanhangers van de reformatie, die zich evangelisch noemen. Erasmus gebruikt vier adjectieven die op *-ax* eindigen, het laatste (‘lucrax’) lijkt door hemzelf bedacht.

twijfel er niet aan dat het door een handigheidje van Konrad kwam dat het nieuwe boek van Budé bij ons niet te koop was.[3] Ik geloof graag dat Budé zijn pen niet tegen mij scherpt, maar ik wilde het zien om de geleerde inhoud. Nu zullen we door toedoen van Konrad tot Pasen moeten wachten. Aangezien Budé zich boven anderen verheven voelt, verwaardigt hij zich niet gewone mensen aan te vallen. Zoals hij stiekem verzenmakertjes, van wie Jacques Toussain er een is, de opdracht geeft mij aan te vallen, zo geeft hij ook allerlei juristen de opdracht Alciati aan te vallen, die hij ook niet mag. Een stukje van het verhaal vind je in de brief van Viglius, een jongeman van wie ik zeer hoge verwachtingen heb.[4]

Als de Engelse epidemie zich naar Duitsland verplaatst heeft, is er niets verschrikkelijker of besmettelijker[5] dan deze ziekte. Ze ontstond ongeveer veertig jaar geleden in Engeland en is nooit opgehouden, al woedt ze af en toe feller. Je zou amper geloven dat er in Engeland zoveel mensen wonen als er zijn omgekomen, omdat het enorme effect van de ziekte nog onbekend was. Het zweet is als vuur; binnen acht uur, of iets meer, neemt het iemand weg of geeft het hem hoop te zullen overleven. Degenen die niet tegen de hitte kunnen en frisse lucht binnenlaten, worden ogenblikkelijk verstikt, maar ook degenen die alles dichtdoen en de kamer warm stoken met een groot vuur, worden verstikt. Als ze bij het weghalen van de lakens een beetje tocht over zich heen krijgen, is het met hen gedaan, vooral als ze de bovenarmen opzij doen, die de ziekte zelf zo dicht tegen hun lichaam aan drukt, dat ze die, al zouden ze het willen, niet opzij kunnen doen. Daarom worden de lakens die vuil van het zweet zijn stukje voor stukje weggehaald, zonder dat de deken verschuift, en worden er beetje bij beetje schone lakens aangebracht, waarbij tocht vermeden wordt. Door op deze manier maat te houden heeft men bereikt dat er daarna veel minder mensen stierven. Ze valt mensen zelfs keer op keer opnieuw aan met besmetting. Ze zeggen dat de artsen eindelijk een effectieve remedie hebben gevonden; wat voor soort, heb ik nog niet kunnen achterhalen. Ik denk dat deze ziekte in Engeland amper aan één op de dertig mensen is voorbijgegaan. Van het talrijke gezin van More bleef niemand onaangetast, behalve hijzelf en zijn vrouw; niemand is er evenwel aan gestorven, voor zover ik weet. Wat voor gesels gebruikt God om ons te vermanen! Maar toch beteren we ons leven niet.

3. De boekhandelaar Konrad Resch speelde Budé's *Commentarii linguae Graecae* (zie brief 2221) toe aan de Bazelse drukker Johann Bebel, die in maart 1530 een herdruk uitgaf (vgl. brief 2224).
4. Brief 2210.
5. In plaats van ‘celeris contagii’ lees ik ‘celerioris contagii’. De bedoelde ziekte is de Engelse zweetziekte, zie brief 2209.

Als je een keer voor tien of veertien dagen ontspanning zoekt door verandering van omgeving, dan vind je bij ons een kamer en bed met redelijk comfort; je zult een zeer welkome gast voor me zijn. Ik heb op eigen kosten een redelijk comfortabel nestje voor mezelf gemaakt. Mits ik een voorraad fatsoenlijk hout kan krijgen, maakt het me niet uit hoe duur alles is. Je hoeft niet over de kosten na te denken. Naar mijn idee zal ik geweldige winst maken, als ik in jouw zeer geleerde gezelschap mag verkeren.

Groet Basilius en je vrouw[6.] namens mij. Ik wens jouzelf het allerbeste.
Freiburg, 4 oktober 1529
Je herkent de hand van je vriend

Aan de zeer geachte heer Bonifacius Amerbach. Bazel

2224 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 18 oktober [1529]

Je gissing was juist,[1.] zeer illustere Erasmus. Konrad[2.] heeft hier opdracht gegeven om Budé's commentaar op de Griekse taal te drukken, nadat hij op een of andere manier met listen en lagen de buit, die nog nat van de inkt was, bij de pers van Ascensius[3.] vandaan had weten te halen. Met diezelfde slimheid (of ik moet me heel erg vergissen) zorgt hij ervoor dat er geen exemplaren van de Parijse uitgave naar ons toe komen. Ik stuur je een proefje van het werk, waarmee net een begin is gemaakt; ik zal binnenkort meer sturen, als ik merk dat je dat op prijs stelt. Want gezien de inschikkelijkheid van Bebel, die het opgekocht heeft, vertrouw ik erop dat ik de rest zonder problemen kan krijgen.

Zo leven we hier, mijn beste Erasmus: onder de dekmantel van het evangelie jagen we winst na, zelfs ten koste van anderen. Er is nu niets wat de vrijheid van het evangelie niet toestaat of verordent. Je zult wel weten dat onze landgenoten[4.] tegen ieders verwachting in zijn teruggekeerd; wat ze met de disputatie opgeschoten zijn, is onduidelijk. Zwingli heeft gisteren een preek voor het volk gehouden over het succesvol besturen van een land, waarbij hij poneerde dat het op twee pilaren rust: de profetie en het zwaard. Vervolgens

6. Basilius Amerbach en Martha Fuchs.
1. Zie brief 2223, waarop deze brief het antwoord is.
2. Konrad Resch.
3. Josse Bade.
4. Zwingli en Oecolampadius, zie het slot van brief 2219.

verkondigde hij dat een land gelukkig zou zijn, als de profeten (met dat woord duidde hij namelijk predikanten aan) de hoofdrol zouden krijgen en als het zwaard (dat is natuurlijk de magistraat, die hij op de tweede plaats zet) naar hen zou luisteren en alles volgens hun wil, wat ze maar geboden of verboden, zou uitvoeren. Er waren er die zeiden dat hij de alleenheerschappij voor onze profeten voorbereidt, zoals hij die zelf in Zürich niet alleen nagejaagd, maar ook bereikt heeft. Maar of dat inderdaad zo is, gaat me niet aan.

Het is verschrikkelijk wat je over de Engelse ziekte vertelt. Had je maar dat uiterst effectieve middel waarover je schrijft te pakken kunnen krijgen! Ik twijfel niet of je had het, vriendelijk als je bent, met me gedeeld. Nu gebruik ik de gangbare middelen ter voorkoming van de pest. De wil van de Heer geschiede; voor hem wil ik staan en vallen.[5] Tenzij het een vals gerucht is, hebben we bij een of twee personen de eerste tekenen van de naderende ziekte waargenomen. Maar in zeer milde vorm; want omdat ze op de manier die je beschrijft met dekens tegen elk nadelig effect van tocht beschermd waren, zijn ze ontkomen.

Je biedt mij je huis aan, voor het geval ik ontspanning zoek door verandering van omgeving. Dat is, mijn beste Erasmus, iets wat helemaal in overeenstemming is met je uitzonderlijke vriendelijkheid; er is immers geen enkele soort weldaad te bedenken die niet daaruit, als uit een onuitputtelijke hoorn des overvloeds, naar buiten stroomt. Hoe graag zou ik een keer zo gelukkig zijn dat ik je weliswaar niet als gelijke zou durven ontmoeten, maar toch in elk geval blijk kon geven van een dankbaar hart, dat graag, als het mogelijk was, de rekening zou vereffenen! Ik heb je brief voor Pierre Du Chastel[6] naar Bourges gestuurd. Het ga je goed, onvergelijkelijk sieraad van alle soorten studie, en blijf aan je beschermeling denken.

Bazel, 18 oktober

2225 *Aan Ludwig Baer*
Freiburg, 22 oktober 1529

Een hartelijke groet. Mijn laatste brief zal je wel overhandigd zijn. Jij moet, wijs als je bent, beslissen wat het meest in jouw belang is. Wat onderdak betreft staan de zaken zoals ik je heb geschreven.

In Frankrijk speelt de pest haar weerzinwekkende spel. De dodelijke zweet-

5. Romeinen 14:4.
6. Brief 2213.

ziekte zorgt voor onrust in Brabant en Vlaanderen tot aan Straatsburg; zij jaagt iedereen daar schrik aan, maar neemt weinigen uit ons midden weg. Hier (het zij gezegd tot eer van Christus en met een dove Nemesis)[1] horen we niets over deze ziekte. De Turken hebben het grootste deel van Hongarije in handen en sparen niemand. Ze merken hoever de macht van Karel en Ferdinand reikt; was het maar zo dat christelijke vorsten die niet ook hoefden te vrezen! Want wat door angst ontstaat, kan niet lang standhouden.[2] Waar ik me het meest over verbaas, is dat niemand door zulke vreselijke rampen een beter mens wordt. Rome maakt zich meer aan misdaden schuldig dan vroeger. Is er onder de verdorven kanunniken iemand die met zijn liefje brak, die de wellust vaarwel zei en zich op de bestudering van de gewijde literatuur richtte? Maar ik schrijf niet verder, want ik wil niet dat deze moeite vergeefs is als mijn Dilft, die zo vriendelijk was deze reis ter wille van mij op zich te nemen, niet bij jou langs gaat.

Een zekere aartsbisschop van Rossano[3] is de nieuwe legaat aan het hof van Ferdinand; hij gaf opdracht mij een document met verleende gunsten[4] te sturen; ze schrijven namelijk dat hij me zeer genegen is. Het ga je goed in de Heer, voortreffelijke leermeester en beschermheer.

Ik doe een poging een start te maken met een werk over de methode van het preken,[5] maar mijn gedachten, eenmaal ontsnapt aan hun boeien, veranderen als een soort Proteus in van alles om zich niet opnieuw te laten vangen. Maar ik zal ze overmeesteren. Ik vind het niet erg dat de pauselijke legaat in Frankrijk is.[6] Hij zal het onbeheerste gedrag van Béda intomen. Die mensen hebben in de gaten dat de situatie door zulke leugens juist erger gemaakt wordt. Nogmaals, het ga je goed.
Freiburg, 22 oktober 1529

Je herkent hand en hart van je dienaar

Aan de uitnemende theoloog Ludwig Baer. Thann

1. Zie brief 2209, noot 23.
2. Vgl. Cicero, *De officiis* 2, 23.
3. Vincenzo Pimpinella.
4. ‘Diploma gratiarum’.
5. *Ecclesiastes sive de ratione concionandi*, verschenen in 1535.
6. Giovanni Salviati of Cesare Trivulzio.

2226 *Van Cuthbert Tunstall*
Londen, 24 oktober 1529

Een hartelijke groet. Ik trof in je brief geen enkel blij nieuws aan behalve dat je behouden en wel van Bazel naar Freiburg bent verhuisd. Ik begreep dat er veel reden tot droefheid is, aangezien het turbulente tijden zijn, nu dat edele Duitsland, verscheurd door nieuwe sekten, een gemeenschappelijke vijand[1] aan de grens heeft - een vijand die veel te machtig is om door welke koning ook, ongeacht zijn macht, verdreven te kunnen worden. Door de onderlinge geschillen bij de christenen is zijn macht zo toegenomen, dat we moeten vrezen dat zijn enorme leger en geweldige rijk, nu nog groter door de verovering van Hongarije, onze onenigheid zullen bestraffen, als God het toestaat.

Ik betreur het ten zeerste dat de beroemde stad Bazel ten val gebracht is. Want hoe zou ik het anders kunnen noemen dan 'ten val gebracht'? Want door vast te houden aan die verfoeilijke, dwaze ketterijen, brak ze met het orthodoxe geloof. Je schrijft dat talloze monniken, vooral franciscanen, zich onder druk van enkele lieden tegen je hebben laten ophitsen. Als je beledigingen met beledigingen beantwoordt, zal er aan je strijd tegen al die duizenden nooit een eind komen, omdat vuur niet met vuur wordt gedoofd,[2] maar juist hoger oplaait. Tegen dit soort vervelend gedrag kun je het beste doen wat Paulus ons aanraadt: 'Als uw vijand honger heeft, geef hem dan te eten, als hij dorst heeft, geef hem dan te drinken. Dan stapelt u gloeiende kolen op zijn hoofd'.[3] Wat is bovendien veiliger dan stevig het anker van onze hoop vast te houden en bij de ware kerk te blijven? Dat ben je ook van plan te doen, zo schrijf je. En als de kerk aanstoot neemt aan dingen waar je op gewezen bent, is het beter dat jij die verwijdert dan dat ze door anderen van een kritische aantekening voorzien worden; het is ook beter al je overige werk aan het oordeel van de kerk te onderwerpen. Want na je dood zal de kerk ook over jou haar eigen oordeel geven, zoals tot nu toe bij allen die er voor jou waren gebeurde. Maar dan kan er geen weerwoord gegeven worden, als je niet zelf, toen je nog leefde, meer waarde hechtte aan het oordeel van de kerk dan aan je eigen oordeel, zoals zeer veel geleerde en heilige kerkvaders plachten te doen. Heeft Augustinus soms niet, toen hij al wat ouder was, heel wat passages naar het aambeeld[4] teruggehaald,[5] en Hieronymus evenzo? Want het is duidelijk dat ze niet overal hetzelfde schreven. Wanneer ze tegenstanders probeerden te weerleggen, waarbij ze wel eens door de heftigheid van de discussie vlam vatten, schreven ze iets anders dan wanneer

1. De Turken.
2. *Adagia* 2248.
3. Romeinen 12:20.
4. Vgl. *Adagia* 492: 'Incudi reddere' (Weer op het aambeeld leggen).
5. In zijn *Retractationes.*

ze rustig een plaats uit de Schrift probeerden uit te leggen. Als je hun voorbeeld volgt, zul je malicieuze critici de mond snoeren en heel wat van je werken onsterfelijk maken. Die zouden anders gevaar kunnen lopen, omdat er enkele dingen in staan waaraan geleerden aanstoot nemen. Zie hier mijn advies over tegenstanders die je last bezorgen.

Je vertaalde een tijdje geleden een paar fragmenten van Origenes' commentaar op Matteüs.[6] Daar worden enkele passages aangetroffen waar geleerden moeite mee hebben, zelfs al zouden ze van Origenes zijn, omdat er een andere mening over het brood van de Heer wordt weergegeven (als hij tenminste daarmee de eucharistie bedoelt) dan ooit door de vroege kerkvaders en de kerk werd gehuldigd. Zelfs als dat echt Origenes' mening is en geen toevoeging van zijn vijanden, zijn alle oude schrijvers ertegen. Daarom had ik graag gewild dat die mening zich onvertaald had schuilgehouden en niet, door jou vertaald, de indruk kon wekken door jou goedgekeurd te zijn; vooral in deze stormachtige tijd, nu er over de eucharistie zoveel geruzie is onder die nieuwe sekten. Want wat daar staat, lijkt eerder betrekking te hebben op het gezegende brood, dat de priester op zondagen na de dienst aan het volk pleegt uit te reiken, dan op de majesteit van het lichaam van de Heer. Daarom zou ik je willen aanraden in je werken vast te leggen dat je mening over deze kwestie met de kerk overeenstemt; dat is beter dan dat je bij het nageslacht ook maar enige argwaan omtrent je opvatting wekt wegens iets wat je lang geleden vertaalde. Er is veel bij Origenes wat de oude schrijvers niet aanstond; als dit niet tot die categorie had behoord, zou een van de rechtzinnige auteurs het volgens mij al vóór onze tijd vertaald hebben.

Ik heb je al eerder aangeraden de *Gesprekken* te zuiveren.[7] Daar komen immers passages in voor waar allerlei geenszins onontwikkelde mensen zich aan ergeren, namelijk over het vasten, de ceremoniën, de kerkelijke decreten in *Vis eten*, over pelgrimstochten, het aanroepen van heiligen bij gevaar. Ze beschuldigen je ervan dat allemaal op een bedekte manier te hekelen. Je zou probleemloos dergelijke passages zo kunnen verbeteren, dat er geen enkele aanleiding meer is om wegens je werken slecht bekend te staan.

Je vertaalde het een en ander van Chrysostomus over Handelingen van de apostelen.[8] Wat zou ik graag willen dat je het hele werk afmaakte, mits er handschriften beschikbaar zijn; want beter zul je je tijd niet kunnen besteden. Je schrijft dat de drukkerij van Froben nu aan Chrysostomus gaat be-

6. Opgedragen aan Nikolaus von Diesbach met brief 1844.
7. Kritiek op de *Colloquia* van Engelse zijde kwam ter sprake in brieven 1697, 1704 en 2037.
8. Brief 1801 is het voorwoord hierbij.

ginnen,[9.] aangezien Augustinus[10.] klaar is. Jullie moeten vooral opletten dat jullie niet de uitgave van Oecolampadius volgen.[11.] Want afgezien van de Lutherse aantekeningen in de marge waar alles mee vol staat, is de oude lezing verknoeid door het inlegwerk dat ze aanbrachten. Bovendien hebben mensen bij ons die goed Grieks kennen gemerkt dat de vertalingen van Oecolampadius, afgezien van het feit dat ze over het geheel verdacht zijn, geen goede weergaven zijn. Ze verbazen zich er zelfs over dat hij zich op het terrein van het vertalen heeft begeven, terwijl hij zo weinig van die taal weet. Geef daarom niets uit wat door hem vertaald is, om te voorkomen dat de rest minder verkoopbaar wordt. Bij ons hier op de universiteit bevindt zich een dik boekwerk met preken van Chrysostomus over de eerste brief aan de Korintiërs, vertaald door Francesco Aretino.[12.]

Het ga je goed. Londen, 24 oktober 1529

Je zeer toegenegen broeder en vriend, Cuthbert, bisschop van Londen

Aan de zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, leraar in de heilige theologie. Freiburg

2227 *Van John Longland*
Londen, 28 oktober [1529]

John Longland, bisschop van Lincoln, groet zijn vriend Erasmus van Rotterdam zeer hartelijk

Jouw Quirinus[1.] overhandigde mij je brief, die heel welkom was, aangezien hij van Erasmus kwam. Daarin bedank je mij hartelijk dat ik je geschreven heb; maar ik hoor jou veel meer en hartelijker te bedanken dat je zo vaak en

9. In 1530 publiceerde Froben de werken van Chrysostomus in een Latijnse vertaling door verschillende personen. De uitgave is opgedragen aan Christoph von Stadion met brief 2359.
10. Opgedragen aan Alonso de Fonseca met brief 2157.
11. Vertalingen van Oecolampadius zijn opgenomen in de Latijnse uitgaven van Chrysostomus' werken die in 1522 en 1525 bij Cratander in Bazel verschenen.
12. In brief 2359, de opdracht bij de Latijnse uitgave van Chrysostomus die in 1530 bij Froben verscheen, zegt Erasmus een handschrift van Aretino's vertaling van preken over 1 Korintiërs gebruikt te hebben, dat John Fisher hem gestuurd had.
1. Quirinus Talesius.

zo vriendelijk terugschrijft. Bovendien schrijf je niet alleen, maar stuur je ook geschenken, zodat ik het gevoel heb dat er niets ontbreekt wat een vriend zou kunnen verwachten.

Het geschenk dat je de laatste keer zond, is om twee redenen het mooiste, omdat het van Augustinus is, een volmaakte auteur, en omdat het van Erasmus is, een zeer nauwgezette tekstbezorger.[2.] Ik verlangde intens naar het moment dat deze werken de drukkerij zouden verlaten en te koop zouden zijn, maar nu verheug ik me nog intenser over de komst ervan. Je weet niet hoeveel vreugde Quirinus mij bezorgde toen hij bij het overhandigen van de brief berichtte dat hij ze bij zich had. Ik had geen rust tot ze eindelijk gebracht waren en ik ze kon inzien. Bij het doorkijken van de achtereenvolgende delen kwam er onverwachts een tevoorschijn op naam van Juan Vives,[3.] dat ik eerder had gezien en gelezen; ik legde het als een extra verrassing apart. Toen ik mijn aandacht vervolgens weer op die nieuwe, onbekende schat richtte, merkte ik dat deel vijf ontbrak. Ik verbaasde me daarover en kon niet anders geloven dan dat Quirinus het kwijtgeraakt was. Ik vroeg je vriend Aldridge of hij misschien hierover iets meer van hem had gehoord. ‘Hoe kan het’ vroeg ik ‘dat we hier het vijfde deel missen?’ Hij kon mij niet van dat idee afhelpen. Dus liet ik Quirinus weer komen, die opheldering gaf en met zekerheid wist te vertellen dat het boek van Vives het deel was waar we zo naarstig naar zochten. Hij liet zien hoe dat in de inhoudsopgave uitgelegd werd. Hij nam mijn onzekerheid weg, maar stelde mij niet tevreden. Ik snakte ernaar de heldere aantekeningen van Erasmus onder ogen te krijgen, vooral bij het deel met *De stad van God.* Moge God nog steeds geven dat je daaraan zoveel moeite besteedt.

Vives' uitgave is weliswaar scherpzinnig en geleerd, maar wat van Erasmus zou zijn, ademt iets wat boven de anderen uitgaat. Je dienaar vertelde dat het deel van Vives bij jouw delen is gevoegd met de bedoeling dat het tegelijk met die van jou verkocht wordt, omdat het los nauwelijks verkoopbaar is. Iedereen die graag studeert, vindt het geen probleem voor allebei te betalen; diezelfde mensen hebben er wel moeite mee dat ze bij zijn gedeelte jouw inbreng missen. Ik meen te zien dat het de allergeleerdsten zijn die je erom smeken. Ik ben een vriend van je en je biedt mij in alle oprechtheid de mogelijkheid alles te verlangen en alles van je te eisen. Nu dan, ik bid en bezweer je, of nee, vooral Augustinus vraagt je bij gelegenheid zelf je vijl[4.] op dat werk van hem toe te passen, de vormen met je penseel te verduidelijken

2. Augustinus' *Opera omnia* (Bazel, 1528-1529).
3. Vives' uitgave van *De civitate Dei* uit 1522. Zie de verklaring in de volgende alinea.
4. Zie *Adagia* 458.

en duistere en bedekte formuleringen met aantekeningen te verhelderen. Maar je zult je lichamelijke zwakte als excuus aanvoeren, die niet opnieuw tegen zulke taken opgewassen is. We weten en betreuren dat de last der jaren voor je toeneemt en je gehinderd wordt door ziekte. Als het evenwel mogelijk zou zijn zonder dat je gezondheid eronder lijdt, willen we van jou graag wat we van geen ander verwachten te krijgen als je weigert.

We zijn blij dat Seneca door jou zo zorgvuldig herzien en geheel opnieuw uitgegeven is;[5.] we betuigen en betonen je onze dank voor je enorme inspanning, zo groot als we op geen enkele wijze kunnen vergelden. Het mag dan zo zijn dat die ondankbare en onbetrouwbare figuur, wie het ook was, dit werk eerst heeft verknoeid,[6.] het was evenwel niet met volstrekt rampzalige gevolgen, omdat we zien dat wat we extra kregen zo volmaakt en aantrekkelijk is.

Het ga je goed, zeer beminde Erasmus, en blijf de rest van je leven steeds de gewijde literatuur verklaren, zoals je begonnen was te doen; houd altijd in gedachten wat beloofd wordt: 'Zij die licht op mij werpen zullen het eeuwige leven hebben'.[7.]

Ik gaf Quirinus het gebruikelijke geschenk voor jou; neem het aan met een dankbare hand en erken mij als je vriend bij dingen die in mijn vermogen liggen. Quirinus berichtte mij dat je ontvangen hebt wat ik rond kerst voor jou aan Birckmann gaf, iets wat ook mij een groot plezier doet.

Londen, 28 oktober

Je vriend John, bisschop van Lincoln

Aan de grote geleerde en mijn zeer dierbare vriend Erasmus van Rotterdam. Freiburg

2228 *Van Thomas More*
[Chelsea], 28 oktober [1529]

Een hartelijke groet. Al een hele tijd denk ik aan rust, waar ik naar snak, maar, zie daar, plotseling word ik door talloze belangrijke staatszaken overspoeld.[1.] Van welke aard die zijn, zul je van je dienaar Quirinus[2.] horen. Van

5. Met brief 2091 aan Piotr Tomicki als opdracht.
6. Wilhelm Nesen, die als corrector in dienst van Froben betrokken was bij Erasmus' uitgave van Seneca uit 1515.
7. Ecclesiasticus 24:31 (Vulgaat).
1. More was op 25 oktober benoemd tot kanselier, als opvolger van kardinaal Wolsey.
2. Quirinus Talesius.

mijn vrienden is er een aantal dat geweldig staat te juichen en heel blij voor me is. Jij, die altijd met wijsheid en inzicht naar de wereld kijkt, zult misschien mijn lot beklagen. Ik pas me aan de omstandigheden aan en ben blij met zo'n enorme blijk van welwillendheid en goedgunstigheid die de grote vorst mij betoont. Hoewel ik qua aanleg en overige eigenschappen volstrekt niet tegen die taak opgewassen ben, zal ik mijn best doen om wat ijver betreft zo goed mogelijk, en in elk geval wat trouw en goede wil betreft volledig aan de hoge verwachtingen die hij van mij heeft te voldoen.

Al het andere zul je van Quirinus horen, die ik over alles wat hier speelt nauwgezette informatie heb gegeven. Ik wens je bij alles veel succes toe, mijn allerbeminnelijkste Erasmus, jou meer dan mezelf, overeenkomstig mijn besef dat jouw succes veel belangrijker voor het christendom is. Het ga je goed, allerdierbaarste Erasmus, meer dan de helft van mijn ziel.[3.] Van mijn landgoed, 28 oktober

Thomas More, van harte meer dan de jouwe

Aan de hooggeachte en zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam. Freiburg

2229 *Aan Johannes Erasmius Froben*
Freiburg, 2 november 1529

Erasmus van Rotterdam groet Johannes Erasmius Froben

Ik stuur je het briefje terug dat ik aan je had geschreven. Ik neem aan dat je het per ongeluk had laten liggen.[1.] Je had immers gezegd dat je het bij je dierbaarste kostbaarheden zou opbergen. Ik stuur je ook de *Gesprekken*, voorzien van touwtjes;[2.] als je die geregeld ter hand neemt, zal het zo zijn dat we samen een gesprek voeren, ook al zijn we niet bij elkaar.

Voordat je uit Bazel vertrekt,[3.] moet je me schrijven hoe de rit te paard verliep en hoe gelukkig de voortekenen waren toen je terugkwam in je eigen stad. Als je geen spijt hebt van je verhuizing, zal het me minder zwaar vallen

3. Horatius, *Oden* 1, 3, 8.
1. Blijkens het vervolg van de brief had Erasmius Froben enige tijd bij Erasmus in Freiburg gewoond.
2. In maart en september waren nieuwe edities van de *Colloquia* verschenen.
3. Erasmius zou naar Leuven vertrekken.

dat ik je mis. En als je ergens anders een vrolijker en beter leven hebt dan toen je bij mij was, zal ik je zelfs gelukwensen dat het zo goed met je gaat. Want ik heb je alleen laten gaan op voorwaarde dat je ergens anders een leven leidt dat meer naar je zin en vruchtbaarder is. Als dat het geval is, zal ik eerder genieten van je geluk dan treuren om je afwezigheid. Zo niet, weet dan dat ik je niet heb laten gaan, tenzij je hier terugkomt totdat zich een geschiktere gelegenheid voordoet. Schrijf daarom zo snel mogelijk en oprecht. Als zich geen andere voldoende betrouwbare bode aandient, kun je via Bonifacius Amerbach op een veilige manier laten weten wat je wilt. Wees ervan verzekerd dat er geen enkele brief van mij bij je zal aankomen zonder inhoud. Het ga je goed, alleraardigste Erasmius.

Doe iedereen om je heen namens mij de groeten. Haio[4.] doet je de groeten. Want Kan zal je, vermoed ik, zelf schrijven. Freiburg im Breisgau, 2 november 1529

2230 *Aan Johann Henckel*
Freiburg, 2 november 1529

Erasmus van Rotterdam groet Johann Henckel

Hiervoor ben ik onze Bellerophon[1.] in elk geval dankbaar, dat hij als een eerlijk man heeft afgeleverd wat ik hem had toevertrouwd. Nu schrijft hij dat het hem aan niets ontbreekt behalve twaalf goudstukken om een paard en een wapenrusting te kopen tegen de Turken,[2.] want hij wenst hun de gruwelijkste dingen toe.

Mijn beste Henckel, ik heb er bijna geen woorden voor, zo blij ben ik dat die onvergelijkelijke heldin,[3.] veel nobeler om haar vroomheid dan om haar stamboom die zoveel koningen en keizers telt, mijn *Weduwe* zo enthousiast onvangen heeft. Maar aan de andere kant voel ik me beschaamd en bedroefd dat zowel het onderwerp als de uitwerking ervan geen recht doet aan mijn gevoelens en haar verdiensten. Maar wat is de reden, mijn beste man, dat je

4. Haio Camminga.
1. Bedoeld is Felix Rex. De Griekse held Bellerophon moest koning Jobates een brief brengen waarin de ontvanger verzocht werd hem te doden, zie *Adagia* 1582.
2. Rex was benoemd tot lijfwacht van koning Ferdinand, zie brief 2130.
3. Maria van Oostenrijk, de voormalige koningin van Hongarije, aan wie Erasmus' *De vidua christiana* is gericht (zie brief 2211, noten 6 en 7).

mij ook namens jezelf bedankt voor zoiets gerings?[4] Ik was nogal bang dat het zou botsen met je bescheidenheid. Ik vind dan ook dat ik door beiden zeer royaal met dank ben overladen, of liever zelf toegeef bij allebei in het krijt te staan: bij jou, omdat je iemand die anders geaarzeld had hiertoe hebt aangespoord, en bij haar, omdat zij het geschenkje, ongeacht de waarde ervan, zo vriendelijk heeft opgevat. Daarom hoef je je hier geen zorgen over te maken. Als het in deze onrustige tijden mogelijk is van jullie kant iets als aandenken te sturen, wat de ontvanger tot eer strekt en niet bezwaarlijk is voor de gever, zal ik het, wat het ook zal zijn, met dezelfde vriendelijkheid ontvangen als waarmee jullie mijn beetje moeite hebben begroet. Het is eerzucht die hier spreekt, geen hebzucht.

Er zijn mensen die vinden dat dat driewerf[5] woeste zwijn niet uitgedaagd had mogen worden.[6] Nu dat gebeurd is (volgens Gods wil, zoals ik het althans zie), ben ik evenwel extra blij dat de eerste fase onder leiding van Ferdinand goed is afgelopen. Ik hoop ook dat de gebundelde macht van de twee broers de gewelddadigheid van dat beest aan banden zal leggen of in elk geval afzwakken. Had onze ruzie met Frankrijk maar niet zo lang geduurd en was deze zaak maar tijdiger aangepakt! Maar onze daden vroegen om een andere vergelding en misschien had de christelijke wereld hier meer baat bij. Ik voor mij heb mijn hoop veel meer gevestigd op de vroomheid van de keizer en van Ferdinand dan op macht, strijdkrachten of wapens.

Ik vind het verschrikkelijk naar dat je met jicht te stellen hebt. Maar bestaat er iets bij de mensen dat in ieder opzicht geslaagd is?[7] Ik verzoek je telkens opnieuw mij nadrukkelijk bij je zeer illustere beschermster aan te bevelen. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 2 november 1529

4. Dit betreft de wijze waarop Erasmus Henckel noemt aan het slot van *De vidua christiana* (zie brief 2100).
5. Gebruikt ter versterking van het adjectief, zie *Adagia* 1805.
6. De Turken waren uitgedaagd door Ferdinands militaire successen in de jaren 1527-1528 in de strijd tegen zijn rivaal Johan Zápolya, die gesteund werd door Süleyman I. Eind september 1529 werd Wenen door de Turken belegerd. Het beleg werd half oktober opgebroken.
7. Horatius, *Oden* 2, 16, 27-28.

2231 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 4 november 1529

Een groet. Hopelijk maakte Hieronymus Froben me niet blij met een dode mus, toen hij me hoop gaf dat je bij me terugkomt. Er is ruimte te over in dit huis.

Ik heb mijn dierbare Erasmius laten gaan. Dat gebeurde niet tegen mijn zin, integendeel, ik had daar allang voor gezorgd, al wist de jongen daar niets van; maar luister hoe ik bedrogen werd. Mijn advies was altijd dat hij naar Leuven zou gaan en dat hij de studie beslist niet zou opgeven totdat hij helemaal volwassen was; hij is trouwens nu al volwassen. Het is een prettige omgeving, de universiteit wordt druk bezocht, er zijn veel openbare colleges, en nog wel gratis. Karl Harst is daar ook, die thuis een aantal voorname jonge mensen in de kost heeft; hij heeft een vrouw[1] die precies de aandacht kan geven die de jongens af en toe nodig hebben. Alleen al het contact met jongens van adel en zelfs van vorstelijke komaf had niet weinig bijgedragen tot de vorming van Erasmius' karakter. Verder heb ik alle hoogleraren tot mijn beschikking, die ter wille van mij alles zullen doen. Op grond hiervan achtte ik het mogelijk dat hij door de beschaafde manier van leven en het plezierige contact met weldenkende mensen de haat en weerzin tegen de studie, die hij zich van jongs af aan dankzij al die beulen eigen heeft gemaakt, kwijt zou raken. Daarover kan ik je als we bij elkaar zijn een paar wonderbaarlijke dingen vertellen. Maar dit plan heeft hun nooit aangestaan, wat ik me evenwel niet heel erg hoef aan te trekken, omdat het niets nieuws is, integendeel, telkens wanneer het om de opleiding van de jongen ging, volgden ze liever het advies van iedere andere persoon dan dat van mij. Ze hadden besloten hem naar Lyon te sturen, waar hij in de werkplaats van Melchior[2] zou sterven van de kou en hij door de vernederende en lange slavendienst nooit de kans zou krijgen om op te leven.

Zo was de situatie toen Hieronymus hierheen kwam om Erasmius op te halen. Ik nam hem apart en vroeg wat er besloten was. Hij zei dat het plan helemaal veranderd was; er was besloten dat hij naar Parijs zou gaan en dat hij de studie niet volledig zou opgeven. Hij voegde er evenwel een paar dingen aan toe waarmee hij aangaf dat Erasmius misschien nog de winter in Bazel zou doorbrengen. Ook al probeerde ik hem dat met talloze argumenten uit het hoofd te praten, toch had ik onvoldoende in de gaten dat ik bedrogen werd, omdat mijn aandacht bij andere dingen was. Ik kwam erachter toen ik er 's nachts over nadacht. Ik hoor dat Oecolampadius contact met die familie heeft. Daartoe gaf de Chrysostomus-uitgave[3] aanleiding. Ze betrokken hem bij het overleg over de jongen. Hij gaf de raad dat hij in Bazel zou

1. Katharina van der Klusen.
2. De drukker Melchior Trechsel.
3. Zie brief 2226, noot 9.

blijven onder het strenge toezicht van Cyrenaeus.[4] Ze willen geen studie en daarom zijn ze zo bezig met het verspreiden van mist omtrent hun bedoelingen, deels om gewin, deels om de argeloze leeftijd te sterken in hun ketterij; ik ben in hun ogen verdacht, omdat ik de gewoonte heb vrienden in alle oprechtheid van dit soort slaafse onderwerping af te houden.

's Ochtends hadden ze al een paard gehuurd voor Erasmius. Ik vertelde aan Hieronymus wat ik vermoedde; ik zei onder andere dat mij dit een heel slecht besluit leek, maar dat ik toch een reden had om me er niet al te boos over te maken. Toen hij vroeg welke reden dat dan wel was, antwoordde ik: 'Omdat ik de speciale band die ik met Johann Froben had, waar tot nu toe zelfs de dood van de man niet aan heeft kunnen tornen, verbreek.' Ongetwijfeld is Georgius bij jullie, die deze machinaties in gang zet. Ze zijn bang dat de jongen geen goede ketter wordt. Eenvoudig van geest en al te zeer geneigd iedere wenk van willekeurige personen te volgen, is hij al die jaren door talloze beulen gemarteld, zelfs met mentale schade als gevolg. Nu zijn ze er op uit met hun wrede behandeling het restje verstand dat hij nog heeft af te stompen en hem voorgoed tot kind te maken. Tenzij ik me vergis, is hij zestien en toch beweert Hieronymus steeds weer dat hij nog geen veertien is. Het is niets bijzonders dat er uit een koekoeksei dat in een vreemd nest is gelegd, een jong komt dat het wettige kroost verslindt.[5] Ook is het niet verbazingwekkend dat hij de zoon als nietswaardig beschouwt, omdat hij de vader altijd als mikpunt van spot gebruikte.

Maar hier hebben we het nog wel uitgebreider over als je komt, wat je hopelijk zo snel mogelijk mits het je schikt, zult doen. Zou je me intussen een kleine dienst willen bewijzen door onopvallend naspeuring te doen wat ze met Erasmius willen en wat Georgius op touw zet? Ik denk dat Carinus er ook is. Praat ten slotte met de jongen en probeer uit te vissen of hij blij is dat hij Freiburg verlaten heeft en hoe hij tegenover mij staat. Want hij lijkt zelfs niet genoeg verstand te hebben om het verschil te zien tussen iemand die hem goed en die hem slecht behandeld heeft. Ook al zou hij tien vaders hebben, dan zouden die hem niet liefdevoller bejegenen dan ik gedaan heb. Hieronymus is het meest leugenachtige wezen dat er bestaat. Eerst toonde hij zijn vader niet het verschuldigde respect, samenzwerend met zo'n echt-

4. Waarschijnlijk een bijnaam voor Simon Grynaeus, naar Simon Cyrenaeus (Simon uit Cyrene) uit Matteüs 27:32, Marcus 15:21 en Lucas 23:26.
5. Met het koekoeksjong zal Hieronymus zijn bedoeld. Hij was een zoon van Johann Froben en diens eerste vrouw, over wie niets bekend is. Zijn halfbroer Erasmius was een zoon van Gertrud Lachner.

genote; nu heeft hij haar zo'n huwelijk ingejaagd.[6] Rest hem Erasmius te gronde te richten. Welke god zal de aarde verlossen van dat allermisdadigste evangelie, dat ons niets dan waarachtige monsters bezorgt?

Dit alles nogal openhartig en in vertrouwen; jij weet waar je wel en waar je niet over kunt praten. Als je je komst uitstelt en een betrouwbaar iemand hebt die je als bode kunt gebruiken, zeg in bedekte termen iets over de mysteriën. Het ga je goed.

Freiburg, 4 november 1529. Niet nagelezen

Je herkent de hand van je vriend Erasmus

Ik weet niet wie het boek van Budé corrigeert.[7] Ik vond een paar fouten,[8] tenzij ik me vergis:

kolom 1, regel 12: volgens mij moet er κατ□γορος staan;
kolom 13, regel 6 van onderen: ik denk dat er βουλ□ moet staan;
kolom 18, regel 16: □□κ□□νος klopt niet;
kolom 19, regel 11 van onderen: in plaats van □□κους moet er ο□κους staan.

Wijs Bebel erop, als je wilt.

Aan de voortreffelijke doctor in de rechten Bonifacius Amerbach. Bazel

2232 *Van Gerard van Friesland*
[Westminster], 4 november 1529

Gerard van Friesland de Jonge groet Erasmus van Rotterdam[1]

U hebt in Engeland, zeer beminde leermeester, uw zoïlussen[2] en mecenassen; de eersten brengen zich met hun eigen zwaard om,[3] de anderen doen voortdurend moeite om het goede dat uit dat goddelijke verstand voortkomt met meer mensen te delen. Mijn meester, viscount Rochford,[4] een groot heer die als geen ander ervaring heeft op het gebied van staatszaken, verzoekt u dringend, bij de genegenheid die hij voor u als beminnelijk mens

6. Gertrud Lachner trouwde kort na de dood van Johann Froben met Johann Herwagen. Ook in brief 2236 laat Erasmus zich negatief over Herwagen uit.
7. Zie brief 2223, noot 3.
8. De eerste drie correcties betreffen het accent.
1. Boven de aanhef staat ‘Jezus Maria’ als blijk van godsdienstigheid.
2. Criticasters zoals Zoïlus, vgl. *Adagia* 1408.
3. Vgl. Cicero, *Pro Caecina* 82, geciteerd in *Adagia* 51.
4. Thomas Boleyn.

voelt, dat u met uw gebruikelijke vaardigheid en inzicht de psalm ‘De Heer is mijn herder, het ontbreekt mij aan niets’[5] ontsluit, met een vergelijking van de context. Mijn beste Erasmus, ik smeek u zijn verzoek in te willigen. Want afgezien daarvan dat u hiermee meer mensen een plezier zult doen, voorzie ik hoeveel nauwer de band zal worden die u met deze man hebt en hoeveel andere raadsheren van Zijne Koninklijke Majesteit u tegelijkertijd aan uw kant zult krijgen. Hij had zelf aan u geschreven, minzaam als u bent, maar door staatszaken die zijn aandacht opeisten lukte dat niet. Het ga u goed en als u wilt dat er hier iets geregeld wordt, moet u het ons laten weten.

Vanaf het Engelse hof, 4 november 1529

Ik vraag u hieraan geloof te hechten en het me te vergeven dat ik op dit moment niet zelf aan u schrijf.

Zonder twijfel uw eigen T. Rochford[6]

Thomas Boleyn, viscount Rochford, persoonlijk raadsheer van de koning, uitzonderlijk geleerd, vooral op het gebied van de gewijde literatuur, ondertekende zelf in het Engels. Nogmaals, het ga u goed. Neem in aanmerking dat ik een leerling van Listrius ben.

Aan Erasmus van Rotterdam, in Duitsland

2233 *Van Margaret Roper*
[Chelsea], 4 november [1529]

Margaret Roper groet de zeer geleerde theoloog Erasmus van Rotterdam zeer hartelijk

Het is beslist waar dat iets gunstigs waar iemand plotseling door verrast wordt, meestal de grootste vreugde geeft. Dat merkte ik zojuist, allergeleerdste heer, toen uw Quirinus[1] mij uw even elegante als aardige brief[2] overhandigde, een ontwijfelbaar getuigenis van uw genegenheid jegens mijn vader en zijn hele gezin. Hoe onverwachter hij kwam, des te groter genoegen gaf hij mij, met reden. U hebt het immers voortdurend heel druk met al die boeken die af moeten, bovendien wordt u zonder ophouden er-

5. Psalm 23.
6. Deze ondertekening en de voorafgaande zin zijn in het Engels geschreven.
1. Quirinus Talesius.
2. Brief 2212. Zie de noten aldaar voor de personen die Margaret in haar antwoord noemt.

barmelijk geplaagd door akelige ziekten en voelt u de last der jaren. Daarom kon ik onmogelijk hopen of verwachten dat u mij ooit zou schrijven. Het zal nooit in mijn vermogen liggen het werkelijk te verdienen dat u mij die eervolle plaats waardig acht, waartoe u mij verheft door mij een brief te gunnen. Ik weet dat mijn reputatie behoorlijk in aanzien zal stijgen, zo vaak als ik die brief aan iemand laat zien. Mijn reputatie kon op geen enkele andere manier meer glans krijgen dan door uw brief. Wat kan immers met deze eer vergeleken worden die ik waard geacht werd, omdat het sieraad van de hele wereld mij een brief van hemzelf waard achtte? Zoals u mij daarom in uw goedheid iets ver boven mijn verdienste hebt geschonken, evenzo moet ik wel toegeven dat ik volstrekt niet in staat ben op passende wijze dank te brengen voor zo'n uitzonderlijk geschenk.

Dat de komst van de schilder u zoveel genoegen schonk, omdat hij een tekening[3.] van mijn beide ouders en ons allemaal meebracht, vinden we fijn om te horen en we zijn u daarvoor zeer erkentelijk. We hebben geen vuriger wens dan dat we ooit onze leermeester, aan wiens geleerde inspanningen we al wat we aan literatuur indronken te danken hebben, bovendien sinds lang een trouwe vriend van onze vader, in levenden lijve spreken en zien. Het ga u goed.

Mijn moeder groet u hartelijk, evenzo mijn man, die geheel de uwe is, en mijn broer. Mijn beide zusters laten u eveneens hartelijk groeten.

4 november

Aan de zeer illustere en zeer geleerde theoloog Erasmus van Rotterdam. Freiburg

2233a *Aan Bonifacius Amerbach*[1.]
Freiburg, 6 november 1529

Aan de voortreffelijke doctor in de rechten, de heer Bonifacius Amerbach

Een groet. Ik schreef je gisteren via mijn voerman;[2.] via deze jonge vrouw[3.] kun je terugschrijven wat je wilt, tenzij ik me binnenkort in je aanwezigheid mag verheugen, wat een grote wens van me is, maar wat ik niet zou willen als

3. Het Latijn luidt ‘effigiem depictam’, vgl. brief 2211, noot 16.
1. Deze brief is voor het eerst gepubliceerd door J.C. Margolin in *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 32 (1970), p. 107-113.
2. Misschien brief 2231.
3. Niet geïdentificeerd.

het je veel ongemak bezorgt. Als je komt, probeer brieven van de vrienden los te krijgen, vooral van Hieronymus[4.] en Episcopius. Het huis is leeg, er is ruimte voor paarden, mocht dat nodig zijn. Ik wil graag weten wat Borus[5.] aan het doen is. Ik wens jou en allen om je heen het allerbeste. Freiburg, 6 november 1529.

Erasmus, van harte de jouwe

2234 *Van Willem V van Kleef*
Büderich, 10 november 1529

Willem de Jongere, hertog van Gulik, Kleef en Berg, graaf enz. groet Erasmus van Rotterdam, theoloog

Gegroet. Het is niet in woorden uit te drukken, zeer geleerde Erasmus, hoeveel plezier u mij deed met die nieuwe pennenvrucht van u, die aan mij is opgedragen.[1.] Niet alleen omdat ze mij onsterfelijke roem bij het nageslacht zal nalaten, maar ook omdat dit onderwerp wel bij uitstek betrekking lijkt te hebben op de zorg voor de staat; want ik ben voorbestemd ooit dit land te besturen, ongeacht of mijn krachten toereikend zijn. Wie zou er immers niet trots op zijn door deze man geprezen te worden en met hem bevriend te zijn, iemand van wiens geschriften niet alleen ik, maar de hele wereld profijt heeft? Dionysius zei dat hij geleerden tot vrienden maakte om vanwege hen door iedereen bewonderd te worden.[2.] Maar ik ga mijn uiterste best doen om te zorgen dat de geleerden, met wie ik graag omga, mij tot een goed bestuurder zullen maken van het Sparta dat voor mij bestemd is.[3.] Ik heb ook

4. Hieronymus Froben.
5. Misschien is Johann Herwagen bedoeld. Volgens Homerus, *Ilias* 16, 173-178, was Borus, echtgenoot van Polydora, in naam de vader van Menesthius, die in werkelijkheid de zoon van Polydora en de riviergod Spercheius was. Herwagen huwde kort na het overlijden van Johann Froben diens weduwe Gertrud Lachner, de moeder van Erasmius. In brieven 2231 en 2236 laat Erasmus zich negatief over Herwagen uit.
1. *De pueris statim ac liberaliter instituendis* (Bazel, 1529), opgedragen aan Willem van Kleef met brief 2189.
2. Plutarchus, *Moralia* 176c (*Regum et imperatorum apophthegmata*, Dionysius de Jongere 1).
3. *Adagia* 1401.

het idee dat daarop betrekking heeft wat door de oude schrijvers is overgeleverd, dat een staat door filosofen zelf bestuurd moet worden of dat zij die besturen filosofen als raadgevers moeten gebruiken.[4.]

Ik stuur u een beker met de inscriptie 'Op uw gezondheid!'[5.] Die is alleen als een voorlopig aandenken en onderpand van een zo gelukkig begonnen vriendschap bedoeld, totdat het vergund is met grotere vrijgevigheid uw moeite te belonen. Het overige nieuws, zo dat er is, zult u van onze vriend Heresbach horen. Het ga u goed, mij zo dierbare vriend, en ga vooral zo door met het bevorderen van de zaak van de letteren en het algemeen welzijn met doorwaakte uren gewijd aan studie.

Vanaf onze vesting Büderich,[6.] 10 november 1529

Eigenhandig, Willem

Aan de zeer geleerde en mij zeer dierbare Erasmus van Rotterdam, theoloog

2235 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, november 1529]

Zeer illustere Erasmus, ik ben erg blij dat de Frobens hun plannen hebben gewijzigd wat betreft de kwestie waarover je me had geschreven,[1.] waarnaar ik onopvallend naspeuring moest doen. Want de dag voordat ik je brief ontving, hebben ze het er met mij over gehad dat ze de jongen naar Parijs willen sturen, waarschijnlijk om te horen wat ik ervan vond. Ik heb er toen bij hen op aangedrongen dat ze jou om raad vragen, omdat jij hem vaderlijke genegenheid toedraagt; nu heb ik van Episcopius begrepen dat ze mijn raad hebben opgevolgd en naar je advies zullen luisteren. Hij voegde eraan toe dat hijzelf na ontvangst van een aanbevelingsbrief van jou binnen acht dagen naar Leuven zou vertrekken. Of dat zo is, zullen de verdere gebeurtenissen uitwijzen; ik zal ondertussen voor toeschouwer spelen en je van alles op de hoogte brengen. Toen ik de jongen toevallig op de brug tegenkwam, vroeg ik hoe het met hem ging en wat de reden van zijn vertrek uit Freiburg was. Hij antwoordde dat hij daar graag was gebleven, als jij Hieronymus en de rest van de familie niet had aangeraden hem ergens anders onder te brengen. Inderdaad gaf hij, voor zover ik kon nagaan, er in alle opzichten blijk van dat

4. Plato, *De staat* 5, 473c-e.
5. *Adagia* 553.
6. Een vestingstadje aan de Rijn, nu stadsdeel van Wesel.
1. Zie brief 2231.

hij je welgezind is. Hoe het verder gaat, zul je in een volgende brief horen.

Dat ik nu niet naar je toe ben gekomen, is in de eerste plaats de schuld van de bekende huiselijke beslommeringen waarmee ik het als kersverse huisvader onvoorstelbaar druk heb, en verder van mijn publieke functie als docent. Ik kom in de kerstvakantie, tenzij je iets anders wilt. Want er is niets thuis of buitenshuis zo belastend of moeilijk, dat ik het niet los mag laten zodra jij, mijn steun en geliefde sieraad,[2.] van het beetje inspanning dat ik kan leveren gebruik wilt maken; hoewel volstrekt onbeduidend, staat het je toch overal ter beschikking. Het ga je goed, zeer illustere Erasmus.

2236 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 18 november 1529

Een groet.[1.] Van mij mocht hij naar Parijs, ook al had ik liever gewild dat de jongen naar Leuven ging; ik wilde alleen niet dat hij in Bazel bleef en de evangelische sekte zou versterken en weer naar de martelkamer van Herwagen teruggebracht zou worden. Wat betreft het feit dat hij opgehaald werd, het is volkomen waar dat dit op mijn advies geregeld was. Maar ik vraag me af waar de jongen die informatie vandaan heeft, want ikzelf had opdracht gegeven dit geheim te houden. Ik liet hem welbewust gaan, ik had hem uit genegenheid in huis genomen. Ik hield als een vader van hem, ik hoopte dat hij, als hij bij ons woonde, het studeren leuk zou gaan vinden; de jongen wilde het heel graag, maar toch had ik hem niet binnengelaten als ik niet door medelijden was vermurwd. Hij woonde als enige leerling bij de prior,[2.] hij kreeg rijkelijk slaag; hij was tafelbediende, want de man had zes kostgangers en geen enkele dienaar. Hij was hulpje in de keuken en waterdrager voor het hele huis. Ik zou hem ook niet hebben laten gaan, als Nicolaas[3.] hem had behandeld zoals ik het wilde. Nicolaas heeft een onbuigzaam karakter en als ik me niet naar zijn ideetjes voeg is hij onuitstaanbaar.

Het verbaast me zeer dat de jongen sinds zijn vertrek niet geschreven heeft, zoals hij beloofd had, en mij ook niet in een brief van een ander, ja, zelfs niet uit zijn naam heeft laten groeten. Als het schroom is of jeugdige nalatigheid, mag het hem vergeven worden; als het ondankbaarheid is, ben

2. Horatius, *Oden* 1, 1, 2.
1. Deze brief is het antwoord op nr. 2235.
2. Het is niet zeker wie dit was. De uitgave van Allen noemt de dominicaan Andreas Rösslin uit Freiburg als mogelijkheid.
3. Nicolaas Kan.

ik bang dat ik mijn genegenheid en dienstvaardigheid niet helemaal juist besteed heb, en spijt het me bijna dat ik Goclenius met zo'n uitvoerige aanbeveling opgezadeld heb.

Er is geen reden om hierheen te komen als het je ook maar enig ongemak bezorgt. Ik wilde alleen van je gezelschap genieten op voorwaarde dat het voor jou prettig en praktisch was geweest. Zodra je komt, heb ik een kamer gereed en een heel behoorlijke stal, maar zonder voer.

Blijf voor spion spelen, hoewel ik denk dat ze al vertrokken zijn. Ik zou graag voor mezelf willen weten of hij voor zijn vertrek afgeranseld is door Herwagen. Het zou me verbazen als die zijn handen thuis heeft gehouden.

Frankrijk is ten val gebracht en Italië volledig vernietigd,[4.] Hongarije is bezet door de Turken; ik vrees dat deze storm de hele wereld over gaat, en wel in korte tijd. Ik vind het vervelend dat je huiselijke zorgen hebt, waar ikzelf ook geregeld door gekweld word. Maar het is belangrijk dat de geest gehard is tegen alle omstandigheden. Het ga je goed, dierbaarste van alle stervelingen.

Freiburg, de achtste dag vanaf Sint-Maarten, 1529

Je herkent de hand van je vriend

Aan de zeer illustere professor in de rechten, de heer Bonifacius Amerbach. Bazel

2237 *Van Zacharias Deiotarus*
Londen, 21 november 1529

Een hartelijke groet. Ik was zo blij met de komst van uw Quirinus[1.] als u met zijn terugkeer zult zijn, want er zal een dierbaar persoon bij u terugkeren, bovendien beladen met geld! Het is iemand met een zo zuiver en aardig karakter dat ik zou wensen dat ik altijd zo iemand te gast had, laat staan dat ik hem onaangenaam of hinderlijk gezelschap vond. Er is ook geen reden om u zorgen te maken over de kosten; mijn vermogen is - God lof! - niet zo gering dat ik merk dat uitgerekend Quirinus bij mij thuis is geweest. Wat ik voor hem deed of doe, betekent niets; als dat toch iets voorstelt, beschouw ik het als winst, niet als verlies of kosten. Wat ben ik u wel niet verschuldigd, mijn leraar en meester, van wie ik een gunsteling ben en was, van wie ik een dienaar en slaaf ben? Schrijf dus alstublieft niet langer aan mij: 'Als je vindt dat Quirinus je gastvrijheid waard is', 'Zit niet over de kosten in', en meer

4. Als gevolg van de oorlog van de Liga van Cognac.
1. Quirinus Talesius.

van dat soort dingen; maar beveel, gelast, gebied, leg op wat u maar wilt, en wees er (dat is mijn wens) werkelijk van overtuigd dat alles van mij tot uw beschikking staat. Dat zeg ik uit de grond van mijn hart, zelfs zo dat u mij voor altijd als een zwetser en leugenaar mag beschouwen als u ooit in uw leven zult merken dat het anders is. Het ga u goed, zeer geachte meester en leraar, aan wie ik volledig te danken heb dat ik ben die ik ben.

Londen, 21 november 1529

Quirinus en ik hebben 1¼ el zeer goede purperen stof voor u gekocht voor twee angelotten, vijf groten en twee penningen; evenzo vijf witte pelzen voor één angelot en dertien groten, en een muts voor 12 groten. Wat zich bij ons afspeelt, zult u uit het verhaal van Quirinus kunnen opmaken; u zult horen welk spel de fortuin speelt,[2.] waarvan ik op grond van allerlei vermoedens de wreedheid en onrechtvaardigheid voorvoel en voorzie. Moge God alles ten goede keren. Nogmaals, het ga u goed.

Uw dienaar Zacharias Deiotarus

Aan mijn zeer geachte meester en leraar Erasmus van Rotterdam. Freiburg

2238 *Aan Gerard Geldenhouwer*
Freiburg, 3 december 1529

Erasmus van Rotterdam groet Gerard van Nijmegen

Ik vind het vervelend dat ik je brief te laat heb gekregen. De *Brief* waarmee ik het odium dat die pamfletten mij bezorgden van mij afschuif, wordt namelijk al gedrukt, evenwel zonder vermelding van je naam, die ik heb veranderd.[1.] Ik vraag me af welke lieden achter dit spelletje zitten. Het ga je goed.

Freiburg, 3 december 1529

2. Dit doelt op het ontslag van Wolsey als kanselier.
1. Zie brief 2219, noot 3. Geldenhouwer drukte dit briefje af in zijn geannoteerde versie van Erasmus' *Epistola contra pseudevangelicos* (zie brief 2289).

2239 *Van Pierre Barbier*
Doornik, 7 december 1529

Een hartelijke groet. Zeer eerwaarde vader in Christus, als de omstandigheden van Barbier overeenkwamen met zijn bedoelingen of met de verwachtingen die hij ooit had, waren we het niet alleen gauw eens, maar zou ik zelfs meer doen dan u zich kan wensen. Maar ik heb een zo groot huishouden met mijn neven die wees zijn geworden, dat er nauwelijks voldoende is om roggebrood te eten. Ik erken evenwel dat ik het jaargeld[1] over een half jaar verschuldigd ben, dat oploopt tot elf pond groten of daaromtrent, en verklaar dat ik het, zodra ik kan, zal uitbetalen aan degene die deze brief, met uw eigenhandige ondertekening en met de vermelding van de naam van die persoon, bij uw leven of na uw dood zal terugbrengen. Dan is er nog het bedrag dat mijn vroegere beschermheer Le Sauvage mij had opgedragen uit te betalen. Dat heb ik nooit ontvangen en dus zal ik ook nooit erkennen dat ik het verschuldigd ben. Ik voel echter zoveel eerbied en genegenheid voor Erasmus, dat ik, als God zal geven waaraan het mij nu ontbreekt, Nicolaas Kan of iemand anders die u schriftelijk of bij testament aanwijst, iets bij wijze van gift zal schenken. Dat zal misschien een groter bedrag zijn dan u in uw redelijkheid en deugdzaamheid van mij zou willen eisen. Als het geluk, dat mij enige tijd uitermate leek toe te lachen, aan mijn verwachtingen en wensen had beantwoord, had u wat dit alles betreft niet over mij te klagen gehad. Maar als minder betrouwbare schuldenaren zouden uitbetalen wat ze - niet alleen op grond van verwachtingen maar ook juridisch gezien - verschuldigd zijn, zou Erasmus ook nu niet te klagen hebben over mijn betrouwbaarheid of beloften. Maar genoeg hierover.

Ik had Uwe Eminentie op verzoek van de aartsbisschop van Palermo[2] geschreven dat men u hier bij ons aan het hof wil hebben. Ik weet niet of de brief is overhandigd. Denk erover na of het u aanstaat hier terug te keren en schrijf wat u hebt besloten. Want het lijkt ongelofelijk wat de aartsbisschop in gedachten heeft. Maar ga niet bij mij, maar bij uzelf te rade. Maar om voor u te zijn wat een goede en trouwe dienaar voor zijn beschermheer moet zijn, dring ik er bij u op aan en verzoek ik u - bij uw belijdenis van de waarheid en de zuiverheid van het evangelie - dat u voortaan, wanneer u op instigatie en aandrang van wie dan ook een werk van een oude of latere auteur aan de zetters geeft om het te laten drukken, het niet alleen goed bekijkt, maar het ook naast de traditie van de heilige leraren en de kerk legt.

1. Het jaargeld dat voortkwam uit de prebende van Kortrijk die aan Erasmus was toegekend en die op Barbier was overgegaan.
2. Jean de Carondelet.

Ik zou die opmerking willen maken omdat u twee jaar geleden de boeken van bisschop Faustus over de vrije wil liet publiceren, met daarbij een brief aan Ferry de Carondelet, aartsdiaken van Besançon.[3.] Dit in de veronderstelling dat hij niet degene is die in vroeger tijden van ketterse opvattingen over de vrije wil werd verdacht. U had evenwel het werkje van Maxentius, bijgenaamd 'dienaar van God',[4.] moeten lezen, waarmee hij reageerde op de brief van paus Hormisdas aan bisschop Possessor tegen de Scythische monniken.[5.] Door de argumenten die deze goede vader[6.] aanvoert en door een vergelijking van de plaatsen die hij uit Faustus aanvoert tegen Faustus, uit de voorrede en de hoofdstukken 1, 7 en 17 van het eerste boek, was u dan al gauw tot de conclusie gekomen dat dit die Faustus was die niet alleen nu, maar ook toen al van dergelijke ketterij verdacht werd, en dat dit degene was die de boeken over de vrije wil heeft gepubliceerd die u aan de zetters gaf. Wanneer u echter bij het werk van deze Maxentius aangekomen zult zijn, moet u letten op de nummers van de hoofdstukken die ik hier geef; want in het werk zelf zitten af en toe drukfouten. Het bewuste werk van Maxentius kunt u vinden bij de werken van de zalige Fulgentius, in Keulen gedrukt in 1526.[7.]

Uw trouwe Quirinus[8.] vertelde ons dat u nu bezig bent met een vertaling van de werken van Chrysostomus en Theophylactus.[9.] Daar kijkt iedereen zeer naar uit, want het *Schaafsel*, om niet te zeggen veegsel, van Oecolampadius[10.] weerhoudt de mensen ervan zulke auteurs te lezen; ze verzekeren dat ze die gaan verslinden zodra u ze hebt gezuiverd.

3. Faustus van Riez, *De gratia Dei et humanae mentis libero arbitrio*, samen met een werk van Faustinus verschenen in 1528 bij J. Faber Emmeus in Bazel. De brief aan Carondelet is nr. 2002.
4. Dit staat op het titelblad van de druk uit 1526 die Barbier aan het slot van de alinea noemt.
5. Het zojuist genoemde werk van Faustus van Riez werd bekritiseerd door de Scythische monniken onder leiding van Johannes Maxentius. Zij probeerden vergeefs paus Hormisdas aan hun kant te krijgen. Hormisdas verwierp hun standpunt in een brief aan bisschop Possessor, waarop Johannes Maxentius reageerde met zijn *Responsio.*
6. Maxentius.
7. Deze uitgave, gedrukt door Hero Alopecius, was verzorgd door Willibald Pirckheimer en Johannes Cochlaeus. De eerste druk was in 1520 verschenen.
8. Quirinus Talesius.
9. Voor de Chrysostomus-uitgave zie brief 2226, noot 9. Erasmus heeft geen vertalingen van Theophylactus gepubliceerd.
10. Oecolampadius publiceerde in 1523 bij Cratander in Bazel vertalingen van enkele werken van Chrysostomus onder de titel *Psegmata* (schaafsel). Barbier speelt met dit woord en *peripsêmata* (weggeveegd vuil, ook in de betekenis 'uitvaagsel'; zie 1 Korintiërs 4:13).

Ik wilde meer schrijven, maar een brutale voerman staat te popelen om Quirinus, die sowieso zelf haast heeft om naar u toe te gaan, bij ons vandaan te halen. Het ga u goed. Doornik, 7 december 1529

P. Barbier, nederig dienaar van Uwe Eerwaardigheid

Aan de zeer geleerde en hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam, voortreffelijk redenaar en theoloog, zijn zeer geëerde beschermheer

2240 *Van Claudius Cantiuncula*
[Vic-sur-Seille],[1.] 17 december [1529]

Een groet. Ik maak me niet zozeer zorgen over de ziekte,[2.] mijn heer, als wel over het gedrag van mijn landgenoten; want als zij er, zelfs na een half jaar, achter komen dat ik ergens verbleef waar weliswaar geen gevaar was, zelfs niet bij gerucht, en vervolgens naar het hof van de vorst terugkeerde, zullen ze mij aanklagen wegens een schanddaad van de ergste soort. Ook bij ons verspreidde zich het gerucht over de kardinaal van York,[3.] tot grote en ook algemene vreugde, zelfs van hen die de man nooit hebben gezien of van hem hadden gehoord. Als stemmen uit de christelijke wereld bepalend hadden moeten zijn bij een schervengericht, dan zou die kardinaal ongetwijfeld alle stemmen van iedereen tegen zich krijgen onder unaniem boegeroep. Hij hield zich niet aan de waarschuwing van Ausonius: ‘Heb eerbied voor de fortuin’ enz.,[4.] de rest weet u. Maar: ‘God is een rechtvaardige rechter, sterk en volhardend’ enz.[5.]

Ik heb nog niets gehoord over de bisschop van Trente.[6.] Niet alles wat er over de aankomst van de keizer in Bologna[7.] verteld wordt is geheel betrouwbaar, vooral wat ze zeggen over het kussen van de allerheiligste voeten; dat punt vindt hier geen geloof bij hen die het waarschijnlijk als eersten konden weten. Ik ben er evenwel vreselijk bang voor, meer dan voor de ziekte, dat die (als ik dat zo mag zeggen) zeer op ceremonies gebrande Spaanse priesters hierbij, en

1. Residentie van de bisschop van Metz, Jan van Lotharingen. Cantiuncula was zijn kanselier.
2. Waarschijnlijk de Engelse zweetziekte.
3. Thomas Wolsey, die door Hendrik VIII ontslagen was als kanselier.
4. Ausonius, *Epigrammata* 2, 7.
5. Psalm 7:12 (Vulgaat).
6. Bernhard von Cles. De opmerking betreft misschien het gerucht dat hij het hof van Ferdinand zou verlaten, waarvan in brief 2295 sprake is.
7. Op 5 november 1529. De keizer kuste de voeten van paus Clemens VII, die al eerder in Bologna was aangekomen.

ook bij andere zaken van meer gewicht, de aangeboren goedheid van de vorst zullen misbruiken. De rijkssteden die hun eigen evangelie verdedigen waren onlangs bijeen in Esslingen; wat ze besproken hebben weet men nog niet, maar men zegt dat ze een of ander monster voeden,[8.] vooral omdat hun afgevaardigden enkele dagen wegens ziekte in een herberg opgesloten zaten.

Ik zou graag willen, mijn heer, dat u, als de gelegenheid zich voordoet, een waarschuwingsbrief aan de abt van Murbach[9.] stuurt omwille van mijn verwant Henricus, die door hem is weggelokt van de studie en van Glareanus. Ik heb op uw verzoek de heer van Hildesheim[10.] nadrukkelijk namens u de groeten gedaan, met de vereiste betuiging van respect. Ik weet dat hij u uitermate goed gezind is, zoals ik hem ook vaak heb horen zeggen. Het ga u goed, mijn heer.

De dag voor de Ontvangenis van Maria

Uw altijd toegewijde dienaar Claudius Cantiuncula

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, zijn om veel redenen geëerbiedigde meester en leraar. Freiburg

2241 *Aan François Bonvalot*
Freiburg, 10 december 1529

Erasmus van Rotterdam groet François, thesaurier van Besançon

Ik had een van mijn twee dienaren[1.] naar Engeland gestuurd; ik kijk des te ongeduldiger naar hem uit, omdat ik vreselijk benieuwd ben of het gerucht, waar hier het nieuwe al af is, waar is: dat die machtige kardinaal van Engeland in de gevangenis is geworpen en zelfs in levensgevaar verkeert. Wat een Euripus[2.] is het aardse leven!

Mijn dienaar is drie maanden weg geweest en wordt elk moment verwacht. Omdat hij dus als enige bij mij was, vroeg Dilft, bijzonder vriendelijk als hij is, of hij deze taak op zich mocht nemen, of nee, hij dwong het bijna af en meer dan eens had ik spijt van de opdracht, omdat het zulk slecht weer was, en dat ook nog de hele tijd. Maar bij zijn terugkeer veranderde alle vrees in vreugde, omdat het zo goed gegaan was. Terwijl ik namelijk al klaarstond

8. *Adagia* 1398.
9. Georg von Masmünster.
10. Balthasar Merklin.
1. Quirinus Talesius.
2. Zie brief 2212, noot 5.

om hem op te beuren, antwoordde hij monter dat hij blij was dat hij naar Besançon was gegaan, om tal van redenen, maar vooral hierom, dat hij met zulke mensen kennis had gemaakt en hun vrienschap had verworven. Uw geschenk heeft hij met niet minder zorg vervoerd dan wanneer het vaten gevuld met edelstenen waren. Hij heeft ook niet veel meer uitgegeven dan die deugniet van een voerman voor het transport ontving, die uw vrijgevigheid had ondermijnd.[3.] Ik was altijd al op het karakter van de jongeman gesteld, maar door de bewezen dienst en uw aanbeveling is hij mij nog veel dierbaarder geworden. Rest mij, nu ik zo vaak door u ben uitgedaagd, een manier te bedenken waarop ik kan voorkomen dat ik het stempel van ondankbaarheid opgedrukt krijg. Brunus[4.] had me met een gedicht gegroet; ik antwoordde met een gedicht in trocheeën, maar zonder te laten blijken dat het een gedicht is. U mag ook niets laten blijken, zodat we voor de grap kunnen kijken of hij zonder erop geattendeerd te zijn merkt dat het een gedicht is.

Ik had de kopieën van de brieven uit Spanje inderdaad ontvangen, met uitzondering van een brief van Mercurino, nu kardinaal,[5.] die mij evenwel zeer dierbaar was, want de toon ervan was uiterst vriendelijk; ook vraag ik me af waar hij is blijven steken. Ik schreef kort hiervoor naar Italië;[6.] er is nu geen dringende reden om te schrijven en als er iets zou zijn, gaan er geregeld mensen hierlangs heen en weer die iets kunnen meenemen. Niettemin stel ik het zeer op prijs dat u het aanbiedt. De keizer triomfeert in Italië, Ferdinand treurt.[7.] Ik durfde amper dit te schrijven, omdat ik verzwakt ben door de eendaagse koorts. Een andere keer zal ik u lastigvallen met hele boekdelen, als ik merk dat het u plezier doet. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 10 december 1529

3. Waarschijnlijk had Bonvalot de voerman al vooraf betaald.
4. Deze persoon is niet geïdentificeerd. Volgens een aantekening in de uitgave van Allen moet misschien Gruerius in plaats van Brunus gelezen worden. Léonard de Gruyères was in dienst van de aartsbisschop van Besançon.
5. Mercurino Gattinara was sinds augustus 1529 kardinaal.
6. Waar de keizer met zijn gevolg verbleef.
7. Wegens de dreiging van de Turken.

2242 *Aan François Bonvalot*[1.]
Freiburg, 10 december 1529

Erasmus van Rotterdam groet François, thesaurier van Besançon

Onze vriend Dilft heeft met de grootste trouw en ijver uw blijk van vrijgevigheid hierheen gebracht. Meer dan eens had ik spijt van mijn beslissing, omdat ik hem met zulk slecht weer bij mij vandaan had laten gaan. Maar het verliep boven verwachting. Want hijzelf is blij omdat hij de vriendschap van zulke mensen heeft verworven, en de vaten zijn niet minder zorgvuldig bewaakt en bij mij afgeleverd dan wanneer ze met edelstenen gevuld waren; bovendien is de jongeman zelf, hoewel hij me altijd al zeer dierbaar was, me nu door de bewezen dienst en uw aanbeveling nog veel dierbaarder geworden. Ik schaam me ervoor telkens te bedanken. Ik zou liever iets terugdoen, als zich een gelegenheid voordoet. De Heer moge u behoeden en bewaren, zeer geachte heer.

Freiburg im Breisgau, 10 december 1529

2243 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 13 december 1529

Een hartelijke groet. In de maand juli beantwoordde ik de brieven die ik tot dan toe van je had ontvangen;[1.] ik feliciteerde je met je vertrek uit Bazel en aankomst in Freiburg. Rest nog de brief te beantwoorden die jouw Quirinus[2.] meebracht; hij is terug uit Engeland en maakt zich klaar voor de reis naar jou toe. Hij zal je vertellen wat hij in Engeland heeft gedaan en welk bedrag aan jaargeld hij voor je heeft geïnd. Naar ik hoor gaat het daar niet goed met de kardinaal van York;[3.] want de man die zich vroeger op het hoogste punt bevond, hangt nu onderaan, omdat het rad gedraaid is.

Ik kreeg van Quirinus, zoals je kunt opmaken uit de rekening betreffende de ontvangst van het Engelse geld, 791 florijnen en 2 stuivers van hier. Als daar de 733 florijnen en 3 stuivers die ik naar de omstandigheden op jouw verzoek bij me hield, bij opgeteld worden, komt dat op een totaal van 1524 florijnen en 5 stuivers in geld van hier. Dat heb ik in jouw opdracht aan Quirinus uitbetaald, die het zal beheren zoals je hem verteld hebt.

Van de heer De Hondt heb ik dit jaar niets kunnen ontvangen.[4.] Hij zei na-

1. De brief vertoont grote gelijkenis met de tweede alinea van nr. 2241. Welke functie deze andere versie heeft gehad is onduidelijk.
1. Een daarvan is brief 2159.
2. Quirinus Talesius.
3. Thomas Wolsey.
4. Het betreft het jaargeld dat voortkwam uit de prebende van Kortrijk die aan Erasmus was toegekend.

melijk dat hij niet langer verplicht was iets te betalen. Quirinus zocht hem op in Kortrijk. Hij zal je vertellen welke reden De Hondt heeft om te weigeren.

Ik heb gekeken naar wat je zegt over navraag naar het jaargeld, dat een jaar geleden via Italianen uit naam van de aartsbisschop van Canterbury[5.] aan Pieter Gillis is uitbetaald en waar zo weinig van over was gebleven. Maar ik heb nergens iets kunnen ontdekken. De Italianen zeiden dat ze niets verschuldigd waren behalve wat er op hun wissel stond; of ze meer hebben gekregen kan moeilijk achterhaald worden, tenzij men navraag doet bij de aartsbisschop zelf, maar het ligt niet op mijn weg dat te proberen.

Ik erger me er flink aan dat je niets uit Portugal hebt ontvangen, geen geschenk en geen dank.[6.] Mijn vriend João Brandão, op wie ik daar vroeger kon rekenen, is twee jaar geleden overleden. Als de dood hem niet weggerukt had, zou u daarvandaan - dat weet ik zeker - een behoorlijk geschenk hebben ontvangen.

Je zou nauwelijks geloven hoe jammer ik het vind dat de hoop dat je hier bij ons terugkomt zozeer in rook is vervlogen, ook al weet ik dat je om al die redenen die je noemde, rustiger leeft waar je nu bent. Maar toch vallen er naar mijn oordeel geen geringe stormen te vrezen door de ontwikkelingen in Duitsland, zolang er op deze manier overal aan weerszijden een opeenhoping van zoveel sekten en facties van verschillende partijen plaatsvindt; ik voorzie dat die nauwelijks zonder geweld en bloedvergieten tot bedaren gebracht of opgeheven kunnen worden. God geve dat alles zich ten goede keert!

Wees er alsjeblieft intussen van verzekerd, dat zich hier je vriend Erasmus bevindt, die zoveel als hij waard is, de jouwe is; maak altijd vrijelijk gebruik van wat ik kan, wat dat ook voorstelt, want er is niets wat mij meer genoegen geeft dan gehoorzaamheid aan jou en jou van dienst te zijn zodra je iets vraagt. Groet alsjeblieft Frans van der Dilft, als hij nog bij je is.

Het ga je goed. Antwerpen, 13 december 1529

Erasmus Schets, geheel de jouwe

Aan de zeer geleerde en voortreffelijke heer Erasmus van Rotterdam, zijn zeer trouwe vriend. Freiburg

5. William Warham.
6. Erasmus had de *Lucubrationes* van Chrysostomus (Bazel, 1527) aan koning Johan III van Portugal opgedragen met brief 1800. Hij deed dit op aandringen van Schets (zie brief 1681).

2244 *Van Adriaan van der Kammen*
Mechelen, 26 december 1529

Adriaan van der Kammen groet Erasmus zeer hartelijk

Dat ik u vrijmoediger schrijf dan bij iemand past die u niet van gezicht of naam kent, hooggeachte Erasmus, is het gevolg van de openheid waarmee u iedereen zeer vriendelijk tegemoet treedt. Bovendien sprak uw dienaar[1] mij flink wat moed in. Hij merkte dat ik het zeer betreurde dat ik nooit kennis met u had gemaakt en dat ik daarom niet mocht verwachten dat u mij een of twee regels waardig zou keuren als ik u met mijn schrijfsels lastigviel. Hij overtuigde mij er toen van dat het absoluut zeker was dat u een brief van mij met vreugde in ontvangst zou nemen. Daarom kon ik mezelf er niet van weerhouden hem deze brief voor u mee te geven. Als die brief niets anders vertelt dan dat er hier zeer veel fervente bewonderaars van u en uw geschriften zijn en dat er in Mechelen een zekere Adriaan woont, die voor het eerst de wens om u te schrijven, die al langere tijd bij hem leefde, werkelijkheid liet worden, dan nog twijfel ik er niet aan dat hij u althans in enig opzicht plezier zal doen en dat u mijn onnozelheden niet zult verachten. Want mijn werk voor de stad met alle onrust van dien en de drukte rond de processen,[2] waartussen ik al geruime tijd een steen van Sisyphus[3] voortrol, laten niet toe dat ik tijd aan een verzorgder brief besteed.

Het ga Uwe Eerwaarde goed, zeer geleerde Erasmus; als er hier iets is waarmee ik u van dienst kan zijn, kunt u ervan verzekerd zijn dat ik (zoals ze dat zeggen) geen steen op de andere zal laten[4] om het voor elkaar te krijgen. Als werkzaamheden die u bezighouden u beletten terug te schrijven, hoop ik in elk geval dat u dat met plezier zou doen als u tijd had. Nogmaals, het ga u goed.

Mechelen, de dag na de geboortedag van de Heer, 1529

Aan de grootste op het gebied van alle geleerdheid, de heer Erasmus van Rotterdam, theoloog, mijn zeer vereerde meester. Freiburg

1. Mogelijk Quirinus Talesius, die op de terugreis was na zijn bezoek aan Engeland.
2. Van der Kammen was pensionaris van Mechelen.
3. *Adagia* 1340.
4. *Adagia* 330.

2245 *Van Frans Titelmans*
Leuven, december 1529

De volgende passages zijn afkomstig uit Titelmans' *Epistola apologetica pro opere Collationum* (Brief ter verdediging van de *Gedachtewisselingen*), verschenen in Antwerpen in 1530. Hiermee reageerde Titelmans op Erasmus' brieven 2205-2206 en diens *Ad collationes cuiusdam. Opus recens* (zie de inleiding bij brief 2206).

Broeder Frans Titelmans van Hasselt groet Erasmus van Rotterdam, priester en theoloog, zeer hartelijk

Ik ontving, allerdierbaarste broeder Erasmus, een van de afgelopen dagen uw *Nieuwe werk*, gedrukt in Antwerpen, waarmee u reageert op mijn *Gedachtewisselingen over de Brief aan de Romeinen*, afgelopen zomer uitgegeven ter verdediging van de oude, door de kerk gebruikte vertaling. Ik heb uw boek gelezen en zorgvuldig de argumenten die ik had aangevoerd ter verdediging van het gezag van die vertaling, vergeleken met de argumenten die u nu in dit nieuwe werk probeert aan te voeren ter verdediging van uw eerdere aanmerkingen of veranderingen....

Verder is Matthias,[1] die u nu bij uw aanhangers belachelijk wilt maken alsof hij een van uw tegenstanders is, u misschien niet zo vijandig gezind als u ten onrechte denkt, buitengewoon lichtgelovig als u bent, vooral als het iets betreft wat met de glorie van uw naam te maken heeft. Want dat hij flink zijn tong roert tegen Erasmus, zoals u zegt, daarop heb ik hem in elk geval in de anderhalf jaar die ik in gehoorzaamheid aan zijn regels heb doorgebracht nooit kunnen betrappen. Gedurende die tijd sprak hij vaak in de functie van gardiaan woorden ter aansporing tot de broeders, maar ik kan me niet herinneren dat ik in die anderhalf jaar iets uit zijn mond heb vernomen wat tegen u gericht was, zelfs niet het minste woordje. Ook tijdens preken voor het volk heb ik hem nooit iets over u horen zeggen. Hij zorgde er verder persoonlijk voor dat verschillende door u uitgegeven werken op theologisch gebied een plaats kregen in de voor iedereen toegankelijke bibliotheek van de broeders. Ze werden met onderscheiding behandeld: ze kregen een mooie band, een goede plek en keurige opschriften. Het gaat om alle delen Hieronymus, door u herzien, en de uitgave van het Nieuwe Testament, samen met

1. Matthias Weynsen. Titelmans verdedigt hem tegen de kritiek die Erasmus in brief 2205 had geuit. Die brief was inmiddels, evenals nr. 2206, gepubliceerd in Erasmus' *Opus epistolarum* (Bazel, 1529).

de aantekeningen en de parafrase. Dit alles maakt het niet erg waarschijnlijk dat hij u zo vijandig gezind is als u ten onrechte lijkt te denken.

Ik weet dat hij de gewoonte had, wat zijn ambt met zich meebrengt, bij de samenkomsten van de broeders hen er af en toe op te wijzen, dat ze zich eerder aan de studie moeten wijden dan aan die nieuwerwetse onzin van recente auteurs, en dat ze hun kostbare tijd niet daaraan mogen verspillen en zich niet op vergezochte details mogen toeleggen. Dat wordt in deze tijd door zeer velen gedaan; zelfs onder hen die zich beter op serieuzer studie kunnen toeleggen, zijn er enkelen die zich hun ijverige navolgers betonen. Het is in onze tijd gebruikelijk en geaccepteerd mensen die zich op dit soort studie toeleggen, erasmianen te noemen, omdat ze u kennelijk als leider, mecenas of hersteller van hun soort studie beschouwen. Daarom kan het gebeuren dat men denkt dat hij zijn tong tegen Erasmus roert als men hem af en toe iets ongunstigs over deze mensen hoort zeggen. Want ikzelf heb gehoord hoe hij hen af en toe aanvalt in zijn preken voor de broeders, uit bezorgdheid voor zijn kudde, als iemand die rekenschap zal moeten afleggen voor hun zielen.[2.] Hij deed dat namelijk om de eenvoudigen van hun voorbeeld af te houden, want anders zouden ze misschien in een onbewaakt moment, verleid door hun klatergoud, tot een dwaling gebracht worden....

Maar Antwerpen, dat hem voortbracht, zoals u zegt, erkent dat de schitterende gaven van deze man van een heel andere soort zijn. Door die gaven erkennen heel wat inwoners van die stad dat het leven niet van het lichaam maar van de geest hoort te zijn. Maar bovenal erkennen zij zijn geweldig ijveren voor de waarheid. Antwerpen weet dat het grotendeels daaraan te danken heeft dat het als een van de uitverkorenen behoed is voor het gif van een verderfelijk dogma. Dat weet uzelf heel goed, omdat u in Antwerpen was toen hij voortdurend tirades hield tegen die overloper en afvallige, Jacob Proost, de veroordeelde ketterleider....

Dit, broeder Erasmus, wilde ik u laten weten toen ik het boekje met uw reactie had gelezen....

Als u besluit te reageren op dit werk over de geloofwaardigheid van Openbaring[3.] dat ik met deze brief meestuur, vraag ik u alleen dit: dat u zo waarheidsgetrouw als u kunt zegt wat u wilt zeggen, zonder de voorwendsels en slimmigheden van het soort dat ik in uw eerdere antwoord bespeurde, die ik op een geschikt moment (als de almachtige Heer het wil) duidelijker zichtbaar hoop te maken. Het ga u goed in God, eerwaarde priester; heb

2. Hebreeën 13:17.
3. Waarschijnlijk een versie in handschrift van Titelmans' *De authoritate libri Apocalypsis*, in 1530 in Antwerpen verschenen met een opdracht aan Erasmus (brief 2417).

mij lief met een goed hart, aangezien ook ik u met oprechte genegenheid lief heb.
Leuven, december 1529

2246 *Van Simon Riquinus*
[?], 1 januari 1530

Gegroet. Uw brief, die door Quirinus[1] werd overhandigd, bracht mij enerzijds vreugde, anderzijds droefheid. Hoezo, zult u zich vast en zeker afvragen. Verbaas u niet langer. Het kon niet anders dan een feestdag voor me zijn, zoals dat heet, omdat u, de allergeleerdste en voortreffelijkste, zich verwaardigde mij, iemand van de minste soort, een brief te schrijven. Maar het doet me zeer veel leed dat ik in uw ogen op een of andere manier verdacht ben, hoewel ik tot nu toe steeds gezorgd heb dat mijn onschuld onder alle omstandigheden ongeschonden bleef.

Janus Cornarius, weliswaar een geleerd man, maar duidelijk goddeloos (want hij gaf een best erudiete, maar uiterst oneerbiedige redevoering uit, die hij de titel *De gekruisigde baccalaureus* gaf),[2] is de enige in Bazel die iets ongunstigs over mij gezegd kan hebben, omdat ik verder van niemand die ik ooit van gezicht heb gekend, weet dat hij daar is geweest. Ik bracht enkele jaren door in Leuven, een goed zichtbaar amfitheater als het ware, waar hij als een behoeftige vreemdeling door mij in huis werd genomen. Ik herinner me dat er daar toen al ruzie ontstond tussen hem en mijn vrouw,[3] die meteen toen ze de man zag schrok als een muilezeltje bij het zien van een olifant. Verder kreeg mijn vrouw, die toch een zeer rustig iemand is, ruzie met Cornarius, omdat hij niet met eerbied over God sprak en niet erg bereid was geld dat ten behoeve van hem was uitgegeven terug te betalen. Het kan zijn dat hij daardoor boos op mij en de mijnen is, hoewel hij tegenover mij nooit een andere houding heeft laten blijken. Als ik van te voren had geweten dat die man zo'n heiden en een volkomen barbaar was, had ik nooit ook maar een blik op zo'n lelijk en vervloekt misbaksel willen werpen. Waarom zou ik er

1. Quirinus Talesius.
2. Dit werk is niet getraceerd. Misschien heeft de volgende opmerking over Cornarius uit Luthers *Tischreden* (Weimarer Ausgabe, nr. 5156) op dezelfde redevoering betrekking: 'Is [Cornarius] autem fuit blasphemus in Christum et scripsit orationem contra Christum' (Hij [Cornarius] lasterde Christus en schreef een redevoering tegen Christus).
3. Margarethe Kebisch.

nog meer woorden aan vuil maken? Ik ben me er niet van bewust iets schandelijks gedaan te hebben; tenzij iemand me misschien van onwetendheid wil betichten: die zal ik graag toegeven.

Ik was van plan hier een heleboel over aan u te schrijven, maar ik ben van mening veranderd. Als ik namelijk met deze weinige woorden de verdenking niet kan afwissen, als u bovendien het onbevangen oordeel van geleerde en weldenkende mensen, zoals Goclenius, Rescius, Campen, de graaf van Neuenahr en Heresbach, niet aanvaardt, zal het vermoedelijk niet helpen als ik een lang verhaal houd. Maar weg hiermee. Ik heb eenmaal vastgesteld wat mijn houding tegenover u is en die zal ik handhaven tot aan mijn laatste ademtocht.

Het geschenk dat de vorst[4.] zendt, moet niet naar de prijs maar naar zijn bereidwilligheid afgemeten worden, want hij blijft u in zijn grootmoedigheid zeer genegen; hij zal hierna nog overvloediger laten zien wie hij is. We zullen Quirinus, als u dat wilt, een eervolle prebende schenken; u hoeft het mij alleen maar in orde te laten maken. De vorst[5.] zal via een vertrouweling schrijven, met een fraai geschenkje erbij. Uw aanbevelingsbrieven zouden waarschijnlijk in Brabant erg geholpen hebben, als ik me had willen aanpassen.[6.] Ik stuur ons *Oordeel* over de nieuwe zweetziekte,[7.] geschreven te midden van de enorme drukte aan het hof; wees daarom niet al te kritisch als u het leest.

Het ga u goed; ik vraag u, bij de goden, evenwel één ding: dat u uw vriend Riquinus nergens anders van verdenkt dan dat zijn levenswandel en karakter onberispelijk zijn en dat hij als geen ander een groot bewonderaar van Erasmus is. Hopelijk zal hij niet weigeren bij gelegenheid op zijn beurt schriftelijk te getuigen van zijn gevoelens! De proost[8.] is hier al weg; anders had hij met verlangen naar Quirinus uitgekeken. Nogmaals, het ga u goed, sieraad van de wereld.

Precies op 1 januari, voor de vuist weg, 1530

Simon Riquinus, u zeer toegedaan

Aan de zeer beroemde heer Erasmus van Rotterdam, theoloog. Freiburg

4. Willem V van Kleef, zie brief 2234.
5. Hier is wellicht Johan III van Kleef bedoeld.
6. Het is niet duidelijk waar dit op doelt.
7. Hermann von Neuenahr en Simon Riquinus, *De novo... morbo... quem vulgo sudorem Brittanicum vocant... iudicium doctissimum, duabus epistolis contentum* (Keulen, 1529).
8. Hermann von Neuenahr, proost van Keulen.

2247 *Van Jan Horák*
Leipzig, 6 januari 1530

Een hartelijke groet, vergezeld van een betuiging van dienstwilligheid. Erasmus, welsprekendste onder de geleerdsten, ik ben misschien een onbekende voor u, niet alleen van gezicht maar ook van naam, en toch richt ik een brief aan Uwe Weledele Hoogheid.[1.] Dat komt door uw deugdzaamheid, die door de hele christenheid op zoveel manieren wordt geprezen, en uw geleerdheid, die iedereen versteld deed staan toen ze zich openbaarde. Bovendien doe ik het in opdracht van de zeer illustere doctor Cochlaeus, een zeer goede vriend die de plaats kreeg van mijn vroegere mecenas Emser. Daarnaast gaf een geschenk[2.] van de zeer geleerde heer doctor Conradus Wimpina er aanleiding toe. Zeg nu zelf, mijn beste Erasmus, wie zou zich niet door zulke sterke rammen, die met meerdere hoorns tegelijk in de aanval gaan, laten opjutten en naar voren duwen om te schrijven? Maar het zijn vooral uw zeer edele muzen en uw heroïsche en platonische deugden (ik schrijf dit zonder te vleien), die zelfs gevoelloze boomstammen er moeiteloos toe zouden kunnen brengen hen lief te hebben. Hoe zou ik, een mens dan toch uit Bohemen, volstrekt onbewogen kunnen blijven, iemand die de naam Erasmus liefheeft, vereert en aanbidt als geen ander! Daarom, zeer geëerde Erasmus, verzoek en smeek ik u uit alle macht dat u, vriendelijk als u bent, aan mij denkt (aangezien u verder weinig Bohemers kent), als ik u misschien een keer met enigerlei inzet, moeite en hulp, of via gemeenschappelijke vrienden, hier of in mijn eigen Bohemen, een plezier kan doen. Ik ben u immers zo gezind, dat ik zelfs als ik dood was u heel graag een genoegen zou willen doen.

Wat verder het geschenk van de zeer geleerde heer Wimpina betreft, dat zit zo. Een paar dagen geleden gaf hij mij vanuit Frankfurt an der Oder de opdracht om u bij wijze van geschenk een exemplaar van zijn belangwekkende boekwerk[3.] te zenden, via de zeer bekwame arts uit Auerbach[4.] of anders in elk geval via Hieronymus Walther.[5.] Daarom heb ik het met Walther

1. In de verdere brief gebruikt Horák als aanspreking *tua humanitas* (Uwe Edelheid) en *tua benignitas* (Uwe Genade), in de laatste alinea met toevoeging van *amantissima* (zeer minzame), *clarissima* (zeer illustere) en *humanissima* (zeer edele). De vertaling volstaat met ‘u’.
2. Dit wordt in de tweede alinea uitgelegd.
3. Waarschijnlijk Wimpina's *Sectarum errorum, hallutinationum, et schismatum... concisioris anacephalaeoseos... librorum partes tres* (Frankfurt an der Oder, 1528).
4. Heinrich Stromer.
5. Hieronymus Walther vertegenwoordigde de firma Welser in Leipzig.

zo geregeld, dat het boek, omdat het op dit moment met geen mogelijkheid gauw verzonden kan worden, alleen naar de beurs in Frankfurt om Main wordt gezonden met de eerstvolgende markt. Het zal dus naar de firma Welser worden gezonden, via Hieronymus Walther, een zeer groot bewonderaar van u. Daarom moet u te zijner tijd het bewuste werk uit Frankfurt bij de firma Welser vandaan laten komen. U zult, grote en almachtige Erasmus, een belangrijk, een schitterend werk zien, vol vrome en indrukwekkende geleerdheid en tegen de ketters uitgerust met een onverschrokken slagorde van argumenten en bijbelplaatsen, vooral goed beschermd tegen de volstrekt irrelevante onzin van Luther; want ik kan, mijn beste Erasmus, amper geloven dat tien Anticyra's[6.] aan helleborus deze man kunnen genezen. Daarom, voortreffelijkste onder de Duitsers, smeek ik u, bij de heilige muzen, dat u het werk in gunstige zin wilt opvatten en bovendien uw waarlijk apollinische[7.] oordeel over het boek wilt bijvoegen; want dat is een bijzonder grote wens van doctor Conradus Wimpina.

Ik zou de brief al beëindigen, als me niet terloops te binnen was geschoten, dat u op een niet zo fraaie manier melding van mij maakt in uw *Gebundelde brieven*, de laatste brief aan Cochlaeus.[8.] Ik geef toe dat ik, tegen mijn aangeboren gematigdheid in, met grote felheid tegen het schotschrift van onze evangelischen in de aanval ging om mijn reputatie te verdedigen,[9.] zodat ik mij misschien aan brutaliteit schuldig maakte. Maar zoveel als ik waard ben, mijn zeer geliefde en dierbare Erasmus, beveel ik mij volledig, samen met Hieronymus Walther, mijn mecenas en groot voorvechter hier van het katholieke geloof, als geen ander bij u aan. Het ga u goed tot eeuwige glans en eer van de kerk en alle christenen.

Leipzig, Driekoningen, 1530

6. De Griekse stad Anticyra was bekend om de plant helleborus (nieskruid), die als een middel tegen waanzin gold.
7. D.w.z. als van een orakel, vgl. *Adagia* 690 (Van de drievoet).
8. Brief 2143, afgedrukt in Erasmus' *Opus epistolarum* (1529).
9. Horáks *Ad Luderanorum famosum libellum recens Wittenbergae editum responsio* (1528) was een reactie op Luthers *New Zeittung von Leyptzig*, dat was uitgelokt door de *Epistola Martino Ludero et suae parum legitimae uxori Catharinae a Bhor* van de ander.

Magister Johannes Hasenberg Montanus,[10.] kanunnik van Praag en in Leipzig lid van het vorstencollege,[11.] aan...[12.]

2248 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 9 januari 1530

Denk toch niet dat ik een onbetrouwbaar mens ben, zeer illustere Erasmus, omdat ik met de kerst niet gekomen ben. Dat kwam doordat zich op 2 januari onverwachts problemen met de houtsprokkelaars op het land voordeden, toen ik op het punt stond op weg te gaan. Anders had geen enkele vorm van slecht weer of ongemak onderweg mij thuis gehouden en mij belet mijn onvergelijkelijke beschermheer te komen begroeten. Maar ik heb in elk geval minder moeite met al dat oponthoud, omdat ik van onze vriend Frans van der Dilft hoor dat je gezondheid zeer goed is. Telkens weer spreek ik de wens uit dat dit nog lange tijd, of liever altijd zo mag blijven.

Ik weet bijna niet wat ik over de gebeurtenissen hier moet schrijven. Als het de vruchten van het evangelie zijn dat je na een beeldenstorm[1.] ook een ravage aan de sacristieën aanricht, dat je kerkelijke goederen op een veiling voor een schijntje aan bieders toewijst,[2.] dat je tevens mensen door middel van boetes, en geen normale boetes, dwingt preken bij te wonen en ga zo maar door, zijn we evident zoals we bekend willen staan, namelijk de meest evangelischen. Het scheelde weinig of we werden zelfs gedwongen naar Oecolampadius' avondmaalstafel te komen. Die goede man is zo gastvrij, hij streeft er zelfs naar dat mensen die niet willen ertoe gedwongen worden. Als de paus zoiets deed, dan was dat tirannie; nu ze zelf aan de macht zijn, gaat het door voor evangelisch. Ik denk geregeld, mijn beste Erasmus, aan de waarschuwing die jij me vaak zo liefdevol, ja, zo vaderlijk gaf: dat er voor jouw gevoel niets goeds van zou komen.

Wat mijn situatie betreft, ik heb de bestuurders van de universiteit al vanaf het begin volgens een concept gedicteerd op welke voorwaarden ik zou kunnen blijven. Ze zeiden toen overal ja op en voegden eraan toe dat te verwachten was dat ik gehoor zou vinden als ik meer zou vragen. Nu merk ik

10. Horák was afkomstig uit een plaatsje in de buurt van de berg Hazmburk in Tsjechië. Montanus (bergbewoner) is het Latijnse equivalent van het Tsjechische Horák.
11. Van de universiteit van Leipzig.
12. Het handschrift is hier beschadigd waardoor tekst verloren is gegaan.
1. Op 9 februari 1529 vond in Bazel een beeldenstorm plaats.
2. In een andere autograaf dan hier gevolgd is, schrijft Amerbach: ‘Onlangs werd er een openbare verkoop georganiseerd en een veiling van kerkelijke spullen van wol en zijde gehouden. Je zult binnenkort zien dat we allemaal, geheel volgens de christelijke eenvoud, zijden kleding aanhebben, want ze worden voor een schijntje aan bieders toegewezen.’

echt wat Ovidius ergens anders schrijft: ‘Iedereen kan grossieren in beloften’.[3.] Want ze komen niet alleen hun beloften niet na, maar zelfs privileges die eeuwen terug aan de professoren zijn verleend, worden afgenomen. Maar daar praten we nog wel over als we elkaar zien. Het ga je goed, zeer illustere Erasmus, onvergelijkelijke beschermheer.

Bazel, 9 januari 1530

2249 *Aan Giambattista Egnazio*
[Freiburg, ca. januari] 1530

Erasmus van Rotterdam groet Battista Egnazio

Uit de brief van de zeer illustere jongeman Uutenhove maakte ik op dat je in Venetië een hoge positie bekleedt als docent in de literatuur.[1.] Ik ben blij dat die overal tot grote bloei komt, maar ik vrees dat sommige lieden ervoor zorgen dat de studie door even heftige discussies wordt vertroebeld als bij de godsdienst gebeurd is: zo woedend zijn ze op me, omdat mijn *Ciceroniaan*[2.] domme na-apers van Cicero hekelt en tot werkelijke navolging van hem aanzet. Zekere Fransen halen met hekeldichten mijn reputatie onderuit, omdat ik Budé en Bade bij elkaar in hetzelfde boek heb genoemd. Ze zijn net zo verontwaardigd als wanneer ik hem in het gezicht had gepist, terwijl ik de roem van Budé altijd met grote oprechtheid en volharding heb toegejuicht, om geen andere reden dan de studie, waaraan deze man een succesvolle bijdrage levert en waarvoor hij een schitterend sieraad is. Want wat mij aangaat, ik ben hem niets dan hoogachting verschuldigd, die wederzijds is. Op hoeveel plaatsen in al mijn pennenvruchten wordt hij op een zeer vriendelijke manier vermeld! Hoeveel lof, al is het in weinig woorden, krijgt hij juist ook in de *Ciceroniaan*!

Ik ben uit Bazel weggegaan en naar Freiburg verhuisd, want ik was bang dat ze na het plunderen van kerken naar onze huizen zouden komen en dat ze, na voldoende op heiligenbeelden ingehakt te hebben, levende mensen zouden aanvallen.[3.]

Ik vrees dat de komst van de keizer tot bloedig oproer in Duitsland zal leiden. Enkele steden bereiden zich voor op het ergste. Ik weet dat de keizer

3. Ovidius, *Ars amatoria* 1, 444.
1. Sinds december 1520.
2. Zie brief 2209, noten 16 en 17.
3. Erasmus doelt op de beeldenstorm in Bazel van 9 februari 1529.

veel macht heeft. Maar het volk loopt overal voor het grootste deel achter de nieuwe sekten aan en de boeren bijna allemaal, die de eerdere nederlaag nog niet vergeten zijn;[4.] als het sein eenmaal is gegeven, zullen misschien mensen samenstromen die zich nu rustig houden. Ze zinnen allemaal op wraak; er is niemand die ook maar droomt van een andere levenswijze. Ik denk dat er meer bereikt zou worden als de paus zijn hoop eerder op Christus' hulp zou vestigen dan op een menigte kardinalen, op legermachten van vorsten en de brutaliteit van monniken, die met hun gedrag dit kwaad hebben gevoed. Zij zijn nu alleenheersers in Brabant en brengen geregeld een brandoffer.[5.] Het is een zorg van veel mensen hier welke kant de Turken op zullen gaan. Want er is geen twijfel over dat ze de dagelijks toenemende macht van de twee broers[6.] vrezen.

Nergens is er vrede, geen enkele weg is veilig, overal hebben de mensen te kampen met duurte, gebrek, honger en pest, alles is verdeeld geraakt door de sekten. Bij zo'n poel van ellende[7.] komt ook nog de dodelijke zweetziekte, die veel mensen binnen acht uur uit ons midden wegneemt, en degenen die ze in leven laat in korte tijd telkens opnieuw treft, niet eenmaal, maar twee, drie, vier keer, totdat ze in waterzucht, een epidemische ziekte of een ander soort kwaal overgaat en uiteindelijk de vreselijk gemartelde patiënt ombrengt. In tegenstelling tot de Frygiërs beteren we ons leven zelfs na zoveel slaag niet.[8.]

Degene die deze brief (hopelijk) zal overhandigen, is Johann Herwagen, die met de weduwe van Johann Froben[9.] trouwde en van hem de taak om goede auteurs te herstellen heeft overgenomen, een betrouwbaar iemand en niet onontwikkeld. Als je hem in enig opzicht zonder problemen tot voordeel kunt zijn, twijfel ik niet of je zult dat overeenkomstig je gebruikelijke voorkomendheid graag voor de studie willen doen. Het ga je goed. 1530

4. De nederlaag waarmee een eind kwam aan de Duitse Boerenoorlog (1524-1525).
5. Vgl. het postscriptum bij brief 2256.
6. Keizer Karel en koning Ferdinand.
7. *Adagia* 227.
8. Toespeling op *Adagia* 736, vgl. de laatste alinea van brief 2209.
9. Gertrud Lachner.

2250 *Aan Juan Maldonado*
Freiburg, 13 januari [1530]

Ik ontving uw brief, allerdierbaarste Maldonado, twee brieven zelfs, maar met dezelfde inhoud, behalve dat u aan het laatste exemplaar nog iets aan het slot had toevoegd. Om daarop heel kort te antwoorden, die uitgebreide brief, waarin u, als het ware daartoe gemachtigd door vrienden, een paar scènes uit de tragedie van de monniken had uitgewerkt, heb ik al eerder met een nog uitgebreidere brief beantwoord.[1] Zodra ik merkte dat hij u niet overhandigd was, heb ik nog een exemplaar gestuurd. Ik zou het niet erg vinden hem voor de derde keer te sturen, als de verhuizing mijn hele inboedel niet zo overhoop had gegooid dat er flink wat weggeraakt is. (Ik ben namelijk uit Bazel weggegaan, wat me een groot deel van mijn vermogen kostte, maar, goddank, geen schadelijke gevolgen voor mijn gezondheid had.) Ook is de belangstelling voor de zaak nu dermate bekoeld, dat het niet de moeite waard is een enorme zoektocht te beginnen. Ik vraag me af wat ermee gebeurd is. Het is absoluut zeker dat ik hem twee keer verzonden heb; het laatste echter waar ik aan zou denken is dat het door onzorgvuldigheid van Valdés[2] is gebeurd, omdat er geen eerlijker en vriendelijker wezen bestaat dan die jongeman. Ik twijfel er niet aan dat die toneelspelers doorgaan met het voltooien van de overige scènes van hun stuk. Maar ik ben dat soort beroering waar alleen maar ellende van komt zo zat, dat ik zelfs geen zin heb om me te verdiepen in de dingen die op mij betrekking hebben. Laat de Heer met mij doen wat hij besloten heeft, als ikzelf maar, zoals ze dat uitdrukken, het roer recht houd.[3]

U feliciteert mij met tal van schitterende daden en gaven. Het is te hopen, mijn beste Maldonado, dat die felicitatie evenzeer verdiend is als ze vriendelijk en welsprekend is! Deze wereldwijde, rampzalige beroering, deze afschuwelijke rampen, die geen maat of einde kennen, maar waarvan de laatste steeds weer wordt gevolgd door een ergere, en ook de ongekende verdorvenheid van de mensen, zorgen ervoor dat bijna alle soorten studie me tegenstaan, niet alleen het gladiatorenwerk. Ik gaf mezelf al een houten zwaard[4] door de fakkel aan jullie, die nog jong zijn, over te dragen. Er staat ons hier een heleboel narigheid te wachten. Nu de komst van de keizer ophanden is, wapenen de aanhangers van de nieuwe sekten zich met zoveel voortvarendheid, dat ik, als ik uitsluitend op mijn eigen veiligheid zou letten, nog niet zo zeker zou weten aan welke kant ik liever zou staan. Ik bid dat de Heer uit-

1. Brief 1742, door Erasmus beantwoord met brief 1805. Het is onduidelijk of die brief Maldonado ooit bereikt heeft. Voor de kwestie van de Spaanse monniken zie brief 2205, noot 26.
2. Alfonso de Valdés.
3. *Adagia* 2028.
4. Dit kreeg een gladiator bij zijn ontslag; zie *Adagia* 824.

eindelijk alles ten goede zal keren. Als hij niet in dit toneelstuk ingrijpt, zal het mogelijk een bloedige ontknoping hebben. Het ga u goed; blijf mij genegen zoals steeds. Freiburg im Breisgau, 13 januari 1531

2251 *Aan [Juan de] Valdés*
Freiburg, 13 januari 1530

Erasmus van Rotterdam groet Valdés

Er is niets wat ik je broer niet verschuldigd ben, allerdierbaarste Valdés; zijn genegenheid, zorgzaamheid en hulpvaardigheid kennen geen grenzen. Aangezien hij er niet is,[1.] is het niet meer dan billijk dat jij daar voor mij zijn plaats inneemt. Ik hoop hem de komende lente hier te zullen zien. Ik vergeef het je graag dat je mijn brief niet beantwoordt, als je maar mijn genegenheid beantwoordt; dat doe je ongetwijfeld, tenzij ik me op alle punten vergis. Ik zal je niet met een langer verhaal belasten; de rest zul je van Frans van der Dilft horen, die Spanje niet meer kan verlaten sinds hij er eenmaal verliefd op geworden is. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 13 januari 1530

2252 *Aan [Alfonso de] Valdés*
Freiburg, 13 januari 1530

Erasmus van Rotterdam groet Valdés

Ik heb nog niet uit betrouwbare bron kunnen vernemen, allerdierbaarste vriend, of je mijn laatste brief hebt ontvangen. Ik hoor namelijk van verschillende mensen klachten over brieven die werden onderschept of niet te goeder trouw werden afgeleverd. Ik had evenwel behoorlijk uitgebreid geschreven. Ik had ook een bundeltje brieven aan de eerwaarde bisschop van Burgos[1.] gestuurd, toen hij als gezant in Engeland was, met de vraag of hij die naar Spanje wilde laten brengen; hij antwoordde dat hij daarvoor zou zorgen.

Ik hoef dit keer niet langer met je te praten, omdat ik over Frans van der

1. Alfonso de Valdés bevond zich in Italië in het gevolg van de keizer.
1. Iñigo López de Mendoza y Zúñiga was van 1526 tot 1529 in Engeland.

Dilft als bode beschik. Hij kan je van alles wat hier gebeurt op de hoogte stellen, beter dan ikzelf. Hij is immers welbespraakt en heeft bewezen betrouwbaar te zijn, hij is een vriend en vertrouweling van me bij uitstek en geen onbekende van je. Want hij raakt tegenover mij niet uitgepraat over de voorkomendheid en vriendelijkheid waarmee je hem behandelde. Ik heb hem alle informatie ontfutseld over de gezondheid, positie, natuur en levenswijze van jou en je broers. Hij beschreef mij alle bijzonderheden zo, dat ik jullie even goed ken als wanneer ik een jaar in jullie gezelschap had doorgebracht. Waarom een lang verhaal? Hij kreeg het voor elkaar dat jullie, die mij zeer dierbaar waren, nog dierbaarder werden, ook omdat ik alles wat jullie voor hem deden, beschouw als iets wat mij aangaat. Daarom verliep zijn eerste Spaanse reis, ook al was die niet helemaal succesvol, voor mij niettemin tamelijk gunstig. 'Volgende keer beter', zeggen ze, als het spreekwoord niet liegt.[2.] Mijn welbevinden zal met een flinke portie geluk toenemen, nu ik Dilft daar zal hebben, aan wie ik rustig iets kan toevertrouwen, ja, die uit zichzelf zorgvuldig maatregelen zal nemen, als er iets is wat wellicht mijn belang dient of goed voor mijn reputatie is. Ik heb hem dus alles wat ik over de situatie in Spanje wilde weten ontfutseld; evenzo kun jij op jouw beurt alles wat je wilt horen over de situatie in deze landen van hem proberen los te krijgen. Het ga je goed.

13 januari 1530. Freiburg im Breisgau

2253 *Aan Juan de Vergara*
[Freiburg, ca. 13 januari 1530]

Erasmus van Rotterdam groet de theoloog Juan de Vergara

Ik was van plan vier volledige reeksen van de werken van Augustinus[1.] naar jullie toe te sturen, maar de verhuizing bracht alles waar ik mee bezig was in de war; ook trof ik niemand die bereid was het vervoer op zich te nemen. Maar ik denk dat de delen daar allang te koop zijn, en het zou ongepast zijn als ik zou vragen daar op mijn kosten iets te kopen om het zulke goede vrienden cadeau te doen. Ik besef heel goed hoeveel ik verschuldigd ben aan de vriendelijkheid van die allervriendelijkste prelaat,[2.] of beter gezegd: zijn zacht-

2. *Adagia* 238.
1. De tiendelige uitgave werd voltooid in 1529.
2. Alonso de Fonseca, aartsbisschop van Toledo, aan wie Erasmus de Augustinus-editie opdroeg (zie brief 2157).

moedigheid tegenover mij. Met zijn gift als een bewijs en blijk van die gezindheid jegens mij was ik evenwel erg blij.[3] Dat geld heb ik eerlijk gedeeld met degenen die hebben geholpen met de collatie en het schrijfwerk, zodat ik geen dukaat voor mezelf overliet; ik legde zelfs uit eigen zak het een en ander bij. Hierdoor is niet meer alleen Erasmus, maar zijn meerdere personen de aartsbisschop erkentelijk voor zijn vrijgevigheid. Als ik evenzo zal merken dat al ons harde werken zijn goedkeuring wegdraagt, is dat absoluut een triomf.

Nu werken we aan Chrysostomus, die de komende herfst in een even prachtige uitvoering zal verschijnen.[4] De uitgave zal heel wat toevoegingen bevatten, die deels door mij, deels door anderen zijn vertaald. Daar zijn evenwel een aantal vervalste teksten bij, althans naar mijn oordeel, zoals de commentaar op de brief aan de Hebreeën, op de de tweede brief aan de Korintiërs en de Handelingen van de apostelen: kennelijk is de praktijk van het bederven van gewijde auteurs begonnen bij de Grieken en daarna onze kant op gekomen.

De kardinaal van York[5] heeft de koning zo voor het hoofd gestoten, dat hij, beroofd van al zijn bezittingen en waardigheden, gevangen wordt gehouden, niet in een kerker, maar op een landgoed van de koning, met slechts dertig dienaren dan wel bewakers. Er worden ontelbare aanklachten tegen hem ingebracht, zodat men denkt dat hij de doodstraf nauwelijks kan ontgaan. Zo is het spel van de fortuin! Hij bracht het van schoolmeester tot de troon; want het was evident dat hij feitelijk meer dan de koning zelf regeerde. Hij werd door iedereen gevreesd en was bij weinigen, om niet te zeggen bij niemand geliefd. Een paar dagen voordat hij werd aangehouden, had hij Richard Pace in de gevangenis laten werpen.[6] Hij bedreigde zelfs mijn vriend de aartsbisschop van Canterbury.[7] Hoogmoed komt voor de val, zegt Salomo.[8] De aartsbisschop van Canterbury is gevraagd, of liever gezegd opnieuw gevraagd het ambt van kanselier op zich te nemen, het hoogste in Engeland. Maar hij voerde als excuus aan dat hij op zijn leeftijd niet tegen zoveel werk is opgewassen. Daarom is die taak aan Thomas More overgedra-

3. Fonseca had tweehonderd dukaten geschonken, die Erasmus in maart 1529 hadden bereikt (zie brieven 2004 en 2133).
4. Zie brief 2226, noot 9.
5. Thomas Wolsey.
6. Dit gerucht wordt eveneens vermeld in brieven 2031 en 2033, maar waarschijnlijk werd Pace onder toezicht gesteld wegens een psychische aandoening.
7. William Warham.
8. Spreuken 16:18.

gen, met veel bijval van iedereen; zijn bevordering veroorzaakte evenveel vreugde onder alle weldenkende mensen als de neergang van de kardinaal. Dit vertelde een dienaar van mij, die net uit Engeland terug is.[9.]

Wat mijn persoonlijke toestand en de toestand in Duitsland betreft, het is beter dat Frans van der Dilft je daarover vertelt, aangezien het een lang verhaal is. Niets van wat mij aangaat blijft namelijk voor hem verborgen. Hij heeft een aantal maanden bij mij gewoond; had ik maar langer van zijn gezelschap kunnen genieten! Maar hij wordt gedreven door een enorm verlangen naar zijn geliefde Spanje, hoewel hij overigens in de ogen van zijn landgenoten van goede komaf is en uit een welgestelde familie komt. Maar hij heeft iets weg van Odysseus en is huiverig voor de halster van het huwelijk, omdat hij zijn vrijheid liefheeft. Talloze keren heb ik ervaren dat deze jongeman zeer getalenteerd is, handig in het regelen van zaken, behoorlijk welbespraakt en verstandig, absoluut betrouwbaar en een goede vriend voor zijn vrienden. Ik wil je, mijn beste Vergara, niet onder druk zetten door hem aan te bevelen, maar als je zonder jezelf te benadelen iets voor hem kunt doen, zul je een belangrijke schuldpost toevoegen aan de eerder bewezen diensten en zal het (tenzij ik het volledig mis heb) een welbestede vriendendienst zijn. Hier handel ik deels ook uit eigenbelang, namelijk om daar een tweede Erasmus te hebben, die mijn zaken even nauwgezet behartigt als ikzelf. Men zal hem zonder problemen een post aan het hof van de keizerin[10.] geven; want dat is wat hij wil. Hij heeft een net handschrift en een puntige stijl wanneer hij daar goed op let; ikzelf zou niet puntiger kunnen zijn. Als sommigen zijn zaak zo hadden gesteund als ik wilde, had hij Spanje niet verlaten. Maar ik ben werkelijk een uitzonderlijk brutaal mens! Terwijl ik je alles verschuldigd ben en helemaal niets terugdoe, vraag ik je toch om een gunst, alsof ik iets voor je heb gedaan.

Als ik niet over een dergelijke bode had beschikt, had ik je over van alles en nog wat geschreven; maar nu zal mijn vriend Dilft als vervanging van verschillende brieven kunnen dienen. Altijd weer vertelt hij hoeveel hij aan jou en je broers[11.] te danken heeft. Hij gaf me een zo volledige beschrijving van je beschermheer, dat ik hem meer dan voorheen bewonder en liefheb. Hier deed een hardnekkig gerucht de ronde dat de aartsbisschop van Toledo was gestorven.[12.] Ik was diep bedroefd toen mij het bericht werd gebracht en ik in de overtuiging verkeerde dat het waar was. De Augustinus was op dat moment nog niet voltooid. Daarom had ik de mogelijkheid dat werk aan

9. Quirinus Talesius.
10. Isabella van Portugal, vgl. brief 2208.
11. Francisco de Vergara en Bernardino Tovar.
12. Vgl. brieven 2208 en 2253a.

iemand anders op te dragen; toch stond het voor mij vast dat ik zijn nagedachtenis de eer zou bewijzen die ik voor hem bestemd had toen hij nog leefde. Maar met de brief van mijn vriend Valdés ontving ik het bericht dat alle treurigheid verdreef. In de vermeerderde boeken met mijn brieven[13.] zul je een aantal keren jouw naam en die van je broers tegenkomen, en ook die van de aartsbisschop; ik hoop dat hij dat geen probleem vindt, want over jullie mening heb ik geen enkele twijfel.

2253a *Aan [Alonso de Fonseca]*[1.] Freiburg, 13 januari 1530

Een hartelijke groet. Zeer eerwaarde prelaat, er verbreidde zich hier een bijzonder hardnekkig gerucht, dat ons bijna ombracht, dat de aartsbisschop van Toledo[2.] zich aan de natuur en God had overgegeven. Ik betreurde in hogere mate mijn eigen lot en dat van vele anderen, die door uw goedheid werden begunstigd, door uw aanzien werden gesierd en door uw succes omhoog werden gevoerd; maar veel meer betreurde ik dat het hof van de keizerin[3.] zo'n leider heeft verloren, Spanje zo'n sieraad en de kerk zo'n prelaat. Ik deelde dat verdriet met alle weldenkende mensen. Ondertussen haastte de heilige Augustinus zich naar de eindstreep; alleen mijn voorwoord restte nog.[4.] Vrienden vroegen aan wie het werk opgedragen moest worden, nu u, naar hun overtuiging, het ondermaanse had verlaten. Maar ik voelde geen enkele aarzeling. Ik zei: 'Zelfs al is hij voor anderen gestorven, voor mij leeft hij. Wat toebedacht was aan de persoon toen hij op aarde leefde, zou uitbetaald kunnen worden aan de nagedachtenis van hem die in de hemel gelukkiger leeft. Met deze kleine dienst zal ik als een toegewijde protegé de laatste eer bewijzen aan een beschermheer aan wie ik heel veel te danken heb.' Ik denk evenwel dat de Augustinus al in Spanje was bezorgd voordat hier brieven van vrienden arriveerden die ons weer deden opleven. De eerste onder hen was onze vriend Valdés,[5.] die uit Italië schreef dat hij niet zo lang daarvoor een door uzelf geschreven brief had ontvangen, in uw eigen hand-

13. *Opus epistolarum* (Bazel, 1529), verdeeld in 24 boeken.
1. Deze brief is opgenomen in dl. 11 van de uitgave van Allen, p. XXVII-XXIX.
2. Dit is Fonseca zelf.
3. Isabella van Portugal, vgl. brief 2208.
4. Zie brief 2253, noten 1 en 2.
5. Alfonso de Valdés.

schrift. Ik vertel u dit alles, zeer illustere prelaat, om bij u verbazing te voorkomen over het feit dat ik geen boeken heb gestuurd. Ik had namelijk besloten vijf volledige reeksen te sturen: een voor uzelf, een tweede voor uw Juan de Vergara, een derde voor de aartsbisschop van Sevilla,[6.] een vierde voor Valdés en een vijfde voor kanselier Mercurino.[7.] Kort daarop hoorde ik van het vertrek van de keizer en van uw overlijden. Zo gebeurde het - omdat ik niet meer in Bazel woonde en er niemand was van wiens diensten ik in dit geval gebruik kon maken - dat ik helemaal geen boeken stuurde. Maar vriendelijk als u bent zult u zeggen dat ik me niet hoefde te verdedigen. Voor het geschenk dat u stuurde[8.] bedanken u, tegelijk met mij, al diegenen met wie ik uw vrijgevigheid zo gedeeld heb, dat ik - zo moge God mij liefhebben - geen cent voor mezelf heb overgehouden, en zelfs iets uit eigen zak heb bijgelegd. Als ik zal merken dat het aldus verrichte werk het verdient uw goedkeuring weg te dragen, zullen we geen moment spijt hebben van de moeite die we ons getroost hebben. Nu zijn we met Chrysostomus bezig, de prediker met die zoetvloeiende stijl, die in zijn geheel[9.] het licht zal zien in dezelfde fraaie uitvoering, ja, niet slechts in zijn geheel, maar met ook nog tal van vertalingen die door mij en andere geleerden zijn gemaakt.

In Brabant gaan ze als razenden tekeer en...[10.] Hier maakt de verwachte komst van de keizer verschillende emoties bij de mensen los. Sommigen denken aan niets anders dan aan wraak en de macht die ze vroeger hadden, anderen nemen voorzorgsmaatregelen door bondgenoten te zoeken, zodat ik mij liever in hun kamp bevond, als ik niet geestelijk behoud boven lichamelijk behoud stelde. Dat kamp ben ik uit eigen beweging ontvlucht en daar heb ik geen spijt van, ook al ging dat gepaard met enorme angst, aanzienlijk gevaar en grote kosten. Mijn gezondheid bleef evenwel gespaard. Nog niet alle kwaadwillige boeren zijn omgebracht;[11.] priesters doen geen enkele poging het aloude ongenoegen onder de leken te verzachten door anders te leven, de monniken versterken het zelfs. En ondertussen is er de dreiging van de Turken, die al geruime tijd met argusogen naar de dagelijks toenemende macht van de keizer en Ferdinand kijken en recent ook nog uitgedaagd zijn door de nederlaag die ze hebben geleden.[12.] En ondertussen maakt de

6. Alonso Manrique de Lara
7. Mercurino Gattinara.
8. Zie brief 2253, noot 3.
9. D.w.z. alles van Chrysostomus wat op dat moment in een Latijnse vertaling beschikbaar was. Zie brief 2226, noot 9.
10. De tekst is op deze plaats niet volledig overgeleverd.
11. Aan het einde van de Duitse Boerenoorlog, zie brief 2249, noot 4.
12. Zie brief 2230, noot 6.

paltsgraaf met de landgraaf van Hessen als bondgenoot zich op voor een oorlog met de aartsbisschop van Mainz.[13] Die omstandigheid belet mij naar Brabant terug te keren, want ik overwoog al lange tijd na al die stormen als het ware terug naar die haven te gaan. Maar de toestand is overal zo verslechterd, dat velen met vrees afwachten waar deze wereldwijde conflicten op uit zullen lopen. Bij zo grote rampspoed komt ook nog de zweetziekte, die uitermate besmettelijk is, een gruwelijke ziekte, die degenen die ze overvalt meteen ombrengt en degenen die ze in leven laat telkens opnieuw treft; die bovendien geregeld in nu eens deze en dan weer die soort kwaal overgaat, totdat ze de gemartelde patiënt ten grave heeft gedragen. Ik geloof niet dat de Egyptenaren door zoveel en zo ernstige plagen werden bezocht[14] en toch zie ik niemand die de hand van de Heer herkent en zijn leven betert. Ik zit hier als het ware klem tussen altaar en bijl, zoals ze dat uitdrukken,[15] en wacht af wat de Heer behaagd heeft.

Voor de uitgebreide Ilias rond de kardinaal van Engeland en voor betrouwbaar nieuws over mijn situatie en de verdere toestand kunt u terecht bij mijn vriend Frans van der Dilft, van wie ik graag zou willen dat hij bij Uwe Hoogheid aanbevolen en geliefd is. De jongeman is in de ogen van zijn landgenoten van zeer goede komaf; hij heeft een zeer gelukkige aanleg, is bijzonder ontwikkeld en voor zijn leeftijd al heel verstandig. Dat alles is mij in elk geval volkomen duidelijk geworden tijdens de dagelijkse omgang met hem. Als Uwe Hoogheid hem uw gunst waardig keurt, zult u hem absoluut gelukkig maken en mij, hoewel ik u allang zeer verplicht ben, nog veel meer aan u binden. Want alles wat u in hem investeert, zal ik op mezelf betrekken. Waar hij op uit is, kan Juan de Vergara u uitgebreider vertellen, want ik heb hem uitvoerig over de hele zaak bericht. Moge de Heer Jezus Uwe Eerwaarde Hoogheid nog lange tijd voor ons behoeden en bewaren. Als u zich verwaardigt mij iets op te dragen, zal ik weer jong worden om te kunnen gehoorzamen.

Freiburg im Breisgau, 13 januari, in het jaar des Heren 1530

Uw toegewijde dienaar

Eigenhandig ondertekend door Erasmus van Rotterdam

13. Dit zijn achtereenvolgens Lodewijk V, Filips I de Grootmoedige en Albrecht van Brandenburg.
14. Exodus 7-12.
15. *Adagia* 15.

2254 *Aan Francisco de Vergara*
Freiburg, 13 januari [1530]

Erasmus van Rotterdam groet Francisco de Vergara

Dat je mijn vriend Dilft, die je deze brief zal geven, met zoveel voorkomendheid verwelkomde, hoewel hij toch een vreemdeling en een onbekende was, heb ik zeer gewaardeerd, mijn beste Francisco; ik was verrukt over je hartelijkheid. Die was mij daarvoor al niet onbekend, maar het was bijzonder prettig dat de herinnering daaraan bij deze gelegenheid weer terugkwam. Die voortreffelijke geest van jou verdiende een zeer gezegende woning, maar zo gaat het in dit leven: niets verschaft vreugde van lange duur of is in alle opzichten geslaagd.[1] We horen evenwel dat mannen die uitblonken door uitzonderlijke geestelijke gaven, vaak een zwakke gezondheid hadden. Maar na regen komt zonneschijn en zo niet, dan verdwijnt het leed voor een groot deel als het met moed en gelatenheid tegemoet wordt getreden. Niettemin hoop ik dat we binnenkort blijder nieuws over jou zullen ontvangen.

Een nieuw soort pest, die vroeger alleen in Engeland voorkwam, heeft zich plotseling over alle landen verspreid. In het begin joeg ze iedereen zoveel schrik aan, dat velen ziek werden als gevolg van angst en inbeelding. De ziekte was namelijk acuut en gruwelijk; iemand die haar opgelopen had, stierf binnen 24 uur en vaak in een kleiner aantal uren. Ze trof zeer veel mensen, maar bracht er minder om dan die maar al te bekende epidemie. Al gauw stierf er bijna niemand meer, behalve als gevolg van onkunde van de artsen of slechte verzorging van de patiënt. Als deze pest Spanje niet heeft aangetast, mag ik het land ten zeerste gelukwensen. Moge de Heer je behouden en wel aan ons teruggeven, mijn allerdierbaarste Vergara!

Freiburg im Breisgau, 13 januari 1531

1. Horatius, *Oden* 2, 16, 27-28. In brieven 2004 en 2125 is sprake van een langdurige ziekte van Vergara.

2255 *Aan Giovanni en Bernardo Boerio*
Freiburg, 13 januari [1530]

Erasmus van Rotterdam groet Giovanni en Bernardo Boerio

Deze Frans van der Dilft, een jongeman met vele talenten, is in de ogen van zijn landgenoten van uitstekende komaf en mij om verschillende redenen zeer dierbaar. Toen hij had besloten bij u vandaan[1.] per schip naar Spanje te vertrekken, mocht ik het naar mijn idee niet laten gebeuren dat zo'n goede gelegenheid onbenut aan me voorbij zou gaan. Ik gaf hem de opdracht dat hij jullie zou opzoeken en namens mij groeten. Mochten jullie nieuwsgierig zijn waar Erasmus mee bezig is, dan zal deze jongeman, die lange tijd dagelijks met mij omging, jullie alles kunnen vertellen.

Bij de vriendschap die tussen mij en jullie vader[2.] zaliger gedachtenis bestond, deed zich een klein wolkje voor, maar tussen ons is er, zoals jullie weten, altijd ononderbroken vriendschap geweest. Daarom is er hoop dat Erasmus nog niet helemaal uit jullie gedachten is verdwenen. Ooit was hij een flinke kerel, toen hij het tegen de Kever[3.] opnam, nu is hij op zijn oude dag een gladiator geworden, aangezien hij voortdurend met al die monsters te kampen heeft. Het zal mij zeer veel genoegen doen als ik zal horen dat jullie gezond zijn en ijverig ploeterend de studie voortzetten waaraan jullie ooit met succes zijn begonnen. Het ga jullie goed.

Freiburg im Breisgau, 13 januari 1531

2256 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 16 januari [1530]

Een hartelijke groet. Ik ben bang, mijn beste Bonifacius, dat wat je vertelt,[1.] hoe verschrikkelijk ook, alleen maar het voorspel van nog verschrikkelijker gebeurtenissen is. Overal laten zich dergelijke voorboden van een oproer zien, zodat ik niet weet wat ik je moet aanraden. De paus zal de keizer tot alles kunnen overhalen na het kussen van de allerheiligste voeten.[2.] Ook laat het zich makkelijk raden wat een zelfbewuste houding die zeer heilige man samen met zijn familie aanneemt.[3.] In Brabant zijn de bedeltirannen volop aan de macht, onder heimelijk protest van het volk. In Engeland heerst enor-

1. Uit Genua.
2. Giovanni Battista Boerio.
3. Blijkens brief 2481 is Clyfton bedoeld, de gouverneur van de beide broers, die met hen en Erasmus in 1506 meereisde naar Italië.
1. Zie brief 2248, waarop deze brief het antwoord is.
2. Zie brief 2240, noot 7.
3. Clemens VII hoorde tot de familie de' Medici. Met hulp van Karel V kwamen zij in 1530 weer aan de macht in Florence (zie brief 2307, noot 4).

me verwarring, niet alleen wegens de val van de kardinaal,[4.] maar ook wegens de onenigheid tussen de koning en de koningin. Kardinaal Campeggi is weg uit Engeland; zijn enige antwoord was: 'Het is een belangrijke kwestie, ik denk dat er meer bedenktijd nodig is', terwijl hij juist ontboden was om het probleem uit de weg te ruimen. Maar omdat er anders gezegd zou worden dat hij niets gedaan heeft, nam hij een flinke berg goud mee naar Calais; de buit werd evenwel onderschept, waarbij de koning ongetwijfeld even de andere kant op keek. Maar Dilft zal je van deze Ilias op de hoogte brengen.

De paltsgraaf gaat de strijd aan met de kardinaal van Mainz, waarbij hij hulp krijgt van de landgraaf van Hessen.[5.] Zelfs hier zijn we bang voor de woede van de Turken. Intussen gaat de keizer op in kussen[6.] en Italiaanse pracht en praal, die kapitalen kost. Er staan wederom rode kruisen[7.] in Brabant voor de strijd tegen de Turken. De monniken schetsen Turkse wreedheden en staan flink te schreeuwen, maar niemand geeft een cent. Hier in dit stadje, dat evenmin veilig is en van alle kanten door vijanden is omringd, van wie er ook binnen de muren heel wat te vinden zijn, zitten we als het ware tussen altaar en bijl[8.] en laten alles aan God over. Jij moet in de eerste plaats bij jezelf te raden gaan of het misschien dan toch nu nuttig is te verhuizen. Ik denk dat het niet slecht zal uitpakken wat je op aanraden van je schoonvader deed.[9.] Heel wat mensen waren zeer verbaasd dat je onder deze omstandigheden daar bleef wonen; ik in elk geval verbaasde me erover dat je zoveel waarde hechtte aan het beetje salaris en de beloften van die lieden daar. De eigenaresse van dit huis[10.] heeft iemand gehuwd die geen koper en geen huurder wil. Volgens zeggen komt hij binnenkort hier wonen. Ik zal dus moeten verhuizen. Ik wil liever iets horen over de ontknoping van de Brabantse tragedie dan dat ik die bijwoon.[11.] Soms overweeg ik Padua, maar men zegt dat geen enkele weg naar Italië veilig is vanwege boeren die het voorzien hebben op soldaten die door de Venetianen weggestuurd zijn.[12.]

4. Thomas Wolsey.
5. Zie brief 2253a, noot 13.
6. Zie voorgaande alinea.
7. Aflaatkruisen, zie brief 2205, noot 11.
8. *Adagia* 15.
9. Leonhard Fuchs.
10. Ursula Adler was gehuwd met Jacob Villinger, die het huis 'zum Walfisch' liet bouwen. Na zijn dood hertrouwde ze met Johann Löble. Erasmus zou in september 1531 verhuizen.
11. Erasmus wil hiermee zeggen dat hij niet naar Brabant wil verhuizen.
12. Na de vrede van Kamerijk (zie brief 2205, noot 14).

Ik zou willen dat je je over de kwestie van de Engelse koning buigt, niet omdat ik me in een zaak wil mengen waar kardinaal Campeggi zich niet aan heeft gewaagd. Waarschijnlijk zal zich een enorme slachting in Engeland voordoen als er geen onbetwistbare erfgenaam zal zijn. Anderzijds is het wreed dat de koningin, die zoveel jaar met hem heeft samengeleefd, zoveel miskramen heeft gehad en uiteindelijk een alleraardigst dochtertje ter wereld heeft gebracht,[13.] wordt verstoten; toch zegt men dat er van haar geen nageslacht te verwachten is, naar ik aanneem volgens het oordeel van de artsen.

Dat hij met de weduwe van zijn broer trouwde,[14.] is niet in strijd met het goddelijk recht en een pauselijke bul garandeerde dit. Maar de koning heeft tegenover het volk verklaard dat hij nooit met haar omgang heeft gehad met de intentie van een echtgenoot. Dat is waar: terwijl hij nog onder voogdij stond, verzette hij zich hevig tegen een huwelijk met haar. Maar toen de voogden hem op verschillende manieren bang maakten en zelfs zeiden dat hij van de troon gestoten zou worden en als dat gebeurd was ter dood zou worden gebracht, zoals daar de gewoonte is, trouwde hij met haar, maar zo dat hij voldoende liet blijken dat het niet van harte was. Als hij zich van omgang met haar onthouden had, als hij bovendien zijn angst opzij had geschoven en bijtijds zijn gevoelens bekend had gemaakt, zou het iets dergelijks zijn geweest als de Franse koning Lodewijk XII heeft gedaan.[15.] Sommigen raden aan dat zijn dochter een of andere hooggeplaatste persoon huwt en dat een zoon uit dat huwelijk de troonopvolger wordt. Maar afgezien van de onzekerheid of dat een opstand kan voorkomen, is er ook het bezwaar dat de koning tegenover het volk heeft verklaard dat hij nooit met de intentie van een echtgenoot omgang met haar heeft gehad; die uitspraak maakt haar tot een onwettig kind. Je kunt je alleen nog afvragen of de zaak, zelfs al was het een echt huwelijk, niet voor dispensatie in aanmerking komt vanwege de rust in het land.

Als je van plan bent te verhuizen: hoe eerder je het doet, hoe veiliger het is, naar mijn idee. Het ga je goed, onvergelijkelijke vriend.

Freiburg, 16 januari

Een hartelijke groet aan je vrouw en je broer.[16.]

Je vriend Erasmus van Rotterdam

13. Catharina van Aragon trad in 1509 in het huwelijk met Hendrik VIII. Hun dochter, Maria I van Engeland, werd geboren in 1516.
14. Catharina was de weduwe van Hendriks broer Arthur.
15. Lodewijk XII was getrouwd met Johanna van Frankrijk. Het huwelijk werd in 1498 nietig verklaard.
16. Basilius Amerbach en Martha Fuchs.

Ik stuur een boekje over middelen tegen de zweetziekte. In Brabant verbranden ze er af en toe een paar, om tegelijk ketterijen en nevels uit de weg te ruimen; want ze denken dat dergelijk reukwerk voor een heldere lucht zorgt.

Aan de zeer geleerde professor in de rechten, de heer Bonifacius Amerbach. Bazel

2257 *Aan Nicolaus Episcopius*
Freiburg, 17 januari [1530]

Een hartelijke groet aan Nicolaus Episcopius

Ik zal er geen moeite mee hebben dat jij mijn huis hebt overgenomen, als je ook mijn werk overneemt, zodat het lijkt alsof Erasmus niet verhuisd is, maar in de persoon van Episcopius weer jong is geworden. Deze jongeman[1.] wil graag bij je worden aanbevolen. Hij heeft een beklagenswaardige meester, hoeveel praats die ook heeft. Ik wens je samen met hen die je het dierbaarst zijn het beste, mijn allerdierbaarste vriend.

Freiburg, 17 januari 1630

Je herkent de hand van je vriend Erasmus

2258 *Van Levinus Ammonius*
Sint-Maartensbos, 17 januari 1530

Levinus Ammonius wenst Erasmus van Rotterdam heil en vrede

Ik ontving twee brieven van u, zeer beminde Erasmus in Christus. De een, geschreven op de geboortedag van de maagd en moeder Gods,[1.] kreeg ik rond Sint-Lucas,[2.] met daarbij de brieven van Basilius, herzien en op veel plaatsen hersteld.[3.] De andere, verstuurd op Sint-Maarten,[4.] kreeg ik uiteindelijk op 6 januari. Wat ik vervelender vind: ik kreeg alleen de brief, omdat het Griekse

1. Waarschijnlijk Frans van der Dilft, die in elk geval brief 2256 bezorgde.
1. 8 september.
2. 18 oktober.
3. Zie de laatste alinea. Over het gebruikte handschrift zie brief 2214.
4. 11 november.

boek van Chrysostomus over de Brief aan de Romeinen, dat u volgens uw brief mee zou sturen, wellicht onderweg is onderschept of in elk geval niet is aangekomen.[5.] Nogmaals, ik betreur het, meer dan in woorden te vatten is, dat mij de gelegenheid ontnomen is om u ter wille te zijn (terwijl ik niets liever zou doen), óf om eerlijk te zeggen dat ik niet opgewassen ben tegen het werk. Want geen van beide is op gepaste wijze mogelijk, omdat ik het boek nog niet gezien heb. Mijn vriend Omaar,[6.] beslist een groot bewonderaar van u, bestookt voortdurend Erasmus Schets met verwijtende brieven waarin hij vraagt of het boek op een betrouwbare wijze kan worden bezorgd, maar tot op heden is er niets gebeurd. Intussen bedank ik u met de grootste hartelijkheid die maar mogelijk is voor de beide brieven aan mij, die ik als het kostbaarste beschouw wat ik in huis heb en zuinig bewaar, verder voor het herziene boek met brieven dat u mij stuurde,[7.] en zelfs voor dat boek van Chrysostomus, ook al is het niet afgeleverd, iets wat geenszins uw schuld is. Ik heb weliswaar nog niet helemaal de hoop opgegeven dat het uiteindelijk toch bezorgd wordt, maar ik vrees dat het te laat komt. Want zoals u ziet zijn er vanaf nu tot mei weinig meer dan drie maanden over; voor die tijd moet ik evenwel alles of in ieder geval de helft af hebben, als ik aan uw wens tegemoet zou willen komen.

Ik zal u vertellen, mijn beste Erasmus, hoe het ervoor staat. Ik ben niet zo bedreven in beide talen dat ik een woordenschat heb die uitgebreid genoeg is voor het vertalen, vooral in zo korte tijd. Ik heb me slechts één keer op dergelijk ijs gewaagd, toen ik al de tijd had; dit was zo'n groot succes, dat ik zelfs mezelf niet tevreden stelde. Toch kwam dat korte preekje van Chrysostomus, *De fato et providentia Dei* (Over het lot en de voorzienigheid van God), in handen van de drukker,[8.] ondanks fel protest van mijn kant. Want ik had dit niet vertaald met de bedoeling dat het werd uitgegeven, maar om mezelf op de proef te stellen en om mijn beschermheer[9.] als het ware door tralies[10.] te

5. Blijkens brief 2352 had Nicolaus Episcopius het manuscript afgeleverd bij Conradus Goclenius, die het zelf niet wilde vertalen en evenmin anderen, onder wie Ammonius, daartoe wist over te halen. Uiteindelijk verscheen het commentaar los van de Latijnse Chrysostomus uit 1530 in een vertaling van Germain de Brie (Bazel, 1533).
6. Omaar van Edingen.
7. Dit kunnen de hiervoor genoemde brieven van Basilius zijn, maar ook Erasmus' recent verschenen *Opus epistolarum*.
8. Michaël Hillen te Antwerpen. De opdracht aan Ammonius' beschermheer Frans van Massemen is gedateerd 24 januari 1527.
9. Zie voorgaande noot.
10. De tralies waarachter koopwaar uitgestald lag, zie *Adagia* 2049.

laten zien dat al dat studeren op de Griekse taal niet helemaal voor niets was. Want hoe zou ik zeker van mezelf kunnen zijn, aangezien ik feitelijk nooit van iemand les heb gehad? Heus, twaalf jaar geleden, toen ik al zoveel jaar in het klooster had doorgebracht, kende ik zelfs het volledige Griekse alfabet nog niet. Het was al helemaal ondenkbaar dat ik boeken had of ze kon lezen, laat staan begrijpen, zelfs al had ik ze gehad. Het is wonderbaarlijk, maar - God is mijn getuige - het is waar wat ik zeg. Er was geen sterveling die me hulp bood, behalve dat er gezorgd werd voor zwijgende meesters, zoals ze dat uitdrukken,[11.] waar ik alles vandaan heb, wat dat ook mag voorstellen. Desalniettemin heb ik zo weinig spijt van de bestede moeite, dat ik er op vertrouw voldoende basiskennis te hebben verworven, zo niet om te vertalen, wat ik liever aan anderen overlaat, dan toch in elk geval om iets te begrijpen en te beoordelen. Toch zal iemand die het nauwkeuriger bekijkt, gemakkelijk raden hoe moeilijk het voor mij was die weg in te slaan, waarvan ik zelfs het begin alleen maar in het donker zag.

U moet niet denken, mijn beste Erasmus, dat ik dit vertel om u versteld te doen staan - want ik heb niets waarmee ik dat zou kunnen -, maar om te zorgen dat u mijn kunnen met mijn eigen maat[12.] en niet met de uwe meet. Ik ben bang dat het mij, als ik het zou willen proberen, zou vergaan als de man uit het evangelie, die een toren wilde bouwen zonder vooraf na te gaan of zijn middelen toereikend waren voor de voltooiing ervan.[13.] Zelfs al zou ik het kunnen, dan weerhoudt ook de angst dat het onder mijn naam gepubliceerd wordt, mij ervan deze taak op mij te nemen. Ik heb mij eens en voor al tot regel gesteld dat ik niets zo moet mijden als het toneel op te gaan om in mijn overmoed voor het oog van de wereld een stuk op te voeren. Iedereen weet immers hoeveel mensen hier slechte ervaringen mee hebben. Ik geef niets om een onsterfelijke naam, omdat ik ruimschoots gelukkig zal zijn als ik in elk geval Christus kan behagen. Als hij ooit zal vinden dat ik zijn volk tot nut kan zijn, zal het hem niet aan een gelegenheid ontbreken om mij in het volle licht te plaatsen, hoe teruggetrokken ik ook leef. Laat hij doen wat zijn wil is tot zijn eigen glorie. Dat teruggetrokken leven zal intussen niet onaangenaam zijn: ik praat zachtjes wat met vrienden in een sfeer van vertrouwen en genegenheid, ik daag uit met briefjes en als ikzelf uitgedaagd word, antwoord ik. Ikzelf in elk geval zal me, omdat ik me bewust ben van mijn armzaligheid, niet opdringen aan het publiek en niet met trucs voor elkaar proberen te krijgen dat ik weg uit deze zegenrijke luwte naar de woelingen van een wereldlijk leven word gedreven.

11. Bedoeld zijn boeken, zie *Adagia* 118.
12. *Adagia* 589.
13. Lucas 14:28.

Niemand, mijn beste Erasmus, zou het beter vertalen dan u, als die plagen, of nee, die plaaggeesten het toelieten, en niemand zou het met meer succes uitgeven, omdat u allang boven alle nijd verheven bent. Maar ik ben een nieuweling, of eerder een nul, die nauwelijks voorbij de drempel van ons huis bekend is. Het lijkt, om met Euclio te spreken, inderdaad zeer riskant van de ezels waartussen ik tot nu toe geleefd heb, zonder zelf beter te zijn dan zij, naar de ossen te gaan, die lange tijd het juk met zich meedroegen.[14.] Toch zal ik, als ik bij enige gelegenheid de christelijke zaak kan dienen, niet verstek laten gaan, mits ik, arme sukkel, mezelf niet in mijn onbedachtzaamheid door mijn eigen geluid verraad om vervolgens als de spitsmuis ten onder te gaan.[15.]

Ten slotte zegt u in uw brief dat u misschien de rest van het vertalen op u neemt. Iedereen, zelfs de allergeleerdste, zou sowieso hierdoor worden afgeschrikt. Wie immers zou zich in deze tijd met u in welsprekendheid en rijkdom aan uitdrukkingsmiddelen kunnen vergelijken? Wat betekent dat? U zult verdragen dat uw heldere woordenstroom vertroebeld wordt door mijn armzalige gebrabbel? U zult toelaten dat uw zoete welsprekendheid, die u uit de regels kent en door lange ervaring bestendigde, met mijn gestamel wordt bevuild? Ik raad aan dat in geen geval te doen, mijn beste Erasmus. Want er is niets lelijkers dan wat met een dergelijke voeg aan elkaar zit. Als ik u daarom, mijn beste Erasmus, met iets anders van dienst kan zijn - het kopiëren van wat u maar wilt in het Grieks of Latijn, of iets anders wat mijn schamele krachten niet te boven gaat - zal er (geloof me) niets zijn wat ik met meer liefde en graagte zal doen. U hoeft dus geen moeite te doen om mij te plezieren, zoals u in de eerste brief lijkt te doen, aangezien ik toegeef u meer verschuldigd te zijn dan ik ooit zal kunnen betalen.

Het lijkt me dat dit genoeg, ja, misschien zelfs te veel is als antwoord op beide brieven. Uw Quirinus,[16.] die mij volgens uw bericht zou komen opzoeken, is niet gekomen. Misschien is het ook niet nodig dat hij zich om mij afmat. U kent mijn situatie, u weet met hoeveel hooghartigheid de meesten op de literatuur en de studie neerkijken. Ik ben nog niet begonnen met het kopiëren van de brieven van Basilius, omdat ik kort nadat ik u die brief had geschreven,[17.] op gezag van de vaders een actief leven opgelegd heb gekregen. Ze hebben me namelijk tot portier van ons huis (of koster) benoemd; in die

14. Euclio is de vrek uit Plautus' *Aulularia.* Wanneer zijn rijke buurman hem om de hand van zijn dochter vraagt, vergelijkt hij zich met een ezel die zal bezwijken als hij samen met een os een juk opgelegd krijgt. Vgl. *Adagia* 630.
15. *Adagia* 265.
16. Quirinus Talesius.
17. Brief 2197.

functie heb ik altijd meer dan genoeg te doen. Toch zal ik graag wat van mijn slaap afstelen ter wille van u en de christelijke godsdienst; hoewel mijn zwakke gezichtsvermogen het nauwelijks toelaat 's avonds bij de lamp door te werken. Mijn ogen zijn bovendien door bijna voortdurende studie veel slechter geworden en er is niets waarmee ik ze beter kan maken. Ik wilde uitvoeriger met u praten, maar schroom weerhield me. Ik weet immers dat u het over het algemeen zeer druk hebt. Daarom stop ik nu. Moge Christus u bewaren, zeer beminde Erasmus.

Uit ons Bos, op de feestdag van Sint-Antonius,[18.] 1530

2259 *Van Bonifacius Amerbach*

Deze brief zal te vinden zijn onder nummer 2873a.

2259a *Aan Cornelis Croock*[1.] Freiburg, 23 januari [1530]

Aan de geleerde jongeman Cornelis Croock van Amsterdam

Een hartelijke groet. Ik wens jou persoonlijk en in het algemeen ons Holland geluk, dierbare Croock, jou omdat je je geest met waarachtige en blijvende schatten siert en verrijkt, ons vaderland omdat het van dag tot dag steeds meer begint uit te blinken op het gebied van de meer verfijnde studie en zich erop toelegt niet meer aan Comus en Bacchus, maar aan de muzen en de filologie te offeren. Wat je vriendelijke gezindheid jegens mij betreft, om die reden sta ik graag bij je in het krijt. Ik zal tenminste in wederzijdse genegenheid niet voor je onderdoen, ook al ben ik op alle andere punten de mindere. Als je wilt weten wat zich hier afspeelt, zal mijn dienaar Nicolaas Kan je tal van Iliaden kunnen vertellen. Zorg dat het goed met je gaat en dat je op die schitterende renbaan van de studie de wedloop die je bent begonnen met succes voltooit.

Freiburg, 23 januari

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

18. D.i. Antonius van Egypte.

1. Deze brief werd gepubliceerd door M. de Schepper in *Humanistica Lovaniensia* 39 (1990), p. 85-92, na eenmalig afgedrukt te zijn in een werk van Croock uit 1532.

2260 *Aan Pieter Gillis*
Freiburg, 28 januari 1530

Deze brief, die handelt over uiteenlopende onderwerpen, is afgedrukt achter Erasmus' vertaling van Xenophons *Hiëro* (Bazel, 1530). De brief wordt daar gevolgd door vier grafdichten: twee voor Gillis' eerste vrouw, Cornelia Sandrien, een voor zijn tweede vrouw, Maria Denys, en een voor Antonius Clava.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet Pieter Gillis, secretaris van het Antwerpse stadsbestuur

Het heeft de goden behaagd, mijn allerdierbaarste Pieter, dat ik je deze dienst[1] zou bewijzen bij een droevige gebeurtenis, wat ik liever naar aanleiding van iets vrolijkers had gedaan. Als het weinig gelukkig is uitgevallen, zul je wel zo vriendelijk willen zijn in elk geval tevreden te zijn met mijn ijver en bereidwilligheid. Ik heb me al een hele tijd niet meer beziggehouden met het schrijven van gedichten; ik vrees dan ook dat je het geen gedichten zult vinden die ik stuur. Overigens had ik heel graag recht gedaan aan jouw wens en de nagedachtenis van je vroegere echtgenote Cornelia. Zij had zo'n zuiver karakter, dat ze zelfs in die oude tijd toen Astraea nog op aarde was, als een voorbeeld van vroomheid, trouw en kuisheid vereerd had kunnen worden.

Hoe aandachtig keek ze steeds naar je gezicht, hoe volgde ze iedere wenk! Ze was bedroefd of blij, al naar gelang de stemming die ze bij jou had bespeurd. Als je een ziekte had opgelopen, was zij er slechter aan toe dan jij; ze zou eveneens sterven als er iets ergers was gebeurd. Voor haar geen vrolijke dansen, ook niet toen ze nog een meisje was, geen feestmalen waar haar man niet bij was, geen bezoeken aan huizen van anderen, geen toneelopvoeringen, geen gesprekken met buurvrouwen. Aan de zorg voor haar gezin en de opvoeding van de kinderen besteedde ze al haar energie, al haar vrije uren en werktijd, al haar troost. De enige reden waarom ze ook om mij gaf, was dat ze merkte dat wij gelijkgezinden waren. Omdat jij het bijna altijd druk had met je werk voor de stad, had je een dergelijke vrouw des huizes hard nodig. De leeftijd van de kinderen vereiste iemand die zo voor hen zorgde. Het was billijk geweest dat zij langer van haar allerliefste man en dierbare kinderen zou genieten. Maar de dood rukt niets liever uiteen dan wat zeer hecht en harmonieus met elkaar verbonden is. Je hertrouwde, waarbij het meer ging

1. Het schrijven van de gedichten.

om de verzorging van je kinderen dan om het genoegen. Ook zij werd al gauw door het lot, dat geen billijkheid kent, van je weggerukt. Zo gebeurde het, mijn beste Pieter, dat je, hoewel je nog lang niet op de drempel van de ouderdom staat, toch nu al gekweld wordt door de ongemakken van oude mensen, twee keer weduwnaar, twee keer in de rouw wegens het overlijden van je echtgenote. Toch is het een geluk dat je nog niet hebt hoeven treuren over het verlies van een kind.

Ik ga hier geen troostrede houden, omdat ik weet dat jouw gemoed allang ruimschoots door de lessen van de filosofie tegen alles wat zich in een mensenleven voordoet beschermd is. Maar mij sloeg de schrik om het hart toen ik in je brief las dat je telkens weer aanvallen van de zweetziekte hebt gehad; ik ben nog steeds bezorgd, als ik bedenk dat je een groot deel van de dag in de weer bent met bestuurszaken. Want mensen die thuis blijven lopen minder gevaar, vooral als iemand een flink vuur laat branden.

Er komen berichten dat ook Antonius Clava uit Gent overleden is. Genadige God, wat een man! Zijn ouderdom had niets bejaards. Hij bleef voorkomend, opgewekt, goedaardig, gezellig. Wat een onpartijdige beoordelaar, wat een welwillende beschermheer, wat een liefhebber van boeken! Al zijn boeken hadden goud aan de buitenkant en waren van binnen met gouden letters versierd; je zou zeggen dat het geen boeken, maar schatten waren. Zijn vrouw was onvruchtbaar en daarom hield hij van zijn boeken alsof het kinderen waren.[2.] Hoe ruimhartig steunde hij de beoefenaars van de literatuur! Toen hij al op hoge leeftijd was, had hij nog zo goed Grieks geleerd, dat hij beter dan ikzelf de grammatica zelfs tot in de details beheerste.

Maar dit is de aloude klacht, waar alle stervelingen mee te maken hebben. Op dit moment is het is in de wereld evenwel zo gesteld, dat alles op een grote, fatale ramp lijkt te gaan uitlopen. Hoeveel jaar hebben we al oorlogen, honger en pest meegemaakt? Over de Franse schurft,[3.] een vreselijker ziekte dan lepra, maken we grappen. De onoverbrugbare kloof op het gebied van dogma's werd groter en de Turken zitten ons op de nek. En alsof dat nog niet genoeg rampspoed is, brak die dodelijke zweetziekte uit, die zich plotseling over de hele wereld verspreidde. Met al die rampspoed spoort God ons aan om ons met hart en ziel tot hem te wenden en onze toevlucht tot de ark te nemen. Maar we zien nu hetzelfde gebeuren wat volgens het getuigenis van de Heer gebeurde ten tijde van Noach.[4.] We eten en drinken, sluiten huwelijken, verkopen, kopen, bouwen huizen, houden optochten, even on-

2. Woordspel: 'libros pro liberis'. Clava was getrouwd met Catharina Boreel en had een dochter, Margareta.
3. Zie brief 2209, noot 26.
4. Matteüs 24:37-39.

bekommerd alsof alles rustig is en er geen enkel gevaar dreigt. Daarom ben ik verschrikkelijk bang dat we verrast zullen worden door een onverwachte ramp. Maar zij die in Christus Jezus blijven,[5.] hebben niets te vrezen.

Er dook opeens een boekje op, naar ik hoor eerst in Keulen, kort daarna in Parijs, dat ze nota bene deze titel hebben gegeven: *Parafrase van Erasmus op de Elegantiae van Lorenzo Valla.*[6.] Ik vraag me af wat voor hersens of fatsoen dergelijke mensen hebben, die zoveel aanspraak menen te hebben op andermans werk, en dat terwijl de auteur nog leeft. Lang geleden, toen ik amper twintig was, vroeg een schoolmeester, die juist een klas om zich heen had verzameld, of ik hem kon vertellen welke auteur het nuttigst was voor kinderen om Latijn te leren. Ik raadde hem Lorenzo's *Elegantiae* aan. Hij antwoordde dat Valla te uitvoerig was en daarom niet geschikt was voor onderwijs aan kinderen, en dat hijzelf geen tijd had om er het belangrijkste uit te halen. Dat was wat hij zei, maar eigenlijk zou hij Lorenzo niet begrijpen, zelfs al zou hij de tijd hebben gehad om hem te lezen en te herlezen. Dus liet ik me, inschikkelijk als ik was, door smeekbeden en vleiende woorden overhalen. Na globale lectuur van Lorenzo noteerde ik wat voor zo'n schoolmeester geschikt leek. Ik dacht volstrekt niet aan een uitgave; het was zelfs zo dat ik thuis geen kopie had en het nooit heb teruggevraagd. Dit laten ze nu, terwijl ik nog leef, zonder enig bericht in gedrukte vorm verschijnen; de titel verzinnen ze er naar eigen goeddunken bij.

Degene van wie het voorwoord bij het boekje van Cornelis Croock is,[7.] denkt dat ik dit werk in Parijs heb geschreven, terwijl ik die dingen in Holland opschreef, zeven jaar voordat ik Parijs bezocht.[8.] Want wat ik in Parijs schreef, was een enorm boekwerk, maar ook dat was niet bedoeld om in de handen van het publiek te komen. Een Engelsman had zich als leerling aan mij opgedrongen.[9.] Zodra ik merkte dat hij, eerder een steen dan een mens, zowel wat aanleg als geheugen betreft geenszins uitblonk en het niet overkwam wat ik zei, begon ik voor hem op een versimpelde manier te noteren,

5. Johannes 15:4.
6. *Paraphrasis luculenta, iuxta ac brevis in Elegantiarum libros Lau. Vallae*, in 1529 zowel in Keulen als in Parijs verschenen.
7. Aan de Keulse druk van Erasmus' *Parafrase* was Croocks *Farrago sordidorum verborum sive Augiae stabulum repurgatum* toegevoegd. Aan het werk van Croock gaat een brief van Cornelis Gerard vooraf. De opmerking dat Erasmus het werk in Parijs heeft geschreven, is evenwel afkomstig uit de brief van Alaard van Amsterdam aan Croock die als voorwoord bij de *Parafrase* is afgedrukt. Zie ook de laatste alinea van brief 2354.
8. Erasmus kwam in 1495 aan in Parijs.
9. Misschien Robert Fisher.

en als het ware uit te tekenen, wat Lorenzo leert. Omdat hij dat heel prettig vond en ik enige hoop kreeg dat hij vooruit zou gaan, heb ik afgemaakt waar ik aan begonnen was. Ik gaf hem het enige, eigenhandig geschreven exemplaar, maar alleen nadat hij plechtig beloofd had het verder niemand te laten lezen. Ik hoor dat ook hij zijn woord niet heeft gehouden; in elk geval is het niet tot een uitgave gekomen.

Ik kom nu terug op het andere boekje.[10] Stel dat iemand in zijn jonge jaren zonder serieuze bedoeling iets had geschreven om een vriend een plezier te doen of om zijn hersenen te trainen en dat een ander dat zou uitgeven, zonder medeweten van de auteur, die nog bij zijn verstand en in leven is, en als hij het zou weten, zonder zijn toestemming. Zouden we dat niet een gruwelijke misdaad vinden? Maar nog gruwelijker is dat ze dingen hebben toegevoegd. Ze hebben het boekje opnieuw ingedeeld volgens het alfabet en daarmee het karakter en het nut van de inhoud volledig bedorven, omdat het eigene van de woorden duidelijk wordt door vergelijking. Bijvoorbeeld wanneer het verschil in betekenis en gebruik wordt aangegeven van *quamvis*, *quamquam*, *etsi*, *tametsi*, *licet*; evenzo van *quisquis*, *quisque*, *quivis*, *quilibet*, *quicumque*; evenzo van *dudum*, *iamdudum*, *olim*, *iam olim*, *nuper*, *quondam*, *pridem*, *iampridem*, *heri*, *cras*, *nudius tertius*, *perendie*, *pridie*, *postridie*.[11] Als deze woorden, die onderling met elkaar te maken hebben, door alfabetisering van elkaar gescheiden worden, gaat dan niet een deel van de bruikbaarheid verloren en wordt dan niet de opzet van het geheel aangetast? Daarom mis ik bij die lieden niet alleen betrouwbaarheid en wellevendheid, maar ook oordeel en gezond verstand. Als ze het niet konden laten het uit te geven, hadden ze me in elk geval op de hoogte moeten stellen. Ik zou het werkje, wat het ook waard is, in vier dagen zo hebben omgewerkt, dat het gelezen kon worden zonder dat ik gezichtsverlies lijd en de jeugd er niets van leert.

Bestaat er iets onguurders dan dit soort karakters? Ze zetten zelf niets op touw tot algemeen profijt van de studie en door andermans werk te verknoeien schaden ze de reputatie van degenen die met hard werken proberen van nut te zijn. Ik kan me daar gemakkelijk overheen zetten, omdat ik ongevoelig ben geworden voor nog wel ergere dingen; niettemin verdient de brutaliteit van zulke mensen een zware straf. Als het vrienden zijn, moet ik concluderen dat het hun aan oordeel ontbreekt, omdat ze een vijandige daad verrichten. Als het vijanden zijn, is het extra schandalig dat ze schade toebrengen onder het mom van vriendschap. Als ze geen vrienden en ook geen vijanden zijn, maar voor de grap iets leuks bedachten, moeten ze dat vooral

10. D.i. de *Parafrase* in de ongeautoriseerde drukken uit 1529.
11. De eerste reeks zijn voegwoorden van toegeving, de tweede reeks onbepaalde (al dan niet betrekkelijke) voornaamwoorden en de derde reeks bijwoorden van tijd.

doen, maar zonder dat het iemand beschadigt; laten ze zich vermaken zonder een ander leed te bezorgen. Hetzelfde gebeurde ooit bij de *Gesprekken*.[12.]

Ik zou willen dat mijn boekje[13.] daar[14.] niet gedrukt was, niet alleen omdat ik zie dat het even goedkoop als slordig gedaan is, maar ook omdat ik begrijp dat gebeurd is waar ik bang voor was: de krekel is bij de vleugel gepakt,[15.] zoals dat heet. Aangezien ik meende dat dit beter door vrienden die ter plaatse wonen kon worden bekeken, had ik de kwestie aan hen ter beslissing overgelaten, of het naar hun oordeel verspreid of achtergehouden moest worden. Want als ik vastbesloten was geweest het uit te geven, had ik het hier netter, sneller en met minder fouten kunnen doen. Ik had enige hoop dat de jongeman de vriendelijkheid van mijn antwoord zou opvatten als een hint om een andere toon aan te slaan, vooral omdat ik ook zijn naam had achtergehouden. Want ikzelf sta van nature aan de kant van iedereen die door zijn inspanning, van welke aard dan ook, probeert de zaak van de letteren te bevorderen. Maar aangezien ik een ongeneeslijke kwaal meen te bespeuren, ben ik vastbesloten hem aan zijn eigen ziekte over te laten. Ik merk tot mijn verdriet dat ook dit soort mensen afglijdt naar de wereld. Hun onstuimige gedrag lijkt voort te komen uit de hoop op een overwinning. Kon deze pest maar op wat voor manier dan ook tot bedaren gebracht worden, mits de overwinning naar Christus gaat! Maar de voorboden die we tot nu toe zagen, maken mij vreselijk bang dat het met de zaak van Christus niet beter gaat en dat er, wat de door mensen gevormde partijen aangaat, duidelijk sprake is van een cadmusoverwinning.[16.] Maar dit toneelstuk is allang niet meer voor mensen beheersbaar: het vereist een *deus ex machina.* Wat rest is dat we met graagte zijn, zoals we inderdaad zijn: in de handen van de Heer.

Mijn beste Pieter, ik weet dat je het te druk hebt om tijd te hebben voor het lezen van zulk eindeloos geneuzel. Zoiets vreselijks zou ik mijn vijand amper toewensen, laat staan jou! Maar ik zal je één kort voorbeeld laten zien, waaruit je kunt opmaken hoe hij papier en tijd verspilt. In Romeinen 8 had de oude vertaler *phronêma* weergegeven met ‘quid desideret Spiritus’ (wat de Geest verlangt).[17.] Ik keur dat niet af, maar wijs op een passender woord: *sen-*

12. Zie brief 130, noot 5.
13. De weerlegging van Titelmans *Collationes*, zie de inleiding bij brief 2206.
14. In Antwerpen.
15. Waardoor het dier nog harder gaat sjirpen; zie *Adagia* 828. Volgens Plinius, door Erasmus in het adagium geciteerd, maakt een krekel geen geluid met de vleugels.
16. *Adagia* 1734; voor de strekking hiervan zie brief 2217.
17. Romeinen 8:27.

sus (gevoel) of *affectus* (gemoedstoestand) van de Geest. Valla had een vergelijkbare opmerking gemaakt. Jacques Lefèvre geeft de voorkeur aan *prudentia* (verstand), een woord dat op deze plaats niet past. Met geen woord bekritiseert hij evenwel de aantekening van Lefèvre; hij maakt alleen ruzie met mij omdat ik liever *sensus* en *affectus* wilde dan *desiderium* (verlangen). Hier zag hij natuurlijk zijn kans schoon om zijn welbespraaktheid te etaleren. '*Sensus* en *affectus*', zegt hij, 'zijn te grove woorden om op de Geest te worden toegepast, die vrij is van de hartstochten van het lichaam. *Sensus* en *affectus* zullen dus bij het vlees passen: lichamelijke en grove woorden namelijk bij het minste en grovere deel.' Einde citaat.

Zie toch met hoeveel gewichtigheid hij die waardeloze onzin uiteenzet! Hij heeft misschien gehoord dat de strengere Stoici de *pathê* (hartstochten) veroordelen, wat sommigen vertalen met *affectus* (gemoedstoestanden), anderen met *perturbationes* (emoties). Maar daar volgt niet meteen uit dat *affectus* niets anders betekent dan *perturbationes*, aangezien Latijnse auteurs bij hun pogingen op enigerlei wijze de opvatting van de Stoici uit te leggen *pathê* vertaalden met *affectus* (gemoedstoestanden), *motus* (gemoedsbewegingen), *perturbationes* (emoties), *cupiditates* (begeerten) en *morbi* (gemoedsaandoeningen). Verder is deze paradox van de Stoici niet alleen door de christenen, maar ook door andere filosofen, ja, zelfs in latere tijden door de Stoici zelf verworpen. Tegenwoordig moet iemand die hardnekkig wil vasthouden aan de *apatheia* (gemoedsrust) van de Stoici, zelfs als ketter worden beschouwd. Want vreugde, verdriet, hoop, vrees, liefde, haat, woede, welwillendheid en medelijden zijn ontegenzeggelijk *affectus* (gemoedstoestanden); toch worden die overal in de mystieke literatuur aan mensen toegeschreven die niet volgens het vlees, maar volgens de geest leven, en ook aan Christus en ten slotte aan de goddelijke natuur. Zegt David niet bezield door de geest: 'Ik haat hen, zo fel als ik haten kan'?[18.] Hoe vaak wordt Paulus terneergedrukt door verdriet, juicht hij van vreugde, wordt hij gekweld door angst? Had de Moedermaagd soms geen moederlijke genegenheid jegens haar zoon, en de zoon omgekeerd jegens zijn moeder? Lezen we soms niet in het evangelie dat de Heer vervuld van de Geest juichte, morde, huilde, kwaad was en bewogen werd door medelijden? Al deze gemoedsbewegingen vallen onder het woord *affectus*, tenzij hij misschien de soorten goedkeurt, terwijl hij de categorie waar ze onder vallen verwerpt, in strijd met de dialectiek. Wordt er soms ook niet vreugde en liefde toegeschreven aan de engelen, die evenwel zonder lichaam zijn? Noemt Paulus vreugde niet als een van de vruchten van de geest, terwijl hij heel andere dingen opsomt als werken van het vlees?[19.] Maar vlees en geest

18. Psalm 139:22.
19. Galaten 5:19-22.

voeren bij hem een onverzoenlijke strijd met elkaar. En toch past hij in Galaten, hoofdstuk 5, hetzelfde werkwoord *concupiscere* (begeren), dat ontegenzeggelijk op *affectus* (gemoedstoestanden) betrekking heeft, op het vlees en de geest toe.[20.]

Het ontgaat me niet dat gemoedstoestanden bij Christus iets anders zijn dan bij ons. Toch zou het goddeloos zijn te ontkennen dat er zich bij Christus echte menselijke gemoedstoestanden voordeden. Niemand is zo dom dat hij denkt dat zich bij God woede, razernij, haat, liefde, vreugde, verdriet, medelijden en berouw voordoen. Toch worden deze woorden her en der in de heilige boeken op een vrome manier op hem toegepast. Zal deze man ook hier roepen: 'Razernij en berouw zijn te grove woorden om bij de goddelijke natuur te passen'? Maar zoals er in een mens een tweevoudige wil is, een vrome en een goddeloze, zo behoorde hij te weten dat er twee soorten gemoedstoestanden zijn, goede en slechte, geestelijke en vleselijke. Verder denkt hij misschien dat *sensus* (gevoel) alleen iets van het lichaam is, zoals het vermogen om te zien en te horen, of vleselijke begeerte - vandaar het algemene, maar barbaarse woord *sensualitas* (sensualiteit). Hij heeft niet in de gaten dat het woord *sensus* in de heilige boeken geregeld op de goddelijke natuur wordt toegepast, zoals juist in deze brief, hoofdstuk 11: 'Wie kent de gedachten [sensum] van de Heer, wie was ooit zijn raadsman?'[21.] Wat Hieronymus in Jesaja vertaalt met *spiritus* (geest), vertaalt de Vulgaat, waarvoor deze man het zou opnemen, met *sensus.* Dat zou godslastering zijn, als de uiteenzetting van de jongeman zou kloppen. Wie immers de goddelijke natuur vlees of iets van het vlees toeschrijft, is niet minder een godslasteraar dan wanneer hij hem een begin, verandering en einde toeschrijft.

Toch is dit nog niet genoeg voor hem. Dit wonder van geleerdheid voegt eraan toe: 'Het lijkt inderdaad ook weinig gepast dat we het verlangen (*desiderium*) van de geest om ons te steunen, met het vleselijk gevoel (*sensus*) van die listige en nietswaardige slaaf uit Terentius vergelijken.[22.] Het geestelijke moet immers met het geestelijke worden vergeleken, waarbij de woorden worden aangepast aan de inhoud, het vleselijke echter moet met het vleselijke worden vergeleken. Vrome liefde tot God zegt immers dat wij anders over de goddelijke Heilige Geest moeten spreken dan over een menselijk, listig en vrijpostig wezen.' Dat schrijft hij. Wat wil hij in vredesnaam met dit verhaal zeggen? Dat we niet zullen denken dat de geest hetzelfde 'gevoel' heeft als Terentius' Syrus had? Maar Syrus heeft het daar over het gevoel van

20. Galaten 5:17.
21. Romeinen 11:34, vgl. Jesaja 40:13: 'Wie heeft de geest van de Heer gemeten? Heeft iemand hem ooit raad gegeven?'
22. Terentius, *Adelphi* 533 (vgl. hierna).

de oude Demea en niet over dat van hemzelf. Zelfs de grootste stommelingen hebben die informatie niet nodig. Of dat we dezelfde woorden gebruiken wanneer we over heiligen en God spreken als wanneer we over willekeurige mensen spreken? Als dat verwerpelijk is, slaan alle rechtzinnigen goddeloze taal uit wanneer ze met de heilige boeken zeggen: 'Christus dorst naar de verlossing van de mensen en de duivel dorst naar de ondergang van hun zielen'. Over God zullen we helemaal moeten zwijgen; er zijn geen menselijke woorden die in de eigenlijke zin bij hem passen, maar de zwakte van de mensen stamelt, voor zover dat mogelijk is, over hem. Als een listig en vrijpostig personage uit Terentius Bacchis of Thais liefheeft, is het daarom goddeloos wanneer je zegt 'God de Vader heeft God de Zoon lief'? De goddeloze Hadrianus had Antinous lief. Is het daarom goddeloos wanneer je zegt 'God had de wereld zo lief'?[23.] Judas de verrader zei 'Gegroet, rabbi!'[24.] Mogen daarom de andere discipelen hun meester daarna niet met dezelfde woorden begroeten?

Is het volgens hem niet geoorloofd dat christenen, wanneer ze over de zuiverheid van de taal discussiëren, modellen voor het spreken aan profane auteurs ontlenen? Waaraan hebben Cyprianus, Hieronymus en Augustinus die dan ontleend? Bestaat er grotere onzin dan dit? Wat bedoelt hij verder wanneer hij zegt 'dat we vergelijken'?[25.] Wie aan de hand van Terentius aantoont dat *sensus* (gevoel) niet alleen wordt gebruikt voor de zintuigen, maar ook voor de aard of de gemoedstoestand van een mens, vergelijkt hij dan het gevoel van een personage uit een komedie met het gevoel van God? Gebruiken we voor God niet dezelfde woorden als voor een moordenaar, een waanzinnige en een bordeelhouder, wanneer we hem een woede-uitbarsting toeschrijven, wanneer we zeggen dat hij doodt en levend maakt, wanneer hij in de Schrift een eed zweert?[26.] Waarom zou dan de listigheid en vrijpostigheid van deze of gene een belemmering zijn om een bepaald woord op een vrome manier op God en de heiligen toe te passen? Hij heeft zelfs niet in de gaten dat dit woord *sensus*, waarover hij, brutaal en dom, zo'n lang betoog houdt, talloze malen in positieve zin gebruikt wordt door de vertaler voor wie hij naar eigen zeggen in de bres springt. Het wordt juist geregeld voor het gemoed en de geest gebruikt, eerder dan voor het vlees. In Lucas 24 bijvoorbeeld, 'Daarop maakte hij hun verstand [sensum] ontvankelijk', heeft het Grieks *noun*.[27.] In Romeinen 11, 'Wie kent de gedachten [sensum] van de

23. Johannes 3:16.
24. Matteüs 26:49.
25. Zie het citaat aan het begin van de vorige alinea.
26. Psalm 110:4; Hebreeën 7:21.
27. Lucas 24:45.

Heer?', heeft het Grieks *noun.*[28.] Vlak daarna in hoofdstuk 12, 'U moet uzelf vernieuwen door de nieuwheid van uw gezindheid [sensus]', schreef Paulus *noos* op de plek van 'sensus'.[29.] Ook in 1 Korintiërs, 'één in uw denken [sensu]', staat er in het Grieks *noï.*[30.] In 2 Korintiërs 11, 'dat uw gedachten [sensus] worden weggelokt', heeft Paulus *noêmata*, dat wil zeggen, ideeën of gedachten.[31.] In Filippenzen 4, 'de vrede van God, die alle verstand [sensum] te boven gaat', staat er *noun.*[32.] Evenzo staat er in de eerste brief van Johannes, hoofdstuk 5, 'De Zoon van God is gekomen en heeft ons inzicht [sensum] gegeven', *dianoian*, dat wil zeggen, verstand.[33.] Dezelfde vertaling gebruikt hij[34.] ook op verschillende andere plaatsen in het Oude en Nieuwe Testament. Als *sensus* een woord is dat we aan listige en vrijpostige personen moeten overlaten, zou hij eerder op de vertaler boos moeten worden. Die heeft namelijk, terwijl er in de canonieke Schrift een geestelijk woord staat, ons daarvoor het vleselijke *sensus* gegeven.

Als ten slotte *sensus* bij het vlees hoort, waarom noemt Paulus de Galaten bij wijze van berisping 'insensati', in het Grieks *anoêtoi* (mensen zonder verstand)?[35.] En als *affectio* (liefde) verwijst naar het vlees, waarom beschuldigt hij de Romeinen ervan dat ze *astorgoi*, dat wil zeggen, *sine affectione* (zonder liefde) zijn?[36.] Sprak hij bovendien in 1 Korintiërs 14 de vijf woorden die hij met zijn verstand [sensu] wilde spreken, liever dan duizenden in de geest,[37.] soms met vrijpostige lichamelijkheid?[38.] Schaamt hij zich niet op zo'n arrogante manier zulke domme kletspraat te verkopen?

Ga eens na of iemand die het volgende schreef, wel bij zinnen was: hij verwerpt het woord *affectus* (gemoedstoestand) en zelf zegt hij meteen daarna: 'vrome liefde [affectio] tot God zegt immers dat wij... moeten spreken'.[39.] Maar er is geen verschil tussen *affectio* en *affectus*, behalve dat Cicero een voorkeur had voor het eerste woord, Quintilianus voor het tweede. En als er enig

28. Romeinen 11:34.
29. Romeinen 12:2.
30. 1 Korintiërs 1:10.
31. 2 Korintiërs 11:3.
32. Filippenzen 4:7.
33. 1 Johannes 5:20.
34. De vertaler die Titelmans wil verdedigen, vgl. boven.
35. Galaten 3:1.
36. Romeinen 1:31.
37. 'In spiritu'; de tekst van de Vulgaat luidt 'in lingua' (d.i. in een tong, in klanktaal).
38. 1 Korintiërs 14:19.
39. Vgl. boven, p. 120.

verschil is, dan is het woord *affectio* grover dan *affectus.* Want behalve dat *affectio* een tijdelijke gemoedsbeweging lijkt te zijn, heeft het meer dan *affectus* betrekking op het lichaam. Want ook een lichamelijke kwelling wordt *affectio* genoemd, zoals dorst of honger. Als ten slotte het woord *affectus* niet past bij de Heilige Geest, zal ook de aanduiding *desiderium* (verlangen) niet passen, omdat *desiderium* een minder verheven gemoedstoestand is dan de liefde (*caritas*). De liefde benut wat ze heeft; wie verlangt, wordt gekweld door de afwezigheid van het verlangde. 'Maar', werpt hij tegen, 'van de geest wordt op een oneigenlijke manier gezegd dat hij verlangt, omdat hij in ons verlangen opwekt, zoals er van hem wordt gezegd dat hij voor ons pleit met woordloze zuchten'.[40] Vooruit, gesteld dat we toestaan dat het woord *spiritus* hier als de geest van God en niet van de mens wordt opgevat, zal men niet volgens dezelfde redenering *affectus* of *sensus* aan de geest toeschrijven? Verkeert iemand die vervuld van de Geest juicht niet in een andere gemoedstoestand dan wanneer hij berouw heeft, of zich verheugt over de voorspoed van zijn naaste, of treurt over diens rampspoed? Toch wordt dit alles in ons opgewekt door de geest van God. *Phrên*, *phronein*, *phronêma* en *phrontis* zijn verwante woorden. Het eerste vertalen ze soms met *mens* (verstand), soms met *sensus* (denkwijze). In 1 Korintiërs 14, 'Wees in uw denken [sensibus] niet als kinderen', staat er *phresi*;[41] daar komen *phrenesis* (waanzin) en *aphrainei* (hij is gek) vandaan. Het tweede woord is soms vertaald met 'gezind zijn', ook wel met 'verstandig zijn', enkele keren met 'zorgen voor', want *phrontis* betekent 'zorg'. Evenzo betekent *phronêma* nu eens 'gedachte', dan weer 'gezindheid' of 'zorg' en alles in die trant eerder dan *desiderium* (verlangen). En toch verkondigt die man dat hij een voorkeur heeft voor het werkwoord *desiderare* (verlangen), niet zonder verwaandheid, alsof iets meteen juister is als het hem meer aanstaat.

Uiteindelijk besluit hij de aantekening als volgt: 'Als u niettemin de voorkeur geeft aan wat u schrijft, willen we dat niet bekritiseren'. Wat hoor ik nu? Wil hij niet bekritiseren wat hij al met zoveel omhaal als blasfemisch heeft afgedaan? Of is het niet blasfemisch woorden die bij het vlees en bij vrijpostige mensen horen op God toe te passen, en hun gevoel met het gevoel van de eeuwige godheid te vergelijken? Als het waar is wat hij uiteenzette, hoe kan hij iets niet bekritiseren wat naar zijn mening goddeloos is? Als hij meent dat het geen hout snijdt wat hij uiteenzette, waarom hanteerde hij niet liever de spons?[42] Waarom vulde hij een bladzijde met zulke domme kletspraat en verspilde hij de tijd van de lezer? Heeft hij soms zoveel

40. Romeinen 8:26.
41. 1 Korintiërs 14:20.
42. Om het geschrevene uit te wissen, vgl. *Adagia* 458.

gezag, dat iets juist daarom vroom of goddeloos is, omdat het hem wel of niet aanstaat?

In die trant is het meeste van deze man, die meent dat hij een bewonderenswaardig schrijver is. Maar het zou eindeloos en vruchteloos zijn als ik zulke breedsprakige beuzelingen zou proberen uit te pluizen. En dat is dan degene die Goliat verslaat, die het gezag van de ouden herstelt, die opkomt voor de kerkelijke dogma's! Laat hij daarom rustig zijn pen gebruiken; het maakt mij niet uit of hij hierna geleerder of dommer wordt. Het enige wat ik wil zeggen is dat hem uit christelijke naastenliefde meer verstand wordt toegewenst en dat het vervelend is dat de studie van jonge mensen verstoord wordt door dit soort ruzies.

Voor het geval je iets over onze situatie wilt horen: tenzij alle voortekenen die we zien misleidend zijn, staat ons hier een bloedig schouwspel te wachten, tenzij een godheid die meer vermag dan menselijk inzicht plotseling orde brengt in de verwikkelingen. Ik heb geen reden om me ernstig te beklagen over de ouderdom;[43.] die doet wat literaire arbeid betreft niet voor zo heel veel jonge mensen onder. Maar ik voed al twee jaar een stenen kind in mijn blaas, dat van dag tot dag een stukje groeit en waar ik voortdurende, maar tot nu toe draaglijke hinder van heb. Maar wanneer het zo gegroeid is dat het weigert plaats te maken voor de urine die naar buiten wil, betekent het een even zekere als wrede dood. En was het maar één dood! Duizendmaal moet ik sterven, tenzij een chirurgijn me van de kwelling zou bevrijden. Wat is dat voor een kwaal wanneer het versnellen van de dood een grote weldaad is en je jaloers wordt op een beroerte en de pest! Daarom kenden de oude wijzen niet zonder reden deze kwaal de eerste prijs toe, van alle die het menselijk lichaam pijnigen. Ik vermoed dat ik dit gekregen heb door bedorven[44.] wijn, die ik een paar keer had gedronken door de onnadenkendheid van het type dienaren dat studerenden gewoonlijk ten deel valt. Dat pekachtige spul, gevoegd bij de onverteerde stoffen, zorgt ervoor dat wat normaal gesproken in de nieren stolt, in de blaas indikt. De artsen bieden geen hoop en ik ben ook niet van plan er een chirurgijn bij te halen, behalve wanneer de dood verkieslijker begint te worden dan het leven. Maar we zijn

43. Dit was het antwoord van de 107-jarige Gorgias op de vraag waarom hij zo lang wilde blijven leven (Cicero, *Cato Maior de senectute* 13; Valerius Maximus 8, 13 ext. 2).
44. Het Latijn heeft 'vinum pendulum'; voor de vertaling zie Jacob en Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, dl. 12, kol. 1031 ('lind' 12); dl. 16, kol. 199 ('seiger' 1). Het betreft wellicht de wijn die Frans van der Dilft uit Besançon had meegenomen (zie brieven 2241-2242) en die mogelijk ook in brieven 2330 en 2348 is bedoeld.

van de Heer,[45.] mijn beste Pieter, we moeten ons volledig aan hem overgeven. Want hij weet wat goed voor ons is. Maar waar ben ik mee bezig? Ik had een trooster moeten zijn en je wordt overstelpt met klaagzangen! Lees nu de grafschriften. Ik wens je alle mogelijke voorspoed, samen met hen die je het dierbaarst zijn.

Freiburg im Breisgau, 28 januari, in het jaar des Heren 1530

2261 *Aan Haio Herman*
Freiburg, 31 januari 1530

Erasmus van Rotterdam groet Haio Herman van Friesland, doctor in de rechten, raadsheer

Je vraagt om een uitgebreide brief, mijn allerdierbaarste Haio, maar Haio Cammingha bevrijdde me van die last. Van mijn beslommeringen en activiteiten, niet alleen publiek maar ook privé, ja, zelfs van al mijn besluiten en voornemens is hij niet minder op de hoogte dan ikzelf. Zo gelijkgestemde huisgenoten waren we voor elkaar en het is onmogelijk voor mij te zeggen of hij met meer tegenzin wegging dan ik hem liet gaan. In elk geval heb ik al heel wat jaren niet zo graag iemand in huis gehad: zo voorkomend, trouw en integer is hij. Hij respecteerde, vereerde en koesterde mij tijdens de dagelijkse omgang, en wel zo dat hij voor mij, in deze gezondheidstoestand, bij dit inspannende werk en de enorme chaos in de wereld, een grote troost was. Maar omdat ik begreep dat het voor hem van groot belang was dat hij de zijnen weer bezocht (je weet wel: het oog van de meester),[1.] heb ik de jongeman niet tegengehouden, integendeel, ik heb hem zelfs bijna de deur uit gejaagd omdat hij aarzelde. De hoop op zijn terugkeer zal ons beider verlangen draaglijk maken. Door hem te ondervragen kun je dus uitvissen wat je graag over mijn situatie, publiek en privé, te weten wilt komen. Kon hij maar vrolijker nieuws brengen!

De keizer heeft op het openbare plein van Bologna driemaal de voeten van de allerheiligste gekust[2.] en ter plaatse, niet in Rome, de keizerskroon in ontvangst genomen,[3.] ongetwijfeld met het gebruikelijke ceremonieel, ge-

45. Romeinen 14:8.
1. Vgl. *Adagia* 119, waar Erasmus o.a. Aristoteles, *Oeconomica* 1, 1345a citeert: ‘Op de vraag wat het paard het vetst maakt, antwoordde de Pers: “Het oog van de meester”.’
2. Zie brief 2240, noot 7.
3. Op 24 februari 1530.

zien de godsdienstigheid van de voortreffelijke vorst. Er vonden onderhandelingen met de Florentijnen plaats, waarbij met wapengeweld werd gedreigd, in de hoop dat ze zich zouden onderwerpen aan de paus, maar vergeefs.[4.] Want het stond vast dat ze liever tot het uiterste gingen dan dat ze hem als vorst zouden erkennen. De keizer daarentegen weigerden ze niets; ze stelden zich onder zijn bescherming, op voorwaarden die voor de keizer behoorlijk gunstig waren. Er is een wapenstilstand met de Venetiërs overeengekomen, totdat de omstandigheden ruimte bieden om de overige zaken te regelen. Men schrijft dat hij in Oenipons (Innsbruck in de volkstaal) zal zijn;[5.] daar zal onderhandeld worden over de Turkse kwestie. Vandaar zal hij zich naar Augsburg begeven, om de ruzies tussen de sekten te beslechten, indien mogelijk zonder bloedvergieten. Maar sommige steden die zich al te extreem hebben opgesteld, lijken zich voor te bereiden op het ergste. Kort geleden is er een verdrag gesloten tussen Zürich, Bern en Straatsburg; Gerard van Nijmegen heeft het in een gedicht bezongen.[6.] Koning Ferdinand heeft Wenen verloren, zegt men;[7.] een groot deel van Oostenrijk is vreselijk geplunderd. Volgens de berichten zou hij Boeda heroverd hebben, hoewel dat niet cruciaal is voor het terugwinnen van zijn koninkrijk, omdat hij gemakkelijk uit die stelling, die onvoldoende versterkt is, verdreven kan worden.[8.] De macht is daar bijna volledig in handen van de bisschoppen; een aantal van hen is teruggekeerd naar Ferdinand.[9.] Waar de roomsen op uit zijn, weet ik niet, maar ik kan het wel raden. Maar het is niet verstandig alles op te schrijven.

Mijn studie ligt volledig stil; wie zou immers in deze tijd de behoefte hebben iets uit te geven, voor zo'n ondankbare generatie en met zoveel razernij om je heen van mensen die alles belasteren? Ik heb een boekje *Over de noodzaak bij kinderen meteen te beginnen met beschavend onderwijs* gepubliceerd, dat je waarschijnlijk al gelezen hebt.[10.] Nu breng ik niets nieuws voort, behalve

4. Zie brief 2256, noot 3.
5. De keizer zou op 22 maart uit Bologna vertrekken. Na een verblijf in Trente (24-28 april) en Brixen (30 april-2 mei) kwam hij op 4 mei in Innsbruck aan. Op 15 juni bereikte hij Augsburg, waar hij op 20 juni de rijksdag opende, die op 22 september eindigde.
6. Gerard Geldenhouwer, *Collectanea*, ed. J. Prinsen, Amsterdam, 1901, p. 92.
7. Vgl. evenwel brief 2230, noot 6.
8. De Turken hadden Boeda heroverd in september 1529.
9. Waarmee zij Johan Zápolya afwezen.
10. *De pueris statim ac liberaliter instituendis* (Bazel, 1529), opgedragen aan Willem van Kleef met brief 2189.

een preek over Psalm 22.[11.] Ik heb in Bazel de *Christelijke weduwe* gepubliceerd.[12.] Verschillende mensen dringen aan op een methode van het preken;[13.] ik was er ook aan begonnen, maar mijn enthousiasme bekoelde. Ik heb genoeg gezwoegd voor mensen die mij stank voor dank geven. Misschien zal ik de laatste hand aan een parafrase op de *Apophthegmata* van Plutarchus leggen.[14.] Daarbij zal ik tegelijk verbeteren wat verkeerd is weergegeven en uitleggen wat duister is; ik zal ook laten zien wat de pointe van de uitspraak is, die niet iedereen doorheeft, en het nut ervan duidelijk maken. Daarin zullen ze tenminste geen ketterij vinden. Op dit moment wordt de volledige Chrysostomus gedrukt,[15.] in dezelfde prachtige uitvoering waarin Augustinus is verschenen. Ik heb daarin heel wat toegevoegd aan wat ik eerder heb vertaald, maar omdat ik in de gaten kreeg dat het vervalsingen waren, heb ik het niet afgemaakt.

Budé heeft een ontzettend geleerd boek uitgegeven over manieren van uitdrukken in de Griekse taal.[16.] Hij toont evenwel meer nauwkeurigheid bij het verzamelen dan scherpzinnigheid bij het ordenen, naar mijn mening althans. Ze schrijven me dat Bade enkele brieven van hem heeft uitgegeven,[17.] waaronder (als de berichten waar zijn)[18.] een waarin hij talloze passages uit mijn boeken bij elkaar zet die laten zien dat ik de Fransen kwaadgezind ben. Terwijl ik toch - zo moge God me liefhebben - voor geen enkel volk meer sympathie voelde. Er is een passage in de *Gesprekken*, waar een of ander personage zegt: ‘De Fransen zijn dol op dingen die weinig kosten’.[19.] Ergens anders zegt iemand: ‘Wat? Durft een haan de strijd aan te binden met de adelaar?’[20.] In de korte inhoud van de Brief aan de Galaten - dat is een

11. Zie brief 2266.
12. Zie brief 2211, noot 6 en 7.
13. Zie brief 2225, noot 5.
14. De eerste druk van Erasmus' verzameling apophthegmata (uitspraken van al dan niet beroemde personen, vaak als slot van een korte anekdote) verscheen in Bazel in 1531. Het werk, waarvan de verzamelingen van Plutarchus (*Moralia* 172B-242D) slechts een deel zijn, is opgedragen aan Willem van Kleef met brief 2431.
15. Zie brief 2226, noot 9.
16. Zie brief 2221, noot 4.
17. *Epistolarum Latinarum lib. V.... Graecarum item lib. I* (Parijs, 1531).
18. Dit was niet het geval.
19. In een passage over soorten vlees uit het colloquium *Convivium profanum* (LB I, 663A).
20. Een uitspraak van Claudius in gesprek met Balbus (LB I, 635A). ‘Gallus’ betekent zowel Fransman als haan. De adelaar staat voor het keizerrijk.

derde plaats - citeer ik Hieronymus en Hilarius, die de Galliërs traagheid van verstand toeschrijven.[21.] Werkelijk een prachtig onderwerp om ons te laten zien wat de welsprekendheid vermag! Maar ik denk dat het loze woorden zijn, tenzij ik mij totaal vergis in het karakter van Budé.

De koning heeft een Drietalencollege in Parijs opgericht, met zeer ruime salarissen, met Budé aan het hoofd. Ooit[22.] ben ik gevraagd die taak op me te nemen, maar ik heb ervoor bedankt. Je vriend Alberto is druk doende een antwoord op mijn apologie voor te bereiden,[23.] met behulp van zijn Spaanse vriend Sepúlvela die bij hem inwoont.[24.] Tot nu toe is er evenwel niets verschenen. In Leuven dook er ene Titelmans op, of liever gezegd Kakelmans, een zelfbewuste jongeman met een wel zeer ongebreidelde brutaliteit, die me maandelijks een slecht ei van een slechte raaf bezorgt,[25.] onder applaus van groepen serafijnen.[26.] Geleerden drijven de spot met hem, maar desalniettemin is hij erg ingenomen met zichzelf.

De rest zul je van onze vriend Cammingha horen. Ik had een paar dagen geleden via Nicolaas Kan geschreven. Ik feliciteer je van harte met je goede gezondheid en het succes bij de taak die je op je hebt genomen. Zou je namens mij nadrukkelijk de groeten willen doen aan je zeer geachte collega's Everardus Nicolai en Maarten van Naarden?

Freiburg, 31 januari 1530

2262 *Aan Gerard van Herema*
Freiburg, 31 januari 1530

Erasmus van Rotterdam groet Gerard van Herema

Dat u, iemand die in deugdzaamheid uitmunt en bovendien van de literatuur houdt, mijn achting geniet, is een kwestie van onontkoombaarheid. Want iedereen die deze goede eigenschappen liefheeft, moet ook alle mensen bij

21. Zie brief 1812.
22. In 1517, zie brief 522.
23. Op Pio's *Responsio accurata et paranaetica* (voltooid in 1526, maar pas gedrukt in 1529 in Parijs) volgde Erasmus' *Responsio ad epistolam paraeneticam Alberti Pii* (Bazel, 1529), die door Alberto Pio beantwoord werd met *Tres et viginti libri in locos lucubrationum Erasmi* (Parijs, 1531).
24. Juan Ginés de Sepúlveda, door Erasmus consequent Sepúlvela genoemd.
25. *Adagia* 825.
26. Dit doelt op de orde van de franciscanen, waartoe Titelmans behoorde.

wie ze duidelijk te herkennen zijn liefhebben. Dat ik u, die naar ik hoor een bewonderaar van mij bent, op mijn beurt genegen ben, is een kwestie van dankbaarheid. Dat ik evenwel zonder enige aanleiding een illuster persoon uit een oud geslacht een brief schrijf, zal misschien als brutaliteit overkomen. Maar als u de twee overwegingen van zojuist accepteert, laat ik het aan Haio Camminga over eventuele schuld uit te wissen. Want hij heeft mij op het idee gebracht dit waagstuk te ondernemen, door geregeld de loftrompet te steken over uw uitzonderlijke wellevendheid en uw buitengewoon welwillende houding tegenover mij. Ik ben erg op mijn vriend Haio gesteld, niet alleen om zijn eerlijke karakter en gedrag, maar ook om het respect waarmee hij mij behandelt; ik kan en mag zo'n dierbaar iemand, die zoveel voor mij heeft gedaan, niets weigeren.

Zijn gezelschap was geen geringe troost voor me, maar dringende zaken hebben hem tegen ons beider zin bij mij weggehaald. Hij gedroeg zich zo beheerst en voorkomend, dat niet alleen ik, maar ieder weldenkend mens hem mist. Als dit waagstuk om u te schrijven gelukkig uitvalt, zal ik hem dan ook bedanken dat hij mij hiertoe gebracht heeft, en zal ik mezelf gelukwensen dat ik naar hem geluisterd heb. Het ga u goed, zeer illustere heer, met allen die u dierbaar zijn.

Freiburg, 31 januari 1530

2263 *Aan Cuthbert Tunstall*
Freiburg, 31 januari 1530

Erasmus van Rotterdam groet Cuthbert Tunstall

Zie toch hoe die oude vriend onvoorwaardelijk vasthoudt aan zijn oude gewoonte! Hij stapelt de ene gulheid op de andere en zorgt met even vriendelijke als welgemeende waarschuwingen en adviezen voor het welzijn en de reputatie van zijn vriend.[1.]

Voor zover zich dat laat raden aan de hand van de voorboden, zal na een lange reeks disputen en pamfletten de zaak hier binnenkort worden aangepakt met hellebaarden en kanonnen. Als het behoud van mijn ziel niet belangrijker voor me was dan het behoud van bezit en lichaam, zou ik me liever in het kamp bevinden van degenen voor wie ik gevlucht ben. Maar God verhoede dat ik om het beetje leven dat er nog over kan zijn voor een oud man, die bovendien een steen, dat wil zeggen, een zekere dood, in zijn blaas voedt,

1. Zie brief 2226, waarop deze brief het antwoord is.

de eenheid van de kerk loslaat. Hoe haar dienaren over mijn pennenvruchten oordelen, moeten ze zelf maar zien. Als de kerk nu bestuurd werd door mensen zoals Augustinus, zou ik het uitstekend met hen kunnen vinden. Maar als Augustinus nu zou schrijven wat hij toen schreef of wat onze tijd vereist, zou hij, vrees ik, niet veel beter bekend staan dan Erasmus. Het is een vrome uitspraak van je dat vuur niet met vuur wordt gedoofd;[2.] maar het getuigt van goddeloosheid de valse beschuldiging van goddeloosheid te accepteren. Wat deed Augustinus? Ik zou honderden plaatsen uit zijn werk kunnen halen die nu als ketterij aangemerkt zouden worden, en niet veel minder uit Paulus. Ik zal een van hun schapen blijven, maar laat het de schaapjes intussen toegestaan zijn te betreuren dat sommigen de evangelische kracht met menselijke scherpzinnigheden hebben uitgehold. Er zijn er heel wat die niet begrijpen wat dat is, heel wat die deze woorden misbruiken. Als scholastische theologen en monniken menen dat dit de juiste manier is om de rust binnen de kerk te bewaren, hebben ze het behoorlijk mis. Ze moeten hun toevlucht tot Christus nemen. Hier, ja, hier geldt dat vuur niet met vuur wordt gedoofd! Deze brand is uit de tirannie van roomsen en slechte monniken voortgekomen. Zij proberen de brand te blussen door er olie bij te doen. Dat alles zien we en betreuren we, maar we laten de ontknoping aan Christus over, die de regisseur is. Ik weet dat ik hier klem zit tussen altaar en bijl,[3.] maar ik zie geen plek waar ik me veilig kan terugtrekken. Het enige wat rest is onszelf aan de Heer toevertrouwen.

Ik feliciteer Thomas More niet uitbundig,[4.] ook al beklaag ik hem evenmin, maar ik feliciteer Engeland van harte, en mezelf ook een beetje.

Ik had drie preken van Chrysostomus over Handelingen vertaald.[5.] Ik had spijt van alle moeite, omdat ik er niets van Chrysostomus bespeurde. Op jouw aandringen heb ik het manuscript weer ter hand genomen, maar ik heb nooit iets dommers gelezen. Dronken en half slapend zou ik nog iets beters schrijven. Het bevat banale en dwaze gedachten en zelfs die weet hij niet op passende wijze te ontvouwen. Van de commentaren op de tweede brief aan de Korintiërs vertaalde ik zes preken;[6.] ik denk dat daar dezelfde oplichter aan het woord is. Welnu, ik ben niet van plan mijn kostbare tijd te vergooien. Bij Chrysostomus proef je een ander soort bezieling. Ik heb met een aantal geleerden afgesproken dat ze enkele teksten zouden vertalen die al door

2. *Adagia* 2248.
3. *Adagia* 15.
4. Zie brief 2228.
5. Brief 1801 is het voorwoord hierbij.
6. In het eerste deel van de Latijnse uitgave uit 1530 zijn er zeven opgenomen.

Oecolampadius zijn gedaan. Brie vertaalde *Babylas*[7.] en nu ook *De monnik*,[8.] maar ik merk dat ze allemaal traag zijn. Er is geregeld dat wat door Oecolampadius is vertaald, deels door hemzelf, deels door andere geleerden wordt verbeterd. Zijn opmerkingen en marginale aantekeningen zullen worden weggelaten, zelfs zijn naam zal er niet bij staan. Hij heeft zelf, zo zegt hij, zijn vertalingen vergeleken met de Griekse handschriften; hetzelfde heb ik gedaan met die van mij. Wat het betrouwbaar weergeven van het Grieks betreft, er zijn meer fouten gemaakt door Anianus, Aretino en anderen dan door Oecolampadius, die eerder fouten maakte door te veel haast dan door onwetendheid. We hebben Francesco Aretino's vertaling van de commentaar op de eerste brief aan de Korintiërs tot hoofdstuk 30. Ik wilde een idee krijgen van de deskundigheid waarmee hij te werk was gegaan, en zie, meteen aan het begin, dat als volgt luidt: 'hij wierp hun hoogmoed weg en slingerde hun verwaandheid [*oiêsin*] op de grond' vertaalt hij 'oiêsin' met 'mening' in plaats van 'verwaandheid'. Vlak daarna komt: 'want wijzelf deden niets goed [*ouden... katôrthôsamen*], maar door de wil van God werden wij het heil deelachtig [*heurometha*], en omdat hij ertoe besloot, werden we geroepen'. Hij vertaalt 'wij zullen niets goed doen' en 'wij zullen het heil deelachtig worden', zonder onderscheid te maken tussen de aoristus en het futurum en zelfs zonder gealarmeerd te raken door de werkwoorden in de verleden tijd die daarna komen. Hieruit mag je zelf opmaken hoe de rest is.

De manier waarop Anianus aan de commentaar op Matteüs begon beloofde evenmin weinig goeds. Want meteen in de derde regel vertaalt hij 'deuteron ploun', dat is: de op één na beste vaart, met 'tweede rijkdom', in de veronderstelling dat 'ploun' een ingekort woord is.[9.] Er is zoveel in die trant, dat het bijna makkelijker was opnieuw te vertalen dan het vertaalde te verbeteren.

Ik heb het fragment van Origenes volkomen te goeder trouw vertaald.[10.] Ook al was er iets van een dwaling te vinden geweest, dan nog was er geen gevaar, aangezien hij tegenwoordig door niemand als dogmatist wordt gele-

7. Zie brief 1817. De vertaling van Brie verscheen in 1528 in Parijs.
8. Brie's vertaling van de *Comparatio regis et monachi* zou te laat komen en pas in de Parijse uitgave van Chrysostomus uit 1536 verschijnen. Vgl. brieven 2291 en 2340.
9. Anianus vatte volgens Erasmus 'ploun' (accusatief van *plous*: vaart, zeereis) op als een verkorte vorm van 'plouton' (accusatief van *ploutos*: rijkdom). *Deuteros plous* is een uitdrukking voor 'de op een na beste manier'. Zie *Adagia* 2371 (Altera navigatio), waar Erasmus deze vertaalfout van Anianus bespreekt.
10. Zie brief 2226, noot 6.

zen, omdat de dwalingen van de man al lang bekend zijn. De vroege schrijvers spraken met grote eerbied over de eucharistie, voordat dit een punt van discussie werd. Misschien heeft de kerk zelfs nu niet duidelijk bepaald hoe het lichaam daarbij aanwezig is, in de hoedanigheid van de accidenten of in de hoedanigheid van het werkelijke brood. Verder staat het vast dat er in de tijd van de apostelen de samenkomst[11.] bestond, die leken met elkaar hielden, met gebed en het uitspreken van de zegen. Het brood daarbij noemden ze naar alle waarschijnlijkheid het lichaam van de Heer, zoals ook in de Heilige Schrift vaak hetzelfde woord voor het teken en de aangeduide zaak wordt gebruikt. Het kan zijn dat Origenes daar over een dergelijke samenkomst spreekt. Nergens in de canonieke geschriften wordt een passage aangetroffen waar de apostelen met zekerheid het lichaam van de Heer consacreren, zoals het nu geconsacreerd wordt op het altaar, behalve op één plaats uit de eerste brief aan de Korintiërs 11;[12.] toch lijkt het in hoofdstuk 10, waar deze woorden van Paulus uit voortvloeien, niet over de consecratie door een priester te gaan. Zelfs als we aannemen dat Origenes het hier over de waarachtige consecratie heeft, zegt hij niets absurds. Want wat daar stoffelijk is, dat wil zeggen, het brood of de accidenten, verdwijnt in de beerput[13.] en het is zinloos het te eten als het geloof ontbreekt. Ook is het niet goddeloos dat het werkelijke lichaam bij hem figuurlijk of symbolisch wordt genoemd, omdat op dat moment achter de figuren het onzichtbare lichaam schuilgaat. Juist dit werkelijke lichaam dat we eten, is het symbool van de eenheid van het lichaam met het hoofd en van de ledematen onder elkaar.[14.]

Je raadt me aan mijn mening over deze kwestie duidelijk te maken, zodat er geen verdenking op mij rust. Maar waarom zou juist ik dat doen en niet enige andere persoon, terwijl ik nooit anders gedacht, gesproken of geschreven heb dan de algemene christelijke waarheid inhoudt? Wat je me aanraadt heb ik trouwens twee jaar geleden gedaan in een gedrukte brief aan het concilie in Baden[15.] en vervolgens in een met dat doel uitgegeven pamflet.[16.] Dat pamflet is er ook in een Duitse vertaling. Maar wat moet ik met lieden beginnen die mijn werk niet lezen? Want ik weet dat jij het er te druk voor hebt.

In mijn antwoord aan de bisschop van Lincoln heb ik het over de *Gesprek-*

11. Erasmus gebruikt het woord *synaxis*, dat ook voor de eucharistie wordt gebruikt.
12. 1 Korintiërs 11:23-27.
13. Het Latijn heeft *secessus*, vgl. Matteüs 15:17 en Marcus 7:19 (Vulgaat).
14. Kolossenzen 1:18; 1 Korintiërs 12.
15. Brief 1708, gedrukt in *Caussa Helvetica orthodoxae fidei* (Luzern, 1528). Het concilie van Baden werd gehouden van 21 mei tot 8 juni 1526.
16. *Detectio praestigiarum* (Bazel, 1526).

ken gehad.[17.] Er zijn mensen die zeggen dat ik de draak steek met de christelijke vasten, de vrome geloften, de kerkelijke ceremoniën, de door de kerk voorgeschreven onthouding op het gebied van voedsel, het aanroepen van heiligen en pelgrimstochten die omwille van de godsdienst worden ondernomen. Die mensen verkondigen, om het ronduit en zonder omwegen te zeggen, regelrechte leugens. Ik drijf de spot met het bijgeloof van sommigen hierbij, iets waar men met het volste recht de spot mee mag drijven. Als je tijd zou hebben om te lezen wat ik de Spanjaarden, wat ik Béda heb geantwoord, zou je zien dat hun laster nergens op gebaseerd is. Het is iets anders wat hen drijft. In Brabant hebben de monniken het voor het zeggen, vooral de observanten. Zij bewerkten een nog jonge ordegenoot van hen,[18.] iemand zonder schaamte, van een onuitputtelijke breedsprakigheid en een ongebreidelde brutaliteit, geschapen om Erasmus te bespuwen, voor alles te vinden als het maar bekendheid oplevert. Geleerden lachen om hem, maar toch is hij zeer ingenomen met zichzelf. Het verbaast me niet dat een jong iemand, dorstend naar roem, dwaze dingen doet; ik verbaas me wel over die vaders, want hij vertrouwt bij zijn waagstuk op hun gezag. Als ze niet in de gaten hebben hoeveel vijandigheid en gezichtsverlies deze jongeman de orde zal bezorgen met zijn ongepaste vermetelheid, ontbreekt het hun aan inzicht. Als ze, wat denk ik het geval is, hem steunen en heimelijk aansporen,[19.] ontbreekt het hun aan verstand.

Ik ben ongevoelig voor dit soort dingen geworden. Als ik de steen, die ik al twee jaar in mijn blaas voed, zou kunnen uitwerpen, zou ik met gemak al het overige trotseren. Het is een voortdurend ongemak, maar tot nu toe draaglijk. Ik ben niet bang voor de dood, maar ik zou wel graag een zachtere dood willen. Velen raden een operatie aan, maar ik zal pas een chirurgijn laten komen als ik genoeg van het leven heb. Hier heeft men goede hoop dat het gezag van de keizer het dolle gedrag van de sekten, dat voor niemand meer acceptabel is, zal beteugelen. Het is te hopen dat dit zonder veel bloedvergieten gebeurt, en ook dat de overwinning niet naar de heerschappij van de paus en de monniken gaat, maar naar de vroomheid en Christus. We zijn allemaal op wraak uit, niemand denkt aan een beter leven.

Het ga je goed, edele beschermheer. Een hartelijke groet aan de kanselier[20.] en dank voor zijn geschenk.

Freiburg, 31 januari 1530

17. Zie brieven 1704 en 2037 aan John Longland.
18. Frans Titelmans.
19. Erasmus gebruikt *Adagia* 951: ‘met koud water besprenkelen’, wat volgens de uitleg aldaar ‘heimelijk aansporen’ betekent.
20. Thomas More.

2264 *Aan een theoloog*
[Freiburg, januari 1530]

Erasmus van Rotterdam groet een zekere theoloog[1.]

Zeer deskundige doctor in de theologie, mijn dienaar Quirinus[2.] berichtte mij bij zijn terugkomst hier dat u tijdens een maaltijd gezegd hebt dat er wel eens wat in mijn boeken staat dat op geen enkele manier van ketterij vrij te pleiten is. Het is mogelijk dat hij niet goed begrepen heeft wat u zei. Ook is het mogelijk dat iets dergelijks in mijn werken staat zonder dat ik er erg in heb, aangezien er heel wat van dat soort dingen in de werken van Hieronymus, Ambrosius en Augustinus wordt aangetroffen. Dit is evenwel mijn mening: ik geloof dat er niets in mijn werken staat wat in eigenlijke zin ketters genoemd kan worden, tenzij men uit is op discussie en afbrekende kritiek. Ik heb het nu niet over de overige fouten die in het werk van mensen plegen te sluipen. Daarom zult u mij een groot plezier doen, als u zo'n fout zou aantonen; als die aangetoond is, zal ik er ogenblikkelijk korte metten mee maken. Ik haat ketterij als geen ander. Ik hoor namelijk dat u een beleefd en welwillend man bent, heel anders dan Béda, die in mijn ogen niet oordeelt, maar als een dolle tekeergaat; ik wens hem een heldere geest toe. Wie van ons beiden de strijdkrachten van de sekten krachtiger terugdringt, blijkt alleen al hieruit, dat ze niemand feller haten dan mij en dat ze niemand vaker stenigen met bijtende pamfletten, terwijl niemand boos wordt op Béda.

Dat alles durft Erasmus in Duitsland te doen, waardoor hij zijn vermogen en zijn leven in de waagschaal stelt. Want men gaat niet alleen met pamfletten te werk, maar ook met gevaarlijke beschuldigingen en stiekeme hinderlagen. Ze tekenen alles uit mijn boeken op wat de steden, het volk of de vorsten tegen mij kan opzetten. Ze publiceren anoniem uiterst weerzinwekkende geschriften en moedigen stiekem mensen aan om allerlei verdenking op mij te schuiven. Want er houdt zich onder de dekmantel van het evangelie een aantal uiterst misdadige bedriegers schuil. Ik verliet Bazel niet zolang er enige hoop was dat de zaak aan verstandiger vergaderingen voorgelegd kon worden. Als bepaalde theologen dat zouden weten, zouden ze mijn persoon in elk geval enige steun waardig keuren. Moge de Heer u bij alles zijn zegen schenken.

Schrijf mij terug via deze bode, als u het niet vervelend vindt. Het is na-

1. Als mogelijke geadresseerde wordt Eustachius van der Rivieren genoemd.
2. Quirinus Talesius.

melijk Ottmar Nachtgall, predikant van de hoofdkerk van deze stad, niet onbekend met de talen en de muzen. Hij deelt in zoverre mijn lot, dat hij Augsburg is ontvlucht zoals ik Bazel ben ontvlucht, om geen dingen te hoeven zien die de ogen niet verdragen.

2265 *Van Theodoricus Cortehoevius*
Antwerpen, 1 februari 1530

Deze brief is afgedrukt in het voorwerk van een selectie uit Erasmus' *Adagia*, samengesteld door Theodoricus Cortehoevius (*Adagiorum omnium tam Graecorum quam Latinorum aureum flumen*, Antwerpen, 1530). De brief bevat ontleningen aan Beatus Rhenanus en aan Erasmus zelf (zie noten).

Theodoricus Cortehoevius groet de hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam, zeer deskundig op het gebied van de drie talen

Wees zo vriendelijk, mijn beste Desiderius, hooggeachte heer, in een paar woorden te vernemen met welk recht of met welke brutaliteit ik het gewaagd heb nu uit mijn verborgen hoek naar buiten te treden. In deze waarlijk gouden eeuw van de wedergeboorte van de literatuur, waarin niet alleen de drie illustere talen worden onderwezen, maar waarin ook ieder naar vermogen iets probeert te doen voor de edelste soort studie - de een vertaalt uit het Grieks wat tot nu toe onbekend was voor Latijnse oren; een ander verbetert of polijst wat onhandig of verkeerd was vertaald; weer een ander herstelt door de eeuwen heen vervormde Latijnse schrijvers door collationering met oude handschriften, of verklaart schrijvers die duister zijn - in zo'n tijd wilde ook ik mijn bijdrage leveren, hoewel ik geringe aanleg heb en over zeer weinig geleerdheid beschik. Ik vond het belangrijk[1] deze moeite te doen en op die manier ervoor te zorgen dat heel veel jonge leerlingen, vooral de armen onder hen, vorderingen kunnen maken. Zij kunnen zich immers de aanschaf van zo'n omvangrijk boekwerk als de *Chiliaden*[2] niet veroorloven; de al te hoge kosten belemmeren hen en zo worden hun heel wat vruchten van de studie onthouden. Ik roep de grote en almachtige God aan als

1. Het voorgaande gedeelte (vanaf ‘In deze waarlijk gouden eeuw...’) is grotendeels ontleend aan de opdracht bij de uitgave van Tertullianus van Beatus Rhenanus uit 1521.
2. Zie brief 2210, noot 8.

getuige dat ik nooit enige andere winst in gedachten had dan juist de belangen van anderen te dienen. Voor mij is het genoeg dat ik die ene uitspraak van Socrates heb geleerd, dat we volstrekt niets weten,[3] en dat ik, voor zover ik kan, moeite doe om anderen bij hun studie te helpen.

Er is hier niets door mij bedacht en ik prijs mezelf ook niet. Want het resultaat zelf zal duidelijk maken wat ik tot stand bracht. Vooral uw eigen milde en onbaatzuchtige houding moedigde mij aan meteen met frisse moed aan die taak te beginnen en er vol ijver tot het eind mee door te gaan, hoewel ik ongetwijfeld kritiek zal krijgen van sommige schijngeleerden en neuswijzen, die alle eervolle studie zonder onderscheid een kwalijke zaak vinden. Waarom probeer ik de knots uit Hercules' hand te trekken,[4] zoals enkele zoïlussen[5] ooit van Vergilius zeiden, omdat hij nogal wat verzen van Homerus had gebruikt alsof ze van hemzelf waren. Hij antwoordde dat het juist een geweldige prestatie is Jupiter zijn bliksem af te pakken of de knots uit Hercules' hand te trekken. We zijn immers allemaal leerlingen van de vaderen die ons voorgingen; we zetten onze zeis in de oogst van een ander.[6] Want onze grote Terentius zegt:

> Niets wordt er nu gezegd wat niet eerder is gezegd.
> Daarom is het billijk dat jullie herkennen én vergeven als lateren doen wat de ouden al deden.[7]

Een goede daad mag beslist niet door stilzwijgen begraven worden, zei Pindarus.[8]

Ik maak hier geen aanspraak op de verdienste van andermans werk en trek niet de eer die een ander met noeste arbeid verwierf, met lege woorden naar me toe.[9] Eerder schuif ik de schrijver zelf naar voren. Ik geef evenals u niets om lof, vooral als die afkomstig is van mensen die volgens mij geen verstand, geleerdheid en welsprekendheid bezitten. Het kan zijn dat iemand hier aanstoot aan neemt. Omdat ik me geen enkel verwijt hoef aan te trekken, ben ik niet beledigd, maar wens ik mezelf geluk dat ik vrij ben van on-

3. Plato, *Apologie* 21d.
4. *Adagia* 3095. De nu volgende passage is ontleend aan Erasmus' eigen toelichting.
5. Zie brief 2232, noot 2.
6. Geciteerd in *Adagia* 1182.
7. Terentius, *Eunuchus* 41-43.
8. Pindarus, *Nemea* 9, 6-7, geciteerd in *Adagia* 792.
9. Deze zin is grotendeels ontleend aan *Adagia* 1901, inclusief het citaat uit Terentius, *Eunuchus* 399-400.

deugden waar veel mensen toe neigen, naar ik zie.[10.] Want waarachtige wetenschap kent geen grotere vijand dan de onwetende en onkundige, die uit jaloezie, of omdat hij van nature zo zwartgallig is, niets goedkeurt. Verder heb je degenen die nu zwellen van trots, want niets is arroganter dan onkunde. Bestond er ooit iets wat onbeschaamder maar ook vasthoudender is dan onwetendheid? Dit is inderdaad de milde en onbaatzuchtige houding van een werkelijk geleerd man: alles niet in ongunstige, maar in goede zin opvatten. Heidenen en zij die op ijdele roem uit zijn klagen, zoals Nicias en Demosthenes in het verhaal over de eer die zij misliepen door toedoen van Cleon, die van leerlooier veldheer was geworden en het deeg kneedde dat vooraf door hen gekneed was.[11.]

Het is onmogelijk Momus, die alles met speurende blik bekijkt, tevreden te stellen.[12.] Daarom wil ik graag alleen u, die ik als een uitzonderlijke beschermheer beschouw, gunstig stemmen, want ik meende dat vooral u en niemand anders dat verdient. Het uitzonderlijke geluk over zo'n goddelijk talent te beschikken is en was immers een zeldzaamheid. Verder beschikt u over grote kennis en veel ervaring op het gebied van de edelste soort wetenschappen, bent u tot veel in staat door de gaven van uw uiterst scherpe verstand en maakt u zich geliefd door uw ingetogen levenswijze. Dat zorgt ervoor dat dit boekje, dat beslist eerder van u dan van mij is, onder uw bescherming veilig zal zijn voor de lichtgeraaktheid van bepaalde lieden, die zo koppig zijn dat zelfs Vertumnus[13.] in eigen persoon hen niet op andere gedachten kon brengen. Vooral uw oordeel weegt zwaar voor mij, evenals dat van enige geleerden, die mij allerminst wegens aanmatiging bespotten, maar mijn werk met hun bijval zullen steunen.

Maar het is nu niet nodig dat ik uw verdiensten onder begeleiding van lange fluiten bezing[14.] en uitgebreid hier uw geleerdheid en verheven karakter prijs. Die worden niet alleen door Duitsland gerespecteerd, maar ook door de hele christenheid bewonderd en gewaardeerd. Echte deugdzaamheid kan immers nooit verborgen blijven. Wanneer ik erover nadenk aan wie

10. Het voorgaande gedeelte (vanaf ‘Het kan zijn dat iemand...’) is grotendeels ontleend aan brief 337 aan Maarten van Dorp (dl. 3, p. 102). Evenzo de hierna volgende gedeelten ‘die uit jaloezie... goedkeurt’ (p. 104), ‘degenen die... onkunde’ (p. 105), ‘Bestond er ooit... onwetendheid’ (p. 105).
11. *Adagia* 1901. De zin bevat behalve het eigenlijke adagium ook elementen van Erasmus' toelichting.
12. *Adagia* 474. De bijzin is ontleend aan Erasmus' toelichting.
13. Etruskische god van de verandering, genoemd in *Adagia* 1174.
14. *Adagia* 497. De strekking is dat de moeite vergeefs is.

zo'n voortreffelijk letterkundig werk gewijd moet worden, eist u met het volste recht die eer alleen voor uzelf op en krijgt u alle stemmen.[15.] Wij allemaal zijn immers als het ware leerlingen, kinderen die nog stamelen, die u en de oude vaderen op afstand volgen en bij u en bij hen aan de borst alle uitnemende woorden inzuigen en in ons opnemen. Samen met u vraag ik daarom iedereen nadrukkelijk dit zo vaak herboren[16.] werk niet beu te worden. Want volgens Plato mag het goede twee, drie keer;[17.] je hoort nooit genoeg te krijgen van wat tot eer strekt. Want moeite stapelt dagelijks moeite op moeite.[18.] Vat alstublieft, vriendelijk en onbaatzuchtig als u bent, mijn genegenheid voor u als bescheiden mens goed op. Ik wens u een gelukkig en lang leven in Christus en een goede gezondheid toe.

Antwerpen, 1530. 1 februari

2266 *Aan Thomas Boleyn*
[Freiburg, februari 1530]

Deze brief gaat als opdracht vooraf aan Erasmus' *In psalmum 22 enarratio triplex* (Bazel, 1530), een drievoudige uitleg van psalm 23 (22 in de Vulgaat), geschreven op verzoek van Boleyn (zie brief 2232).

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere Engelse baron,[1.] *heer Thomas Rochford*

Lang geleden al gaf u, zeer illustere heer, een duidelijke blijk van werkelijk hoogstaande opvattingen, omdat u vindt dat de portretten van uw voorouders, uw stamboom en gouden halskettingen en ringen - die u terecht draagt, gezien de oude adel waar u toe behoort, en uw karakter, dat bij uw afstamming past - u onvoldoende tot sieraad strekken. U vindt dat u ook uw geest met een als het ware kostbaarder ketting moet hebben gesierd, die uit de

15. *Adagia* 460.
16. De formulering is ontleend aan het begin van brief 1659, het voorwoord bij de druk van februari 1526 van de *Adagia.*
17. Plato, *Philebus* 59e-60a en elders; vgl. *Adagia* 149, waarop ook de volgende zin (Erasmus' vertaling van Lucianus, *Dipsades* 9) is gebaseerd.
18. Sophocles, *Aiax* 866, geciteerd en vertaald in *Adagia* 1233. Cortenhoevius citeert de vertaling in een versie die alleen in de uitgave van de *Adagia* uit 1526 te vinden is (‘Labor labori laborem adducit’).

1. Boleyn droeg de titel viscount Rochford (vgl. brief 2232).

beste lessen van de filosofie als uit schakels is samengesteld. Nu feliciteer ik u nog meer met uw gelukkige positie, omdat ik merk dat u als invloedrijk man, een leek en een hoveling ook in de gewijde literatuur geïnteresseerd bent en dat u verlangt naar die edele parel.[2.] Met des te meer plezier voldeed ik aan uw zeer vrome verlangen en gaf ik een drievoudige uitleg bij de psalm die u had aangewezen; ik laat het aan u over te oordelen hoe goed dat gelukt is. Ikzelf had in elk geval geen gering voordeel van dit werkje, omdat ik bij het behandelen van het onderwerp ongewone vreugde en troost ervoer. Als het ook u bevalt, ben ik blij dat ik aan uw verzoek gehoor gaf. Als er dingen zijn die u niet aanstaan, moet u niet schromen ze aan te wijzen; ik zal u dankbaar zijn dat u me iets geleerd hebt.

De heilige Hieronymus behandelde deze psalm, maar volgens zijn gewoonte kort; Arnobius deed hetzelfde nog korter. Er is geen commentaar van de heilige Augustinus; wel gaf hij er zeer beknopte aantekeningen bij, wat hij wellicht placht te doen om een geheugensteun te hebben als hij voor het volk ging spreken. Ik vraag me af door welk toeval zijn commentaar verloren is gegaan. Cassiodorus had ik niet, maar hij brengt over het algemeen weinig te berde wat van gewicht is. Daarom moest ik het grotendeels (zoals ze dat zeggen) op eigen kracht[3.] doen; maar als het enigszins goed uitgevallen is, is dat volledig aan Christus te danken.

2267 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel], 2 februari 1530

Een groet.[1.] De huidige situatie is zo, zeer illustere Erasmus, dat ik tenminste tot de tweede soort mensen gerekend wil worden; dat ik namelijk, al ben ik niet in staat voor mezelf te beslissen, wel naar goed advies van anderen luister.[2.] Ik merk dat mijn relatie met mijn geliefde Bazel bijna net zo verloopt als die van mannen met onhandelbare vrouwen die graag kijven: of ik nu wil of niet, het hoge woord moet eruit: ik kan niet met jou en niet zonder jou leven.[3.]

2. Vgl. Matteüs 13:45-46.
3. *Adagia* 519.
1. Deze brief is het antwoord op nr. 2256.
2. Amerbach doelt op een passage bij Hesiodus (*Werken en dagen* 293-297), waar sprake is van drie soorten mensen.
3. Martialis, *Epigrammen* 12, 46, 2.

Er zijn verschillende redenen om hier te blijven. Allereerst ‘de rook thuis...’.[4.] Verder de jaarlijkse inkomsten die de grond in Bazel opbrengt; ik begin te twijfelen of die zouden worden uitbetaald als ik er niet ben. Ik ben geschrokken van verhalen over monniken en priesters die niet veel opschoten met documenten die zelfs van het zegel van de magistraat waren voorzien. Ten slotte is er mijn positie, wat die ook voorstelt, die rianter is dan van welke professor dan ook in Freiburg, met uitzondering van Zasius: voor mij, iemand met een niet zo geweldig vermogen, met de zorg voor een gezin bij een zo hoge graanprijs, is die niet te versmaden. Ook is het niet duidelijk waar ik naartoe zou moeten verhuizen, aangezien dit kwaad zich wegens het voortdurende gebrek aan daadkracht van de vorsten dagelijks als een besmetting verspreidt, waar iedere stad in de buurt en zelfs de hele streek zich voor moet hoeden. Als dat gebeurt (laat mijn voorspelling alsjeblieft niet uitkomen), hoeveel beter is het ergens ver weg voorgoed aan het gevaar te zijn ontsnapt dan dat je grote kosten hebt gemaakt om uiteindelijk in een even gevaarlijke of nog gevaarlijker situatie terecht te komen! Wegens vrouw en familie is het in ieder geval onmogelijk ergens verder weg te gaan wonen; anders had ik, als vrij man, allang het signaal tot vertrek gegeven met Frankrijk of Italië in gedachten.

Omgekeerd zijn er evenveel redenen tot zorg als ik hier blijf. Ik voorzie dat de helft van mijn bezittingen verloren is als de keizer ons tot slachtoffer van zijn represaillemaatregelen maakt. Ik voorzie dat de evangelische heerschappij in louter tirannie ontaardt. Ik voorzie nog meer dingen die ik liever niet noem. Als ik mij buiten de pas ingestelde liturgie mocht houden, zou ik me, indachtig het vers van Homerus,

> al wat zich bij je thuis voordeed, of het nu goed of slecht was,[5.]

zelfs kunnen voorstellen dat ik in Constantinopel onder Turkse heerschappij zou leven. Ik zou erop vertrouwen dat Christus mij geenszins strenger zal straffen, ook al zou ik niet dagelijks de mis horen. Als het vroeger geoorloofd was dat christenen onder heidense overheersing leefden, zou dat ook nu mogen onder de heerschappij van mensen die zichzelf als evangelischen aanprijzen.

4. *Adagia* 116 (De rook thuis is helderder dan het vuur ergens anders), naar Lucianus, *Patriae encomium* 11.
5. Homerus, *Odyssee* 4, 392; *Adagia* 585 is dezelfde versregel, maar dan in het Latijn. Blijkens de uitleg die Erasmus daar geeft, bedoelde Amerbach dat zijn eigen houding het belangrijkste is en niet wat er om hem heen is.

Door deze en vergelijkbare gedachten word ik van beide kanten geplaagd, zonder te weten wat ik het beste kan kiezen, tenzij jij mij met je advies de weg wijst. Ik verzoek je dringend dat te doen, als je het niet vervelend vindt. Misschien ga ik al te vrijpostig met je om, mijn beste Erasmus, maar dat zul je mij vergeven om de genegenheid die ik voor je voel. Daarop vertrouwend, ja, daardoor gedreven stort ik zonder me te schamen mijn hart bij je uit, want jij bent mijn trouwste beschermheer.

Je wilt dat ik nadenk over de kwestie van de Engelse koning, waarschijnlijk omdat ik voor jurist doorga. Er is beslist niemand die beter weet hoe er gehandeld moet worden dan jij, iemand die uitzonderlijke kennis en wijsheid bezit en 'opweegt tegen vele anderen'.[6.] Maar aangezien het in mijn ogen een misdaad is jou niet te gehoorzamen, tref je hier in het kort aan wat ik ervan vind. Je kent het algemeen verbreide onderscheid dat de interpretatoren van het pauselijk recht maken tussen het geconsumeerde en het niet-geconsumeerde huwelijk, waarbij ze de paus in het ene geval niet en in het andere geval wel de bevoegdheid toekennen om het huwelijk te ontbinden.[7.] De argumenten waarop ze dit onderscheid baseren vind ik niet overtuigend; ze lijken immers nogal geforceerd, vooral omdat ik van Ulpianus heb geleerd dat een huwelijk niet op geslachtsgemeenschap, maar op eenstemmigheid berust.[8.] Ik zou redenen voor mijn aarzeling aanvoeren, als ik niet wist dat jij het met me eens was, blijkens die onovertroffen bespreking van dit onderwerp in je apologieen tegen Lee.[9.] Inderdaad werd dit gebruikelijke onderscheid ook niet door alle juristen geaccepteerd. Dat maakt Pietro d'Ancarano duidelijk, die ongeveer honderd jaar geleden om raad werd gevraagd door de Engelse koning[10.] over een huwelijk met de vrouw van een oom. Hij antwoordde dat de paus wat alles betreft, behalve de geloofsartikelen, de bevoegdheid heeft om dispensatie te verlenen, om zijn formulering te gebruiken.[11.] Verder is er een uitspraak van Mariano Sozzini dat de paus, als hoofd van het gerechtshof voor gewetenszaken, het huwelijk van een jongeman, die beweerde dat hij niet getrouwd was met de bedoeling om een verbintenis aan te gaan, maar uit onbedwingbare liefde, kon ontbinden, zelfs nadat ze langdurig hadden samengewoond.[12.]

6. Homerus, *Ilias* 11, 514.
7. *Decretalen* 3, 32, 7. Amerbach voegde deze verwijzing en andere toe in de marge van de brief, die in verschillende kladversies is overgeleverd.
8. *Digesten* 23, 1, 4; 50, 17, 30.
9. *Responsio ad annotationes Lei novas*, LB IX, 268-269.
10. Hendrik IV. Het betrof het huwelijk tussen diens zoon, Thomas van Clarence, en Margaret Holland.
11. Petrus Ancharanus, *Consilia* 373.
12. Marianus en Bartholomaeus Socinus, *Consilia* 28.

Ik zou meer in die trant kunnen aanvoeren, als het jou niet aan tijd ontbrak om dat soort dingen aan te horen en mij om ze op te schrijven. Om het niet te lang te maken: zolang de pausgezinden hun paus niets weigeren, zal er niets zijn wat hij niet kan. Vooral omdat Felino, Decio en de meeste latere schrijvers de leer van Ancarano aanvaarden als iets van de drievoet[13.] en vinden dat die een wit steentje moet krijgen.[14.] Wanneer mijn mening in soortgelijke gevallen gevraagd zou worden, weet ik dat er in de canon van Christus staat: 'Wat God heeft verbonden, mag een mens niet scheiden'.[15.] Die mogen we, lijkt me, niet als een Lesbische winkelhaak[16.] gebruiken, die zich aanpast aan ons oordeel, integendeel, we moeten juist al ons doen en laten aan de hand daarvan afwegen en beoordelen. Daarom zou ik geantwoord hebben dat de paus geen bevoegdheid meer heeft nadat een huwelijk op de voorgeschreven manier gesloten is, tenzij een belangrijke en gegronde reden rechtmatig een echtscheiding zou vereisen. Niemand heeft daar betere dingen over geschreven dan jij.[17.]

In het voorliggende geval overweegt de koning duidelijk een echtscheiding om de rust in het land te bevorderen. Ik ben bang, mijn beste Erasmus, dat dit geen geldige reden voor een echtscheiding is. Die reden (om over andere dingen te zwijgen - misschien afkeer van zijn eerste vrouw, immers:

> natuur wil prikkels, het lichaam dat een ander toebehoort,
> en zoekt altijd genot langs onbekende wegen
> epigram 2 van Nicearchus, hoofdstuk 'epigrammen voor drinkpartijen')[18.]

is dusdanig vaag en lijkt bij nader toezien geen enkele houvast te bieden. Wat als de toekomstige echtgenote onvruchtbaar is, wat als ze geen jongen ter wereld brengt? Of als ze een jongen ter wereld brengt, zullen degenen die vinden dat ze als eerste op de lijst van troonopvolgers staan daarom de

13. Hierop was de Pythia gezeten als zij een uitspraak deed, zie *Adagia* 690.
14. D.w.z. goedkeuring verdient, vgl.*Adagia* 453.
15. Matteüs 19:6.
16. Gemaakt van lood en daarom buigzaam. Vgl. *Adagia* 493 (Een Lesbische liniaal).
17. Amerbach verwijst in de marge naar de weerleggingen van Lee (vgl. boven, noot 9) en naar de aantekeningen bij het Nieuwe Testament (1 Korintiërs 7, 39).
18. *Anthologia Graeca* 11, 7, 3-4. Het onderschrift is een letterlijke weergave van Amerbachs tekst. De naam van de dichter is Nicarchus.

hoop opgeven? Dan is er de uitspraak waarmee hij openlijk te kennen geeft dat hij zijn vrouw nooit met de genegenheid van een echtgenoot in zijn hart heeft gesloten. Ik weet niet wat ik daarover moet zeggen. Daarmee heeft hij zijn beschuldiging niet aannemelijker gemaakt en heeft hij bovendien de kuisheid van zijn vrouw en vooral de afkomst van zijn dochter[19.] tot voorwerp van spot gemaakt. Binnen het recht hanteren we het wijd verbreide axioma dat een bedoeling die alleen in iemands gedachten bestaat, geen enkel gewicht in de schaal legt. Afgezien daarvan, wie zal beweren dat er niet de bedoeling van een huwelijk was, als er met haar in het openbaar een plechtige huwelijksvoltrekking heeft plaatsgevonden en hij met haar zoveel jaar zonder ergernis heeft geleefd?[20.] Stel dat hij in het begin als minderjarige uit angst handelde, stel dat zijn voogden hem met trucs hebben misleid. Daarna was hij in elk geval handelingsbevoegd geworden en kreeg hij de macht over de staat. Als hij haar niet als wettige echtgenote zou hebben erkend, had hij, om te scheiden en de verbintenis te verbreken, op dat moment een bericht van echtscheiding moeten sturen, zoals juristen het uitdrukken. Hoe bovendien zijn vrouw en vooral zijn dochter na die bekentenis gerehabiliteerd kunnen worden, mag jij in jouw wijsheid bedenken. Het is weinig koninklijk te bekennen dat die uitspraak hem in een moment van onnadenkendheid ontvallen is, aangenomen dat deze Jupiters op aarde anderen evenzeer in wijsheid als in macht horen te overtreffen. Dat het beslist uit het hart en niet uit de mond kwam, blijkt alleen al hieruit, dat hij juist daarmee zijn plan tegenover het volk aannemelijk probeerde te maken.

Aangezien de hele zaak om het zoeken van een zoon als troonopvolger draait: er is een manier om zonen voort te brengen die ooit bij de Grieken en vervolgens ook bij de Romeinen gebruikt werd, namelijk door adoptie. En wat als hij, om de kans op onrust nog verder te verkleinen, met instemming van de aanzienlijksten en het volk een schoonzoon, een kleinkind, voortgebracht door zijn dochter, of iemand die geen familie is als zoon adopteert? De openlijke consensus zowel van de aanzienlijksten van het land als van het volk zou, als die eenmaal vaststaat, een obstakel vormen voor mensen die een opstand willen beginnen. Je weet bovendien dat het bij de Romeinse keizers een heel normale gang van zaken was via adoptie voor opvolgers te zorgen. Zo adopteerde Octavius Tiberius, Hadrianus Antoninus Pius en Antoninus vervolgens weer Commodus, omdat hij geen mannelijke nakomeling had, om niet talloze andere voorbeelden te noemen. Dit zou misschien meer in het belang van het land zijn, omdat er meestal een groot verschil is of

19. Maria Tudor, de latere koningin van Engeland.
20. Het huwelijk tussen Hendrik VIII en Catharina van Aragon vond plaats in 1509.

we een zoon hebben voortgebracht of hebben gekozen. Een zoon zoals de natuur geeft moeten we aanvaarden; bij adoptie worden zonen gekozen overeenkomstig de behoefte en de wens van het land.

Als de koning door een echtscheiding wil dat de verbintenis met zijn vrouw volledig verbroken wordt, zal de paus zonder twijfel willen meewerken, tenzij hij bang is voor het gezag van de keizer. Hoe de zaak ook zal aflopen, hij zou de bekentenis die hij zich voor een groot aantal aanwezigen liet ontvallen met een flink bedrag moeten goedmaken. Want daarmee heeft hij zijn dochter tegen de regels van de vaderlijke liefde in met een bijna onuitwisbare schandvlek bezoedeld, wat onverenigbaar is met vaderlijke liefde.

Maar ik breng uilen naar Athene[21.] door je dit te vertellen. Als ik een aanhanger van Luther was, zou ik aan het bovenstaande toevoegen dat er nog een tweede vrouw gehuwd kan worden zonder dat de eerste wordt weggestuurd. Want polygamie was voor de aartsvaders uit het Oude Testament heel normaal en Luther toont in zijn commentaar bij Genesis[22.] aan dat er in het Nieuwe Testament niet te vinden is dat het niet mag. Wil je alsjeblieft genoegen nemen met mijn streven om je ter wille te zijn. De rest onder vier ogen.

2 februari 1530

2268 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 2 februari [1530]

Een hartelijke groet. Ik overstelp je met brieven, mijn allerdierbaarste Schets. Zou je alsjeblieft willen zorgen dat deze brieven zo snel mogelijk worden verzonden, de ene moet naar Luis de Castro en de andere via hem naar bisschop Tunstall. Ik wens je samen met heel je familie het beste, mijn allerdierbaarste Schets. Ik betreur het dat de monniken daar het eenvoudige volk tiranniseren, dat de beste herders verdient.

Maria-Lichtmis, 1529.[1.] Freiburg

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de geachte heer Erasmus Schets, koopman. Antwerpen

21. *Adagia* 111.
22. *In Genesin declamationes* (1527); zie Luthers *Werke*, Weimarer Ausgabe, dl. 24 p. 303-305.
1. Erasmus laat hier en bij brieven 2274, 2277, 2292 en 2295 het nieuwe jaar met Pasen beginnen. Dat viel in 1530 op 17 april.

2269 *Van Johann Koler*
Augsburg, 3 februari 1530

Een hartelijke groet. Toen ik op 29 januari door Gods genade behouden en wel thuisgekomen was uit Italië, werd mij een alleraardigste brief van u overhandigd door een buitengewoon goede vriend van mij, de zeer illustere heer Wolfgang Rem, jurist en een van de drie leden van het keizerlijk gerechtshof van de Zwabische Bond. U had die aan mij geschreven met de bedoeling dat hij mij overhandigd zou worden bij mijn vertrek naar Italië of op een moment dat ik er al verblijf hield. Maar het pakte allebei anders uit. Want nu kreeg ik hem pas achteraf bij mijn terugkomst, als de rechtmatige eigenaar. Hij was hier wegens de afwezigheid van de heer Anton Fugger te laat bezorgd en mijn vrienden hier waren al op de hoogte van mijn terugkeer. Daarom wilden ze hem liever bewaren tot ik terug was dan hem achteloos aan de fortuin toevertrouwen. Zo kwam het dat hij mij niet tijdens mijn verblijf in Italië was overhandigd. Dat heeft evenwel geen nadelige gevolgen gehad voor uw verzoek, want waar u mij nadrukkelijk om vroeg, dat ik u aan het hof van de keizer bij enkele vrienden zou aanbevelen, deed ik vrijwillig uit eigen beweging.[1] Want mijn vriend Erasmus heb ik altijd met grote zorg aanbevolen - was het niet precies bij de personen bij wie hij dat wilde, dan toch bij alle mensen van aanzien met wie ik omging. Ja, ik heb zelfs zijn eer en reputatie, waar dat maar nodig was, volgens de wetten van de wederzijdse vriendschap krachtig en vol vuur verdedigd tegenover hen die minder vriendelijk over hem dachten. Het zijn er trouwens heel weinig die het waagden in mijn aanwezigheid te morren.

Het deed me veel genoegen dat Zúñiga, beslist uw vriend, zich tamelijk welwillend over u uitliet.[2] Ik ben erg blij dat ik deze man nu nog heb leren kennen. Ik ben niet langer verbaasd over zijn onbesuisde gedrag. Nadat mij verteld was aan welke ziekte hij lijdt en ik dat met eigen ogen had gezien, vond ik meteen dat het de man vergeven moest worden en zo denk ik er ook nu over. Verder beleefde ik zeer veel vreugde en genoegen aan het vriendschappelijke contact met Johannes Dantiscus, gezant van de zeer illustere koning van Polen.[3] Zo'n voorkomend iemand heb ik bijna nooit meegemaakt. Hij is bij uitstek een groot bewonderaar van u; wat hij over u zegt of

1. De keizer bevond zich in Italië; vgl. brief 2207.
2. Diego López de Zúñiga, met wie Erasmus een polemiek had gevoerd, bevond zich in het gevolg van kardinaal Francisco de Quiñones, die aanwezig was bij de verwelkoming van de keizer in Genua.
3. Sigismund I.

wat hij van u vindt is niets dan het allervoortreffelijkste en eervolste; daarom zal hij mij altijd zeer dierbaar zijn. Ik vind het ontzettend jammer dat ik hem te laat leerde kennen, omdat ik hem te snel weer moest achterlaten, zeer tegen mijn zin. Toch zal geen enkele afstand hem ooit van mij kunnen scheiden, zo'n nauwe band is er tussen ons ontstaan door zijn voortreffelijke aanleg en open karakter.

In uw allervriendelijkste brief wenst u mij in het bijzonder geluk dat ik de eerwaarde vader Christoph, bisschop van Augsburg,[4.] als gids had tijdens mijn reis. Kennelijk vergist u zich, zeer geliefde Erasmus. Ik had namelijk geschreven dat ik met mijn eerwaarde bisschop naar Italië zou gaan. Ik bedoelde niet de eerwaarde Christoph uit Augsburg, maar Paul, bisschop van de kerk van Chur.[5.] Ik noem hem met recht de mijne, omdat ik proost van zijn kerk ben en ik vooral in zijn opdracht naar Italië ben gegaan. Ik erken beiden als mijn bisschop, de een om zijn waardigheid, de ander om zijn bisdom. Dit schrijf ik u zodat u niet bij vergissing denkt dat ik met de eerwaarde bisschop van Augsburg naar Italië was vertrokken.

Verder laat u blijken, zeer illustere heer, hoe blij u bent dat keizer Karel al zijn aandacht op het bereiken van vrede heeft gericht, wat overeenstemt met de overtuiging die u sinds lang bent toegedaan en uw intense vroomheid. Wat is immers beter, nuttiger, wenselijker en bevorderlijker voor de menselijke soort dan vrede? De keizer toont hier (bescheiden uitgedrukt) een houding die een keizer waardig is. Hij heeft alles opzij geschoven, hij heeft elk onrecht en verlies uit zijn geheugen gewist, hij vond niets belangrijker dan het beëindigen van de langdurige onderlinge oorlogen, het opgeven van de geschillen en het sluiten van verdragen over en weer tussen de christelijke vorsten. Daarmee beoogt hij niets anders dan dat de christelijke wereld tot bedaren komt en de rust en de vrede in zijn rijk terugkeren. Ik ben er zeker van dat hij, nu de Italiaanse kwestie is opgelost, ook een oplossing zal vinden voor de onrust in Duitsland. Hoezeer onze werkelijk katholieke paus de uiterst vrome plannen van de keizer steunt, kan ik uit talloze dingen opmaken, maar vooral toch uit het gesprek dat hij met mij had over een oplossing voor de Duitse kwestie. Nadat ik een uiteenzetting had gegeven over de desastreuze ontmanteling van de kerk van Chur, merkte ik duidelijk hoezeer hij aan de kant van de ware vroomheid stond, hoezeer hij bloedvergieten onder christenen verfoeide, hoezeer hij dorst naar vrede en rust, eveneens hoe kwaad hij was over de schandalige trucs die de ketters toepassen. Hij is in mijn ogen dan ook bereid absoluut alles te verduren en te dulden, zelfs afstand te doen van zijn eigen recht, mits de rust in de wereld terug-

4. Christoph von Stadion. Koler kwam uit Augsburg.
5. Paul Ziegler.

keert en er in Duitsland weer eensgezindheid en eenheid van geloof heerst. Er is daarom, mijn beste Erasmus, geen enkele reden om te wanhopen.

God geve dat degenen met wie de keizer onlangs een verdrag heeft gesloten,[6] de vrede naar behoren bewaren, zodat ze niet onderdoen voor de keizer, die haar plechtig, vroom en met werkelijk christelijke bedoeling heeft bekrachtigd. Ik ben er zeker van dat die gouden eeuw, waarover u schrijft, zal terugkeren. Toch is het geen geheim door wie eerdere verdragen zo vaak tenietgedaan zijn; ook blijft het niet verborgen hoeveel succes zij tot nu toe hadden. Daarom ben ik erg bang dat een kwade genius dezelfde mensen zal aanzetten tot het dwarsbomen van de goede initiatieven van de keizer en van zijn enorme plichtsbesef en uitstekende intenties, om te voorkomen dat de vroomheid onbeperkt regeert. Maar wij zullen bidden dat de grote en almachtige God wil besluiten wat het beste voor zijn kudde is. Als het ons anders vergaat omdat onze fouten daarom vragen, moeten we wat er ook zal gebeuren geduldig verdragen, in het besef dat ons volgens plan tegenspoed treft wegens onze zonden.

Bijgevoegd is een brief van een vriend van u, die een student van de universiteit van Padua aan mij had toevertrouwd.[7] Als u hem iets wilt antwoorden, moet u de brief aan mij sturen; want ik zal zorgen dat hij naar behoren bij hem wordt afgeleverd.

De heer Anton Fugger ten slotte vroeg of ik u de hartelijke groeten wilde doen. Hij heeft op dit moment geen tijd om u te schrijven, omdat de bode haast heeft en hijzelf bovendien een massa werk te doen heeft. Met de eerstvolgende bode krijgt u een brief van hem. Het ga u goed, zeer illustere en geliefde Erasmus; blijf op uw beurt mij zoals altijd genegen.

Augsburg, 3 februari 1530

Uw vriend Johann Koler, proost van Chur

Zou u onze vriend Nachtgall namens mij de groeten willen doen? De zeer illustere heer Wolfgang Rem vraagt eveneens of ik u hartelijk wil groeten; hij is u volledig toegedaan en biedt u zijn diensten aan.

Aan de zeer geleerde en illustere heer Erasmus van Rotterdam, doctor in de heilige theologie, zijn zeer geliefde vriend. Freiburg

6. Dit zijn paus Clemens VII (Verdrag van Barcelona, 29 juni 1529) en Frans I (Damesvrede van Kamerijk, zie brief 2205, noot 14).
7. Waarschijnlijk Karel Uutenhove, zie het begin van brief 2288.

2270 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 4 februari 1530

Een hartelijke groet. Ik schreef je in december, mijn allervriendelijkste Erasmus, via jouw Quirinus als bode.[1] Hij heeft wat er aan geld van jou bij mij was, in ontvangst genomen, volgens de procedure waar je om gevraagd had, in filippen en een aantal kronen. Hij vroeg om gouden florijnen, die ik niet kon geven omdat ze hier zeldzaam zijn. Dat geld kon echter gewisseld worden op de Frankfurtse beurs en daar in gouden florijnen ontvangen worden. Dat stond Quirinus niet aan. Hoe hij gewisseld heeft, weet ik niet, want hij heeft mij niets verteld.

Luis de Castro, die, doordat hij door Quirinus naar voren werd geschoven, nu bekender bij je Engelse vrienden is dan hij daarvoor was, zal niets nalaten om op het juiste moment en bij de juiste gelegenheid het jaargeld waarmee ze je steunen van hen te eisen, maar wel op een beleefde manier. Wanneer dat kort daarop per wissel in mijn handen is gekomen, zal ik met de Fuggers regelen dat wat ik ontvangen heb per wissel naar jou gaat. Ik begreep namelijk uit je brief hoe goed Anton Fugger je gezind is en dat hij niet zal weigeren je belangen nog ruimhartiger te dienen.

Ik word hier lastiggevallen en bijna uitgescholden door Omaar van Edingen en Ammonius, omdat ik een Grieks boek met Chrysostomus over de brief van Paulus aan de Romeinen[2] zou hebben ontvangen dat ik hem namens jou moest toesturen. Voor zijn vertrek naar Engeland gaf jouw Quirinus mij een Grieks boekje met de brieven van Basilius de Grote[3] dat naar Ammonius gestuurd moest worden. Dat is met dezelfde zorgvuldigheid waarmee het gegeven is, aan Omaar gestuurd en aan Ammonius overhandigd. Behalve dat heb ik niets aan boekjes uit jouw naam ontvangen, niet van jouw Quirinus en evenmin van enig ander persoon. Ik vrees, en zie bijna gebeuren, dat die beste heren mij ervan verdenken dat ik het wel ontvangen heb en zeg dat het niet zo is. Want dat zit me behoorlijk dwars. Vraag alsjeblieft aan Quirinus wat hier aan de hand is; als het boek toevallig bij iemand anders is afgeleverd, laat het teruggeëist worden van degenen die het ontvangen hebben, niet van mij. Nu je geïnformeerd bent over de zaak zoals die is, kan ik hopelijk door middel van een brief van jou aan deze heren, bevrijd worden van deze verdenking. Daar zul je me een grote dienst mee bewijzen.

Het ga je goed. Uit Antwerpen, 4 februari 1530

Je vriend Erasmus Schets

Aan de zeer geleerde en onvergelijkbare heer Erasmus van Rotterdam, zijn trouwste vriend. Freiburg

1. Brief 2243, meegegeven aan Quirinus Talesius.
2. Zie brief 2258.
3. Zie brieven 2214 en 2258.

2271 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, februari 1530][1.]

Een groet. Rest ons te bidden dat de hemel alles een wending geeft zodat het goed afloopt. Ik betreur het dat de koning in zo'n doolhof vast is komen te zitten. Als dit steentje uit mijn blaas getoverd zou kunnen worden, zou ik al het andere moedig verdragen. Het ga je goed samen met heel je familie.

Je vriend Erasmus

Aan doctor Bonifacius Amerbach

2272 *Van Jacopo Sadoleto*
Carpentras, 12 februari 1530

Jacopo Sadoleto, bisschop van Carpentras

Het is een jaar geleden, of langer, dat ik twee keer van u een brief ontving met dezelfde inhoud. De brief die het laatst was geschreven, werd het eerst bezorgd. Daarin stond een uiterst vriendelijke felicitatie met het feit dat ik ongedeerd was gebleven en op het goede moment mijn toevlucht tot mijn kerk had genomen. Ik herinner me dat ik u toen, zoals onze vriendschap vereist, consciëntieus heb teruggeschreven.[1.] Daarna werd mij een tweede brief gebracht, samen met psalm 85 en uw uitleg daarbij.[2.] Die heb ik met zeer veel genoegen gelezen; ik herkende daarin nog altijd dat verbazingwekkende intellectuele vermogen met al zijn rijkdom.

Maar dat ik daar toen niet op reageerde, kwam doordat ik druk bezig was met een vergelijkbare studie, waar ik kort daarvoor aan was begonnen en die de interpretatie van psalm 93 betreft.[3.] Maar ik heb absoluut niet zoveel in mijn mars als u en bezit niet datzelfde intellectuele vermogen en die geleerdheid, waardoor ik in staat zou zijn om snel zonder enige belemmering deze renbaan van intensieve studie achter me te laten. Ik ben immers tot aan van-

1. De globale datering is gebaseerd op Allen's veronderstelling dat de koning die genoemd wordt Hendrik VIII is en het briefje het antwoord is op nr. 2267.
1. Brief 2074, waarmee Sadoleto brief 2059 beantwoordt.
2. *Concionalis interpretatio, plena pietatis, in psalmum 85* (Bazel, 1528), opgedragen aan John Longland met brief 2017.
3. In *Psalmum 93 interpretatio* (Lyon, 1530).

daag toe vertraagd, zoals u ziet. Maar toen ik eindelijk klaar was, vond ik niets belangrijker dan dat ik mijn pennenvruchten, wat die ook waard zijn, meteen aan u zou sturen. Dat is natuurlijk brons in ruil voor goud,[4.] maar toch zou ik dan, als u het zou goedkeuren, een bijzonder genoegen beleven aan het oordeel van de allergrootste geleerde die mij bovendien welgezind is, of, als u het zou afkeuren, voor de tijd daarna beter worden door uw adviezen en kennis. Ik kan niet echt beslissen wat ik liever wil en waar ik meer aan heb. Goedkeuring is misschien prettiger, als die van een trouwe en geleerde vriend afkomstig is, maar kritiek is beslist nuttiger. Daarom heb ik een dringend verzoek aan u. Zou u alstublieft niet willen nalaten al wat naar uw idee correctie verdient, of de talloze dingen (aangezien die er waarschijnlijk zullen zijn) die een zo scherpzinnig man als u niet bevallen, oprecht en openhartig met mij te bespreken? Ik wil dat u juist in deze kwestie de eerlijkheid van vrienden onder elkaar betracht, die zonder twijfel heilig voor u is. U moet ervan uitgaan, dat uw oordeel, of het nu gunstig of niet is, voor mij welkom en gewenst zal zijn.[5.]

Wat uw psalm betreft en de vele overige voortreffelijke werken die u in die trant hebt uitgegeven en dagelijks uitgeeft, ik bewonder altijd uw vernuft, rijkdom aan gedachten en spreekvaardigheid en bovendien uw moed en volharding. Want hoewel talloze vijanden aan uw reputatie tornen, laat u zich allerminst afhouden van het eenmaal begonnen werk. U streeft er juist steeds meer naar dat goed schrijven én goed leven door u onder de aandacht worden gebracht. Ik vind dat uw kennis en uitstekende intenties op dat gebied hogelijk geprezen moeten worden. Er is één ding dat ik graag zou willen - want wat belet mij voor u dezelfde vriendendienst te verrichten die ik van u vraag? Er is, nogmaals, één ding dat ik zou willen, en ik zou u dat ten zeerste aanraden, dat u zich afzijdig houdt van alle meningsverschillen en dat u bepaalde dingen bij het schrijven weglaat. Ook al zijn ze niet strijdig met de ware vroomheid, toch gaan ze in tegen de ingewortelde waanideeën van het volk en de begeerten van sommige mensen of zelfs orden. Ik denk dat het van grotere waardigheid zal getuigen zich niet tegenover hen te plaatsen. Want welke noodzaak is er voor u, die in elke wetenschap de beste bent, om als het ware kibbelend en kijvend de strijd aan te binden met mensen die volstrekt niet tegen u opgewassen zijn? Vooral omdat u het veld van de gewijde letteren ter beschikking staat, dat zich ver naar alle kanten uitstrekt, waar u zich naar hartelust kunt uitleven. Daar kunt u alle rijkdommen van uw talent op dat gebied ontvouwen, zodat de mensen die kunnen bewonderen in plaats van u daarover een proces aan te doen.

4. Vgl. *Adagia* 101.
5. Erasmus reageerde met brief 2312a.

Al wat ik schrijf, schrijf ik met de beste en vriendschappelijkste bedoeling. Het is namelijk een grote wens van mij, dat al dat voortreffelijks dat u eigen is, in de ogen van het volk vrij is, ik zal niet zeggen van iedere smet, maar zelfs van iedere verdenking van een smet;[6.] maar u kunt dat beter beoordelen. Laten wij, mijn beste Erasmus, voor zover we kunnen, elk naar vermogen het wankelende christelijke geloof te hulp komen. Dat wordt, zoals u zelf ziet, van verschillende kanten tegengewerkt: niet alleen door de huidige overheersing van zonden en een menigte misdadige mensen, die alles overspoelen, maar ook door vijanden buiten en binnen de eigen landen en al het mogelijke geschut van oorlogen en goddeloosheid. Het dreigt te vallen, als God, die alleen alles kan, het niet stut en bewaart. Als we ons best doen om God, onze Heer, de dankbaarheid te tonen die we verschuldigd zijn, zullen we zelf het geluk vinden en zal ons werk voor anderen niet nutteloos en zonder vrucht zijn. U hebt weliswaar geen aansporing nodig, maar wij moeten er extra voor zorgen dat we onze post niet verlaten.

Maar genoeg hierover. Blijf gezond en wees ons genegen; wees ervan overtuigd dat uw rust en uw waardigheid ons zeer ter harte gaan. Nogmaals, het ga u goed, mijn beste Erasmus. Een hartelijke groet aan onze vriend Amerbach, van wie ik wel vaker een brief zou willen ontvangen.[7.]

Carpentras, 12 februari 1530

2273 *Aan Anton Fugger*
Freiburg, 13 februari 1530

Deze brief is de opdracht bij Erasmus' vertaling van Xenophons *Hiëro* (Bazel, 1530), een dialoog tussen Hiëro I, tiran van Syracuse, en de dichter Simonides.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere heer Anton Fugger

In uw brief aan mij, zeer geliefde vriend, heft u niet zonder reden opnieuw de aloude klacht over Ate[1.] aan. Want in geen enkel tijdperk ooit deed zij haar naam zoveel eer aan als in het huidige, en waarde ze in zo'n uitgestrekt gebied in alle hoofden rond. Aan haar schrijven we, behalve talloze rampen,

6. D.i. de smet van reformatorische denkbeelden.
7. Amerbach zou Sadoleto op 17 mei schrijven.
1. Griekse godin van de verblinding.

met recht ook de ongelukkige situatie toe, dat onze levens zeer nauw met elkaar verbonden zijn wat genegenheid betreft, maar ver uit elkaar liggen wat omgang betreft.

Ik meen evenwel een goed medicijn gevonden te hebben die dit ongemak kan verlichten. De laatste dagen ploos ik mijn stapels papieren uit, omdat ik op zoek was naar iets. Mij kwam toen vanzelf en, naar ik meen, omdat een god het zo wilde, een stuk vertaling van de *Tiran* van Xenophon in handen, waar ik enkele jaren geleden aan begonnen was. Dat ik het destijds niet afmaakte, komt onder andere omdat het Griekse handschrift mij onvoldoende gecorrigeerd leek. Ik ben er nu weer met frisse moed mee aan de slag gegaan en heb het in één ruk door, zonder op adem te komen tot de kaft[2] afgemaakt.

In de vroege oudheid was er geen verschil tussen de benaming 'koning' en 'tiran' - toen het woord 'tiran' later bij iedereen een zeer ongunstige klank begon te krijgen, gold dat ook voor het woord 'koning', bij die staten althans waar een democratie heerste. Anders zou het net zo onbeleefd zijn dat Simonides Hiëro geregeld een tiran noemt, als wanneer iemand die een vertrouwelijk en vriendschappelijk gesprek met een piraat voert, hem herhaaldelijk een piraat noemt. Ik geef toe dat dit onderwep niet in alle opzichten past bij de situatie in onze tijd, waarin niet, zoals toen, afzonderlijke steden, maar de meest uitgestrekte gebieden een uiterst vredig bestaan leiden onder zeer machtige monarchen. Toch staan er veel dingen in die ook voor onze vorsten beslist nuttig zullen zijn om te weten. Telkens wanneer u zich in dit aan u opgedragen boekje verdiept, mijn allerdierbaarste Anton, moet u zich voorstellen dat u met uw vriend Erasmus in gesprek bent.

Een hartelijke groet namens mij aan de zeer geachte heer Johann Koler; ik ken niemand onder mijn vrienden die hartelijker is dan hij, niemand onder mijn verdedigers die onoverwinnelijker is. Aan zijn brief,[3] die niets dan pure genegenheid ademt, ontleende ik - geloof me - zoveel genoegen en troost als nauwelijks ergens anders aan. Het ga u goed. Freiburg im Breisgau, 13 februari, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus.

2. De gebruikte uitdrukking (*Adagia* 132) heeft betrekking op het einde van een boekrol.
3. Brief 2269.

2274 *Aan Andreas en Christoph von Könneritz*
Freiburg, 18 februari [1530]

Deze brief is afgedrukt in het voorwerk van Georgius Agricola's *Bermannus, sive de re metallica* (Bazel, 1530), samen met een voorrede van Petrus Plateanus gericht aan de vader van de beide broers, Heinrich von Könneritz. Plateanus had met brief 2216 Erasmus' aandacht op het werk van Agricola gevestigd in de hoop dat het in Bazel gedrukt zou kunnen worden.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte broers Andreas en Christoph von Könneritz

Ik heb, zeer illustere jongelui, bijna in één adem, maar toch zeer aandachtig, de dialoog van Georgius over de metallurgie gelezen. Ik kan niet echt zeggen of ik dat met groter genoegen of met groter profijt deed. Zo'n nieuw onderwerp boeide me enorm, de beschaafde grappen die en passant werden uitgestrooid vrolijkten me op, en ook de eenvoud van de stijl, die iets Attisch had, was niet onprettig. Maar wat vooral mijn aandacht vasthield was de levensechtheid van wat er voor mijn ogen werd uitgestald. Ik meende niet over die dalen, heuvels, mijnen en machines te lezen, maar ze te zien. Het scheelde niet veel of ik was door al die zilver- en goudaders besmet geraakt met een zekere begeerte naar dat soort dingen. Was het maar zo dat we met onze harten even enthousiast op de hemel afkoersen als we de aarde doorzoeken! Niet dat ik dergelijk werk afkeur - alles wat de aarde voortbrengt, brengt ze immers voor ons voort. Maar het is wel zo dat deze aderen, hoeveel ze ook opleveren, een mens niet gelukkig kunnen maken; niet weinigen kregen zelfs spijt van de moeite en de kosten: alleen de ader van de gewijde literatuur maakt een mens werkelijk rijk. Onze vriend Georgius heeft een veelbelovende start gemaakt; we verwachten van een dergelijk talent iets bovengemiddelds.

Ik zie dat een aantal jonge mensen aanstalten maakt om de medische wetenschap in ere te herstellen.[1] Onder hen bevindt zich Simon Riquinus, bij wie buitengewone geleerdheid samengaat met de grootste vlotheid in de omgang en vlugheid van begrip, en Joachim Martens uit Gent, wiens talent iets lijkt te beloven wat afgewogen en nauwkeurig onderzocht is. Even veelbelovend zijn deze vooroefeningen van Georgius. Daarom heb ik geen spijt van de moeite die ik heb gedaan en twijfel ik er niet aan dat Hieronymus Froben het graag zal drukken, om zowel jullie als de wetenschap een plezier te doen. Het ga jullie goed.

Freiburg, 18 februari 1529[2]

1. Vgl. *Bermannus*, p. 65-66, waar sprake is van veelbelovende jonge mensen die zich met de medische wetenschap bezighouden, in het bijzonder John Clement en Pierre Brissot.
2. Zie de noot bij de datering van brief 2268.

2275 *Aan de franciscanen*
[Freiburg, februari 1530]

Deze brief is verschenen onder de titel *Epistola ad quosdam impudentissimos gracculos* (Brief aan enkele zeer brutale kraaien). De drukker was waarschijnlijk Johannes Faber Emmeus in Freiburg. Erasmus schreef de brief naar aanleiding van een pamflet van Luis de Carvajal, *Dulcoratio amarulentiarum Erasmicae responsionis* (Middel om de bitterheden uit Erasmus' antwoord zoet te maken; Parijs, 1530). Carvajal was in 1528 een polemiek met Erasmus begonnen. Verder is Frans Titelmans doelwit.

Desiderius Erasmus van Rotterdam wenst zekere respectloze[1.] broeders de juiste mentaliteit toe

Ik weet waar jullie op uit zijn, broeders en vaders: jullie geven een paar domme jongelui die zich nergens voor schamen stiekem de opdracht Erasmus met gebundelde strijdkrachten te gronde te richten. Ze kennen geen schroom, ze hebben geen greintje verstand, ze hebben niets wat hun ontnomen kan worden, als volmaakte zeepoliepen[2.] zijn ze niet te betrappen, ze trekken van de ene naar de andere plaats en onder één schild zit een heel leger.

Salamanca heeft er een met een verzonnen naam, zo dacht ik. Ik had er nooit van gehoord en ik kon niet geloven dat zich binnen die gemeenschap zoveel onbeschoftheid schuilhield. De naam klonk een beetje Joods.[3.] Niet alleen in Spanje houden zich Joden schuil, ze doen dat ook in andere landen onder de dekmantel van een christelijke benaming. Maar deze persoon wilde zijn overwinning niet mislopen en meende dat deze eer voor zijn orde opgeëist moest worden.

Brabant heeft er ook een van dat slag, een verwaande praatjesmaker.[4.] De bescheidenheid die ze aan de dag leggen is pure huichelarij. Ik wil dat dit op de slechteriken slaat, zonder enige smet op de goeden. Met dit document

1. Het Latijn luidt ‘absque observantia’. Dit is vergelijkbaar met ‘impudentissimos’ uit de titel van de gedrukte tekst (zie inleiding bij de brief). Tegelijk speelt Erasmus met het feit dat Carvajal en Titelmans observanten waren.
2. Ze beschermen zich door zich aan te passen, zie *Adagia* 93 en 1291.
3. De naam Carvajal was een gebruikelijke achternaam onder Sefardische Joden.
4. Frans Titelmans.

waarschuw ik jullie, broeders en vaders: geef stiekeme instructies, fantaseer, bedrieg, leg de keizerlijke en bisschoppelijke verordeningen naast je neer, stuur clandestiene pamfletten rond - ik zal niet langer bereid zijn de nonsens die jullie verkondigen te lezen en te weerleggen. God zelf zal de goddeloze huichelaars ontdekken; ik laat de wraak aan hem over, wiens oordeel rechtvaardig is.

Hoe afgeleefd ben ik in hun ogen![5] Budé is twee jaar jonger dan ik, Béda misschien vijf of vier, Latomus drie. Ook op deze leeftijd ben ik voortdurend aan het werk, belangrijkste oorzaak van een slechte gezondheid en aftakeling. Als oude man tors ik de last van vier jonge, sterke mannen. Mijn ogen zijn nog goed, God zij dank, hoewel heel wat mensen zich erover verbazen dat ik niet allang volledig blind ben. Ik heb tot nu toe nooit een bril gebruikt, niet overdag en niet bij de lamp. Ik heb nooit een stok aangeraakt, ik loop kwiek en met vaste tred; mijn handen beven minder dan bij enig jong mens. De steen wordt per dag minder en, als ik wat minder hard zou studeren, zou ik met Gods genade nog veertien jaar met onverzwakte zintuigen kunnen leven. Maar de lengte van ons leven ligt in Gods hand. Degenen die bij mij wonen merken geen sterke achteruitgang van mijn verstand of geheugen. Waar is nu dat afgeleefde wrak dat weldra in elkaar zal zakken?

Schavuiten zijn het, die niet alleen mij maar de hele wereld tot last zijn. Wat denken ze met dat oeverloze, domme gezwam te bereiken? Ontwikkelde mensen gaan het niet lezen, vromen zullen het verfoeien. Ik heb nog niemand kunnen vinden die dergelijke nonsens voor mij wil lezen. Maar met zulke pamfletten denken ze een afgeleefde oude man te gronde te richten. Dat zouden ze gemakkelijker met een dolk bereiken. Het maakt immers niet uit welk middel ze gebruiken, omdat ze de mentaliteit van sluipmoordenaars hebben. Maar dankzij deze afgeleefde oude man hebben jullie Hieronymus, Cyprianus, Augustinus, krijgen jullie nu Chrysostomus, van wie hij, evenals van Athanasius, zo veel vertaald heeft.[6] Aan de hand van de Griekse schrijvers heeft hij zoveel passages uit het Nieuwe Testament verduidelijkt. Laten ze de lijst met werken bekijken; dan zullen ze begrijpen hoeveel deze afgeleefde oude man heeft geproduceerd wat bijdraagt tot kennis en vroomheid.

En wat doen die lieden? Ze overstemmen met hun gekwaak andermans werk en voegen niets toe behalve hun mateloze, domme praatzucht, alsof de wereld alleen maar door zwijnen en ezels bewoond wordt. De keizer gaf hun een keer de gelegenheid om mij volgens de wet aan te klagen en leverde de

5. Dit is een reactie op het beeld van Erasmus dat Carvajal had geschetst.
6. Voor deze edities en vertalingen zie brieven 396 en 1465 (Hieronymus), 1000 (Cyprianus), 2157 (Augustinus), 2359 (Chrysostomus) en 1790 (Athanasius).

hoogste rechters.[7.] Toen hadden ze hun wijsheid moeten tonen. Met die pamfletten maken ze zich bij alle geleerde en weldenkende mensen belachelijk. Bovendien bezit ik nog zoveel kracht, dat ik van boven af om hen kan lachen, ook al komen er drieduizend tevoorschijn. De zwanen zullen voor geleerden en latere generaties zingen, wanneer de kraaien zwijgen.[8.] Als ze deze oude man te gronde willen richten, zullen ze een dolk nodig hebben. Tenzij ze leren op een andere manier te schrijven, zullen ze juist bij de meest weldenkende mensen niets dan haat en spot oogsten. Jullie, vrome vaders, moeten zulke ezels intomen. Jullie, vrome leken, moeten mensen van wie jullie weten dat ze zich op die manier als gekken gedragen, niets geven, tenzij ze zulke leuteraars uit hun huis jagen; misschien komen ze, als ze op die manier gewaarschuwd zijn, eindelijk tot bezinning. Want ze hebben geen oren aan hun hoofd, maar in hun buik.[9.] Laten ze hun dwaze middelen gebruiken om hun eigen brij zoet te maken;[10.] van mij hoeven ze niets te verwachten. Maar laten ze denken aan de gevolgen van hun boosaardigheid.

Ik wijs er nogmaals op dat dit niet op de vromen slaat; ik weet immers dat er binnen die orde zeer velen zijn die dat onbesuisde gedrag verfoeien. En na dit alles krijg ik een verhaal te horen over pauselijke excommunicatie voor mensen die de orde van de minderbroeders beledigen. Als die excommunicatie iets voorstelt, is hij vooral van toepassing op lieden die met hun dwaze pamfletten hun orde gehaat maken bij alle geleerde en weldenkende mensen. Ik heb hen genoeg gewaarschuwd, ze dalen met de dag naar een lager peil af, straks zullen ze veracht worden - was dat maar in het begin gebeurd! Ik heb er geen behoefte aan tegen kikkers te kwaken.[11.] Laten ze, voor niemand bang, goddelijke en menselijke wetten met voeten treden en roepen: ‘Men moet God meer gehoorzamen dan de mensen’.[12.] Dat is terecht door de apostelen gezegd en het is niet helemaal zot dat deze lieden dat zeggen. Maar het is niet in beide gevallen dezelfde God. Voor de apostelen was God de schepper van hemel en aarde, voor deze lieden geldt hun buik als god.[13.] Het ga jullie goed.

7. Dit doelt op de conferentie van Valladolid in 1527.
8. *Adagia* 2297.
9. Vgl. *Adagia* 1784 (De buik heeft geen oren).
10. Toespeling op de titel van het pamflet van Carvajal.
11. Vgl. *Adagia* 2076 (Ik maak mij daar minder druk om dan om kikkers in het moeras).
12. Handelingen 5:29.
13. Vgl. Filippenzen 3:19.

2276 *Van Andrea Alciati*
Bourges, 1 maart 1530

Ik ga, mijn allervriendelijkste Erasmus, inderdaad al enkele jaren op en neer met de golven van de fortuin en word geregeld, zoals u schrijft, van de ene naar de andere plaats verdreven, en dat zeer tot mijn nadeel. Maar toch maak ik me, indachtig uw advies, beslist niet druk over al het ongeluk dat me treft, omdat alle mensen dit kwaad gemeenschappelijk hebben - want, zegt Plautus, de mensen zijn als een speelbal voor de goden -,[1.] of omdat al mijn stadgenoten (populair uitgedrukt) in hetzelfde schuitje zaten.[2.] Ze worden als de demonen bij Empedocles[3.] uit de lucht naar de bodem van de zee geworpen, komen vervolgens met een vaart op de aarde terecht en daarvandaan in de lucht, en vallen, door dezelfde, botte vijzelstamper opnieuw omlaag.[4.] Maar dit alles heb ik tot nu toe lijdzaam verdragen. Op dit moment staan mijn zaken er zo voor, dat ik denk dat het me flink wat voordeel en aanzien heeft opgeleverd; ik vind dat ik de grote en almachtige God moet bedanken, dat hij mij, omgeven door al die rampspoed, beter heeft gemaakt. Ik had een aardig vermogen, ik had veel geld, ik was rijk aan andere zegeningen van de fortuin, die Plutus,[5.] zoals u weet, bij voorkeur aan juristen schenkt. Dat is allemaal minder geworden, weggevloeid, verloren door de recente stormen die de oorlog bracht. Ik heb niet het voorbeeld van Diagoras van Melos nagevolgd, die wegens een wellicht niet zo groot verlies atheïst werd.[6.] Integendeel, ik heb alles eerder in goede zin opgevat; ik heb door ervaring geleerd dat dit alles kortstondig is en tijdens onze reis hier op aarde nauwelijks van belang is.

1. Plautus, *Captivi* 22.
2. *Adagia* 1010.
3. Fragment nr. 115 van Empedocles, afkomstig uit de *Purificationes*.
4. In Aristophanes, *Pax* 228-286 wil Oorlog de Griekse steden fijnstampen in een grote vijzel en vraagt hij Tumult om een stamper. De toevoeging ‘bot’ zou een toespeling kunnen kunnen zijn op *Adagia* 2521 (Botter dan een vijzelstamper). Alciati kreeg in 1523 en 1526 in Milaan direct te maken met de gevolgen van de Italiaanse oorlogen. Daarna leefde hij in Avignon en Bourges.
5. God van de rijkdom, komt als personage voor in de gelijknamige komedie van Aristophanes.
6. Volgens een van de verhalen over Diagoras zou hij atheïst zijn geworden toen hij in bewaring gegeven geld niet had teruggekregen (*Scholia Graeca in Aristophanem*, *Nubes* 830).

Daarom heb ik mijn eerdere voornemen om in mijn vaderland op mijn lauweren te rusten gewijzigd en ben ik weer terug naar Frankrijk gegaan, om daar als Dionysius in Corinthe les te geven.[7.] Het bleek te zijn zoals ik hoopte: de herinnering aan mijn naam was niet volledig uit de harten van de studenten verdwenen. Dit plan pakte zo goed uit, dat het iedere herinnering aan de eerdere rampspoed uitwiste; ik denk nu dat ik grote winst geboekt heb. Ik heb immers door het onbelangrijke verlies van die bezittingen bereikt dat ik in een volgepakte collegezaal mag lesgeven aan al die uitnemende jonge mensen, die ooit een sieraad zullen zijn voor mijn reputatie en deze studie. Van hen hebben vooral Viglius en eveneens Sucket, die u allebei onlangs in uw brief bij mij hebt aanbevolen,[8.] een uitstekende aanleg, die nu tot vrucht en rijpheid aan het komen is. Karel gaf in elk geval onlangs een prachtig staaltje van zijn kunnen, toen hij door mij naar de arena gehaald was en tot de groep docenten toegelaten was. Hij vervult die taak op zeer lovenswaardige wijze en trekt veel leerlingen. Hij verduisterde duidelijk de glorie van een aantal mede-ingewijden, barbarenvrienden, die van mij bij uitstek op hun plaats gezet mochten worden. Daarbij was ik zo tevreden over hem, dat ik hem niet zou willen ruilen voor schitterende geschenken.[9.] Ik schrijf dit om u duidelijk te maken hoe onnodig uw aanbeveling was, omdat juist ikzelf hun niet weinig verschuldigd ben en zijzelf eigenaar zijn van wat ze uit eigen wil op mijn rekening schrijven. Die wijn behoefde daarom niet zo'n krans.[10.] Maar als u wilt weten hoeveel waarde Alciati aan een brief van u hecht, moet u personen op zijn dak sturen die dat minder verdienen; die zullen u onmiddellijk geweldig bedanken, omdat ze door mij ontvangen worden alsof ze het ten zeerste verdienen.

Omdat onze vriend Amerbach[11.] mij zo buitengewoon goed gezind is, is het voor mij zelfs onmogelijk hem niet op mijn beurt genegen te zijn. Maar de nauwste band waarmee hij mij aan zich bond, bent uzelf, Erasmus, omdat hij het natuurlijk was die u ertoe verleidde mij genegen te zijn en die als Hermes[12.] optrad. Ik in elk geval ben niet in staat hem zo'n grote gunst terug te betalen.

7. *Adagia* 83. Dionysius II, tiran van Syracuse, werd na zijn verbanning schoolmeester in Corinthe.
8. In brief 2213 is sprake van een aanbeveling van Karel Sucket.
9. Alciati gebruikt een Griekse formulering (*Adagia* 3181).
10. *Adagia* 1520.
11. Bonifacius Amerbach studeerde van 1520 tot 1523 bij Alciati in Avignon.
12. In de hoedanigheid van bode van de goden; het contact tussen Erasmus en Alciati liep grotendeels via Amerbach.

Het ga u goed. Bourges, 1 maart 1530

Uw zeer toegewijde vriend Andrea Alciati

Aan de voortreffelijke theoloog, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn zeer geachte vriend, Freiburg im Breisgau. Andrea Alciati, vanuit Bourges

2277 *Aan Johann von Botzheim*
Freiburg, 3 maart [1530]

Een hartelijke groet. Was mijn voorspelling niet juist dat je me voor de mal zou houden?[1.] De bisschop van Augsburg[2.] kwam hierheen, maar zonder te laten blijken wie hij was; hij beweerde dat de enige reden van zijn komst een bezoek aan Erasmus was. Ik heb niemand meegemaakt die geleerder en vriendelijker was dan hij. Hij bood mij twee prachtige bekers aan met daarin tweehonderd florijnen. Er is een beker onderweg die de hertog van Gulik stuurde[3.] en nog een andere die Johann Rinck stuurde. Deze troost, afkomstig van zulke belangrijke mensen, stel ik tegenover de dwaasheid van die vuilspuiter.[4.]

Alle Engelse vriendschappen zijn ongeschonden. De kardinaal is uit zijn ambt ontzet, More is de hoogste rechter van Engeland.[5.] De Leuvense theologen binden in tegenover mij. Als ik de steen kon verdrijven, zou ik al het andere gemakkelijk te boven komen.

Het ga je goed. De dag na Aswoensdag. Freiburg, 1529[6.]

Je vriend Erasmus

Aan de zeer geleerde heer Johann von Botzheim, doctor in de beide rechten. Überlingen

1. Het is onduidelijk waarop dit betrekking heeft.
2. Christoph von Stadion.
3. Zie brief 2234 van Willem V van Kleef.
4. Waarschijnlijk Frans Titelmans, vgl. brieven 2205 en 2206 aan Botzheim.
5. More volgde Wolsey in oktober 1529 op als Lord Chancellor. In die hoedanigheid was hij de hoogste rechter van Engeland.
6. Zie de noot bij de datering van brief 2268.

2278 *Van Jan van Fevijn*
Brugge, 6 maart [1530]

Een hartelijke groet. Hoewel ik het op dit moment erg druk heb, vooral met het onthalen van vrienden, onder wie Laurinus,[1] heeft toch onze vriend Lieven,[2] die deze brief bezorgt, afgedwongen dat ik je in elk geval een groet stuur en je bericht hoe het met mij en de vrienden is. Daarom: als het goed met je gaat, is dat voor mij een reden tot blijdschap en bid ik dat het zo mag blijven. We hebben immers gezien hoeveel jouw latere jaren hebben opgeleverd voor de christenheid en ook voor jouzelf: je hebt zoveel pennenvruchten krachtig tegen de laster van je tegenstanders verdedigd, je hebt zo'n geduchte, woeste tegenstander als Luther een verpletterende nederlaag toegebracht, en nu is dan toch eindelijk de Augustinus[3] af. Moge de grote en almachtige Christus zorgen dat je die steen een keer kwijt raakt en je nog lange tijd voor ons behouden blijft.

Met ons hier gaat het naar omstandigheden goed; we zijn deze maanden door die ellendige zweetziekte getroffen, maar ik ben, God zij dank, hersteld. Ook Laurinus maakt het goed. Door zijn goedgunstigheid ben ik opgeklommen tot schoolhoofd van ons kapittel. Verder zijn de bejaarde heer Karel, Robert en mijn zeer geliefde zuster,[4] die allemaal, zoals je weet, zeer veel achting voor je hadden, uit ons midden weggenomen. Een of andere kwade genius heeft onze familie namelijk zo wreed behandeld, dat hij ons binnen luttele dagen er vier heeft ontnomen. Vandaar dat ik nu verhuisd ben van het lege Prinsenhof naar een woning niet ver van het huis van Laurinus, niet zo voornaam als dat paleis was, maar waar het prima studeren is en vrienden welkom zijn. Daarom, als je een keer zin hebt in vliegende vaart hierheen te komen (en je moet inderdaad in vliegende vaart weg uit dat onrustige Duitsland), zullen Laurinus en ik je graag ontvangen. Hij vervult nu, alleen en vrij in zijn doen en laten, de rol van pater familias, ik regel het huishouden, als je dat zo mag noemen. Toch zou ik graag welke vriend dan ook van dienst zijn, hoeveel te meer de vorst van de geletterden! Zorg jij voor een zo goed mogelijke gezondheid.

Brugge, 6 maart

Je zeer toegenegen vriend Jan van Fevijn, doctor in de beide rechten, hoofd van de kapittelschool en kanunnik van de Sint-Donaaskerk

Aan de uitnemende leraar in de theologie, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn bijzonder geachte leermeester, enz. Freiburg

1. Marcus Laurinus.
2. Lieven Algoet.
3. De uitgave van diens *Opera omnia*, voltooid in 1529.
4. Karel van Hedenbault woonde in het Prinsenhof in Brugge (zie hierna), gebouwd voor de hertogen van Bourgondië. Jan van Fevijn en diens zuster Eleonore, die getrouwd was met Robert Hellin, woonden bij hem in.

2279 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, maart 1530]

Een hartelijke groet. Kun je mij zo snel mogelijk het pamflet van Luther over de oorlog tegen de Turken sturen?[1.] Jan Łaski voert als excuus voor zijn stilzwijgen aan, dat hij niet zou willen dat ik in opspraak kom, want hij is betrokken bij het werk van zijn broer, die met de Turken strijdt tegen Ferdinand.[2.] Justus, secretaris van de koning,[3.] schrijft dat Łaski bisschop in Hongarije is geworden en al onderweg daarnaartoe is; het is Justus echter niet bekend waar hij resideert.[4.] Ik betreur het lot van de man. Ik schrijf je dit zodat Beatus het van jou kan horen.[5.] Ook al denk ik dat het beter is het bericht niet verder te verspreiden.

Het ga je goed. Rond middernacht

Doe namens mij de groeten aan Basilius,[6.] iemand van de betere soort,[7.] en aan je vrouw.[8.]

Je herkent de hand van je vriend

Aan de heer Bonifacius Amerbach. Bazel

2280 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, maart 1530]

Een groet. Ik stuur het pamflet van Luther over de oorlog tegen de Turken;[1.] ik kon door een gelukkig toeval een bode krijgen die in opdracht van mijn schoonvader[2.] op weg ging naar Neuenburg; niemand anders was beschik-

1. Luther publiceerde in 1529 twee pamfletten over dit onderwerp: *Vom kriege widder die Türcken* (Wittenberg, 16 april 1529) en *Eine Heerpredigt widder den Türcken* (Wittenberg, 1529).
2. Hieronim Łaski, een oudere broer van Jan, trad op als gezant van Johan Zápolya, voor wie hij in februari 1528 de steun van de Turken verwierf.
3. Justus Decius, secretaris van Sigismund I.
4. Łaski werd in 1529 bisschop van Veszprém.
5. Erasmus legt dit uit in brief 2281.
6. Basilius Amerbach.
7. Catullus, *Carmina* 68, 28.
8. Martha Fuchs.
1. Zie de voorgaande brief, waarop deze het antwoord is.
2. Leonhard Fuchs, burgemeester van Neuenburg am Rhein.

baar. Het zal je, met de stiptheid die mijn schoonvader eigen is, met de allereerste bode worden bezorgd.

De passage over het Concilie van Nicea die Valla in zijn apologieën noemt, is te vinden in de decreten van Gratianus, afdeling 15, hoofdstuk 'Canons van de oecumenische concilies'.[3] Ik geef deze verwijzing omdat ik de passage niet meteen kon aanwijzen toen je mij er onlangs naar vroeg.

Ik zou je bedanken voor de onlangs geboden gastvrijheid, als je niet allang met ontelbare gunsten en bewezen diensten had bereikt dat mij alleen nog rest wat Furnius een keer tegen Augustus zei: 'Dit is het enige onrecht dat u mij hebt aangedaan: u zorgde dat ik als een ondankbaar mens leefde en stierf'.[4] Maar ik bedank je niet minder dan wanneer ik in staat was iets terug te doen en de rekening te vereffenen. - Meer lukt niet omdat de bode me opjaagt. Het ga je goed.

Basilius en mijn vrouw[5] willen ten zeerste bij je aanbevolen zijn. Het zal door mij niet rondverteld worden waar Łaski mee bezig is. Ik weet niet wat ik weet. Het ga je goed.

2281 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, maart 1530]

Augustus groet Furnius[1]

Houd je nooit op met die retoriek? Jij zult dus als een ondankbare leven en sterven, jij, die mij met zoveel dienstbewijzen overlaadde, dat geen ezel zwaarder beladen zou kunnen zijn? Ik zou er heel wat voor willen betalen als ik zo'n gast voor een paar maanden zou kunnen krijgen, laat staan dat ik voor het onderdak dat ik je gaf ook maar iets van dank verwacht.

Het is fijn dat je de plaats hebt aangewezen. Ik wilde dat Beatus over Łaski zou weten, zodat hij zich niet verbaast dat hij niets schrijft of stuurt. Ik hoor dat jullie opnieuw worden uitgenodigd voor de avondmaalsviering van Oecolampadius: evangelische gastvrijheid!

3. *Decretum Gratiani* pars 1, distinctio 15, caput 1. Erasmus verwijst hiernaar in zijn *Apologia adversus rhapsodias Alberti Pii* in een discussie over de autoriteit van de apostolische geloofsbelijdenis (LB IX, 1170 A-B).
4. Seneca, *De beneficiis* 2, 25, 1.
5. Basilius Amerbach en Martha Fuchs.
1. Zie de voorgaande brief, waarop deze het antwoord is.

Kun je zorgen dat je dienaar het hierbij ingesloten papier zo snel mogelijk aan Hieronymus Froben overhandigt? Als jijzelf eerder doet wat ik van hem vraag, zul je me een groot plezier doen.

Het ga je goed, samen met hen die je het dierbaarst zijn.

Aan de zeer geachte heer Bonifacius Amerbach. Bazel

2282 *Aan Hendrik van Bourgondië*
Freiburg, maart 1530

In maart 1530 verscheen bij Froben in Bazel Erasmus' *De civilitate morum puerilium* (Over goede manieren voor kinderen). Hieronder volgen de gedeelten met een epistolair karakter, overeenkomstig de uitgave van Allen.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet Hendrik van Bourgondië, een zeer voorname en veelbelovende jongen, de zoon van Adolf, heer van Veere

Als die driewerf machtigste Paulus het niet erg vond alles voor allen te worden,[1] om zo allen tot voordeel te kunnen zijn, hoeveel minder mag ik het bezwaarlijk vinden af en toe weer kind te worden, omdat ik graag de jeugd wil helpen! Zo heb ik me een tijdje geleden aangepast aan de nog zeer jonge leeftijd van je broer Maximiliaan van Bourgondië, door de spraak van jongeren te vormen.[2] Op dezelfde manier voeg ik mezelf nu, alleraardigste Hendrik, naar jouw kinderjaren, nu ik kinderen ga leren hoe ze zich moeten gedragen. Niet dat jij zo'n behoefte aan richtlijnen op dit gebied hebt, want je bent meteen vanaf de wieg opgevoed tussen hovelingen en daarna kreeg je Jan van der Cruyce, die een meester is in het vormen van kinderen in hun prille jaren. Het is ook niet zo dat alle richtlijnen die ik ga geven op jou betrekking hebben; jij stamt immers uit een geslacht van heersers en bent voor de heerschappij geboren. Maar mijn bedoeling is dat alle jongens zich deze regels met des te meer plezier eigen maken, omdat ze opgedragen zijn aan een uiterst veelbelovende jongen van zeer aanzienlijke afkomst. Want de hele jeugd zal er flink door worden aangevuurd, als ze zien dat kinderen van belangrijke heren meteen van jongs af aan onderwijs krijgen en met dezelfde wedren bezig zijn als zij....

Mijn allerliefste Hendrik, ik wilde dat dit geschenk, zoveel als het waard

1. 1 Korintiërs 9:22
2. Aan hem droeg Erasmus *De recta pronuntiatione* op (zie brief 1949).

is, via jou bij het hele gezelschap van kinderen terechtkwam, zodat je met dit cadeau direct je kameraden voor je inneemt en hen tegelijk enthousiast maakt voor een goede opleiding en het aanleren van goed gedrag. Dat het Jezus in zijn goedheid mag behagen jouw voortreffelijke karakter te bewaren en steeds verder te ontwikkelen.

Freiburg im Breisgau, maart 1530

2283 *Aan Hector Boece*
Freiburg, 15 maart 1530

Deze brief werd samen met de *Consultatio de bello Turcis inferendo* gedrukt (zie brief 2285). Aan de brief is een lijst met Erasmus' werken toegevoegd. Brief 1341a aan Johann von Botzheim bevat een eerdere lijst (dl. 9, p. 290-293).

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeergeleerde heer Hector Boece van Dundee

Zeer geachte Boece, je brief uit Aberdeen met als datum 26 mei, in het jaar van ons heil 1528,[1] ontving ik in Freiburg, een stad in Breisgau die onder het gezag van koning Ferdinand valt, met een niet onbefaamde universiteit. Ik kreeg hem rond 13 februari, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus. Want ik wil niet dat je me het verwijt maakt dat ik te laat antwoord. Dat was de reden dat ik deze brief liever in de vorm van een gedrukte uitgave wilde versturen, in plaats van een door een secretaris gemaakte kopie. Ik denk namelijk dat hij nu sneller bij je aan zal komen. Zie hier dan een kort antwoord op die van jou.

Wat heb ik genoten van het contact met jou, zeer geleerde Hector, toen we 32 jaar geleden tegelijk in Parijs op de renbaan van de studie liepen,[2] zij het dat jij overeenkomstig je bijzonder gelukkige aanleg een flink aantal passen vooruitliep. Daarom deed het me plezier dat me dit genoegen na zoveel tijd opnieuw werd vergund dankzij jouw brief. Maar over de lof die je mij in je vriendelijkheid rijkelijk en, zoals ze zeggen, met volle hand[3] toebedeelt, wil ik alleen opmerken dat je even welsprekend als minzaam over Erasmus,

1. Brief 1996.
2. In werkelijkheid 34 jaar, maar misschien herhaalde Erasmus het getal dat Boece in zijn brief gaf.
3. *Adagia* 1016.

ik zal niet zeggen: leugens verkondigt (want dat strookt absoluut niet met je karakter), maar wel dingen zegt die ver van de waarheid verwijderd zijn. Ik wijs intussen je lofredes op mij niet af, omdat ik vurig wens dat zij die zich willen toeleggen op de wetenschap en de ware vroomheid, enig nut aan mijn pennenvruchten ontlenen. Ik zal op jouw verzoek een lijst daarvan aan deze brief toevoegen.

Ook deed het mij veel deugd te merken dat het koninkrijk Schotland dagelijks meer en meer verfraaid wordt met allerlei sieraden, waaronder de belangstelling voor de algemeen vormende wetenschappen. Ik heb altijd bewondering voor koning Jacobus[4.] gehad, omdat hij zijn gebied niet zozeer wilde uitbreiden als wel tot aanzien wilde brengen;[5.] hij kon tot de gelukkigste monarchen gerekend worden, als zijn lot in overeenstemming met zijn schitterende kwaliteiten was geweest. Ik twijfel er ook niet aan dat zijn zoon[6.] niet alleen de vader is opgevolgd, maar ook in de voetsporen van de vader treedt. Toen ik de zoon van koning Jacobus, Alexander, bisschop van St. Andrews, les gaf in Siena,[7.] was zijn broer[8.] bij hem, amper tien jaar oud, een jongen met een ongelofelijke aanleg, van wie men toen al hooggespannen verwachtingen had. Ik zou graag willen weten wat er met hem gebeurd is, of hij het lot van zijn vader en broer deelde of dat hij nog in leven is.

Ik ben zeer dankbaar voor de sympathie en belangstelling die die geenszins onbeduidende universiteit daar voor mij toont; kon er maar door mijn toedoen iets aan haar succes en eerbewijzen worden toegevoegd! In elk geval bid ik - het enige wat ik kan - dat de Heer haar, door jou en mannen zoals jij, met alle soorten wetenschap en de gaven van ware vroomheid zegent en verrijkt.

Te Freiburg, in het gebouw van de beroemde universiteit aldaar, 15 maart, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus

4. Jacobus IV, samen met zijn zoon Alexander Stewart (zie hierna) omgekomen bij de slag bij Flodden in 1513.
5. Dit is het thema van *Adagia* 1401, waarin Jacobus IV en Alexander Stewart herdacht worden.
6. Jacobus V.
7. In 1509.
8. James Stewart, graaf van Moray.

Lijst van alle pennenvruchten van Erasmus van Rotterdam[9.]

Reeks boeken die bedoeld zijn voor het taalonderwijs

De copia libri duo (Over de rijkdom aan uitdrukkingsmiddelen, in twee boeken)
Ratio conscribendi epistolas (Theorie van het schrijven van brieven)
Ratio studiorum (De methode van studeren), opgedragen aan Pierre Vitré
De pueris statim ac liberaliter instituendis (Over de noodzaak bij kinderen meteen te beginnen met beschavend onderwijs), uit 1529
De recte pronunciando (Over de juiste uitspraak)
Ciceronianus (De ciceroniaan)
De civilibus puerorum moribus (Over goede manieren voor kinderen)
Twee boeken van Theodorus' *Grammatica* in vertaling[10.]
Syntaxis[11.]
Alle vertalingen van Lucianus, waarvan de titels luiden:

Saturnalia; *Epistolae Saturnales*; *Chronosolon*, d.i. *Leges Saturnalicae*
De luctu
Icaromenippus
Toxaris
Pseudomantis
Somnium sive gallus
Timon
Abdicatus
Tyrannicida
De mercede conductis in aulis potentum
Verschillende dialogen, tussen Cnemon en Damippus; Zenophantes en Callidemides; Menippus en Tantalus; Menippus en Mercurius; Menippus, Amphilochus en Trophonius; Charon en Menippus; Crates en Diogenes; Nireus en Thersites; Diogenes en Mausolus; Simylus en Polystratus; Venus en Cupido; Mars en Mercurius; Mercurius en Maia;

9. Deze indeling is gebruikt voor de uitgave van Erasmus' verzamelde werken die in 1538-1540 in Bazel verscheen, en ook voor latere uitgaven (Leiden, 1703-1706; Amsterdam, 1969-). Reeks 9 (edities van kerkvaders) is niet in de uitgaven van de verzamelde werken opgenomen. Reeks 6 werd evenwel gesplitst, zoals in brief 1341a, waardoor de reeksen 7 en 8 opschoven en het uiteindelijke aantal wederom negen was.
10. De volledige grammatica van Theodorus Gaza bestond uit vier boeken.
11. D.i. een werkje over de Latijnse syntaxis, gepubliceerd onder de titel *De octo orationis partium constructione.*

Venus en Cupido; Doris en Galatea; Diogenes en Alexander; Menippus en Chiron; Menippus en Cerberus
Hercules Gallicus
Eunuchus
De sacrificiis
Lapithae
De astrologia

Ik wil liever niet dat de voorwoorden, die duidelijk maken wat aan wie is opgedragen, worden weggelaten.[12.]
Een korte voordracht vertaald uit het Grieks van Libanius, met een paar thema's, in vertaling
Voordracht tegen een tirannendoder, als reactie op die van Lucianus[13.]
Laus medicinae (Lof van de geneeskunst)
Encomium matrimonii (Lof van het huwelijk), uit 1529
Similia (Vergelijkingen), in één boek[14.]
Colloquia (Gesprekken), in één boek, maar geregeld vermeerderd; de laatste editie is van 1529
Vertalingen van Euripides' *Hecuba* en *Iphigenia*
Diverse soorten gedichten, behalve die op vroomheid gericht zijn, want die bewaar ik voor de afdeling waar ze thuishoren
Een commentaar op de *Nux* van Ovidius
Inleidende teksten van Galenus in vertaling, aan de arts Antonin

Tweede reeks

De *Adagia*, vele malen herzien en vermeerderd, voor het laatst in 1528

Derde reeks

Een deel met brieven, met meer dan een derde vermeerderd in 1529

12. Een lijst van correspondenten aan wie Erasmus werken heeft opgedragen, is te vinden in deel 12 van Allen's uitgave, p. 78-80.
13. D.i. een reactie op de *Tyrannicida* (Tirannendoder) van Lucianus. Zie brief 191.
14. D.i. *Parabolae sive similia.*

Vierde reeks, die de werken over goed gedrag omvat

Vertalingen van Plutarchus:

De discrimine adulatoris et amici (Over het verschil tussen een vleier en een vriend), aan de koning van Engeland
Quomodo possit utilitas capi ex inimico (Hoe je voordeel kunt halen uit een vijand)
De tuenda bona valetudine (Over het behoud van een goede gezondheid)
Principi maxime philosophandum (Vooral een vorst moet aan filosofie doen)
An graviores sint animi morbi quam corporis (Of geestelijke kwalen erger zijn dan lichamelijke)
De cupiditate divitiarum (Over verlangen naar rijkdom)
Num recte dictum sit ab Epicuro 'lathe biôsas' (Of Epicurus' uitspraak 'leef in het verborgene' juist is)
De inutili verecundia (Over zinloze schroom)

Moriae encomium (Lof der zotheid)
Panegyricus (Feestrede) om Filips, de vader van Karel, de huidige keizer, geluk te wensen bij zijn terugkeer uit Spanje
Institutio principis christiani (De opleiding van een christelijke vorst), aan keizer Karel
Isocrates' *De regno* (Over de heerschappij), aan dezelfde[15.]
Consolatio de morte filii (Troostrede bij de dood van een zoon)[16.]
Querimonia pacis (De klacht van de vrede)
Carmen de senectute, ad Copum medicum (Gedicht over de ouderdom, aan de arts Cop)
Lingua (De tong)
Cato, samen met andere dingen[17.]
Cicero's *Officia*, de niet zonder succes herziene uitgave uit 1528
De werken van de orator Seneca, de met ongelofelijk veel zorg herziene uitgave uit 1528
Vertaling van Xenophons *Tiran*, uit 1530[18.]

15. D.i. een vertaling van Isocrates 2 (*Ad Nicoclem*), gedrukt achter de *Institutio principis christiani.*
16. D.i. de *Declamatio de morte.*
17. Zie brieven 298, 676, 1725. Evenals de hierna genoemde edities van Cicero en Seneca niet opgenomen in de uitgaven van Erasmus' *Opera omnia.*
18. D.i. Xenophons *Hiëro* (zie brief 2273).

Vijfde reeks, met werken die betrekking hebben op de vroomheid

Enchiridion militis christiani (Handboekje van de christensoldaat)
De contemptu mundi (Over verachting van de wereld)
Methodus verae theologiae (De methode van de ware theologie)
Paraclesis (Oproep)
Exomologesis (De biecht), vermeerderde uitgave uit 1529
Commentaren op de eerste en tweede psalm
De matrimonio christiano (Over het christelijke huwelijk), aan Catharina, de illustere koningin van Engeland
Vidua christiana (De christelijke weduwe), aan Maria, de voormalige koningin van Hongarije, de zuster van keizer Karel
Parafrase op de derde psalm
Preek over de vierde psalm
Preek over de vijfentachtigste psalm
Preek over de tweeëntwintigste psalm
Parafrase op het Gebed des Heren
Commentaren op twee hymnen van Prudentius
Contio de puero Iesu (Preek over het kind Jezus)
Boekje in de trant van een preek over de barmhartigheid van de Heer, aan Christoph, de voormalige bisschop van Bazel
Comparatio virginis et martyris (Vergelijking van maagd en martelaar), aan de nonnen van het Makkabeeënklooster in Keulen
Expostulatio Iesu (Verwijt van Jezus), in dichtvorm
Casa natalitia (De stal van de geboorte), in dichtvorm
Michaelis archangeli encomium (Loflied op de aartsengel Michaël), in dichtvorm
Virginis matris paean (Lofzang op de Moedermaagd)
Ad eandem obsecratio (Smeekbede, aan dezelfde)
Precatio ad Iesum servatorem (Gebed tot Jezus, onze Heiland)
Liturgia virginis Lauretanae cum concione (Liturgie voor de Maagd van Loreto, met een preek)
Consolatio (Vertroosting), aan de clarissen in Engeland
De bello Turcico (Over de oorlog tegen de Turken), uit 1530

Zesde reeks[19.]

Het Nieuwe Testament met aantekeningen, vierde herziene en vermeerderde uitgave uit 1527

19. In de uitgaven van Erasmus' *Opera omnia* vormen beide werken elk een afzonderlijk deel (6 en 7).

Parafrase op het Nieuwe Testament, uit 1524[20.]

Zevende reeks[21.]

Van Chrysostomus vertaalden we:

Vijf preken tegen de Joden
Vier preken over Lazarus en de rijke man
Vijf preken over het visioen van Jesaja
Eén preek over de martelaar Philogonius
Twee preken over de Brief aan de Filippenzen
Twee preken over het bidden tot God
Vier preken over Handelingen van de apostelen
Commentaar op de volledige Brief aan de Galaten
Tien preken over de Tweede brief aan de Korintiërs

Van Athanasius vertaalde ik:

Twee brieven over de Heilige Geest
Brief tegen Eusebius over het concilie van Nicea
Verweerschrift tegen degenen die hekelden dat hij was gevlucht toen hij vervolgd werd
Eén preek over het lijden van de Heer
Over wat geschreven is, 'Als jullie naar het dorp gaan dat tegenover jullie ligt' enz.[22.]
Over het onderricht van maagden[23.]
Over de zonde tegen de Heilige Geest[24.]
Het aan hem toegeschreven boek over de Heilige Geest

Van Origenes vertaalden we het fragment over Matteüs
Van Basilius het begin van Jesaja

Achtste reeks, die de verweerschriften bevat[25.]

Aan Jacques Lefèvre d'Étaples, over Elohim
Aan Edward Lee, twee boeken

20. Een tweedelige uitgave van de Parafrasen verscheen bij Froben in 1523-1524.
21. Reeks 8 in de uitgaven van Erasmus' *Opera omnia.*
22. Vgl. Matteüs 21:2.
23. D.i. een vertaling van (Pseudo-?)Athanasius, *De virginitate sive de ascesi.*
24. Vgl. Matteüs 12:32.
25. Reeks 9 in de uitgaven van Erasmus' *Opera omnia.*

Aan Jacobus Latomus, over de talen, één boek
Tegen Nicolaus Egmondanus, over de plaats bij Paulus, 'Wij zullen allen herrijzen' enz.[26.]
Tegen het boegeroep van bepaalde lieden omdat ik vertaald had 'In principio erat sermo',[27.] één boek
Aan Jan Briart van Ath, de voormalige kanselier van de Leuvense universiteit, ter verdediging van *Encomium matrimonii*, één boek
In reactie op de kritische opmerkingen van Zúñiga bij het Nieuwe Testament
Tegen het pamflet *Blasphemiae* (Godslasteringen) van dezelfde
Appendix tegen de *Prodromos* (Verkenner) van dezelfde
Aan de theoloog Sancho Carranza, over drie door hem bekritiseerde plaatsen
Over het wel of niet eten van bepaald voedsel,[28.] aan Christoph, bisschop van Bazel
De brief aan de theoloog Maarten van Dorp die steeds aan de *Moria* (Zotheid) werd toegevoegd[29.]
Spongia (De spons) tegen Ulrich von Hutten
Eén boek van de *Antibarbari* (Antibarbaren), want het tweede en derde is door de trouweloosheid van enkele lieden verloren gegaan
Eén boek tegen de kartuizer Pierre Cousturier
De libero arbitrio diatribe sive collatio (Diatribe of gedachtewisseling over de vrije wil), één boek
Twee boeken *Hyperaspistes* (Schilddrager) tegen *Servum arbitrium* (De onvrije wil) van Maarten Luther
Elenchus (Weerlegging), *Divinationes* (Vermoedens) en *Supputationes* (Berekeningen), tegen de Parijse theoloog Noël Béda
In reactie op de brief van Alberto Pio, prins van Carpi, één boek
Tegen de laster van de Spaanse monniken, uit 1529
Aan een zekere franciscaan die een aantal plaatsen uit mijn *Annotationes* bij Romeinen had bekritiseerd, één boek[30.]
Contra pseudevangelicos (Tegen hen die zich voor evangelischen uitgeven), één brief, uit 1530

26. 1 Korintiërs 15:51 (Vulgaat).
27. Johannes 1:1.
28. D.i. *De esu carnium* (Over het eten van vlees)
29. D.i. brief 337.
30. Zie inleiding bij brief 2206.

Negende reeks[31.]

Nieuwe uitgave met scholia van de complete Hieronymus, uit 1526
Cyprianus, meerdere keren herzien, met als toevoeging in de laatste uitgave uit 1529 *Liber de duplici martyrio* (Boek over het tweevoudige martelaarschap), dat nog niet eerder gedrukt was
Uitgave van Hilarius die ongelofelijk veel moeite heeft gekost, uit 1523
Nieuwe uitgave van Irenaeus op basis van zeer oude handschriften, uit 1528
Uitgave van Ambrosius, deels van mijn hand, uit 1527
Van hem publiceerde ik twee nieuwe boekjes, *Apologia David* en *Interpellatio David*, 1529
Lactantius, *De opificio Dei*, uitgave met scholia
Met onvoorstelbaar veel inspanning tot stand gekomen uitgave van alle werken van de heilige Augustinus, uit 1529
Uitgave van Alger[32.] over de eucharistie

2284 *Aan Balthasar Merklin*
Freiburg, 15 maart 1530

Deze brief is als opdracht afgedrukt in Erasmus' uitgave van een werk van de middeleeuwse theoloog Alger van Luik over de eucharistie (*De veritate corporis et sanguinis Dominici in eucharistia*), in 1530 verschenen bij Johann Faber Emmeus in Freiburg.

Erasmus van Rotterdam groet de eerwaarde vader in Christus, heer Balthasar, bisschop van Hildesheim, zijn zeer geachte beschermheer

Ik weet dat het niet erg beleefd is, zeer illustere prelaat, iemand die omgeven is door zo'n zee aan werk lastig te vallen. Maar omdat u, als vroom man, met zoveel vuur de zaak van de kerk bepleit, zult u het vast niet vervelend vinden lastiggevallen te worden met een zaak die bij uitstek de eensgezindheid en de waardigheid van de kerk betreft. Zij kent immers niets hogers dan dat ze door de gemeenschap met het lichaam en bloed van de Heer ook naar natuur en substantie één wordt met Christus en in zekere zin in God wordt veranderd. De meest effectieve manier waarop zij volmaakte en onlosmakelijke

31. Niet opgenomen in de uitgaven van Erasmus' *Opera omnia.*
32. Zie hierna, brief 2284.

eensgezindheid kan bereiken, is het eten van hetzelfde lichaam en het drinken van hetzelfde bloed, zodat zij door dezelfde geest tot één lichaam wordt en als levende kerk wordt samengevoegd met de levende Christus die het hoofd is.[1.] En toch zien we dat door een list van Satan iets wat opgedragen was om allen te verzoenen, zoveel onenigheid heeft veroorzaakt, vroeger en nu onlangs weer opnieuw. Sommigen ontkennen immers dat er iets in de eucharistie aanwezig is behalve symbolen van het lichaam en het bloed van de Heer, anderen erkennen dat Christus daar werkelijk tegenwoordig is, maar onder de substantie van brood en wijn. Er waren ook mensen die zeiden dat door de woorden van de consecratie de substantie van brood en wijn verdween en het lichaam en het bloed van de Heer ervoor in de plaats kwamen. Nog weer anderen veronderstelden dat Christus tot brood en wijn was geworden, alsof het niet genoeg was dat hij eenmaal tot vlees was geworden. Er bestonden ook stercoranisten,[2.] hun naam waardig;[3.] Griekenland bracht ons fermentariërs.[4.] Er volgde een twist over het nuttigen in beide gedaanten. Daarover verschilde de mening van de pausen; naar het oordeel van Gelasius moesten degenen die wilden dat de communie slechts in één gedaante werd ontvangen, van beide afgehouden worden.[5.] Er bestonden mensen die volhielden dat een goddeloze priester niets tot stand brengt en dat goddelozen niet het waarachtige lichaam ontvangen.

Toch heeft de dwaling van al deze mensen ertoe bijgedragen dat de kerk zich steeds verder ontwikkelde en steeds onwankelbaarder werd waar het ging om het onderzoek naar zo'n groot mysterie. Zij is niemand meer verschuldigd dan Berengarius, of nee, niet Berengarius, maar de wijsheid van Christus, die de boosaardigheid van mensen een wending geeft die zijn bruid ten goede komt. Hoeveel pennen, van wat voor mensen, werden door de grove dwaling van Berengarius in beweging gebracht!

Onlangs verscheen een werk van Guitmondo, een benedictijnse monnik, die bisschop van Aversa werd.[6.] Nu komt hier Alger, hoofd van de domschool,

1. Vgl. bijv. Kolossenzen 1:18.
2. Stercoranisten waren van mening dat de eucharistische gedaanten in het lichaam van degene die ze ontving verteerd werden.
3. De benaming is afgeleid van het Latijnse woord *stercus* (drek).
4. In de Griekse kerk gebruikte men gerezen brood bij de eucharistie (*fermentum* = gist, zuurdesem).
5. *Decretum Gratiani* 3, 2, 12.
6. Guitmondo (11e eeuw) was evenals Alger een tegenstander van Berengarius. Zijn werk *De corporis et sanguinis Jesu Christi veritate in eucharistia* verscheen in hetzelfde jaar bij dezelfde drukker als dat van Alger. De uitgave was verzorgd door Augustinus Marius.

die later monnik van dezelfde orde werd. Guitmondo is scherper en vuriger en heeft meer retorische bezieling, de ander is rustiger en vromer. Beiden zijn behoorlijk onderlegd in de dialektiek en de overige filosofie, zij het zonder vertoon. Beiden hebben zich ijverig toegelegd op de studie van de canonieke geschriften en de vroege kerkleraren, Cyprianus, Hilarius, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, Basilius, Chrysostomus, in wier werken nog het duidelijkst de apostolische geest te proeven is. Beiden beschikken over zoveel welsprekendheid als men redelijkerwijs van een theoloog mag eisen. In elk geval ontbreekt het hun nergens aan een scherpzinnige stijl en spitse conclusies. Ze voeren degelijke argumenten aan; ze vullen niet, zoals sommigen tegenwoordig doen, een groot deel van het boekwerk met geruzie en scheldpartijen en ze benaderen het onderwerp niet met sofistisch geredeneer. Toch is het duidelijk dat deze grote mannen hun belangrijkste werken vóór de tijd van Bonaventura, Thomas, Scotus, Albertus Magnus en zelfs Petrus Lombardus schreven. Sommige latere auteurs hebben een drogere stijl naarmate ze meer Aristotelische filosofie rondstrooien, omdat ze namelijk hun held Aristoteles navolgen. Aristoteles deed niet aan emoties en stilistische versieringen, maar zo dat hij de hoogste graad van elegantie bereikte; dat was voor hen niet haalbaar. Maar ik vind het op de een of andere manier wel kloppen dat het ontvouwen van de mysteriën met een wat imposante stijl gepaard gaat en dat het gevoel daarbij niet ontbreekt. Dan pas krijg je dat de lezer niet alleen begrijpt wat een geleerd iemand uiteenzet, maar ook liefheeft wat verteld wordt door iemand die liefheeft.

Uit het evangelie hebben we: ‘Dit is mijn lichaam dat voor jullie gegeven wordt’;[7.] uit Paulus hebben we: ‘Wat ik heb ontvangen en aan u heb doorgegeven, gaat terug op de Heer zelf’ enz., en: ‘Iemand die op onwaardige wijze eet en drinkt, maakt zich schuldig tegenover het lichaam en het bloed van de Heer’.[8.] Dit is voor ons een onwrikbaar fundament. Het lijkt alsof sommige vroege kerkleraren af en toe vrij duistere, en soms ook uiteenlopende, om niet te zeggen: tegenstrijdige dingen over dit sacrament zeggen. Duisterheid is toe te schrijven aan de onuitspreekbare diepte van dit mysterie of aan de behoedzaamheid van deze mensen, die geregeld voor een bonte menigte van joden, heidenen en christenen spraken en niet iets heiligs aan de honden wilden geven.[9.] Dat ze uiteenlopende dingen zeggen, komt doordat nu eens de sacramentele gedaanten symbolen worden genoemd, dan weer de daadwerkelijke ontvangst ervan een symbool wordt genoemd; ten slotte wordt soms het lichaam als symbool van zichzelf of van iets anders betiteld. Aange-

7. Lucas 22:19.
8. 1 Korintiërs 11:23 en 27.
9. Matteüs 7:6.

zien achter deze tekens het lichaam van de Heer schuilgaat, wordt bovendien wat van toepassing is op de gedaanten, door middel van synecdoche toegekend aan het lichaam, zoals gebroken worden en fijngemaakt worden. Verder is het zo dat het lichaam dat daar wordt geconsacreerd, naar substantie weliswaar gelijk is aan het lichaam dat aan het kruis hing, maar niet gelijk naar hoedanigheid, omdat het namelijk al verheerlijkt en geestelijk is. Daarom kunnen onoplettende lezers denken dat de oude schrijvers zichzelf tegenspreken, als ze soms zeggen dat het hetzelfde en niet hetzelfde lichaam is, hoewel er feitelijk geen tegenstrijdigheden zijn. Ten slotte wordt het lichaam van Christus de ene keer natuurlijk genoemd, voor zover hij het kreeg van de Maagd, soms mystiek, voor zover het de kerk is. Dat kan ertoe leiden dat een lezer die niet wakker is het idee krijgt dat ze tegenstrijdige dingen zeggen.

We hebben dus het duidelijke getuigenis van Christus en Paulus. Bovendien is door deze grote mannen[10.] zeer duidelijk uitgelegd dat de oude schrijvers, aan wie de kerk niet zonder reden zoveel gezag toekende, eensgezind van mening waren dat in de eucharistie de ware substantie van het lichaam en het bloed van de Heer aanwezig is. Bij dit alles komt nog het onveranderlijke gezag van de concilies en een zo grote overeenstemming binnen de christenheid. Laten ook wij daarom eensgezind zijn als het gaat om dit zo hemelse mysterie en hier, zonder het te doorgronden, eten van het brood en [drinken uit] de beker van de Heer, totdat we op een andere manier eten en drinken in het koninkrijk van God. Het is te hopen dat degenen die de dwaling van Berengarius overnamen, ook zijn berouw zullen overnemen,[11.] en dat ook hun dwaling voor de kerk gelukkig zal aflopen!

Er bestaan rond dit sacrament talloze vraagstukken: hoe de transsubstantiatie plaatsvindt; hoe de accidenten blijven bestaan los van de substantie; hoe ze kleur, reuk, smaak en zelfs het vermogen om te verzadigen, dronken te maken en te voeden vasthouden, eigenschappen die brood en wijn vóór de consecratie hadden; op welk moment het lichaam en het bloed van de Heer beginnen te bestaan; wanneer de substantie van het lichaam en het bloed ophoudt te bestaan en of er op de verdwenen gedaanten een andere substantie volgt; hoe hetzelfde lichaam op ontelbare plaatsen kan zijn; hoe een heus menselijk lichaam in zo'n klein stukje brood aanwezig is; en nog vele andere, die vooral geschikt zijn als onderwerp van een rustige discussie onder deskundigen.

Voor het volk is het voldoende te geloven dat na de consecratie het wer-

10. Guitmondo en Alger.
11. Berengarius werd verschillende keren gedwongen zijn opvattingen te herroepen.

kelijke lichaam en bloed van de Heer op die plaats aanwezig zijn. Die kunnen niet verdeeld of beschadigd worden en zijn aan geen enkele vorm van smaad blootgesteld, wat er ook met de gedaanten gebeurt. Want als het lichaam van de Heer bevuild zou worden als het in het slijk of in de beerput wordt geworpen of in de ingewanden van de mens terechtkomt, zou het nergens vuiler van worden dan wanneer het genuttigd wordt door een mens die zich bezoedelde met misdaden. Het hoort bij de christelijke godsdienst de sacramentele gedaanten met alle mogelijke eerbied te behandelen. Maar zoals God, die volgens zijn natuur niet minder aanwezig is in een riool dan in de hemel, niet beschadigd of bezoedeld kan worden, zo kan dat ook niet met het verheerlijkte lichaam van de Heer. Kort gezegd, laat tegenover alle twijfels die mensen kunnen bedenken allereerst de gedachte aan Gods onmetelijke macht bij ons opkomen, voor wie niets onmogelijk is, voor wie niets moeilijk is; vervolgens hoe onvoorstelbaar de gaven van het verheerlijkte lichaam zijn, vooral van dat van de Heer Jezus.

Rest ons dus op waardige wijze datgene te vieren wat voldoende vaststaat en duidelijk te maken dat we inderdaad geloven wat we geloven. Wie zou immers op passende wijze in woorden kunnen vatten hoeveel zuiverheid, hoeveel eerbied en huivering dit driewerf, vierwerf te aanbidden mysterie vraagt? Wie zou evenwel geloven dat diegenen van harte geloven, die tijdens de voltrekking van dit mysterie al keuvelend in de kerk rondwandelen of, wat ergens een soort traditie is geworden, op het plein voor de deur van de kerk staan en de tijd doden met zinloos gebabbel? Dat was ooit de plek van boetelingen en catechumenen! Amper heeft het tonen van de mysteriën plaatsgevonden, of sommige lieden haasten zich naar de kroeg en laten de kerk leeg achter. Wat is dat voor gedrag? Tijdens de opvoering van een klucht blijf je totdat je ‘Tot ziens, nu graag applaus’ hoort; en je kunt niet op het einde van een zo hemels mysterie wachten? Rond die tafel staan de geesten van engelen, een en al aanbidding, hij is op dat moment tegenwoordig naar wie de hele hemelse legerschare met vreugde kijkt; en jij, alsof een toneelstuk wordt opgevoerd, verveelt je en gaapt, kletst wat of bent aan het drinken?

Verder merk ik dat een bepaald gebruik algemeen ingang heeft gevonden, dat misschien niet goddeloos genoemd mag worden, omdat het kennelijk uit een vrome, zij het menselijke behoefte voortkwam, maar waarvan de invoering niettemin tegen de vroegere gewoonte van de kerk ingaat en weinig gepast is. Tijdens de voltrekking van het mysterie van de consecratie, zingt het koor een lied voor de Moedermaagd, met een uitvoerig gebed. Past het in aanwezigheid van de Zoon de Moeder aan te roepen? Maar als we het aloude gebruik van de kerk zouden willen handhaven, bedenk dat er op dat

moment in de hele kerk geen woord te horen was en dat het volk geknield in stilte God de Vader dankte, omdat hij zijn Zoon overgeleverd heeft aan de dood om de mensheid te redden. Daartoe roept de priester namelijk op, wanneer hij tegen het volk zegt: ‘Verhef uw hart! Laten we onze Heer God dankzeggen’. Want niets past beter bij de onuitspreekbare mysteriën dan stilte; de verbluffende liefde van de Heer Jezus voor ons kan op geen passender manier geprezen worden dan met die uiterst welsprekende stilte, wanneer het geroezemoes van menselijke stemmen verstomd is en de geest zich verheft en tot God alleen spreekt, terwijl het lichaam zich ootmoedig neerbuigt.

De levenswijze van de priester draagt er niet weinig toe bij dat het volk dit mysterie eerbiedigt zoals het betaamt. Ooit, toen de kerk op haar hoogtepunt was, kende zij geen heilige handeling behalve één enkele, die alleen door de bisschop voltrokken werd. Dat er een hele groep priesters kwam, was eerst een kwestie van godsdienstigheid, maar al gauw ook een kwestie van winstbejag. Uiteindelijk kwam het zover dat mensen in groten getale leerden de mis op te dragen, met dezelfde bedoeling waarmee het gewone volk een ambacht leert: iemand wordt schoenlapper, een ander metselaar, weer een ander kleermaker. Voor hen is de mis niets anders dan een middel om in hun levensonderhoud te voorzien. Het is redelijk dat wie het altaar dient, van het altaar leeft,[12.] maar elke vorm van handeldrijven dient ver uit de buurt van dit mysterie te blijven. Ook behoren de uitvoerders van deze ontzagwekkende taak niet alleen met hun gebaren, gewaden of woorden, maar ook met hun hele levensstijl aan de waardigheid van hun ambt te beantwoorden. Bij deze mensen past enorm veel soberheid, kuisheid, zuiverheid, verachting van alledaagse genoegens en liefde voor de gewijde literatuur.

Hoe ongepast is het dat een priester, kort na zo'n groot mysterie, de rest van de dag met drinkpartijen, onstichtelijk gepraat, speelkaarten of dobbelsteen, jachtpartijen of doelloze wandelingen doorbrengt, en weinig of niets van zijn tijd aan het lezen van de heilige boeken of het overdenken van hemelse zaken besteedt! Priesters moeten de verhevenheid van hun beroep erkennen. Wanneer ze bij het altaar staan, hebben ze engelen als helpers; bij het verlaten van die plaats hebben sommigen er geen moeite mee kameraadschappelijk om te gaan met mensen van het laagste allooi, om me niet grover uit te drukken. Ze aanvaarden een functie die de rang van engelen te boven gaat; laat hun gedrag ketters alsjeblieft geen aanleiding geven tot goddeloze ideeën over zo'n onuitspreekbaar mysterie. Laten ze daarentegen hun ambt eer aandoen, zodat de Heer hun op zijn beurt eer bewijst, zowel bij de mensen als bij zijn Vader in de hemel.

12. Vgl. 1 Korintiërs 9:13.

Maar waarom doe ik hier het woord? De aansporingen van Alger en Guitmondo zullen meer effect hebben. Ik moet zeggen dat ik hen met veel profijt heb bestudeerd. Weliswaar had ik hiervóór nooit twijfels over de werkelijkheid van het lichaam van de Heer, maar toch ben ik op een of andere manier door het lezen van deze schrijvers niet weinig in mijn mening gesterkt en is mijn eerbied er sterk door toegenomen. Ik zag graag dat mijn werk, wat het ook voorstelt, aan u werd opgedragen, zeer geachte prelaat, zodat er iets zou zijn wat ervan getuigt dat uw beschermeling Erasmus zijn voortreffelijke beschermheer niet vergeet en wat omgekeerd mij bij u in herinnering brengt. Moge de Heer uw allerheiligste inspanningen zegenen, tot zijn glorie en ter bevordering van de christelijke vroomheid. Freiburg im Breisgau, 15 maart, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus.

2285 *Aan Johann Rinck*
Freiburg, 17 maart 1530

In 1530 verscheen bij Froben in Bazel Erasmus' *Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo et obiter narratus psalmus 28* (Zeer nuttige beschouwing over de kwestie of we een oorlog tegen de Turken moeten beginnen en tegelijk een verklaring van psalm 28). Hieronder volgen de gedeelten met een epistolair karakter, overeenkomstig de uitgave van Allen.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte heer Johann Rinck, vermaard om zijn juridische kennis

Ik heb de indruk, zeer geachte heer, dat mijn antwoord uw brief nooit zal kunnen evenaren op het punt van geleerdheid, elegantie en vriendelijkheid. Daarom besloot ik, in dezelfde mate waarin ik op de andere punten uw mindere ben, uw meerdere te zijn wat de overvloed, of liever: overdaad aan woorden betreft.

We zien allemaal wat voor weefsel de monarchen op het getouw zetten.[1] Een zeer grote groep maakt zich druk over het innen van de levensader van de oorlog[2] en een behoorlijk aantal over bevelhebbers en materieel, maar ik zie nauwelijks iemand die nadenkt een andere manier van leven, wat het belangrijkste van de hele zaak is en op alle mensen in gelijke mate betrekking

1. *Adagia* 1568.
2. Namelijk geld, zie Cicero, *Philippicae* 5, 5.

heeft. Ik kan me er niet genoeg over verbazen dat zich zoveel domheid meester heeft gemaakt van het denken van christenen.

We worden van Godswege door talloze plagen gewaarschuwd; zelfs de Egyptenaren werden door minder plagen getroffen[3.] en die waarover in de Openbaring van Johannes wordt verteld, zijn milder.[4.] Toch worden we, omdat we nog erger dan Frygiërs zijn,[5.] geen haar beter door de strengheid van de Heer, die ons al die keren oproept ons leven te beteren. Integendeel, zoals onverbeterlijke slaven voelen we de zweepslagen niet meer en misbruiken we de goddelijke goedertierenheid om te volharden in onze zonden. Bij alle barmhartigheid die hij toont door ons met tijdelijke rampspoed aan te sporen tot aanpassing van onze levenswijze, worden we alleen maar weerbarstiger. Aan oorlogen, berovingen, binnenlandse beroering, partijvorming, plunderingen, epidemieën, armoede en honger zijn we zo gewend geraakt, dat ze niet meer als rampspoed worden gezien.

God deed wat goede artsen doen: hij gaf nieuwe medicijnen. Hij zond een onbekende en ongeneeslijke soort melaatsheid, die het volk om een duistere reden de Franse schurft noemt,[6.] hoewel ze onder alle nationaliteiten voorkomt; hij trof de mensheid met een werkelijk vreselijke zweer. Zo'n afschuwelijke kwaal leerde ons geen kuisheid of soberheid, nee, we maken er zelfs openlijk grappen over. Want het is kennelijk zover gekomen dat iemand die niet door die ziekte besmet is, in de kringen van hovelingen - leuke, geestige mensen, vinden ze zelf - voor een simpele boer doorgaat. Wat is dit anders dan schijt hebben[7.] aan de Heer die ons kastijdt en hem volgens de uitdrukking de middelvinger tonen?[8.]

Vervolgens kwam er een onverzoenlijke strijd over dogma's, bepaald geen eenvoudige zaak. Het staat buiten kijf dat dit voor een groot deel te wijten is aan het onbehoorlijke gedrag van hen wier zout de dwaasheid van het volk smaak had moeten geven.[9.] Degenen die bespot worden denken er niet aan hun levenswijze aan te passen; degenen door wie ze bespot worden laten niet zien wat een betere levenswijze is. Het scheelt zelfs maar weinig of we maken ook van deze toch vreselijke ramp voor de christenheid iets waarover je gezellig kunt praten of grappen maken.

3. Exodus 7-12.
4. Openbaring 16.
5. *Adagia* 736; vgl. brieven 2209 (laatste alinea) en 2249 (voorlaatste alinea).
6. Zie brief 2209, noot 26.
7. Het Latijn heeft ‘oppedere’, d.i. scheten laten in iemands gezicht, zie *Adagia* 676, waar Erasmus Horatius, *Sermones* 1, 9, 69-70 citeert.
8. *Adagia* 1368, waar Erasmus o.a. Martialis 2, 28, 2 citeert.
9. Vgl. Matteüs 5:13.

Kijk naar de dingen waarmee de Heer in Leviticus 26 en Deuteronomium 28 dreigt, omdat zijn geboden worden geschonden. Is er iets bij wat ons niet is overkomen? Wat hebben we niet al zoveel jaar aan oorlogen meegemaakt? Welke streek op aarde is vrij van ons bloed?[10.] Hoe vaak voelden we het Turkse zwaard, dat optreedt als wreker omdat we het verbond dat we met God gesloten hebben schenden? Met wat voor epidemieën kregen we niet te maken, net zo goed op het platteland als in de steden, zodat ontvluchten alleen maar betekende dat je het ene gevaar voor het andere ruilde? Hoe vaak merkten we dat de staf waarop we leunen - ons brood - was gebroken, hoevelen zijn er, waar dan ook, die afgepaste rantsoenen eten en niet verzadigd raken![11.] Hoevelen zijn er kort geleden in Italië, de vruchtbaarste streek die er is, de hongerdood gestorven! Misschien heeft nog niemand het vlees van zijn eigen zonen en dochters gegeten,[12.] maar toch: wat anders doen we allemaal dan ons in leven houden door elkaar te verscheuren? De bovenlaag plundert, de boer verkoopt zijn waar voor het viervoudige, handelaren doen de prijzen stijgen tot in het oneindige, ambachtslieden rekenen voor hun inspanningen wat ze maar willen. Iedereen belaagt zijn naaste met list en bedrog. We zagen prachtige kerken in een desolate toestand, beelden die aan stukken waren geslagen en priesters die waren verjaagd. Zond hij niet allang wilde dieren op ons af,[13.] die alles vernietigden, toen troepen boeren rondzwierven die nergens voor terugdeinsden?[14.] Zelfs deze vervloeking die in Deuteronomium wordt genoemd blijft ons niet bespaard: er worden vrouwen gehuwd en een ander slaapt met hen.[15.]...

Iemand zal nu misschien denken dat ik de taak heb opgevat een oorlog tegen de Turken te ontraden. Dat is geenszins het geval; waar ik op uit ben is dat we succesvol oorlog met hen voeren en werkelijk eclatante overwinningen voor Christus behalen. Want alleen maar schreeuwen dat er een oorlog tegen de Turken moet komen, tegen die verschrikkelijke beesten, tegen die vijanden van de kerk, tegen een volk dat de smet van allerlei vergrijpen en schanddaden draagt, wat anders is dat dan de onkundige massa aan de vijand uitleveren? Ik heb me juist meer dan eens verbaasd over de geringe betrokkenheid van de landen aan onze kant, ook van Duitsland zelf, toen we uit de eerste hand hoorden van de rampen waardoor Hongarije kort na elkaar werd getroffen, recentelijk de verschrikkelijke ondergang van Lodewijk en

10. Horatius, *Oden* 2, 1, 36.
11. Leviticus 26:26.
12. Leviticus 26:29; Deuteronomium 28:53.
13. Leviticus 26:22.
14. Tijdens de Duitse Boerenoorlog in 1524-1525.
15. Deuteronomium 28:30.

het uitermate treurige lot van koningin Maria,[16] en nu, behalve de bezetting van het Hongaarse koninkrijk, de meedogenloze plundering van Oostenrijk.[17] Het lijkt alsof die gebeurtenissen ons niet aangaan. We houden onze handen dicht en geven aan pleziertjes en onbenulligheden uit wat we weigeren aan de bescherming van het christendom uit te geven. Maar ik weet wel wat veel mensen als excuus plegen aan te voeren. Dat toneelstukje is al zo vaak door de pausen opgevoerd en altijd was de uitkomst lachwekkend. Er werd immers niets bereikt, of de situatie werd alleen maar erger. Het ingezamelde geld, zeggen ze, kwam niet verder dan de handen van pausen, kardinalen, monniken, veldheren en vorsten. Want voor de gewone soldaat blijft er bij wijze van soldij niets over dan onbeperkt plunderen. We hoorden zo vaak over een kruistocht en het heroveren van het Heilige Land, we zagen zo vaak het rode kruis, gesierd met de drievoudige kroon, en de rode geldkist;[18] we hoorden zo vaak uiterst vrome preken die van alles beloofden, we hoorden over roemrijke daden en hooggespannen verwachtingen, maar het enige wat buitgemaakt werd was geld. Hoewel het spreekwoord ons erop wijst dat het een grote schande is zich twee keer aan dezelfde steen te stoten,[19] hebben we ons al meer dan dertig keer laten beetnemen. Hoe kunnen wij dan vertrouwen op beloften, hoe schitterend ook, na zo vaak openlijk misleid te zijn?

Deze situatie vervreemdde de mensen bijna überhaupt van aflaten. We kregen in de gaten, zeggen ze, dat het louter om het geld ging. Telkens werd een ander voorwendsel gebruikt. Nu eens werd er tegen de Turken gestreden, dan weer was er een paus in problemen door een oorlog of was er een jubeljaar, waarvan er twee werden ingesteld, zodat er dubbele inkomsten waren, en waarvan er onder Alexander zelfs drie waren, misschien omdat de verkoop tegenviel.[20] Nu eens werd de meer dan volledige macht[21] aangeboden en bestond er voor het vagevuur het gevaar van totale leegloop. Dan weer was het de bouw van de Sint-Pieter in het Vaticaan,[22] of leed Jakobus

16. Zie brief 2211, noot 6.
17. Rond het beleg van Wenen (zie brief 2230, noot 6).
18. Zie brief 2205, noot 11.
19. *Adagia* 408.
20. Al vóór paus Alexander VI (1492-1503) was het aantal jubeljaren van twee (Clemens VI) naar drie (Urbanus VI) en vier (Paulus II) per eeuw gegaan. Vgl. brief 1211, p. 249.
21. Namelijk van de paus om volledige kwijtschelding van straf te verlenen.
22. Met de bouw was in 1506 begonnen.

van Compostella honger,[23.] of vroeg de Heilige Geest,[24.] die schenker van alle dingen, om hulp, of waren de monniken op de berg Sinaï in nood,[25.] of kregen mensen die restitutie verschuldigd waren een uiterst milde schikking aangeboden en konden op oneerlijke wijze verkregen goederen rechtmatig eigendom worden, wat zelfs gold voor buit afkomstig uit kerken. Kortom, de schikkingen kenden geen maat of einde. De vorsten haalden een stukje van het bedrag af om een pauselijke bul te verkrijgen, zo ook de dekens en officialen, de gevolmachtigden en degenen die de biecht leidden. Sommigen kregen iets om te spreken, anderen om te zwijgen. Niet het minste deel verdween in de zakken van lagere functionarissen en bullenbezorgers,[26.] wat meestal misdadige lieden zijn. Die spelletjes, zeggen ze, zijn al zo vaak in alle openheid gespeeld en de domme bevolking van Duitsland en de nog dommere van Frankrijk had ze door en liet ze niettemin toe.

Toen er in West-Vlaanderen een overstroming had plaatsgevonden en de hele streek een betreurenswaardige aanblik bood, waren meteen uiterst gulle aflaten beschikbaar. Iedereen was door de situatie zeer aangedaan, en ook enigszins onder de indruk van de aanbeveling van Adriaan, die kort geleden paus was.[27.] Men gaf royaal, zodat de getroffenen met dat geld geholpen zouden worden. Er werden afgevaardigden gestuurd die na inspectie van het gebied rapporteerden welke herstelwerkzaamheden nodig waren en hoe die uitgevoerd konden worden. Afbeeldingen lieten zien hoe de situatie was. Waar dat geld naartoe is gegaan hoef ik niet te vertellen, in elk geval is er niets gebruikt voor het doel waarvoor het was ingezameld.

Dit en een heleboel meer krijgen we tegenwoordig te horen wanneer we het advies geven de monarchen en masse te steunen in hun strijd tegen de wreedheid van de Turken - en hadden we maar iets waarmee we onweerlegbaar konden aantonen dat alles wat ze beweren ongegrond is! Talloze pausen hebben die zaak destijds krachtig bepleit, opmerkelijk genoeg ook

23. Vereerd in het naar hem genoemde bedevaartsoord Santiago de Compostella.
24. Naar wie een orde van hospitaalridders is genoemd.
25. De monniken van het Katharinaklooster aan de voet van de Sinaïberg.
26. Erasmus gebruikt het woord *diplomatophorus*, waarmee hij Girolamo Aleandro had aangeduid in zijn *Responsio* aan Alberto Pio uit het jaar ervoor (zie brief 2565). Aleandro had de opdracht gekregen voor de verspreiding van de bul 'Exsurge Domine' tegen Luther in Duitsland en de Nederlanden te zorgen.
27. In 1515 kreeg de latere keizer Karel V toestemming van paus Leo X om met de verkoop van aflaten middelen bijeen te brengen om de dijken in de Nederlanden te versterken. Adriaan Florisz Boeyens, de latere paus Adrianus VI, was hierbij pauselijk commissaris.

Bernardus, monnik en heilige. Bessarion en Pius II hebben niets onbeproefd gelaten. Er kwamen allerlei orden van kruisridders, er werden zeer ruime opbrengsten toegewezen en nieuwe waardigheden toegekend. Met welk resultaat blijkt overduidelijk uit de gebeurtenissen zelf. Leo X heeft zich juist hiervoor uit alle macht ingespannen door kardinalen als gezanten naar alle delen van de christelijke wereld te sturen, en niet de eersten de besten, maar bij uitstek geleerde mannen. Nergens vond het gezantschap een gewillig oor, hoewel Luther nog niet tegen de pauselijke aflaten had geschreven en nog niet zijn stelling had gepubliceerd, dat oorlog voeren tegen de Turken niets anders is dan verzet tegen God, die hen gebruikt om ons te straffen.[28]...

Het leek mij goed, zeer illustere heer, dit alles aan u te schrijven vanuit het gezichtspunt van mijn eigen studie, die op niet zo goede voet met oorlog staat. Daarmee wilde ik u uitdagen: u moet ons iets beters laten zien met de orakelspreuken van de wetten als uitgangspunt, het terrein waarop u een buitengewoon goede naam hebt. Ik vraag u dringend dat te doen. U zult iets doen wat de naam Rinck waardig is; iedereen is het erover eens dat het altijd de voornaamste verdienste van die familie was dat ze zich bij uitstek tot doel stelde - en nog steeds stelt - zo goed mogelijk het landsbelang te dienen. Moge de Heer Jezus u, onvergelijkelijke vriend, samen met hen die u het dierbaarst zijn behoeden en bewaren. Freiburg im Breisgau, 17 maart, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus

2286 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 19 maart 1530

Een groet. Ik vind het vervelend dat je door een vergissing in problemen bent gekomen.[1] Het zit zo. Ik had bepaalde personen een Grieks boek van Chrysostomus meegegeven met de instructie dat ze, als ze in Leuven niemand vonden die de vertaling op zich wilde nemen, het naar Gent zouden doorsturen. Als ze wel iemand vonden, hoefden ze de brieven niet te versturen of moesten ze er een papiertje bij doen waarop ze de reden aangaven waarom het boek niet werd overhandigd. Dat waren ze vergeten.

Het geld is veilig en wel met Quirinus[2] meegekomen. De vracht is even-

28. Zie Luthers uitleg bij stelling 5 in *Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute* uit 1518 (Luthers *Werke*, Weimarer Ausgabe dl. 1 p. 535).
1. Zie brief 2270, waarop deze brief het antwoord is.
2. Quirinus Talesius.

wel nog niet gearriveerd en ik ben bang dat die verdwenen is. We zullen gebruik maken van de Fuggers, wanneer dat nodig zal zijn; probeer intussen iets binnen te halen. Bij Marcus Laurinus ligt er jaargeld over zes maanden, dat is 65 florijnen.[3.] Iemand uit Friesland[4.] is een flink bedrag verschuldigd, dat hij in mijn opdracht aan jou moet uitbetalen. Ik wens jou, samen met je vrouw[5.] en kinderen en je vrienden, het allerbeste toe.

Freiburg im Breisgau, 19 maart, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus

Erasmus van Rotterdam, werkelijk de jouwe

Aan de zeer geachte heer Erasmus Schets. Antwerpen

2287 *Aan Richard Pace*
Freiburg, 22 maart 1530

Erasmus van Rotterdam groet Richard Pace

Ik sprong op van blijdschap, mijn allerdierbaarste Pace, toen ik dat vertrouwde handschrift zag en begreep dat je, na zoveel rampspoed en na zoveel schipbreuk aan tegenslagen, veilig aan land bent gekomen en zelfs in je vroegere waardigheid bent hersteld.[1.] Dat deed me meer plezier dan wanneer iemand zeshonderd angelotten had gestuurd. Ik merk dat de god die onschuldigen redt en overmoedigen vernedert,[2.] niet slaapt.[3.] Het lijkt wel alsof ikzelf, overweldigd door niet nader te noemen tegenslagen als gevolg van de razernij van de pseudo-evangelischen, door jou weer een beetje opleef. Kon ik je maar voor mijn dood zien en van je honingzoete gezelschap genieten! Ik heb er alle vertrouwen in dat na die rampzalige stormen alles voortaan kalm en rustig voor je zal zijn.

Maak je geen zorgen over de brief die weer bij mij terugkwam; behalve een beleefde groet stond er bijna niets in. Mijn Quirinus[4.] zegt dat hij bij de

3. Het jaargeld dat voortkwam uit de prebende van Kortrijk.
4. Haio Cammingha.
5. Ida van Rechtergem.
1. Zie brief 2253, noot 6.
2. Waarschijnlijk een toespeling op de val van kardinaal Wolsey.
3. Vgl. Psalm 121:4.
4. Quirinus Talesius.

gedrukte brieven is opgenomen.[5.] Robert Field[6.] wens ik alleen al hierom alle goeds, dat hij jou dierbaar is, zelfs al zou hij mijn werk versmaden. More verdient het bijzonder hoge ambt dat hij heeft gekregen ten volle en hij is er ook tegen opgewassen.[7.] Toch feliciteer ik niet zozeer hem als wel het Engelse koninkrijk, en ook de koning. Ik ken daar niemand anders die met zoveel verstand begiftigd is en geen enkele man wiens gedrag onberispelijker is. Zorg dat je een zo aangenaam mogelijk leven lijdt, Pace, voornaamste van mijn beschermers, trouwste van mijn vrienden. Freiburg im Breisgau, 22 maart 1530

2288 *Aan Karel Uutenhove*
Freiburg, 23 maart 1530

Erasmus van Rotterdam groet Karel Uutenhove

Ik ga ervan uit dat onze vriend Herwagen bij jou is geweest en mijn brief heeft overhandigd; want hij is nog niet hier terug.

Ik ontving twee brieven van je. De laatste[1.] werd me uit Augsburg toegestuurd door Johann Koler, de proost van Chur, die zei dat hij door een student aan hem was overhandigd.[2.] De brief arriveerde bij mij niet alleen zonder zegel, hij was zelfs opengescheurd. Ik miste, mijn beste Karel, daarin je gebruikelijke voorzichtigheid en wijsheid. Je weet dat je tegenwoordig niets veilig aan een brief kunt toevertrouwen. Hoe vrijmoedig schrijf je over hem die de verwachting die hij bij velen had gewekt niet heeft waargemaakt![3.] Hoeveel vrijmoediger nog is wat je over hem schrijft die door iedereen eenstemmig als tiran wordt bestempeld! Ik houd van je openhartigheid, maar in deze tijden slaapt er onder iedere steen een schorpioen.[4.]

Je laatste brief vond ik nogal onverzorgd, want de stijl had nergens de elegantie die ik verwachtte van Karel, die al zoveel jaar in Padua heeft doorgebracht. Je moet er, mijn allerdierbaarste Uutenhove, juist uit alle macht naar

5. Waarschijnlijk brief 1955, die inderdaad in *Opus epistolarum* uit 1529 is afgedrukt.
6. Misschien is Robert Wakefield bedoeld.
7. Zie brief 2228.
1. Het Latijn heeft hier ‘posteriores’ en aan het begin van de volgende alinea ‘postremae’, wat in dit geval op hetzelfde neerkomt. De indruk wordt evenwel gewekt dat de tweede alinea over de andere brief gaat.
2. Vgl. het slot van brief 2269.
3. Het staat niet vast wie hier en in de volgende zin bedoeld worden.
4. *Adagia* 334.

streven dat je de zeer hoge verwachtingen die je vrienden van je hebben nog overtreft. Dat lukt je probleemloos als je je gelukkige aanleg combineert met een evenredige portie ijver. Ik hoop dat je dit soort aansporingen niet nodig hebt. Maar mijn uitzonderlijke genegenheid voor jou, die ervoor zorgt dat ik meer om jouw eer geef dan die van mijzelf, bracht mij ertoe een galopperend paard de sporen te geven.[5.] Het ga je goed.

Je vriend Omaar[6.] schreef me heel vriendelijk, Ammonius schrijft me meer dan eens; ik geloof niet dat er iemand met een onberispelijker karakter en meer verstand op aarde leeft dan die man. Polyphemus[7.] drinkt er in Bohemen flink op los. Hij schrijft me geregeld, maar ik antwoord niets. Je zult de rest van Marcus[8.] horen, die deze brief waarschijnlijk zal overhandigen. Nogmaals, het ga je goed. Freiburg im Breisgau, 23 maart, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus

2289 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel], 24 maart 1530

Een groet. Mijn broer kwam vandaag een boekhandelaar die de markten langsgaat tegen, bij wie je brief aan Neocomus[1.] te koop was, nog nat uit de drukkerij. Toen ik wat geproefd had van de recent toegevoegde aantekeningen,[2.] meende ik iets te doen wat past bij mijn achting voor jou door de brief meteen aan je te sturen. Want die nietsnut heeft er opzettelijk alles aan gedaan om je naam aan spot prijs te geven. Omdat de Frankfurtse beurs eraan komt en dergelijke pamfletten meestal daarnaartoe gebracht worden, is het aan jou in je wijsheid te kijken of dit naar jouw idee genegeerd mag worden of dat zijn brutaliteit met het sturen van een brief terugbetaald moet worden.

Het ga je goed, zeer illustere Erasmus.

In haast. De vooravond van Maria-Boodschap, 1530

Bonifacius Amerbach, van harte de jouwe

5. *Adagia* 147.
6. Omaar van Edingen.
7. Felix Rex.
8. Het is niet duidelijk wie dit is.
1. D.i. Gerard Geldenhouwer.
2. Geldenhouwer had Erasmus' *Epistola contra pseudevangelicos* (zie brief 2219, noot 3) herdrukt, zonder plaats of jaar, na er zelf polemische aantekeningen aan toegevoegd te hebben.

2290 *Aan Pietro Bembo*
Freiburg, 25 maart 1530

Erasmus van Rotterdam groet Pietro Bembo

Ik zou zonder meer hebben gedacht, om vele redenen onvergelijkelijke Bembo, dat ik voldoende succes met mijn waagstuk had gehad, als zo'n grootheid, volleerd op elk gebied van wetenschap, het voor lief had genomen een brief van een Hollander te ontvangen, en nog wel een zo onverzorgde brief.[1] Maar u, onvoorstelbaar vriendelijk als u bent, geeft edelstenen terug voor glas. Wat is er immers in die van u dat niet kostbaarder en geliefder is dan smaragden en parels? Wat een sneeuwwit karakter blinkt daar! Wat een prettige stijl, wat een verstandige gedachten, wat een geschikte formuleringen, wat een evenwichtige opbouw! Hoe volkomen ontevreden ben ik met mezelf als ik uw woorden lees! Wat schaam ik me voor mezelf! Maar het is beter dit onderwerp te laten varen; anders wordt een uitspraak die gebaseerd is op een deskundig oordeel toegeschreven aan gevoel, en wordt iets wat uit de diepste verborgenheid van mijn hart komt, beschouwd als vleierij, omdat dat zo vaak gebeurt.

Ik kom bij uw brief. Ik was er vrij zeker van dat Karel Uutenhove de illustere stamboom van zijn voorouders - vooral zijn vader,[2] een man, zo geleerd en rechtschapen als Vlaanderen al vele jaren niet kende - eer zou aandoen en bovendien zichzelf zou blijven; want hij had mij al verschillende maanden een uitstekend staaltje van zijn allerminst alledaagse aanleg gegeven. Hij zal evenwel niet alleen mij, maar al de zijnen aanmerkelijk dierbaarder en geliefder zijn, omdat hij de goedkeuring van zo'n belangrijk man wegdroeg. Want het is een grotere prestatie één Roscius[3] te hebben behaagd dan applaus van al het overige theaterpubliek te krijgen. Hij zal er vast wel bij stilstaan hoezeer de verwachting die hij bij al zijn vrienden had gewekt is toegenomen, eerst door Italië, vervolgens door de bekendheid van de stad Padua (die je met recht het Italië van Italië zou kunnen noemen, zoals sommigen Attica ooit het Griekenland van Griekenland noemden)[4] en

1. Brief 2144, die Erasmus met deze brief beantwoordt, was Bembo's reactie op brief 2106, die hier wordt bedoeld. Voor de botheid van de Hollanders zie *Adagia* 3535 (Auris Batava).
2. Nicolaas Uutenhove.
3. *Adagia* 3669. Volgens de uitleg aldaar was Roscius een zo goede acteur, dat iedereen die op enig gebied uitblonk een Roscius genoemd werd.
4. *Anthologia Graeca* 7, 45.

ten slotte Pietro Bembo, uniek sieraad van deze tijd, zijn leraar en vriend.

Jacopo Sadoleto had laten weten dat er iets met uw gezondheid was waardoor u gedwongen was u terug te trekken in Padua.[5] Als dat een voorwendsel was, prijs ik uw verstandige aanpak; zo niet, dan ben ik blij dat u er geen last meer van hebt, aangezien u in uw brief nergens over klaagt. Ik hoop dat uw zeer verheven studie er altijd een rustige en aangename haven zal vinden.

Na de zojuist bedoelde brief van Sadoleto waarin u genoemd wordt, heb ik nog steeds niets van hem ontvangen.[6] De verhuizing was er oorzaak van dat er minder frequent brieven van vrienden kwamen. Ze hadden wel gehoord dat ik verhuisd was, maar wisten niet precies waarheen. Bovendien is het zo dat de stad verder van de Rijn en daardoor afgelegen ligt, en minder bekend is en minder bezoekers krijgt dan Bazel. Toch heeft ze een universiteit die dan niet zo groot mag zijn, maar wel goed georganiseerd is, en zich niet zozeer door het aantal als wel door het niveau van de studenten onderscheidt. Onder de hoogleraren in de rechten geniet vooral Zasius bekendheid, iemand die al op zeer hoge leeftijd is, maar veel temperament en een onuitputtelijke welbespraaktheid bezit. Hij is het eerbiedwaardigste en vriendelijkste wezen dat ik tot nu toe in Duitsland heb gezien. Ook doemt er tot nu toe niemand op die hem zou kunnen opvolgen zonder dat we Zasius zouden missen, ook al zijn er een paar die je niet mag onderschatten. De theologie stelt hier minder voor dan ik zou willen, maar zal hopelijk binnenkort weer opbloeien. De talenstudie geniet redelijk aanzien. Alle algemeen vormende vakken worden op vrij gelukkige wijze weer tot leven gewekt door Henricus Glareanus.

Wat zou ik graag, zeer geachte Bembo, op deze leeftijd rust vinden in mijn eigen manier van leven, die u voortreffelijk noemt, en het betrachten van deugdzaamheid! Was het mij in elk geval maar vergund rustig oud te worden met de studie van de gewijde literatuur! Maar terwijl mijn levensavond al aangebroken is (zoals u terecht schrijft) en ik bovendien dagelijks vecht met die onmenselijke beul van een steen, word ik telkens weer gedwongen in de arena af te dalen en met net en kromzwaard voor gladiator te spelen, ja, wat nog erger is, met alle mogelijke soorten wilde beesten te vechten. Tot nu toe bleef het in gevaarlijke situaties beperkt tot angst. De eerste keer was toen de boeren als razenden tekeergingen,[7] waarbij het maar heel weinig scheelde of Bazel was ingenomen. De keer daarna was tijdens het woeden van de beeldenstorm,[8] toen gewapend gepeupel enkele nachten met in rijen opgestelde kanonnen op de markt de wacht hield; niemand is toen evenwel

5. Zie brief 2074, dl. 14, p. 326-327.
6. Erasmus ontving brief 2272 onder het schrijven van nr. 2299.
7. Tijdens de Duitse Boerenoorlog (1524-1525).
8. Op 9 februari 1529.

slachtoffer van geweld geworden behalve heiligen van hout en steen. Iedereen die iets bezat wat hij niet wilde verliezen, zat in angst. We hebben het aan de goddelijke goedheid te danken dat er tot nu toe bij zoveel tumult, waarbij men zo vaak van beide kanten te wapen snelde, geen druppel bloed vloeide. Nu verandert het toneel: ik voorzie enorme omwentelingen, maar wat de afloop van het stuk zal zijn weet ik niet. Mits het mogelijk is een oorlog in Duitsland te vermijden, zal een godheid misschien - ik gebruik namelijk graag de woorden van Horatius - het overige door een goedgunstige verandering van het lot tot rust brengen.[9.]

Alles wat u voor Uutenhove doet, zal ik in mijn grootboek schrijven; ik geef u vanwege deze schulden het recht om een beroep op Erasmus te doen, als zich iets voordoet waarbij u op uw beurt wilt ervaren hoezeer ik Bembo toegedaan ben. Ikzelf aanvaard evenwel heel graag wat u zo vriendelijk aanbiedt: het gemeenschappelijk bezit van uw volledige vermogen volgens de wetten van de vriendschap. Ik zou garanderen dat u op uw beurt recht hebt op het mijne, als ik iets te bieden had behalve mijn welwillende gezindheid. Die zal ik in elk geval volkomen te goeder trouw laten blijken en daarnaast kunt u rekenen op alles waar mijn beperkte middelen toe in staat zijn. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 25 maart, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig ondertekend

Ik riep de hulp van een secretaris in, om u niet te kwellen met mijn onleesbare handschrift

Aan de zeer geachte heer Pietro Bembo. Padua

2291 *Aan Germain de Brie*
Freiburg, 27 maart 1530

Erasmus van Rotterdam groet Germain de Brie

Het was je eigen schuld dat ik niets van me liet horen, want je had geschreven dat je je ergens voor langere tijd zou terugtrekken. Ik had niettemin enkele vrienden geschreven, maar de drukker heeft de brieven pas na vier maanden bezorgd, naar ik hoor. Je *Monnik* komt te laat, omdat er al een andere gedrukt is.[1.] Ik merk dat er helemaal niets van je te verwachten valt, althans

9. Vgl. Horatius, *Epoden* 13, 7-8.
1. Als onderdeel van de vijfdelige *Opera* van Chrysostomus in het Latijn, die in het najaar van 1530 zou verschijnen. Zie brief 2263, noot 8.

hierbij, behalve hulp van vijgenhout[2] of eerder een bondgenootschap met Rhesus![3] Het hele werk zal met de eerstvolgende najaarsbeurs[4] verschijnen. Er wordt met meerdere persen gewerkt. Ik vertaalde drie preken uit de commentaren op Handelingen[5] en voegde nog een vierde toe. Ik ben niet van plan er nog meer te doen, omdat ik zeker weet dat het een vervalsing is. De commentaren op de tweede brief aan de Korintiërs zijn van hetzelfde soort; daarom vertaalde ikzelf tien preken en heeft iemand anders de vertaling van de overige op zich genomen.[6] De preken over de eerste brief aan de Korintiers zijn vertaald door Francesco Aretino, tot aan 30, maar op een weinig gelukkige manier; het overige is door een andere geleerde afgemaakt.[7] De commentaren op de brief aan de Romeinen worden, als ik het wel heb, door enkele geleerden in Leuven vertaald.[8] Als je, behalve wat ik noemde, iets hebt wat niet gedrukt is, moet het op tijd verstuurd worden. Ik heb hier een Grieks handschrift met de commentaren op Handelingen, maar het is een hele vracht. Als je er daar een kunt bemachtigen, maak dan de vertaling af. Maar zorg dat ik het zo gauw mogelijk weet, zodat deze taak niet per ongeluk aan twee personen wordt opgedragen.

Ik herinner me niet precies wat ik over de kardinaal[9] heb geschreven, of het zou moeten zijn dat ik over de klacht van de Frobens vertelde, omdat ze zoveel keer vergeefs over een privilege van de koning voor de Augustinus[10] onderhandelden. Op hun verzoek schreef ik ook zelf de kardinaal-kanselier hierover, maar ook dat leverde niets op. Eventuele andere dingen heb ik niet onthouden. Ik had inderdaad een kort briefje aan Toussain gestuurd,[11] maar ik denk dat het door Berquin achtergehouden is, zoals hij soms deed. Want ik had ook Alberto Pio geschreven; hij zei dat die brief door zijn toedoen niet is afgeleverd, omdat hij vond dat het niet te pas kwam. Berquin had me geschreven dat het gedicht van Lascaris was en alleen het laatste distichon

2. *Adagia* 685, waar uitgelegd wordt dat vijgenhout snel breekt.
3. Rhesus, koning van Thracië, was een bondgenoot van de Trojanen. De eerste nacht na aankomst bij de stad werd hij door Odysseus en Diomedes gedood, zodat er van zijn hulp niets terechtkwam.
4. In Frankfurt.
5. Vgl. brieven 2226 en 2263.
6. Uit brief 2379 kan opgemaakt worden dat dit Oecolampadius was.
7. Blijkens brief 2359 was dat Simon Grynaeus.
8. Zie brief 2258.
9. Antoine Duprat, kardinaal en kanselier van Frankrijk.
10. De uitgave van diens *Opera omnia*, voltooid in 1529.
11. Brief 2119.

van Toussain was. Daarna schreef een beslist gezaghebbend persoon[12.] dat het hele gedicht van hem was, wat hij als een vaststaand feit presenteerde.

Toch maakte ik me er weinig druk om, wat het allemaal ook mocht voorstellen; ik vond het eerder vervelend dat men een aanleiding tot dergelijk geruzie zocht, wat de literatuur beslist geen goed doet. Diezelfde Toussain hekelde mij namelijk meer dan eens bij openbare colleges wegens 'het uitvaagsel'.[13.] Die plaats wordt ook door Budé gehekeld in een gepubliceerd werk;[14.] met hoeveel succes laat ik hier in het midden - hij verdraaide beslist een fout bij Suidas, waar we *katechon tôn kakôn* lezen, terwijl het *katechontôn kakôn* is, 'terwijl het kwaad heerst'.[15.] Wat diezelfde Toussain aan te merken had op de helm van Orcus,[16.] was allang door mij verbeterd in de laatste uitgave van de *Adagia.* Wat zijn kritiek betreft op mijn weergave van Euripides, *chô keinôn kratôn nomos*,[17.] het staat vast dat het Grieks dubbelzinnig is. Ik weet dat ik tijdens het vertalen een hele tijd bij deze plaats bleef steken. Van niet heel veel groter gewicht is wat hij aan te merken heeft op iets uit *Iphigenia*: *eiê de moi metria* enz.[18.] Als hij bij de juiste gelegenheid en met reden zo handelt, vervult hij de taak van een goede leraar; als zijn kritiek gezocht en beledigend, maar wel terecht is, is de vreugde over de winst voor de toehoorders voor mij groter dan de ergernis over de schade aan mijn reputatie.

Wat een vreselijke dingen tref je aan in de vertalingen die de Italianen maakten van de *Levens* van Plutarchus! Trebizonde bekritiseerde talloze plaatsen in de vertalingen van Theodorus Gaza, ontegenzeglijk een zeer groot man. Toen hij erop gewezen was, verbeterde hij ze. Dat werd mij in Rome verteld door iemand die Gaza's secretaris was.[19.] En dan zou ik denken dat ik nergens een fout heb gemaakt! Ja, ook in de vertalingen van Budé kan ik een paar evidente fouten aanwijzen.

Er zijn mensen[20.] die me erop attenderen dat er daar bij jullie enkele brieven van Budé worden gedrukt, waarin ik word gehekeld als een hater van de

12. Niet met zekerheid geïdentificeerd, misschien Philippus Montanus.
13. De kritiek betreft Erasmus' annotatie bij het woord *peripsêma* in 1 Korintiërs 4:13.
14. *Altera aeditio annotationum ad Pandectas* (Parijs, 1526), fol. 29r.
15. Suidas, π 1355 (Adler), met de lezing *synechontôn.*
16. *Adagia* 1974, waar Erasmus een onjuiste vertaling gaf van een citaat uit Homerus (*Ilias* 5, 844-845). De vertaling zelf werd in de uitgave van 1533 gecorrigeerd en de voorafgaande zin in de uitgave van 1536.
17. Euripides, *Hecuba* 799-800.
18. Euripides, *Iphigenia in Aulis* 554.
19. Deze persoon is niet geïdentificeerd.
20. Voor dit gerucht zie brief 2261.

Franse natie. Dat terwijl er - zo moge Christus mij liefhebben - geen andere was waar ik meer voor voelde. Ze wijzen erop dat er ook in zijn *Commentaren* over de manier van uitdrukken in de Griekse taal[21.] enkele steken onder water zitten. Maar ik heb al die verdenkingen verworpen omdat ik ze zowel Budé als mij onwaardig acht. Degenen die ze in omloop brengen helpen daar net zo min Budé als de studie mee. Misschien zijn er mensen die graag Budé in gevecht met Erasmus zouden zien. Dat zal wat mij betreft nooit gebeuren, integendeel, ik zal er alles aan doen om dat te voorkomen. Verder zal Budé, ook al is hij boven iedere verdenking verheven, toch niet kunnen vermijden dat de reputatie die hij heeft van iemand die recht door zee gaat, een knauw krijgt. En al geeft het hele publiek van geleerden hem applaus, zoals het met het volste recht doet, toch zijn er enkelen die ook Erasmus goedgezind zijn. Maar ik ben een voorstander van eensgezindheid en oprechtheid op het gebied van de studie. Als er mensen zijn die de tijd hebben om uit eerzucht de degens te kruisen, mogen ze van mij de erepalm krijgen. Ik wil liever dat de mensen profijt hebben van mijn welbespraaktheid. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 27 maart 1530

2292 *Aan Alfonso de Valdés*
Freiburg, 27 maart [1530]

Een hartelijke groet. Dat je niets schrijft, vat ik zo op, dat je binnenkort hier zult zijn. Dat het zo mag zijn dat je in goede gezondheid Erasmus in goede gezondheid aantreft! Hier ga ik helemaal op in mijn *Beschouwingen.*[1.] De komst van de keizer wekt verschillende gevoelens bij me op. Het ga je goed, mijn allerdierbaarste Valdés.

Freiburg im Breisgau, 27 maart 1529[2.]

Je herkent de hand van je vriend Erasmus

Aan de zeer geachte heer Alfonso de Valdés, secretaris van Zijne Keizerlijke Majesteit

21. Zie brief 2221, noot 4.
1. Zie brief 2285.
2. Zie de noot bij de datering van brief 2268.

2293 *Aan de magistraat van Straatsburg*
Freiburg, 28 maart 1530

Aan de magistraat van Straatsburg

Edelachtbare heren, Gerard van Nijmegen heeft mijn *Brief* gepubliceerd met aantekeningen van hemzelf,[1.] dat wil zeggen met gekijf van vrouwen, dat evenmin bevorderlijk is voor de zaak die hij zegt te verdedigen, integendeel, het maakt die zaak eerder verdacht. Daarbij handelde hij in strijd met de zeer terechte verordening van uw stad, aangezien zowel de naam van de plaats als de naam van de drukker ontbreekt. Het is, denk ik, het werk van diezelfde slimmerd[2.] die zich eerder niets van uw verordening aantrok, door niet één of twee, maar drie keer pamfletten van Otto Brunfels in de openbaarheid te brengen.[3.] Die slimmerd weet zich tot nu toe te verbergen, omgeven door rookwolken die hijzelf verspreidt, maar weldra zal Cacus uit zijn grot gesleurd worden.[4.] Die *Brief* van mij schaadde evenwel de zaak van het evangelie niet en evenmin uw stad. Ik heb het immers niet over alle evangelischen, maar over sommigen die door een verkeerde levenswijze de zaak van het evangelie schaden. Ook u (neem ik aan) weet en betreurt het dat er overal een aantal van dat soort mensen te vinden is. Tegelijk raad ik de andere partij aan zich beter te gedragen en niet langer aanstoot te geven, zodat God verzoend wordt en ons weer eensgezind maakt. Dat is waar mijn *Brief* over gaat.

Iedereen die beseft wat er op dit moment boven ons hoofd hangt, zal, als hij enig verstand heeft, datgene wensen waar ik steeds naar streef en zal streven, dat al dit tumult zonder bloedvergieten tot bedaren wordt gebracht. Maar uit pamfletten zoals er nog steeds door Nijmegen worden geschreven, kan alleen maar groter tumult voortkomen. Laten verstandige en geleerde mensen de pen oppakken, hoewel we eigenlijk al meer dan genoeg pamfletten hebben. Ik geef er weinig om als iemand mij beledigt; als u evenwel voortdurend in uw mildheid de vrijpostigheid van die lieden oogluikend toelaat, zal dat er uiteindelijk toe leiden dat ze al uw bepalingen naast zich neerleggen. De drukker is onbekend, maar de auteur zal kunnen zeggen wie dat schrijfsel heeft uitgegeven, als er een geldige overeenkomst is. Moge de Heer uw stad zegenen.

1. Zie brief 2289.
2. Erasmus gebruikt het woord *artifex*, dat zowel vakman als oplichter kan betekenen.
3. Otto Brunfels had op Erasmus' *Spongia* (gericht tegen Ulrich von Hutten) gereageerd met een pamflet dat in Straatsburg gedrukt was bij Johann Schott. Niet Schott was evenwel de drukker van het pamflet van Geldenhouwer, maar Christian Egenolff.
4. Cacus is een vuurspuwende reus, die door Hercules wordt verslagen en uit zijn grot naar buiten getrokken.

Freiburg im Breisgau, 28 maart, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus

2294 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, ca. 28 maart 1530]

Een groet. Ik ben niet van plan op zo'n dwaze scheldpartij te antwoorden.[1] Óf ik kan niet oordelen, óf de man is volslagen gek. Hij en Eppendorf hebben hun krachten gebundeld en hij heeft die laatste een of ander geheim in het oor gefluisterd. Want hij was ooit een boezemvriend van me. Want ook Eppendorf dreigt met een vreselijk boek. Dit schrijfsel is evenwel stiekem gedrukt, wat in strijd met de verordening van de Straatsburgse magistraat is, omdat de naam van zowel de plaats als de drukker niet openbaar gemaakt is. Ze lieten de plaats, de dag en het jaar van de *Brief* staan, zodat de lezer denkt dat het hier gedrukt is. Dat zijn de welbekende Eppendorfse trucjes. Dat spelletje speelde hij ook bij het pamflet van Otto. God zal deze ellendeling ooit weten te vinden.

Ik heb last van een of andere ziekte als gevolg van de droge lucht; met geen enkel middel kan ik mijn darmen op gang brengen. Het ga je goed, mijn beste Bonifacius.

Als je wilt dat er iets naar het hof van de keizer gaat, deze Lieven van mij spoedt zich daarheen; ik ben bang dat het niet echt succesvol zal zijn.[2] Misschien bevindt zich stiekem ergens ook een pamflet van Thraso.[3] Neus wat rond. Ik schrijf een andere keer over Budé. Nogmaals, het ga je goed.

Aan de zeer deskundige heer Bonifacius Amerbach. Bazel

1. Bedoeld zijn de aantekeningen van Gerard Geldenhouwer bij Erasmus' *Epistola contra pseudevangelicos*; zie brief 2289 waarop deze brief het antwoord is.
2. Lieven Algoet probeerde een betrekking aan het hof te krijgen, zie brief 2336.
3. D.i. Eppendorf.

2295 *Aan William Blount, lord Mountjoy*
Freiburg, 28 maart [1530]

Een hartelijke groet, zeer geachte mecenas. Als je naar de afzonderlijke brieven kijkt, ben ik laconisch;[1] als je de gezamenlijke brieven in aanmerking neemt die ik gedwongen ben naar alle windstreken te sturen, ben ik een ontzettende asianist.[2] We verkeren hier in redelijke omstandigheden, behalve dat alles ongelofelijk duur is. Was het maar mogelijk een oorlog te vermijden, wat naar ik vrees niet het geval is, als je ziet hoe dit toneelstuk tot nu toe is verlopen. Maar alles wat ons aangaat ligt in de hand van God. Hopelijk voldoet ons lot in alles aan de beste verlangens, zoals zijn goedheid ruimschoots aan de mijne heeft voldaan!

Ik had een onvergelijkelijke verdediger bij koning Ferdinand, Bernhard, bisschop van Trente.[3] Hij heeft zich, naar ik hoor, teruggetrokken uit het hofleven, naar ik veronderstel omdat hij ontstemd was over de eerste tekenen van een oorlog; God weet wanneer daar een einde aan komt. Welk beleid de keizer volgt, weet ik niet. Na het verlies van Hongarije,[4] na de verschrikkelijke plundering van Oostenrijk,[5] nu de Turken opnieuw een bedreiging vormen, vinden sommigen dat hij zijn verblijf in Italië[6] al te lang rekt. Heel wat mensen vragen zich af wat dat voor vrede tussen de keizer en de Franse koning is, wanneer intussen twee zonen in Spanje worden vastgehouden.[7] Koning Ferdinand is iemand die zich niet laat overwinnen, maar als pas aangetreden vorst krijgt hij de middelen niet bij elkaar. Als de keizer geweld gaat gebruiken tegen de aanhangers van Luther, zal het hier met ons gedaan zijn.

Zoals jullie voortreffelijke koning steeds in zijn vroomheid heeft geprobeerd te bemiddelen tussen de keizer en de Franse koning, zo heeft de Poolse koning Sigismund met grote ijver geprobeerd te bemiddelen tussen Ferdinand en Johan, die hem de troon betwist. Maar het noodlot staat boven menselijke beraadslagingen.

Het doet me deugd dat de dienst die ik Charles bewees[8] bij jou in goede aarde viel. Ik bid dat de Heer Jezus zijn zeer gelukkige aanleg wil bewaren en naar iets groters en beters wil omhoogvoeren.

1. D.i. iemand van weinig woorden, zie *Adagia* 1949 (Laconismus).
2. Het asianisme is een stijlrichting die in de hellenistische tijd in Klein-Azië ontstond en zich kenmerkt door veel opsmuk.
3. Bernhard von Cles.
4. In 1526 (Slag bij Mohács).
5. In 1529 (rond het Beleg van Wenen).
6. Zie brief 2261.
7. De zonen van Frans I werden als gijzelaars in Spanje vastgehouden sinds de Vrede van Madrid (1526). Hun vrijlating op 1 juli 1530 kwam voort uit de Damesvrede van Kamerijk (zie brief 2205, noot 14).
8. Erasmus droeg de uitgave van de *Adagia* uit 1528 op aan Charles Blount, zoon van William, zie brief 2023.

Ik weet niet wat de fortuin mij, een tandeloze oude man, te eten zal geven. In elk geval heeft Pierre Barbier, op wie ik zo gesteld was, die ik zo geprezen heb in mijn brieven, mij van mijn Kortrijkse jaargeld beroofd, wat van ongekende trouweloosheid getuigt.[9.] Ook hoor ik dat het minder goed gaat met de aartsbisschop van Canterbury;[10.] als hem iets overkomt, hoef ik niet meer op een jaargeld te rekenen. Ik heb er redelijk vertrouwen in, als ik die martelende steen kwijt zou kunnen raken. Er ontstaat in Frankrijk trouwens een partij rond Budé, die op een dwaze manier een schermutseling met me is aangegaan. Ze weten zelf ook niet waarom ze boos op me zijn.

Ik feliciteer Thomas More geenszins, en ook de studie nauwelijks; ik feliciteer dat koninkrijk, dat geen gewetensvollere en betere rechter kon krijgen.[11.]

Je troost me wat betreft de ophef die mijn kleingeestige critici maken; maar jij weet nauwelijks een tiende van wat er door bepaalde misdadige lieden met duivelse listigheid vanuit een hinderlaag tegen mij ondernomen wordt onder de dekmantel van het evangelie. Ik zal je zoon en ook zijn leraar[12.] schrijven (met ieder van hen wens ik je geluk), als mijn gezondheid het toelaat. Want ik begin daar, bij alle drukte van de brieven, behoorlijk last van te krijgen; ik kan geen andere oorzaak bedenken dan uitdroging van de ingewanden. Vergeef me, mijn alleraardigste mecenas, ik had geen tijd dit na te lezen.

Freiburg, 28 maart 1529[13.]

Je herkent de hand van je oude protegé

Aan de illustere Engelse baron, William Mountjoy

In het koninkrijk Engeland

9. Vgl. brief 2239.
10. William Warham.
11. Zie brief 2228.
12. Petrus Vulcanius, aan wie Erasmus brief 2460 zou richten.
13. Zie de noot bij de datering van brief 2268.

2296 *Aan Jean Cassandre*[1.]
Freiburg, 28 maart 1530

Erasmus van Rotterdam groet Cassandre van Colmar

Ik moest lachen om uw jullie woordenwisseling, allervriendelijkste heer. Om het in een paar woorden uit te leggen (dat kan namelijk niet anders gezien mijn gezondheidstoestand), er is geen enkele twijfel of brief 59[2.] van Augustinus echt van hemzelf is. Ook was het niet nodig te bewijzen dat Augustinus niet helemaal onbekend was met de Griekse taal. Dat geeft hij duidelijk te kennen in de Categorieën,[3.] de Psalmen en een heleboel andere werken van hem. Ook schrijft hij aan Hieronymus dat hij diens emendaties heeft vergeleken met Griekse handschriften.[4.] Ja, als hij met de pelagianen in discussie is, geeft hij niet al te slechte vertalingen van passages uit Chrysostomus.[5.] U zult zeggen: hoe kon hij dat 'zonder de talen als verdedigingsmiddel'?[6.] In de laatste uitgave vind ik: 'Niet bijzonder goed uitgerust met de talen als verdedigingsmiddel, ook al was hij niet helemaal onbekend met de grondbeginselen van het Grieks, maar niet zo onderlegd dat hij de Griekse exegeten vlot kon lezen.'

Wat de zeer illustere burggraaf van Cadenet[7.] citeert, stond misschien in de eerste editie;[8.] de strekking is evenwel hetzelfde, maar vanwege de lasteraars heb ik een duidelijker formulering gebruikt. Want ervoor waren Griekse auteurs genoemd, en auteurs die het Grieks goed beheersten en veel aan hun commentaren ontleenden. Dat deed Augustinus niet, behalve op zeer hoge leeftijd, toen hij in discussie was met de pelagianen en gedwongen was overal steun vandaan te halen. Daarom heeft hij het in de werken die hij in zijn jeugd schreef vaak mis, omdat hij misleid werd door de Latijnse handschriften, zoals ik op verschillende plaatsen aangeef. Ook in de laatste editie, bij de passage waar Petrus de Heer verloochende, herstelde ik de oorspronkelijke lezing op grond van Cyrillus.[9.] Ja, toen hij al op gevorderde leeftijd was, keurde hij de vrije wil goed op grond van wat je geregeld in het evangelie kunt le-

1. De uitgave van Allen en de vertaling in *Collected Works of Erasmus* spreken over Franciscus Cassander, overeenkomstig het opschrift boven een latere brief aan dezelfde persoon in de bundel *Epistolae floridae* (Bazel, 1531, p. 80). Op grond van publicaties van J.N. Pendergrass uit 1990 is de voornaam hier gewijzigd.
2. Nr. 149 in latere uitgaven. Augustinus geeft daarin meerdere malen blijk van kennis van het Grieks.
3. *Categoriae decem*, toegeschreven aan Augustinus.
4. *Epistolae* 71, 4, 6.
5. *Contra Julianum* 1, 6, 21-28
6. Het citaat is afkomstig uit Erasmus' aantekening bij Johannes 21:22 in de eerste editie van zijn uitgave van het Nieuwe Testament (1516). Vanaf de editie uit 1519 is dit vervangen door de hierna geciteerde versie.
7. Antoine-Honorat, heer van Oraison.
8. Zie boven, noot 6.
9. Erasmus doelt op de aanvullende noot aan het slot (p. 710) van de *Annotationes* uit 1527.

zen: wil niet oordelen, wil niet zweren, wil niet boos worden,[10.] enzovoorts, terwijl dat ‘wil niet’ van de vertaler is en niet van de evangelist of apostel. Ook al kende hij dus Grieks, dan maakte hij bij de exegese niettemin zelden gebruik van Griekse commentaren. Van iemand die beschikt over oorlogstuig en daar tijdens het gevecht geen gebruik van maakt, zou je dus terecht kunnen zeggen dat het hem in de strijd aan wapens ontbreekt. Augustinus had als kind een beetje taalonderwijs genoten; ooit was er immers gemengd onderwijs in beide talen. Maar hij had op jonge leeftijd een hekel aan die taal en deinsde terug voor het lezen van Griekse schrijvers, iets wat hij op latere leeftijd in de *Belijdenissen* betreurt.[11.]

Ik wilde graag heel lang met u praten, maar dit is wat mijn gezondheid toeliet. Rest nog dat u de zeer geachte prelaat Baptiste, bisschop van Senez,[12.] en de zeer illustere Antoine van Oraison, burggraaf van Cadenet, namens mij vol eerbied en genegenheid moet bedanken en groeten. Cassandre staat vanaf nu op mijn lijst van oprechte vrienden.

Het ga u goed. Freiburg im Breisgau, 28 maart, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus

2297 *Van Diego Gracián de Alderete*
Madrid, 28 maart [1530]

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam

Sinds het vertrek van onze vriend Valdés naar Italië[1.] hebben we geen enkele brief van u ontvangen, zeer geleerde Erasmus, ook al begrepen we uit de brief aan de aartsbisschop van Toledo dat u het uitstekend maakt.[2.] Don Juan Manuel, voor wie ik een tijd als secretaris heb gewerkt, vraagt geregeld wat voor nieuws ik over u heb; evenzo de aartsdiaken van Alcor,[3.] doctor Coronel en al uw andere vrienden hier. De bisschop van Zamora,[4.] die voorzitter van

10. Het Latijnse ‘nolite’ (wil niet) gevolgd door een infinitief is slechts een omschrijving van de imperatief.
11. *Confessiones* 1, 13-14.
12. Jean-Baptiste de Laigue, broer van Antoine-Honorat.
1. Alfonso de Valdés reisde in augustus 1529 met de keizer mee naar Italië (zie brief 2207)
2. Brief 2134 aan Alonso de Fonseca.
3. Alonso Fernández de Madrid, die Erasmus' *Enchiridion* in het Spaans had vertaald.
4. Francisco de Mendoza y Córdoba.

de raad van de keizerin[5.] is en voor wie ik het ambt van secretaris uitoefen, is u buitengewoon goedgezind, vooral toen hij u via mij beter had leren kennen. Het zou, heus, in uw belang zijn als u een keer aan uw vrienden dacht. Toen een van hen, iemand die u zeer toegedaan is, zag dat u geen aandacht aan het geraaskal van Carvajal schonk, heeft hij een groot aantal plaatsen uit zijn *Apologie* weerlegd, en dit heeft Echo voor zich gehouden.[6.]

Het ga u goed. Madrid, 28 maart

2298 *Van Simon Riquinus*
Keulen, 29 maart 1530

Een groet. Zie hier de beker die onze jonge vorst[1.] u ten geschenke zendt, mijn beste Erasmus, waarbij u niet op de waarde, maar op de intentie moet letten. De vorst handelt nog onder toezicht van voogden en gevolmachtigden; het ontbreekt hem evenwel niet aan de wil om zich nog meer bij Erasmus geliefd te maken, wat hij als edel mens belangrijker vindt dan de grootste toename van zijn fortuin. Vooraanstaande hovelingen, ook zij die zich aan de belangrijkste bestuurstaken wijden, wensen vurig dat u onder het gezag van onze vorst komt. Vlatten, zeer geacht als hoofd van de domschool in Aken, is nu in dienst van het hof; dat heeft de oudere vorst besloten. Johann Gogreve, onze kanselier, beslist uw gunst waardig, die zowel om zijn afkomst als om zijn geleerdheid in hoog aanzien staat, kreeg het met veel inspanning voor elkaar dat Vlatten als het ware zijn trouwe Achates[2.] werd bij het vervullen van zijn zeer gewichtige taken. U ziet aan ons hof geen kettingen van edelstenen, maar edelstenen van mensen blinken. Maar wat een unieke parel zou erbij

5. Isabella van Portugal.
6. Carvajals *Apologia monasticae religionis diluens nugas Erasmi* was in 1528 in Spanje verschenen, maar Erasmus kreeg het werk voor het eerst onder ogen in de Parijse editie uit 1529. Alfonso de Valdés liet in de zomer van 1529 weten dat twee vrienden elk een antwoord hadden geschreven, maar dat hij beiden de publicatie ervan had ontraden (brief 2198). Aan het slot van Carvajals *Apologia* (althans in de druk uit 1529) wordt Erasmus aangevallen in een dialoog tussen een jongeman en Echo (blad D6r), in de trant van Erasmus' dialoog met dezelfde personages (LB I, 817-818).
1. Willem V van Kleef, zoon van de regerende vorst Johann III. Riquinus was lijfarts van deze laatste. Voor het geschenk vgl. brieven 2234 en 2277.
2. Trouwe lotgenoot van Aeneas.

komen, als Erasmus zou schitteren onder onze raadsheren! Onze vorsten zou niets wenselijkers kunnen overkomen. Ik heb zelf gemerkt dat dit verlangen niet alleen bij de raadsheren, maar ook bij beide vorsten aanwezig is.

Wat de prebende betreft zullen we voortdurend alert blijven, zodat u hierbij niet in de verwachting die wij wekten, bedrogen wordt.[3] U weet dat aan vorstenhoven goed op de juiste gelegenheid gelet moet worden. Als u hier was, was de zaak nu al naar uw tevredenheid afgehandeld. Als ik iets met gehoorzaamheid, trouw en invloed voor elkaar kan krijgen, zal ik dat voor niemand - zo moge God mij liefhebben - met meer graagte doen.

Het was geen onjuiste gissing van Beatus Rhenanus toen hij zei dat Riquinus vroeger schoolmeester was. Ik had de twee graven van Isenburg als leerlingen,[4] hoewel mijn vader me een andere kant op wilde hebben. Hij had me namelijk voor het hof van Trier bestemd, maar daar schrok ik toen nogal voor terug, als iets wat niet overeenstemde met mijn interesses. Toen zij opgroeiden en niet de indruk wekten veel voor de wetenschap te voelen, had ik het er niet meer naar mijn zin. Daarom wijzigde ik mijn plannen, waarbij ik uit de buurt van mijn geboortestreek bleef, hoewel die mij geen geringe vooruitzichten bood.

Ondertussen kreeg ik bezoek van een van de twee raden en de gemeentesecretaris van de stad Diest, die misschien wel door mijn faam gelokt waren (dat zeiden ze zelf). Ze boden mij honderd filippen uit de stadskas en stelden mij bovendien alles wat ik bij de toehoorders kon weghalen in het vooruitzicht, als ik naar hen toe wilde komen om leiding te geven aan een school die ze aan de hogere soort studie hadden gewijd. Het aanbod, zoet gemaakt met allerlei voordelen, stond mij wel aan en ik heb het er bijna drie jaar volgehouden, niet zonder lof, naar ik meen. Uiteindelijk had ik genoeg van mijn armzalig bestaan en keerde ik terug naar Leuven.

U hoort het: geen alledaagse omstandigheden, mag ik wel zeggen. Ik heb dit uitgebreid verteld, omdat zij[5] dit wat vreemd aan mij vonden. Ik mag sterven als ik iets verzin. Ik had het idee dat het dat was waar u in uw eerste brief op doelde, voordat ik de laatste ontving. Blijf mij alstublieft genegen en bescherm mij ook hierna tegen lasteraars. Het ga u goed, allerbeminnelijkste Erasmus.

Keulen, 29 maart 1530

Geschreven door Simon Riquinus, arts

Aan de zeer beroemde heer Erasmus van Rotterdam, theoloog

Freiburg im Breisgau

3. Zie brief 2246.
4. Anton en Salentijn van Isenburg.
5. Het is niet duidelijk wie dit zijn.

2299 *Aan Cristóbal Mexía*
Freiburg, 30 maart 1530

Erasmus van Rotterdam groet Cristóbal Mexía uit Spanje

Ik bezit, zeer geachte Cristóbal Mexía, geen enkele eigenschap die vergelijkbaar is met de goddelijke kwaliteiten van Marcus Tullius;[1] maar waar ik ook sta op de ranglijst van mensen die naar vermogen de juiste vorm van studie bevorderen, ik hecht aan uw persoon, zo vriendelijk, zo verstandig, zo bedachtzaam oordelend, meer waarde dan aan welk koninkje uit Azië.[2] Dat ik brieven van onbekenden uit verre landen ontvang, is bovendien niets nieuws voor me - dat is bijna aan de orde van de dag. Er komen geregeld brieven van geleerden, hooggeplaatsten, bisschoppen en abten van wie ik niet wist dat ze bestonden; koningen, vorsten en prelaten, die zo hooggeplaatst zijn dat ze onmogelijk bij iemand onbekend zijn, sturen niet alleen brieven, maar ook schitterende geschenken.

Ik heb heel wat brieven van keizer Karel, zo eervol, zo minzaam, dat ik er meer waarde aan hecht dan aan zijn vrijgevigheid, waaraan ik niettemin een groot deel van mijn bescheiden vermogen te danken heb. De brieven die ik van koning Ferdinand krijg zijn even talrijk en even vriendelijk, niet zonder een geschenk als eerbewijs. Hoe vaak ben ik, op hoe gunstige voorwaarden, uitgenodigd door de Franse koning! De Engelse koning toont geregeld met brieven en geschenken die hij uit zichzelf stuurt, zijn bijzondere sympathie en welwillendheid jegens mij. De meest geachte vrouw die deze tijd kent, Catharina, zijn koningin, doet niet graag voor hem onder. De Poolse koning Sigismund zond een brief die kon wedijveren met het werkelijk koninklijke geschenk zelf. Georg, hertog van Saksen, begroet mij geregeld met brieven; ook hij komt niet met lege handen.

Moet ik nog William, aartsbisschop van Canterbury, of Cuthbert, kort geleden nog bisschop van Londen, nu van Durham, of John, bisschop van Lincoln, noemen?[3] Zij sturen me behalve brieven, kostbaarder dan alle edel-

1. D.i. Cicero.
2. Mogelijk zinspeelde Mexía in zijn niet bewaard gebleven brief aan Erasmus op *Adagia* 2422 (Munus levidensae). Daarin wordt Deiotarus genoemd, die koning over een gedeelte van Galatië in Klein-Azië was en door Cicero werd verdedigd in een aan Caesar gerichte redevoering. Cicero noemt die redevoering ‘een geschenkje van dunne stof’, van het soort dat Deiotarus zelf aan hem placht te sturen.
3. William Warham, Cuthbert Tunstall en John Longland.

stenen, jaarlijks de schatting als het ware van de vriendschap, zonder dat ik het vraag of verwacht. Van Albert, kardinaal van Mainz,[4.] heb ik behalve brieven een schitterend aandenken aan zijn goede gezindheid, zoals ook van Filips van Bourgondië, de onlangs overleden bisschop van Utrecht, en eveneens van kardinaal Jan van Lotharingen, broer van de hertog.[5.] Bernhard, bisschop en kardinaal van Trente,[6.] zond, behalve een bepaald niet gering geschenk als eerbewijs, geregeld een vriendelijke en troostrijke brief, die mij altijd opbeurde, hoe moedeloos ik ook was. Bovendien nodigde hij mij uit op uiterst gunstige voorwaarden bij hem te komen wonen. Ook vandaag ontving ik een brief van hem waarin hij hetzelfde belooft wat hij eerder aanbood, en misschien maak ik, zoals de situatie nu is, van zijn aanbod gebruik. De brief die de aartsbisschop van Toledo aan mij stuurde, hebt u waarschijnlijk al in gedrukte vorm gezien; kan men iets minzamers, iets eervollers bedenken of wensen? Het ontbrak hem ook niet aan de vrijgevigheid die bij zijn positie en gezindheid past. Kort geleden schreef prins Willem, de jongere hertog van Kleef en Gulik, een jongeman geboren voor het goede, een brief die overliep van genegenheid, waar nog een prachtige beker bijkwam. Zodra Anton Fugger had gehoord dat ik mijn vertrek uit Bazel voorbereidde, zond hij honderd gouden florijnen aan reisgeld, met het aanbod van jaarlijks eenzelfde of nog groter bedrag, als ik zou willen uitwijken naar Augsburg. Toen ik had geantwoord dat mij dat niet uitkwam, zond hij een buitengewoon fraaie beker als een teken van de vriendschap die tussen ons was ontstaan. Een paar dagen geleden is Christoph von Stadion, bisschop van Augsburg, een edel en ook ontzettend geleerd man, hierheen gekomen (een reis van zeven dagen, en niet de meest veilige reis), om geen andere reden, zoals hijzelf beweerde, dan om Erasmus te zien, dat wil zeggen, een schaduw van een mens. Ik wil hiermee zijn vriendelijkheid benadrukken, niet mijn verdiensten. Hij bracht twee vorstelijke bekers mee, met tweehonderd gouden florijnen, en bood ook nog aan zijn hele vermogen met mij te delen.

Toen ik dit aan het schrijven was, kwam er een brief van Jacopo Sadoleto, bisschop van Carpentras, mijn hemel! wat een geleerd, wat een onkreukbaar, wat een invloedrijk man! Ook eerder had hij de gewoonte zich geregeld met uiterst geleerde brieven tot mij te richten. Hij was me ontschoten, als zijn brief, die toevallig op dat moment werd gebracht, me niet aan hem had herinnerd. En ongetwijfeld vergeet ik er nu een aantal.

Intussen moet ik opeens denken aan Piotr, bisschop van Krakau, een uitermate geleerd en invloedrijk man, kanselier van dat koninkrijk,[7.] die zijn

4. Albrecht van Brandenburg.
5. Anton van Lotharingen..
6. Bernhard von Cles.
7. Piotr Tomicki, vicekanselier van Polen.

genegenheid voor mij liet blijken door het sturen van zeer minzame brieven en prachtige geschenken. In datzelfde Polen heb je Andrzej Krzycki, bisschop van Płock, die me geregeld met alleraardigste brieven en geleerde gedichten opbeurt en bemoedigt, en ook hij komt niet met lege handen.

Ik heb een kamertje dat volgestopt is met brieven van geleerden, hooggeplaatsten, vorsten, koningen, kardinalen en bisschoppen. Ik heb een kist vol geschenken: bekers, flacons, lepels, uurwerken, waarvan sommige van massief goud zijn. Het aantal ringen is enorm; het zouden er evenwel nog veel meer zijn, als ik de meeste die ik krijg niet weer weggaf aan andere begunstigers van de studie. Ook onder de gevers van deze geschenken, zijn er heel wat die niet alleen in geleerdheid, maar ook in onberispelijk gedrag uitblinken, zoals de aartsbisschop van Canterbury, de bisschop van Londen, de bisschop van Augsburg en vooral John, bisschop van Rochester;[8.] hem had ik over het hoofd gezien, evenals de bisschop van Wrocław, Johannes Thurzo, die een kist vol met fraaie spullen naar Antwerpen had gestuurd, waar ik toen verbleef, toen ik nog nooit had gehoord of gedroomd van Wrocław of Thurzo. Zijn broer, de bisschop van Olomouc,[9.] volgde hem op. Dagelijks komen er zulke mensen bij, hoewel ik niemand tot vrijgevigheid aanspoorde en openlijk liet blijken dat ik over genoeg middelen beschik om het eenvoudige leven te leiden dat ik gewend ben. Daar ben ik zo tevreden mee, dat ik er eerder iets zal afhalen dan bijdoen. En toch is hun spontane vrijgevigheid enorm; als ik geen enkel inkomen had (maar dat heb ik wel, ook naast het jaargeld van de keizer), zou die alleen al volstaan om mijn wetenschappelijk werk te bekostigen. Geschenken van minder bemiddelden heb ik altijd afgewezen, zo vaak als dat met behoud van de vriendschap mogelijk was; of als ik ze uit beleefdheid aannam, deed ik dat zo dat ik ze ruimschoots compenseerde.

Er zijn, zoals u schrijft, mensen die beweren dat ik niets aan de studie bijgedragen heb; die roepen dat ik een broedplaats van ketterijen ben. Vanwaar dan die genegenheid van zoveel, zo belangrijke mannen, van wie niemand ontkent dat ze een scherp oordeel bezitten en vroomheid van harte steunen? Maar die voor de studie noodlottige kraaien[10.] lieten al tien jaar bij de hoven van vorsten, bij bisschoppen, bij de paus, bij de keizer, kortom, bij de machtigsten en de geringsten geen steen op de andere[11.] om me dwars te zitten -

8. William Warham, Cuthbert Tunstall, Christoph von Stadion, John Fisher.
9. Stanislaus Thurzo.
10. Vgl. de inleiding bij brief 2275.
11. *Adagia* 330.

en dat doen ze nog steeds. Overal stuitten ze op mensen die het voor Erasmus opnamen, onverwachte verdedigers, vaak zelfs onbekenden. Wie zijn die voorstanders van goddeloosheid? Wie zijn die begunstigers van iemand die volstrekt niets voor de studie doet? Nee, ze zijn juist verstandig en hebben de gemene praatjes van die dikbuiken door!

Ik geef graag toe dat er heel wat zijn die mij overtreffen als het gaat om het onderwerp van zojuist, roem. Geen wonder, omdat ik het eerste ongenoegen over me heen kreeg en de weg plaveide, omdat ik de akker van stenen begon te ontdoen. Ik vind het jammer dat er niet meer zijn door wie ik overtroffen word. Met dat doel heb ik me immers in het zweet gewerkt. Iemand die vergelijkt hoe het zesendertig jaar geleden bij ons was en hoe het nu is, komt er wel achter of Erasmus iets aan de wetenschap heeft bijgedragen! Twintig jaar geleden was er geen enkele vorst die ook maar een cent aan het onderwijs van zijn zoon uitgaf; nu is er geen een die niet voor veel geld een huisleraar inhuurt. In het begin protesteerden de theologen, maar alleen de ouderen onder hen en ook die niet allemaal. De jongere theologen reageren enthousiast op mijn werk en ook de grijsaards worden nu milder. Aardig wat monniken die er eerst afwijzend tegenover stonden, beginnen het nu te waarderen.

Twee jonge franciscanen stormen het toneel op, even brutaal als dom;[12.] ze snappen niet hoeveel onheil ze met eigen paard en wagen (zoals dat heet)[13.] over hun orde afroepen. Maar daarover zal ik uitgebreider aan uw broer schrijven;[14.] op dit ogenblik volsta ik met u, zoals ik verschuldigd ben, hartelijk te bedanken, omdat u niet aarzelde niet zozeer om mij als wel om de studie het gevecht aan te gaan, niet alleen met franciscanen, maar ook met een aantal hooggeplaatsten. Ik raad u aan, mijn allerverstandigste vriend, niet de strijd met de monniken aan te binden. Het zijn net de bekkens van Dodona: als je op één slaat, sla je op allemaal.[15.] Maar de magistraten zouden moeten zorgen dat die drukker bestraft werd, die zonder zijn naam erbij te zetten domme schotschriften drukte,[16.] wat in strijd is met het edict van de keizer en met het besluit van de eerwaarde aartsbisschop van Sevilla.[17.] Als hij voor

12. Luis de Carvajal en Frans Titelmans.
13. *Adagia* 50
14. Brief 2300.
15. Vgl. *Adagia* 7. Het orakel van Zeus in Dodona zou omgeven zijn met bekkens die elkaar raakten, waardoor ze allemaal geluid gaven als er op één geslagen werd.
16. Dit zal op Carvajals *Apologia monasticae religionis* slaan (zie brief 2297, noot 6).
17. Alonso Manrique de Lara.

zijn eerste waagstuk volgens de wet gestraft was, had hij er niet nog een tweede misdrijf aan toegevoegd. Als ze vinden dat ze dat niet om Erasmus' verdiensten hoeven te doen, laten ze het dan om de rust in Spanje doen. Zulke pamfletten dragen niet bij aan vroomheid of kennis; het enige waarvoor ze deugen is het veroorzaken van ruzie. Waarachtige vorsten zijn beschaafde mensen met veel ervaring; hoewel ze zich soms door de streken van die lieden tot een misvatting laten verlokken, vooral wanneer ze mijn werk niet lezen, worden ze gemakkelijk met goede argumenten overgehaald tot een redelijker standpunt. Als dat niet mogelijk is, mogen we toch niet het pad van de deugd verlaten. Wat telt is dat we nu weinigen hebben behaagd, maar wel de besten; latere generaties zullen een billijker oordeel vellen.

Ik betreur het dat die groep observanten - want zo willen ze graag genoemd worden - van de eenvoud van Franciscus afglijdt naar de wereld. Want die twee praatzieke jongelui zouden die dingen niet durven, als ze zich niet gesteund wisten door het applaus van de vaders en broeders. Men streeft er op dit moment naar met rustig argumenteren een einde aan die rampzalige tweespalt te maken zonder dat het op een bloedbad uitloopt; en die lieden proberen met opruiende pamfletten een nieuwe brand te stichten! Ze bekritiseren overal wie ze maar willen, waarbij ze naar eigen goeddunken leugens verzinnen. Ze verheffen hun stem in het bijzijn van ondeskundigen, een manier van doen die weinig te maken heeft met Franciscus, onder wiens naam ze zichzelf verkopen. Tot nu toe kwamen ze er evenwel geen stap verder mee, behalve dat ze geleerde en weldenkende mensen tegen zich in het harnas joegen of nog bozer maakten. Maar aangezien ik merk dat ze niet te genezen zijn, moeten ze aan hun kwaal overgelaten worden.

Was het me maar ooit vergund mijn vriend Cristóbal te omhelzen en met hem te praten! Als het lot dit niet zal toestaan, zullen we voortaan altijd in gedachten met elkaar verbonden zijn en in brieven af en toe gesprekken met elkaar voeren, hoe groot de afstand ook is die ons scheidt. Uw brief, verstuurd uit Sevilla op 6 januari, kreeg ik op 28 maart. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 30 maart 1530 na de geboorte van Christus

2300 *Aan Pero Mexía*
Freiburg, 30 maart 1530

Erasmus van Rotterdam groet Pero Mexía

Bij het naderen van de Frankfurtse beurs word ik altijd overstelpt door werk; dat komt deels door de krachttoer die de studie van me vraagt, omdat de persen dan op hun hardst tekeergaan (want in de werkplaats van Froben zijn niet minder dan zes persen continu in bedrijf), en deels door stapels brieven die uit alle windstreken binnenstromen, die soms een antwoord vereisen. Meestal heb ik rond die tijd nauwelijks aandacht voor mijn gezondheid; toch ben ik nooit zwaarder belast geweest dan nu, zo erg dat ik vijftien dagen zelfs geen uurtje kon besteden aan mijn gezondheid, die zwaar geteisterd wordt. Juist toen ik op weg naar de eindstreep was, arriveerde uw pakketje met het boek van die kraai[1.] en een dag later een nog veel groter pakket uit Italië. Daarom, mijn allerdierbaarste vriend Pero Mexía, moet ik dit gesprek met u kort houden.

Uw brief getuigt ruimschoots van uw genegenheid voor mij, want hij ademt niets anders dan een waarlijk door God ingegeven liefde, die ik zeer op prijs stel en ook naar vermogen zal beantwoorden. Maar over uw aansporing om op die nonsens van Carvajal te reageren zou ik het volgende willen zeggen: ook al had ik zeeën van tijd (uw brief was namelijk pas laat gekomen), dan nog zou ik met geen woord reageren. Ik merk wat een misstap ik heb begaan door die braller überhaupt een antwoord waardig te keuren.[2.] Ik wist het van te voren, en Alfonso de Valdés, een goede vriend van me, had me per brief gewaarschuwd, dat ik die kakelaar niet de eer moest gunnen dat ik hem ook maar met een enkel woord zou antwoorden.[3.] Maar degene aan wie hij de brief had meegegeven, heeft hem te laat aan mij overhandigd. Het pamflet had me kort daarvoor bereikt. Het was uit Parijs verstuurd; daar was het door toedoen van de serafijnse franciscanen in het geheim gedrukt, zonder vermelding van de naam van de drukker, wat in strijd is met het edict van het Parlement. Dat versterkte mijn vermoeden dat de naam verzonnen was. Ik ben dus niet van plan de ene zonde op de andere te stapelen.[4.]

In Leuven heb je een zekere Titelmans van dezelfde orde, een jongeman die wat meer thuis is in de gewijde literatuur dan uw landgenoot, en ook wat gematigder is. Niettemin spreidt hij een verbazingwekkende eerzucht en een ongebreidelde praatzucht tentoon, maar, zoals dat de gewoonte bij die

1. Carvajals *Dulcoratio.* Zie de inleiding bij brief 2275, die gepubliceerd is als ‘Brief aan enkele zeer brutale kraaien’.
2. Erasmus had op Carvajals eerste pamflet (*Apologia monasticae religionis*, zie brief 2297, noot 6) gereageerd met een *Responsio adversus febricitantis cuiusdam libellum* (Bazel, 1529).
3. Zie het begin van brief 2126.
4. De formulering komt voor in Thomas van Aquino's *Summa theologiae* 85, 2.

mensen is, met een laagje godsdienstigheid, die zo slecht geveinsd is dat iedereen erdoorheen kijkt. Hij annoteerde de annotaties van Valla, Lefèvre en mij bij de brief aan de Romeinen, maar hij richt zijn pen eigenlijk op mij.[5] Ik gaf een kort antwoord, zonder vermelding van zijn naam, zonder beledigingen, behalve dat ik aangaf dat een jongeman die onvoldoende Grieks en Latijn kent en niet toegerust is met een ruime belezenheid, niet tegen die taak is opgewassen. Ik zond het boekje aan vrienden in Leuven, zodat ze konden kijken of het raadzaam was dat het gedrukt werd,[6] want ik was bang dat zo'n eerzuchtig persoon meteen zou zwellen van trots. Ze lieten het drukken, met fatale gevolgen. Hij begon onmiddellijk, alsof hij zijn zin had gekregen, een stroom pamfletten te produceren, vol domme praatzucht. Alle geleerden lachen om hem. Hijzelf is tevreden met het applaus van zijn broeders. U zult vragen: 'Wat moeten we dan? Moeten we lijdelijk toezien hoe zij ongestraft hun triomf vieren?' Het is niet mogelijk hen te overwinnen; zelfs als ze overwonnen op de grond liggen, brengen ze hun tegenstander in het nauw en trekken ze hem naar zich toe, zoals volhardende, maar amateuristische worstelaars doen.[7] Hoe het ook afloopt, voor hen is het op zich al een enorme trofee dat ze van Erasmus een reactie losgekregen hebben. Een groot deel van hun glorie zal verdwenen zijn als zij een hoop opschudding hebben veroorzaakt en een reactie van mijn kant uitblijft.

Er moet eerder met middelen als de volgende tegen hen worden opgetreden. De drukker die het gewaagd heeft dergelijke nonsens uit te geven, zonder vermelding van zijn naam, handelde in strijd met het edict van de keizer en moet bij de keizerlijke overheid worden aangegeven. Ook de eerwaarde aartsbisschop van Sevilla[8] had de monniken het zwijgen opgelegd; ook hij moet ertoe worden aangespoord dat hij de vaders die dergelijke toneelspelers laten optreden, met zijn gezag intoomt. Hij is een bedachtzaam en vroom man; het bestaat niet dat hij zulke pamfletten zal goedkeuren, zelfs al zou hij niet aan mijn kant staan. Er zijn nog anderen die mij welgezind zijn, de aartsbisschop van Toledo[9] en Don Juan Manuel. Als één drukker een flinke boete krijgt, zal dat de anderen afschrikken. De prior zelf moet benaderd worden en de vraag voorgelegd krijgen hoe hij, met inachtneming van de regel van de heilige Franciscus, aan een dergelijke gedragscode kwam, die inhoudt dat

5. Zie voor Titelmans' *Collationes* en Erasmus' antwoord daarop de inleiding bij brief 2206.
6. Vgl. brief 2260, p. 118.
7. Vgl. de passage uit Galenus die Erasmus in 1528 aan *Adagia* 879 toevoegde (*De naturalibus facultatibus* 2, 2).
8. Alonso Manrique de Lara.
9. Alonso de Fonseca.

ze, zonder zich aan edicten van vorsten te storen, met opruiende schotschriften de aanval openen op de reputatie van iemand die van zoveel kerkvorsten een schitterend getuigenis krijgt. Een aantal van hen noem ik in de brief aan uw broer, Thraso-achtig[10.] misschien, maar heel bescheiden als je kijkt naar de werkelijkheid. In de laatste brief van de keizer aan mij stond het volgende: 'Daarom willen we dat u moed houdt; wees ervan overtuigd dat wij geen moment uw eer en reputatie uit het oog zullen verliezen.'[11.] In een andere brief uit hij hetzelfde voornemen op een veel vriendelijker manier: dat hij met niet minder overgave de reputatie en waardigheid van mijn naam zal verdedigen dan wanneer het hemzelf betrof.[12.] U kunt wel nagaan: deze vorst zal dergelijke pamfletten niet goedkeuren.

Ook zal het helpen, als weldenkende mensen heimelijk worden aangespoord om niets te geven aan mensen die achter dergelijke pamfletten staan. Ze kennen geen schaamte en nog veel minder een schuldgevoel; ze denken dat ze alles mogen waar ze zin in hebben. Pas wanneer ze merken dat er iets van hun kostje verdwijnt, komen ze tot inzicht, want ze hebben geen oren aan hun hoofd, maar in hun buik.[13.] Ik zal zorgen dat de keizer en zijn kanselier[14.] op de hoogte zijn van het weinig verheffende tumult waarvan die lieden de aanstichters zijn. Kortom, ik zal eerder alles doen en dulden dan op de onzin van een stel snotneuzen te reageren.

Ik heb zijn *Middel om zoet te maken*,[15.] zoals u het noemt, niet gelezen en ik ga het ook niet lezen, maar ik liet mijn oog gaan over de koppen van een aantal bladzijden. Hij draagt dit zo prachtige werk op aan een of andere vorst[16.] en zingt aan het begin de lof van de vrede, waarbij het nodige gestolen is uit mijn *Klacht van de vrede.* Dan volgt een uitweiding waarin hij Erasmus tot een behemoth[17.] maakt, die naar het voorbeeld van alle ketters Christus de oorlog verklaart onder het mom van de vrede. Ik zou deze dag niet willen overleven, als ik mij niet oprecht en van harte aan Christus' glorie wijd. Vervolgens geeft hij een redevoering weer van iemand die tijdens de conferentie[18.] een samenvatting van mijn gruwelijke dwalingen had gegeven - een paar mensen had-

10. Thraso is de pochende soldaat in Terentius' *Eunuchus.*
11. Brief 1920.
12. Brief 1731.
13. Zie brief 2275, noot 9.
14. Mercurino Gattinara.
15. Carvajals *Dulcoratio*, zie boven, noot 1.
16. Luis Fernández de Córdoba y Pacheco.
17. Job 40:10.
18. De ophef die in Spanje rond Erasmus' werk was ontstaan had aanleiding gegeven tot de conferentie van Valladolid (1527).

den me over die man geschreven. Hij hield (als de weergave betrouwbaar is) zeker een vlot verhaal, maar vol leugens - hij werd toen door geleerde mensen als een dwaze monnik beschouwd, wat hij inderdaad was. Daarna stapt hij over op een exposé over de verdiensten van de vorst, waarin hij hem vraagt een einde te maken aan de oorlog die door mij en de mijnen met opruiende pamfletten tegen de monniken was ontketend, en mij te dwingen om mijn woorden terug te nemen. Over welke opruiende pamfletten heeft hij het? Mijn verdediging bevat niets opruiends en werd goedgekeurd door kanselier Mercurino. Wie zette Carvajal tot zulke dwaasheden aan? Hij werd door mij niet als monnik bespot, maar als marionet, want dat is hij volgens mij.

Dit alles in de voorrede. Vervolgens zet hij ons, om ons van zijn geleerdheid te overtuigen, een aantal plaatsen uit brieven voor van een aantal mensen van wie hij misschien een aanbevelinkje had losgekregen - dat is een gewoonte van die lieden, want ook op die manier zijn het bedelmonniken. Geen van hen is evenwel, voor zover ik weet, theoloog, in elk geval Vives niet en Lee evenmin. Als de zaak met dergelijke getuigenissen wordt aangepakt, wat een stapels brieven, geschreven door wat voor mensen, kan ik tevoorschijn halen! Hoewel zijn kritiek op Terminus erg dom was, wilde hij niets van mijn uitleg weten. Alsof ik ooit zo dwaas was mezelf in een bepaalde soort wetenschap, laat staan in allemaal, beter dan ieder ander te vinden![19.] Toch komt hij hier aanzetten met *Plus ultra* (Nog verder)[20.] en nog meer nutteloze dingen.[21.] Om een lang verhaal kort te maken, Carvajal[22.] is overwinnaar. Ergens zeg ik in een betoog: ‘Dit zou als een zekere zwakte bij Christus gezien kunnen worden.’ Hij leidt daaruit af: ‘Er was zwakte bij Christus: jullie hoorden dus een godslastering.’[23.]

Hij verzamelt heel wat passages in die trant die hij her en der uit mijn boeken haalt, zonder enige ordening. Ik heb van hem geleerd, wat de vermelding van ‘mijn hoer’ te beduiden had, want dat had ik zelf nooit kunnen raden. Een van de *Colloquia* is het ‘Gesprek tussen een hoer en een jongeman’; dat noemt hij ‘de hoer van Erasmus’.[24.] Was het maar zo dat er geen ergere hoeren waren onder degenen die dit gesprek onfatsoenlijk vinden! Hij houdt

19. Dit betreft het motto *Concedo nulli* (Ik wijk voor niemand) dat Erasmus met de afbeelding van Terminus combineerde.
20. Motto van Karel V.
21. *Dulcoratio*, f. 68r.
22. In de gedrukte versie van de brief in de *Epistolae floridae* staat ‘Cacalalus’ (Grieks *kakos* = slecht; *lalos* = praatziek).
23. LB IX, 362 E-F; *Dulcoratio*, f. 66v.
24. *Apologia monasticae religionis* (zie boven, noot 2), 25r; *Dulcoratio*, f. 83v.

ons ook voor dat de keizer en de meeste Spaanse vorsten monniken zijn, met een witte kap, en de keizer de abt.[25.] Dat mag niet opgevat worden als een schande, aangezien hij ook Christus tot abt maakt en de apostelen tot monniken, en de Moedermaagd tot non.[26.] Ik had gezegd: 'Hoe dichter iemand de vroomheid van Franciscus nadert, hoe geliefder was, is en blijft hij voor altijd.' Hier leidt hij uit af: 'Franciscus was arm, dus prijs de armoede'. Franciscus was ongehuwd en kuis, dus prijs het celibaat.'[27.] Dit had zijn gevolgtrekking moeten zijn: 'Iemand die zich geliefd wil maken bij Erasmus, moet dus het leven van Franciscus tot voorbeeld nemen.' Zulke mensen heb ik inderdaad altijd liefgehad en heb ik nog steeds lief.

In Leuven was er christelijke vriendschap tussen mij en de franciscanen. Lee strooide als eerste heimelijk wat zaad van het kwaad; dat hebben anderen daarna laten opkomen, totdat die snoever ten tonele verscheen, die de mensen 'kraaitje van god' noemen.[28.] In Bazel had ik nauwe banden met de franciscanen, zolang ze de juiste koers hielden. Hier woon ik zo dicht bij de franciscanen, dat ik hen in mijn kamer hoor zingen alsof ik in de kerk was. We zijn zeer bevriend met elkaar, omdat iedere boosaardigheid bij hen afwezig is. Ze hebben een rechtschapen en ingetogen predikant, die soms zelfs op een eervolle manier Erasmus in zijn preken citeert.

Laten ze arm zijn zoals Franciscus was, dan zullen ze bij iedereen geliefd zijn! Maar die lieden zijn in naam arm en in werkelijkheid rijk. Ze hebben hun archieven, ze hebben procuratoren, ze hebben toewijzingen van grond. Maar dat val ik niet aan; niemand misgunt hun eten en kleding, mits ze niet de spot met mensen drijven.[29.] Franciscus was ongehuwd. Denkt hij echt dat ongehuwd en kuis hetzelfde is? Wie keurde ooit kuisheid af? Ik moest lachen toen ik las: 'Franciscus was bescheiden, nederig, zonder aanzien, lankmoedig als hij beledigd werd, een onvergelijkelijke navolger van de gekruisigde Christus, een predikant die met gloed sprak, en altijd gehoorzaam aan de kerk. Laten we Franciscus prijzen, hem geliefd maken en verdedigen, en niet alleen hem, maar ook hen die Christus, hun vorst, volgen door in de voetsporen van Franciscus te treden!'[30.] Ik heb Franciscus altijd een goed

25. *Dulcoratio*, f. 72v, 74r. Carvajal doelt op militaire orden in Spanje die verbonden waren met de cisterziënzers (met witte kap). Karel V was hiervan grootmeester.
26. *Dulcoratio*, f. 73r, 87v-88r.
27. LB X, 1683 B; *Dulcoratio*, f. 92v-93r.
28. Titelmans.
29. Anders verdienen ze de maatregel die Erasmus eerder in de brief voorstelt, namelijk dat ze geen giften meer krijgen.
30. *Dulcoratio*, f. 93r.

man geacht en ik zou graag degenen liefhebben die zichtbaar in zijn voetsporen treden om zo Christus, hun vorst, te volgen. Laten ze zich dan ook dienovereenkomstig gedragen! Dan mogen ze bij mij hun beklag doen als ik hen niet prijs. Maar ik denk dat Franciscus, als hij zou leven, Carvajal[31.] niet als een ware zoon zou erkennen en niet van zijn lof gediend zou zijn, zoals Paulus niet gediend was van de lof van de waarzeggende slavin.[32.] Toch zou ik eerder iemand prijzen die Christus volgt door in de voetsporen van Paulus te treden, die wilde dat het evangelie dat hij verkondigde kosteloos was.[33.]

Ten slotte wil hij me bang maken met de bliksem van de paus.[34.] Zijzelf brengen hun orde schade toe, omdat ze met slecht gedrag en dwaze pamfletten hun orde te schande maken. Het is een brutale leugen van hem dat talloze mensen mij in gepubliceerde boeken tot ketter hebben verklaard. Béda heeft dat niet gedaan, en evenmin Hoogstraten, Latomus, Lee en Cousturier, voor zover ik weet, en als iemand dat gedaan zou hebben, was het om te schelden, niet om te oordelen. Er is geen enkele wettelijke uitspraak waarmee een boek van mij tot een ketters werk is verklaard.

Maar ik ben al te breedvoerig over de dwaasheden van die jongeman, mijn beste Pero, die niets te bieden heeft dan domme arrogantie en een mond die niet stil staat. Gebruik de middelen die ik aangaf of wat voor betere je kunt bedenken. Als ik iets kan doen, zal ik dat niet nalaten. Ik zal me niet laten verleiden tot een debatteerwedstrijd, tenzij ze anders gaan schrijven, wat bij franciscanen niet te verwachten is. Degenen onder hen die geleerd en vroom zijn, zijn er niet toe bereid en ik heb maling aan domkoppen en snoevers. Ik zal intussen doen wat ik kan voor de vroomheid en de studie; u moet samen met uw broer, die zich waarlijk een broer betoont, een gelukkig leven leiden in de tuinen van de muzen.

Freiburg im Breisgau, 30 maart 1530

31. Zie boven, noot 22.
32. Handelingen 16:16-18.
33. 1 Korintiërs 9:18.
34. Aan het slot van de *Dulcoratio* zijn passages uit de bul *Exiit qui seminat* van paus Nicolaas III afgedrukt, waarin vijanden van de orde van de minderbroeders en hun regel met excommunicatie worden bedreigd.

2301 *Aan Alonso Manrique de Lara*
Freiburg, 31 maart 1530

Aan Alonso Manrique, aartsisschop van Sevilla

Zeer eerwaarde prelaat, enige tijd geleden werd er uit Parijs een pamflet hierheen gestuurd, met Luis de Carvajal op het titelblad.[1] Het was daar in het geheim gedrukt, zonder vermelding van de plaats en de drukker, want het is daar vanwege een edict van het Parlement niet toegestaan iets te drukken wat niet is goedgekeurd. Omdat ik de naam niet kende en er uit het pamflet verbazingwekkende lichtvaardigheid en brutaliteit sprak, vermoedde ik dat het een grap was en er een toneelstuk werd opgevoerd door een jong iemand die daartoe geïnstrueerd was. In mijn antwoord stak ik er eerder de draak mee dan dat ik met tegenargumenten kwam. Enige tijd later arriveerde het Spaanse pamflet, met brieven van vrienden die me aanraadden de man geen antwoord waardig te keuren. Tot mijn grote spijt kwam die raad te laat. Nu stuurt diezelfde jongeman me een nog veel brutaler boek, eveneens gedrukt zonder de naam van de plaats en de drukker, wat beslist in strijd met het edict van de keizer is.

Ik ben niet van plan met dergelijke pamfletten de strijd aan te gaan, ook al zouden er zeshonderd verschijnen. Toch verbaast het me dat er bij die gemeenschap van observanten een dergelijk type geschriften vandaan komt, omdat hun regel, die velen onder hun kleed, maar weinigen in gedachten met zich meedragen, hen in alle ernst van iedere vorm van laster afhoudt. Naast het feit dat ik een zuiver geweten heb, zijn er zoveel vorsten, koningen, kardinalen, bisschoppen en geleerden die mij niet alleen met brieven maar ook met eervolle geschenken, die ze uit zichzelf aanbieden, gelukwensen met mijn werk, dat ik zonder moeite die lieden met hun duistere praktijken links kan laten liggen. Het zou evenwel dienstig voor de rust in uw eigen Spanje zijn als die anonieme drukker gestraft zou worden, om te voorkomen dat hij daarna ergere overtredingen begaat, als hij merkt dat waaghalzerij lonend is. Van die jongelui valt niets dan dwaze en opruiende taal te verwachten en als ouderen iets aan te voeren hebben ter verdediging van de waarheid, laten ze hun pamfletten dan eerst ter goedkeuring voorleggen voordat ze die uitgeven.

Ik zal u niet langer ophouden, zeer illustere prelaat. Als u vindt dat Erasmus deze smadelijke behandeling verdient, zult u zich, rechtvaardig als u bent, toch altijd nog bekommeren om de rust in het land - dat weet ik ze-

1. De bedoelde pamfletten in deze alinea zijn achtereenvolgens de Parijse editie van Carvajals *Apologia monasticae religionis*, Erasmus' *Responsio adversus febricitantis cuiusdam libellum*, de Spaanse editie van Carvajals *Apologia* (Salamanca, 1528) en zijn *Dulcoratio*. Zie brieven 2275, 2297 (noot 6) en 2300 (noot 2).

ker. Moge de Heer Uwe Illustere Hoogheid behoeden en bewaren, met een overvloed aan al het goede. Een hartelijke groet aan mijn vriend, heer Luis Coronel.

Freiburg im Breisgau, 31 maart, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus

2302 *Aan Giambattista Egnazio*
Freiburg, 31 maart 1530

Erasmus van Rotterdam groet Battista Egnazio

Ik heb zo'n lage dunk van Budé en ik haat de man zo vreselijk, dat ik, ook al richtte hij openlijk de punt van zijn pen op mij, onmogelijk iets anders dan sympathie voor hem kan voelen, omdat hij zulke schitterende dingen voor de wetenschap heeft gedaan. Ik stuur een brief over de vergelijking waar hij volgens sommigen boos over is;[1] als die je tevreden kan stellen, hoef ik verder niets te zeggen. Die ongelukkige vergelijking is trouwens in de laatste druk verwijderd. Budé beledigen was wel het laatste wat ik wilde. Maar ik zal het nu verder niet over Budé en de *Ciceroniaan* hebben.

Ik zie dat we hetzelfde denken over de beklagenswaardige en bijna hopeloze tweespalt binnen de christelijke godsdienst. Dat blijkt uit mijn brief aan Vulturius,[2] die ik je nu stuur. Toch geeft de keizer mij enige hoop, wat niet alleen komt door zijn gezag, invloed, vroomheid, wijsheid en mildheid die past bij de hoogste macht, maar ook door een of andere genius. Het is te hopen dat de kwestie opgelost kan worden zonder dat het op een bloedbad uitloopt, en de overwinning uiteindelijk aan Christus toekomt. Je begrijpt in je wijsheid wel waar ik op doel. Maar we moeten onze levenswijze aanpassen en de genadige God met vurige gebeden lastigvallen.

Ik wens je, mijn beste Egnazio, ten zeerste geluk met je succes, dat je met die uitnemende kwaliteiten van je beslist verdient. Ik moet in het strijdperk van de gladiatoren sterven, dat is mijn lot. Toch zal ik proberen mezelf een beetje vrije tijd te bezorgen, in elk geval door hardnekkig te zwijgen tegenover provocateurs.

Voor Karel Uutenhove, afkomstig uit een familie die in eigen land als wel-

1. Wellicht een afschrift van een eerdere brief waarin Erasmus ingaat op de wijze waarop Budé in de *Ciceronianus* figureerde, zoals brief 2049. Voor de vergelijking tussen Budé en Bade zie brief 2209, noot 16.
2. *Epistola contra pseudevangelicos*, zie brief 2219, noot 3.

gesteld en illuster geldt, hoef je niet zoveel moeite te doen. Als je bereid bent hem een keer bemoedigend toe te spreken, zal dat een flinke duw in de richting van de studie zijn. Herwagen roemt je vriendelijkheid; zou je, als je kunt, willen helpen om de verschijning van de volledige Chrysostomus mogelijk te maken?[3] Het is een bij uitstek vrome auteur en er worden grote bedragen in geïnvesteerd. Ikzelf oogst niets dan werk. Ik heb godzijdank genoeg om van te leven. Zasius, een man van de oude stempel en een zeldzaam voorbeeld van deugdzaamheid uit vroeger tijden, doet je de groeten terug. Rhenanus is in de streek waar hij vandaan komt. Henricus Glareanus, die voortdurend een voedingsbodem voor alle algemeen vormende vakken biedt, is met mij hierheen verhuisd, omdat in Bazel alles anders werd. Hij geeft hier colleges voor een salaris uit de stadskas; ik denk dat hij geen onbekende voor je is. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 31 maart, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus

2303 *Aan Konrad von Thüngen*
Freiburg, 2 april 1530

Erasmus van Rotterdam groet Konrad, bisschop van de kerk van Würzburg en hertog van Oost-Franken

Naar ik hoor pakte het niet verkeerd uit dat ik het waagde mij via de eerwaarde heer Marius tot Uwe Hoogheid te wenden. Daarom doe ik nu zonder schroom hetzelfde, vooral nu ik de geschiktste bode trof die ik me maar kan wensen, Daniel Stiebar. We waren eerst in Bazel en nu ook in Freiburg gedurende enkele maanden huisvrienden en aten samen aan dezelfde tafel, wat volgens vroegere opvattingen bij uitstek bij vriendschap hoort. Ik heb niet eerder een jongeman meegemaakt met een onberispelijker, zuiverder en vriendelijker karakter. Daarom bood het gezelschap van zijn ene persoon weliswaar ruimschoots vertroosting bij alle weerzin gewekt door studie, ergernis of ouderdom, maar deed zijn vertrek mij tegelijk zeer veel verdriet. Toch kan ik me daar des te gemakkelijker bij neerleggen, omdat het voor hem een goede zaak is dat hij naar zijn eigen stad[1] wordt teruggeroepen.

Ik kan niet anders dan dat beroemde kapittel daar van harte gelukwensen

3. Waarschijnlijk door het ter beschikking stellen van handschriften (zie brief 1623). Voor de bedoelde uitgave zie brief 2226, noot 9.
1. Würzburg.

met een collega die zo uitnemende geestelijke gaven bezit. Als hij de vrijheid had om zich nog één of twee jaar aan de edelste vakken te wijden, zou hij voor des te meer prestige en voordeel zorgen, zowel voor zijn kapittel als voor Uwe Eerwaarde Hoogheid. Zijn houding tegenover u is liefdevol en eerbiedig, zoals men mocht verwachten. Ik ga geen moeite doen om hem bij u aan te prijzen; want niemand prijst uitnemende edelstenen aan bij een bewonderaar van kostbaarheden. Daarom behoeft buitengewone deugdzaamheid geen aanbeveling bij een zo groot liefhebber van rechtschapenheid. Het laten zien betekent al aanbevelen. Mocht er iets zijn waarbij Uwe Hoogheid een beetje inspanning van mijn kant op prijs stelt, dan zult u merken dat ik direct klaarsta om te doen wat u vraagt. Moge de Heer Uwe Hoogheid behoeden en bewaren.

Freiburg im Breisgau, 2 april, in het jaar 1530 na de geboorte van Christus

2304 *Van Peter Medmann*
Straatsburg, 2 april 1530

Een groet. Ik was van plan deze brieven van de heren Caesarius en Riquinus,[1.] die grote bewonderaars van u zijn, persoonlijk bij u af te leveren; ik was ook beslist met die bedoeling uit Keulen vertrokken. Maar allerlei omstandigheden verhinderden dat ik mijn plan kon uitvoeren. Intussen zult u wel, zeer geleerde heer, de heer Riquinus in een van uw brieven willen vragen het mij niet kwalijk te nemen dat ik u de brief niet heb overhandigd, waarbij ik vertrouw op de grote menslievendheid die ik in uw zeer geleerde werken meen te ontwaren. Ik kan niet zeggen hoezeer het mij spijt dat ik niet de mogelijkheid had om uw kant op te gaan. Maar omdat ik goede hoop heb dat u ooit naar ons toe komt, kan ik me er gemakkelijker bij neerleggen. De heer Johann von Riedt, uniek sieraad van onze stad, wenst u veel heil en zegen toe; hij verdient het in uw bijzonder goed geschreven werken aan het nageslacht doorgegeven te worden.

In Straatsburg is men erg boos op u om uw brief aan Nijmegen.[2.] Ik hoor hier van alles over deze zaak, wat ik u heel graag had geschreven, als de omstandigheden het hadden toegelaten. Het ga u goed, geleerdste onder de mensen, en wees ervan overtuigd dat ik u van ganser harte toegenegen ben.

Straatsburg, 2 april 1530. Nogmaals, het ga u goed. In grote haast.

1. De brief van Riquinus is nr. 2298, die van Caesarius is niet bewaard gebleven.
2. *Epistola contra pseudevangelicos*, zie brief 2219, noot 3.

Peter Medmann uit Keulen, van harte de uwe

Neemt u mij deze uiterst onbehoorlijke beknoptheid niet kwalijk. Het kon niet anders.

Een groet in Christus aan het toonbeeld van geleerdheid bij uitstek, zijn vriend Erasmus van Rotterdam

2305 *Aan Johannes Alexander Brassicanus*
Freiburg, 4 april 1530

Erasmus van Rotterdam groet de jurist Johannes Alexander Brassicanus

Het boekje met spreekwoorden[1] dat enige tijd geleden zonder een brief van je werd bezorgd, deed me zeer veel genoegen; ook de brief die je dienaar bezorgde was een plezier om te lezen, behalve dat je daar eindeloos doorgaat met je grappenmakerij over doden en levenden.[2] Ik had mezelf in de *Ciceroniaan* niet tot doel gesteld iedereen te noemen die door zijn geschriften bekend was geworden. Hoe was er anders een eind aan het boekwerk gekomen of wat had überhaupt onzinniger kunnen zijn? Ursinus wees me op jou, maar te laat. Ook had ik niets van jou onder ogen gekregen behalve een paar versjes. Ik had bovendien al een paar jaar niets over jou gehoord. Laat niemand denken dat iedereen dood is die daar niet genoemd wordt. Beatus Rhenanus is overgeslagen en ook Bonifacius Amerbach, wiens stijl naar mijn mening niet zo heel veel onderdoet voor die van Poliziano. Ik weet dat je een grapje maakt, maar je blijft de hele brief door op die grap terugkomen, wat enigszins aangeeft dat je geërgerd bent. Zoals ik zojuist zei, is er geen sprake van dat ik een overzicht van schrijvers samenstelde; als daar evenwel iemand overgeslagen zou zijn, was dat eerder aan onwetendheid of vergeetachtigheid toe te schrijven dan aan kwaadwillendheid. Je dienaar gaf me geen inzage in de Salvianus, terwijl Froben er toch niets mee zal doen zonder te weten wat ik ervan vind.[3]

Ik feliciteer je van harte, mijn beste Brassicanus, dat je zo goed vooruit bent gegaan wat de kennis van de beide talen betreft. Want je geeft een be-

1. *Proverbiorum symmicta* (Wenen, 1529).
2. Zie hierna.
3. Brassicanus' uitgave van Salvianus' *De gubernatione Dei* verscheen in 1530 bij Froben. De uitgave is gebaseerd op een handschrift uit de bibliotheek van Matthias Corvinus, hem geschonken door Lodewijk II.

trouwbare vertaling van het Grieks, niet zonder allure, en er is niets in je hele manier van uitdrukken wat storend is bij het lezen. Je verontschuldiging in het voorwoord, omdat je na mij spreekwoorden behandelde, was in mijn ogen bijna verspilde moeite. Wie was er ooit zo onredelijk dat hij iemand verbood een onderwerp te kiezen dat al door een ander was behandeld? Hoeveel onredelijker zou dit verbod dan bij dit onderwerp zijn, dat van zichzelf onbegrensd is! Vooral omdat er dagelijks schrijvers in beide talen opduiken die tot nu toe in vergetelheid waren geraakt. Je zegt verder dat ik spreekwoorden optekende nadat anderen dat hadden gedaan. Als je het over de Grieken hebt, zal ik dat niet ontkennen. Van de Latijnse auteurs is er evenwel niemand die zich vóór mij met dit onderwerp heeft beziggehouden. En was het maar waar dat er nog geschriften van de Grieken voorhanden zijn die over de studie van spreekwoorden handelen! Toen ik er voor het eerst aan begon, was er geen enkel hulpmiddel van de kant van de Grieken behalve een handschrift met commentaren van Diogenianus, maar incompleet en ongelofelijk corrupt. Later kreeg ik de verzameling van Zenobius te pakken in een versie die niet veel beter was. Verder is de bewering van Polidoro dat hij als de eerste geldt, evident een grapje van hem, omdat ik hem heb uitgelegd[4.] dat mijn eerste uitgave drie maanden eerder was dan de eerste van hem, en geen van ons beiden op dat moment de ander kende.

Nu, ik zou willen, mijn allerdierbaarste Brassicanus, dat je mijn *Chiliaden* zelfs overtreft en Erasmus' naam in de schaduw stelt. Je geeft er evenwel een aantal alsof ze nieuw zijn, die in mijn verzameling staan.[5.] ‘Als jij het niet vervelend vindt, vind ik het ook plezierig’ heeft bijvoorbeeld bij mij een plaats gekregen bij duizendtal 2, honderdtal 1, spreekwoord 33. Evenzo is ‘Een barende zee-egel’ duizendtal 2, honderdtal 4, spreekwoord 82. ‘Dan zullen de zwanen zingen’ enzovoorts is te vinden bij duizendtal 3, honderdtal 3, spreekwoord 97. Er zijn ook nog andere, die terloops in mijn *Chiliaden* worden geciteerd.

Ik vertel dit niet om je van deze prachtige koers af te houden - vrienden delen alles met elkaar;[6.] mijn bedoeling is alleen dat je aan kritiek van anderen ontkomt. Ik schrijf Velius niet, omdat ik me niet fit voel. Groet hem namens mij met liefde en respect en ook alle anderen die mij niet kwaadgezind zijn. Freiburg im Breisgau, 4 april 1530 na de geboorte van Christus

4. Brief 1175 aan Polidoro Virgilio.
5. Erasmus wijst hierna op nrs. 120, 113 en 105 bij Brassicanus, die vergelijkbaar zijn met *Adagia* 1033, 1382 en 2297.
6. *Adagia* 1.

2306 *Van Johann Lotzer*
Heidelberg, 4 april 1530

Een hartelijke groet. Ik had kunnen vrezen, zeer geleerde Erasmus, dat het niet bepaald gelegen komt dat ik u schrijf, omdat u over het algemeen druk bezig bent met serieuze en verheven zaken. Uw menslievendheid evenwel, waardoor u, niet minder dan door uw boeken zelf, altijd voor een voortreffelijk man gehouden wordt, was er de oorzaak van dat ik tegenover u toch enigerlei blijk wilde geven van mijn welwillendheid jegens u. Dat ik u schrijf, heeft waarachtig geen andere bedoeling dan u te laten weten dat ik u graag van dienst wil zijn en een plezier wil doen, en u zeer toegedaan ben. Er is onder de geleerden van deze tijd beslist niemand die ik meer bewonder of van wie ik bijna dagelijks meer versteld sta.

Dit was waarachtig voor mij vrijwel de enige en in elk geval de voornaamste reden waarom ik mijn zoon[1] (mijn enige, die ik uitzonderlijk liefheb) naar u in Freiburg stuurde. Ik liet hem van mij weggaan zodat hij daar kon zijn en de beroemde Erasmus, jawel, de beroemde Erasmus kon zien en herkennen of zelfs af en toe horen. Dat is in mijn ogen beslist het grootst mogelijke geluk: een keer die man, wiens onvergankelijke, goddelijke werken overal ter wereld zo graag gelezen worden, een keer te hebben leren kennen. Als zich een moment zou voordoen waarop het u vergund was en het u behaagde zich aan anderen dienstbaar te maken, hoeveel zou ik er niet voor overhebben dat hij bij mij terugkeerde als een leerling van zo'n groot man! Maar nu vind ik zelfs dat andere belangrijk genoeg als reden dat hij een aantal jaren bij mij weg is.

Maar ik houd u, allervriendelijkste Erasmus, te lang met mijn beuzelingen op; u bent die misschien allang beu. Ik wens u dus het allerbeste, zeer geachte heer; weet dat u Lotzer een vaste plaats bij uw voornaamste vrienden kunt geven.

Er schiet me nu terloops iets te binnen wat ik nog moest vragen, voortreffelijke heer: als u die jongelui, mijn zoon en zijn metgezel, Johann Fichard, met uw zeer effectieve steun een keer aan een bescheiden positie kunt helpen, zou u bereid zijn dat omwille van mij te doen? Vooral voor Fichard, die dat nodig heeft om vrije tijd voor zijn studie te hebben en een of andere positie niet onwaardig is. Daarmee zou u mij een grote dienst bewijzen, enzovoorts. Nogmaals, het ga u goed.

Heidelberg, in het jaar van ons heil 1530, 4 april

1. Johann (II) Lotzer.

Johann Lotzer, doctor in de medicijnen, lijfarts van de illustere paltsgraaf Lodewijk, aartsvorst[2.]

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, beroemd om zijn vroomheid en geleerdheid, zijn zeer geachte meester en vriend

2307 *Van Anton Fugger*
Augsburg, 7 april 1530

Een hartelijke groet, Erasmus, geleerdste van de geleerden. Toen ik vandaag uw behoorlijk uitgebreide brief, die een plezier was om te lezen, op mijn beurt behoorlijk uitgebreid had beantwoord, was daar opeens uw secretaris, Lieven Panagathus,[1.] die mij tegelijk met uw brief een zeer welkom geschenkje bracht, namelijk de *Tiran* van Xenophon, met een opdracht aan mij.[2.] Voor de eer die u mij daarmee bewijst bedank ik u ten zeerste en ben ik u terecht bijzonder erkentelijk, vooral omdat u mij uit zichzelf geeft waar ik u nauwelijks zonder me te schamen om had durven vragen. Ik aanvaard dan ook graag uw genegenheid, die ik zeer op prijs stel; die is extra welkom omdat ze spontaan van u uitgaat. Die boekjes van u vallen, voor zover ik ze bekeken heb, zeer bij mij in de smaak. Er kan immers onmogelijk iets uit uw werkplaats komen wat geen lof verdient of door iemand afgekeurd kan worden. Daarom acht ik beslist diegenen gelukkig die door uw voortreffelijke muze aan het nageslacht worden overgedragen en nooit ten onder zullen gaan.

Over de situatie hier bij ons heb ik u vandaag in de andere brief meer dan genoeg bericht. Er schiet me verder geen nieuws te binnen, behalve dat de keizer volgens zeggen morgen in Trente zal aankomen en spoedig daarop in Brixen, waar hij naar verluidt tijdens de Stille Week zal blijven, tot de viering van Pasen. Wanneer hij hier in Augsburg zal aankomen, is nog onzeker.[3.] De situatie in Italië is volgens zeggen redelijk rustig, behalve dat de Florentijnen, die nog steeds belegerd worden en in een uitzichtloze situatie verkeren, vastbesloten zijn alles liever te verduren dan het idee van vrijheid waaraan zij vasthouden op te geven.[4.]

Dit is wat ik aan mijn eerdere brief besloot toe te voegen, mijn beste

2. Letterlijke vertaling van *archiprinceps*. Als keurvorst bekleedde Lodewijk V een van de aartsambten.
1. D.i. een Griekse weergave van Algoet.
2. Brief 2273.
3. Zie brief 2261, noot 5.
4. In de herfst van 1529 sloot een leger van Karel V Florence in om de Medici weer aan de macht te brengen. Het beleg zou tot 10 augustus 1530 duren, toen de stad zich overgaf.

Erasmus. Het is mijn absolute wens dat het u goed gaat in het belang van ons en de muzen. Moge Christus u zo lang mogelijk behoeden en bewaren, allerdierbaarste vriend.

Augsburg, 7 april 1530

Ondertekend door uw vriend Anton Fugger

Aan de zeer illustere leraar in de theologie, de heer Erasmus van Rotterdam, mijn uitverkoren vriend

2308 *Aan Johann Koler*
Freiburg, 13 april 1530

Een hartelijke groet. De brief die u me bij terugkomst uit Italië stuurde,[1] heb ik ontvangen. Er kon me niets prettigers overkomen, zoveel genoegen en troost biedt hij. Kon ik maar bij het afbeelden van een zo geacht man als Anton[2] zelfs Apelles overtreffen! Maar tot mijn spijt trof hij bijna een Choerilus.[3] Daarover heb ik iets in mijn laatste brief gezegd, die ik onlangs aan de stadsbode hier meegaf, die als ik me niet vergis, ook die van u had gebracht.

Men zegt dat het weinig goeds voorspelt in de maand mei te trouwen, vandaar het spreekwoord 'Slechte vrouwen trouwen in mei'.[4] Laat het een goede maand zijn om de rust in Duitsland te herstellen! De keizer blijft te lang in Italië en lijkt meer dan goed is toe te geven aan de paus. Om hem te plezieren brengt hij de florerendste stad van Italië in het nauw.[5] Ik zie geen ontknoping van de Duitse tragedie, tenzij er onverwacht een *deus ex machina* tevoorschijn komt. U hebt misschien mijn brief aan Vulturius gelezen;[6] daarin laat ik een manier zien om een einde aan deze troebelen te maken. Die brief heeft evenwel voor luide protesten tegen mij in Straatsburg gezorgd. Toch viel ik de stad en de sekte als zodanig niet aan, maar bepaalde mensen die de mond vol hebben van het evangelie en ondertussen door hun levenswijze schade toebrengen aan de zaak waarvan ze zich als voorvechters op-

1. Brief 2269.
2. Anton Fugger.
3. Grieks episch dichter die de opdracht had de daden van Alexander de Grote te bezingen, waarmee hij volgens de anekdoten weinig succes oogstte.
4. *Adagia* 309.
5. Dit doelt op het beleg van Florence, zie brief 2307, noot 4. Clemens VII was een paus uit de familie de' Medici.
6. *Epistola contra pseudevangelicos*, zie brief 2219, noot 3.

werpen. Ik neem ook geen blad voor de mond als ik de andere partij terechtwijs.

Ik kom nu bij uw andere brief. Als mijn dienaar Lieven[7.] alles naar waarheid heeft verteld, hebt u een treurig verhaal gehoord. Enige tijd geleden kwam de eerwaarde heer Christoph, bisschop van Augsburg,[8.] hierheen, naar zijn zeggen alleen om Erasmus te zien. Hij bracht twee kostbare bekers mee met daarin tweehonderd florijnen. Ik vraag me af of de man geen spijt heeft van zijn reis en zijn vrijgevigheid. Ik, van mijn kant, zag nooit een vriendelijker en hoffelijker mens dan hij.

Wat Italië betreft ben ik het met u eens,[9.] behalve dat ik graag hiervandaan naar een drukkere stad wil verhuizen. Zodra de drukkers terugkomen van de Frankfurtse beurs, valt er een besluit. Of ik naar Augsburg kom, kan niet beslist worden voordat de rijksdag is beëindigd.[10.] Maar wanneer zal dat zijn? Ondertussen weet ik niet of ik hier veilig kan blijven wonen, vooral als de keizer strengere maatregelen gaat nemen - daar dreigen ze mee. Hoewel de priesters even bang voor hem zijn als voor de aanhangers van Luther.

Het verheugt me ten zeerste dat onze vriend Anton zo blij was met zo'n klein geschenkje;[11.] ik zal zo goed als ik kan proberen aan zijn buitengewoon vriendelijke karakter recht te doen. De zeldzame deugdzaamheid van de man verdient het ook zonder dat hij iets geeft, bewonderd en geprezen te worden.

Omdat ik meende gemerkt te hebben dat uw aard geenszins botst met de mijne, heb ik in mijn laatste brief nogal openhartig mijn hart bij u uitgestort. Wat ik zei moet u niet opvatten als een uiting van kwaadwillendheid, maar van de oprechte genegenheid die ik zowel Nachtgall als Anton toedraag.[12.] Het ga u goed, mijn alleraardigste vriend.

Freiburg, 13 april 1530

Erasmus, werkelijk de uwe, eigenhandig geschreven

Ik heb dit niet meer doorgelezen, vergeef het me als mijn pen ergens de weg kwijt was.

Aan de zeer illustere heer Johann Koler, proost van Chur. Augsburg

7. Lieven Algoet.
8. Christoph von Stadion.
9. Misschien leidde Erasmus uit Kolers brief af dat Italië geen geschikte verblijfplaats voor hem zou zijn. Vgl. brief 2326, het slot van de eerste alinea.
10. De Rijksdag van Augsburg eindigde op 22 september 1530.
11. Xenophons *Hiëro*, zie brief 2273.
12. Ottmar Nachtgall, die bevriend was met Anton Fugger, verhuisde eind september 1528 van Augsburg naar Freiburg, waar hij evenals Erasmus onderdak vond in het huis ‘zum Walfisch’. Na enige tijd ontstond er wrijving tussen de beide bewoners.

2309 *Van Johann Henckel*
Linz, 13 april 1530

Bijna dit hele jaar kwam het er niet van je te schrijven, zeer geachte Erasmus, omdat ik, verdreven uit mijn vaderland, me nergens definitief kon vestigen. Ik zwierf rond zonder vaste verblijfplaats en vestigde me uiteindelijk in een vreemd land, om over een paar dagen ook deze plek weer voor een andere te verwisselen. Want we vertrekken om Karel te begroeten als hij in Duitsland aankomt.[1.]

Je brief bereikte mij in Linz; ik ontving hem uit handen van mijn meesteres. Hij bereikte haar namelijk met de post (zoals ze dat noemen),[2.] samen met andere brieven. Toen ze zag dat hij van jou afkomstig was, vroeg ze aan mij of ze hem mocht lezen. Ze was blij dat je daarin ook haar noemt. Als je een duidelijker bewijs wilt hebben van die ongewone belangstelling die deze voortreffelijke vorstin voor je heeft: zie hier een brief voor je, door haar eigenhandig geschreven, wat ze gewoonlijk alleen doet bij de grootste vorsten en degenen die haar het dierbaarst zijn! Ik twijfel er niet aan dat je die brief als iets kostbaars zult beschouwen, omdat hij met zo'n hand geschreven is en bedacht is door iemand die jou zo toegedaan is. Ze zal, naar ik hoop, binnenkort nog een brief sturen of, wat we liever zouden willen, op deze rijksdag persoonlijk met je praten en ervan getuigen hoe dankbaar ze jou is. Zo er namelijk een van je boekjes in dank aanvaard en gewaardeerd werd, dan is het wel het boekje dat je aan deze weduwe ten geschenke gaf en opdroeg.[3.] Want het wordt zo gekoesterd en gebruikt, dat veel mensen zich afvragen of het niet gaat vervelen omdat ze het zo vaak opnieuw leest. Het is zelfs zo dat de hofdames van de koningin - jonge vrouwen die opvallen door hun schoonheid, rijkdom, afkomst en kuisheid - getroffen werden door dit voorbeeld en hoewel ze geen Latijn kennen, het toch fijn vinden het boekje te hebben en vast te houden. Ze dringen er zelfs in ernst bij mij op aan voor een Duitse vertaling te zorgen; ik heb beloofd dat ik dat zal doen. Jouw pennenvruchten bezitten zo'n aantrekkelijke genius, dat, zoals Plutarchus over

1. Henckel bevond zich in het gevolg van Maria van Oostenrijk, de voormalige koningin van Hongarije. Zij was onderweg naar Augsburg om de rijksdag bij te wonen.
2. Henckel gebruikt het uit het Italiaans afkomstige woord *posta.* In het begin van de 16e eeuw begon een centraal geregeld postnetwerk te ontstaan. De bedoelde brief is nr. 2230.
3. *De vidua christiana* (Bazel, 1529), zie brief 2100.

Homerus zegt,[4.] de lezer van jouw werken nooit door enig gevoel van verzadiging wordt overvallen.

Ik stuur je een beker, die weliswaar weinig imposant is, maar waar ooit een groot vorst, namelijk de vader van de huidige markgraven van Brandenburg,[5.] zeer aan gehecht was. Dat hij alsjeblieft bij je in de smaak mag vallen! Onze vriend Antonin is, zoals ik uit een brief van hem vernam, geheel verlost van de gekte waarmee hij te kampen had;[6.] het gaat opperbest met hem. Daar zul je ontzettend blij mee zijn, dat weet ik zeker. Moge de genadige God geven dat ook jij, na verlost te zijn van de steen, nog lange tijd in voorspoed behouden blijft voor de studie en alle weldenkende mensen. Mijn jicht[7.] heeft me dit jaar slechts drie of vier dagen geveld. Ik heb de rol van echtgenoot vervuld; toch komt ze achter me aan en herinnert ze me aan mijn woord, dat ik graag zou willen breken door haar een scheidingsbrief te geven. Ik hoop dat het je goed gaat en wens je alle mogelijke voorspoed.

Linz, 13 april, in het jaar van Christus 1530

Je vriend Johann Henckel

Aan de zeer geleerde en zeer geachte heer Erasmus van Rotterdam, boegbeeld en beschermer van een zuiverder theologie, zijn gerespecteerde meerdere

2310 *Van Johann von Botzheim*
Überlingen, 13 april 1530

Een groet. Ik heb, mijn allerdierbaarste leermeester, twee bundeltjes met pennenvruchten van je ontvangen. Het eerste bevatte Erasmus' *Reacties op de gedachtewisselingen van een zekere persoon*, samen met de *Brief tegen bepaalde lieden die zich ten onrechte uitgeven voor evangelischen.*[1.] Die brief las ik een paar keer aandachtig door, op zoek naar het bijgemengde gif dat er volgens sommigen in zou zitten, maak ik kwam al gauw tot de conclusie dat de onverbloemde manier waarop de waarheid werd gezegd de reden was dat men zich ergert. Het tweede bundeltje bevatte de *Uiteenzettingen bij psalm 22 van David*,[2.] een goddelijk werk, helemaal iets van Erasmus. Ik gaf het te lezen aan een geleerd man, een groot bewonderaar van je, die onbevooroordeeld

4. Plutarchus, *De garrulitate* 5 (*Moralia* 504d).
5. Albrecht en Georg, zonen van Frederik van Brandenburg-Ansbach.
6. Zie brief 2011.
7. Hierna voorgesteld als een vrouw van wie de man wil scheiden.
1. Zie de inleiding bij brief 2206 en brief 2219, noot 3.
2. Zie brief 2266.

tegenover de literatuur staat. Toen hij je *Uiteenzettingen* terugstuurde, reageerde hij met deze brief, die ik aan jou stuur, zodat je kunt zien dat er bij ons mensen zijn die je de eer geven die je verdient. Hij vraagt mij dringend om een brief van Erasmus, zodat zijn verlangen naar die grote man enigszins draaglijk wordt. Omgekeerd zijn er onder hen ook mensen die de liefhebbers van de studie publiekelijk voor de verzamelde gemeente ontraden je vertaling bij het Nieuwe Testament te lezen. De laatste keer was dat naar aanleiding van het feest van Maria-Boodschap, aangezien de begroeting door de engel aan de gelovigen moest worden uitgelegd. Je zou amper willen geloven hoe rigoureus hij bij die gelegenheid je vertaling van dat ene woord afwees: 'Ave gratiosa, Dominus tecum' (Gegroet, begenadigde, de Heer is met je).[3.] Daarbij wees hij er telkens op dat men zich moet hoeden voor nieuwe vertalingen, die de complete Heilige Schrift verdraaien en bederven. Ik heb de aantekeningen van Nijmegen bij je *Brief* niet gezien.[4.] Lieven,[5.] die voor je werkt, had geschreven dat hij ze namens jou zou sturen; dat heeft hij niet gedaan. Ik vermoed dat er iets misgegaan is; hij zond je oorspronkelijke *Brief*, zoals die in Freiburg was gedrukt, zonder de aantekeningen. Die versie had ik al eerder van je gekregen.

Je schreef in je laatste brief dat de Parijse theologen milder werden; nu schrijf je dat ze je ergens mee hebben aangevallen. Een jaloerse geest kent nooit rust. Er duiken *Middelen om zoet te maken*[6.] op in Spanje en soortgelijke dingen in Frankrijk, nog ergere in Duitsland. Maar ik leef weer op bij de gedachte dat deugdzaamheid, naarmate ze lofwaardiger is, heviger door slechteriken wordt aangevallen, en dat het een onomstotelijk bewijs van ware deugd is als ze meer aan kritiek van vijanden is blootgesteld. Ook pleegt de deugd duidelijker te schitteren en te triomferen als ze tal van stormrammen heeft doorstaan.

We kunnen elke dag Balthasar, onze gekozen en bevestigde bisschop, verwachten.[7.] Ze zeggen dat de keizer in Innsbruck is.[8.] We zijn allemaal van hem afhankelijk nu we wachten op de verlossing van Israël,[9.] hopelijk niet vergeefs!

Ik heb besloten me van mijn tredmolen los te maken om je een bezoek te

3. Lucas 1:28, in de vertaling van Erasmus, waar 'gratia plena' uit de Vulgaat vervangen is door 'gratiosa' als vertaling van *kecharitômenê.*
4. Zie brief 2289.
5. Lieven Algoet.
6. Vgl. Carvajals *Dulcoratio* (zie inleiding bij brief 2275).
7. Balthasar Merklin.
8. De keizer kwam op 4 mei in Innsbruck aan, vgl. brief 2261, noot 5.
9. Psalm 130:8; Lucas 2:38.

brengen, tenzij al mijn moeite vergeefs zou zijn. Het verbaast me dat Nachtgall anders is dan ik had gedacht. Ik wil graag een keer de oorzaken weten, als je daarvan een vermoeden hebt. Je tegenstanders aan het hof houden zich niet stil. Eck daagde alle aanhangers van Luther uit naar de vergadering van de vorsten in Augsburg te komen; hij zou daar de geloofsartikelen en de katholieke kerk verdedigen. De hertog van Saksen en de vorst van Hesse[10.] verschaften zich voor veel geld onderdak in Augsburg, naar ik hoor, omdat ze al hun geleerden meebrengen. Men zegt dat Michael,[11.] vaandeldrager van de predikanten van Augsburg, naar Zürich is gevlucht, uit angst voor de komst van de keizer. Volgens zeggen hebben de mensen uit Neurenberg en Ulm eindelijk toch met het keizerlijk decreet, dat enkele maanden geleden in Speyer was opgesteld, ingestemd en er hun zegel aan gehecht.[12.] Er doen hier allerlei verhalen in die trant de ronde; jij weet zelf wel of het verstandig is er geloof aan te hechten. De afloop zal het bewijs zijn.[13.] Verschillende vorsten en steden zullen huichelen en ontkennen totdat de keizer terugkeert naar Spanje, grotere gevaren achter zich latend dan er daarvoor waren. Moge God de keizer en de vorsten genadig zijn en wijsheid geven, zodat ze bij alles bedachtzaam te werk gaan, tot eer van God en tot heil van het christendom. Amen. Ik wens je het allerbeste, allerdierbaarste leermeester, en hoop dat Christus je zo lang mogelijk voor ons in gezondheid mag bewaren.

Überlingen, 13 april 1530. In haast, in de kruidenwinkel, door de onredelijkheid van de vertrekkende bode

Johann von Botzheim, van harte de jouwe

Aan de onvergelijkbare voorvechter van de ware theologie en de edelste soort studie, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn zeer geachte leermeester en beschermer. Freiburg im Breisgau

10. Keurvorst Johan van Saksen en landgraaf Filips I van Hessen.
11. Michael Cellarius.
12. Met het keizerlijk decreet zullen de bepalingen van de Rijksdag van Spiers (Speyer) bedoeld zijn. Beide steden hadden zich aangesloten bij het protest dat daartegen werd ingediend en bleven daarna bij hun standpunt. Wel zonden zij in het voorjaar van 1530 gezantschappen naar de keizer. Dit heeft mogelijk tot Botzheims voorstelling van zaken geleid.
13. Ovidius, *Heroides* 2, 85.

2311 *Van Gerard Morrhy*
Frankfurt, 16 april 1530

Een hartelijke groet. Polydoro Virgilio zond een aantal dagen geleden aan Cyprianus, hoofd van het college van de Italianen in Parijs,[1] het boekje van de heilige Johannes Chrysostomus over de vergelijking tussen een vorst en een christelijke monnik. Dat had hij, zo schrijft hij, op aandringen van jou in het Latijn vertaald en aan jou opgedragen.[2] Zodra hij mij daarover had verteld (want hij is een goede vriend van me), liet ik het zo verzorgd mogelijk op mijn kosten drukken, in de verwachting natuurlijk dat het, met een oplage van duizend exemplaren, uiteindelijk wel in handen van Hieronymus Froben zou komen. Ik had namelijk gehoord dat hij met zijn drukkerij bezig was met een nieuwe uitgave van alle geschriften van Chrysostomus die vertaald zijn.[3] Ik bewonderde de grote nauwgezetheid die Cyprianus daarbij betrachtte; hij was namelijk bereid een beroep te doen op ogen die al tranen van ouderdom om te zorgen dat het boekje beter gecorrigeerd zou verschijnen en volledig aan de wetten van de vriendschap zou voldoen. Ik stuur je een exemplaar via deze boekhandelaar, voor het geval het nog niet jouw omgeving heeft bereikt. Ik gaf er ook een aan Hieronymus Froben, iets wat geheel onverwachts gebeurde, want ik had toen nog niet besloten met deze beurs naar Frankfurt te vertrekken.

De graaf van Carpi probeert zijn slaglinie, die nog niet zo lang geleden door jou in de war werd gestuurd, te herstellen en je met de mentaliteit van een gladiator, of nog erger, opnieuw aan te vallen.[4] Ik kan niet gissen wat er uiteindelijk zal gebeuren. Voor het ogenwerk heeft hij zijn hulpjes, die hij inhuurt om je geschriften met extra scherpe blik, niet bij de lamp van Aristophanes,[5] maar bij die van Momus te beoordelen en vlijtig te doorzoeken, of er iets is wat wellicht uit zijn verband gehaald kan worden of, zo je wilt, ruimte biedt voor een lasterlijke aantijging. Je kent de woorden van de satirendichter: ‘Je bent slim genoeg om een ondergeschikte die bibbert van de kou een afgedragen mantel te schenken’.[6] Dit werd mij verteld door een zekere Gerard uit Friesland,[7] een veelbelovende jongeman, die enkele maanden met hem als huisvriend in contact stond. Hij had deze Gerard namelijk

1. Cyprianus Taleus was hoofd van het Collège des Lombards.
2. Zie brief 2019, waarmee Virgilio zijn vertaling aan Erasmus opdraagt. Daarvoor had Erasmus de Griekse tekst aan Virgilio opgedragen met brief 1734, waarin hij zegt de vertaling aan de ander over te laten.
3. Zie brief 2226, noot 9.
4. Zie brief 2261, noot 23.
5. *Adagia* 672. Het gaat om Aristophanes van Byzantium, een belangrijke Griekse filoloog, hier tegenover de criticaster Momus geplaatst.
6. Persius 1, 54.
7. Niet geïdentificeerd.

naar zich toe gelokt met prachtige beloften, in de hoop diens talent tegen je te kunnen gebruiken, vooral voor collatie van het Nieuwe Testament. In het begin was daar met geen woord over gerept. Hij kreeg evenwel in de gaten dat hij bij de graaf uit de gratie zou zijn als hij zich niet, 'met of zonder het recht daartoe',[8] vol energie op die taak zou werpen. Toen hij een gepaste aanleiding vond om weg te gaan en zich los te maken van 's mans personeel, trok hij zich bijtijds terug. Vervolgens verwierf hij zich een redelijke positie bij een mij onbekende persoon in Doornik, zoals hij me een aantal dagen geleden schreef.

Ik ontdekte hier toevallig je brief aan Gerard van Nijmegen.[9] Ik las hem met pijn in het hart, omdat ik me herinner hoezeer hij aan je kant stond in de tijd dat hij bij wijlen Filips van Bourgondië verbleef. Het zou echt beter zijn, mijn beste Erasmus, als de volgelingen van de muzen gezamenlijk de strijd aanbinden met die vervloekte tegenstanders van de republiek der letteren, die geen steen op de andere laten[10] om de mensen zover te krijgen dat ze weer van graan op eikels overgaan.[11] Ah! Wat doet me deze ongelukkige geschiedenis verdriet!

Gervasius, theoloog aan de Sorbonne, groet je zeer hartelijk; hij had je een behoorlijk lange brief geschreven, als mijn besluit om deze reis te maken niet zo plotseling was geweest. Philippus Montanus, Jacobus Omphalius en Joachim van Gent[12] waren eveneens, om dezelfde reden, ontstemd, omdat ze anders brieven aan je hadden geschreven. Joachim heeft onlangs zijn vertaling van Galenus' boeken over voedingsmiddelen gepubliceerd;[13] Philippus geeft vol enthousiasme Grieks, Omphalius Latijn. Wat mijn persoon betreft, ik ga bij een Duitser die in de wijk van de Sorbonne een nieuwe drukkerij heeft opgezet,[14] zorgen dat de boeken met zo min mogelijk fouten worden gedrukt. Chrétien Wechel beveelt zich van harte bij je aan en vraagt nadrukkelijk of je een keer aan hem wilt denken. Het ga je goed, zeer geleerde Erasmus, en als er een keer iets is waarbij je mijn hulp nodig hebt, gebruik me niet anders dan wanneer ik je slaaf was. Frankfurt, de dag voor Pasen, 1530

Gerard Morrhy uit Kampen, in elk opzicht de jouwe

Aan de zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn zeer geachte leermeester. Freiburg

8. Terentius, *Andria* 214.
9. *Epistola contra pseudevangelicos*, zie brief 2219, noot 3.
10. *Adagia* 330.
11. Cicero, *Orator* 31.
12. Joachim Martens. De theoloog is Gervasius Wain.
13. *De alimentorum facultatibus* (Parijs, 1530).
14. Het is niet bekend wie dat was.

2312 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, ca. 16 april 1530]

Gegroet, zeer illustere Erasmus. Bebel heeft me verteld dat Bucer iets tegen jou op touw heeft gezet en dat dit al voor publicatie ter perse is bij de Straatsburgse drukker Georg.[1] Het is aan jou in je wijsheid af te wegen welke actie je nodig vindt om zo'n wandaad te bestraffen. Is er iets waarvoor schaamteloosheid terugdeinst? Onze stadgenoot Oecolampadius laat met verschrikkelijke dreigementen geen steen op de andere, zoals dat heet,[2] om te bereiken dat heel Bazel wordt onthaald op zijn avondmaal. Degenen die geen belijdenis afleggen, wenst hij afgrijselijke dingen toe; hij oordeelt dat ze als honden beschouwd moeten worden en voor geen enkel ambt en geen enkele waardigheid in aanmerking mogen komen of, als ze die bekleden, daarvan ontheven moeten worden, kortom, dat ze uit de stad gebannen moeten worden.[3]

Verdraaid, wat is dat voor vroomheid van de man, wat is dat voor evangelische zachtmoedigheid? Beslist heel wat mensen dwong hij in strijd met hun geweten te zwijgen omdat ze bang waren verbannen te worden. Toen hij op Witte Donderdag[4] met talloze argumenten zijn leer over de eucharistie probeerde te verdedigen, sloot hij uiteindelijk af met deze epiloog: 'Hierop zullen Luther, Erasmus en de hele wereld geen antwoord hebben'. Hoera! Wat een onoverwinnelijk mens! Het ga je goed.

1. De *Epistola apologetica ad syncerioris christianismi sectatores* (1530), geschreven door Martin Bucer namens de Straatsburgse reformatoren. Erasmus schreef het werk toe aan Gerard Geldenhouwer. Amerbach zal de drukker Georg Ulricher bedoelen, maar het colofon vermeldt andere namen.
2. *Adagia* 330.
3. Op 18 juni 1530 werd een regeling van kracht dat leden van het stadsbestuur die niet aan het avondmaal deelnamen niet herkozen mochten worden.
4. 14 april 1530.

2312a *Aan Jacopo Sadoleto*
Freiburg, [ca. 16 april 1530][1.]

Erasmus van Rotterdam groet Jacopo Sadoleto

Zulke bergen brieven worden uit alle windstreken bij me afgeleverd, vooral twee keer in het jaar, rond de Frankfurtse beurs in het voorjaar en nog een keer in het najaar, dat ik op die momenten nauwelijks op mijn gezondheid let in een poging de meesten terug te schrijven - want hoe zou ik iedereen kunnen terugschrijven? Sommige van die brieven zijn onbelangrijk en vol van zinledig gepraat, sommige zijn bitter, sommige brengen een heleboel genoegen en troost. Bij die van de laatste soort was er (zo u iets van mij wilt aannemen) bijna geen een die me meer deugd deed dan de uwe,[2.] groot sieraad onder de bisschoppen van deze tijd. Ik heb hem dan ook ergens apart weggelegd, om hem tijdens een vrij moment nog eens nauwkeuriger te lezen. Maar zoals ons geregeld overkomt, raakte ik hem juist kwijt doordat ik angstvallig probeerde hem niet kwijt te raken. Maar ik denk dat hij een keer zonder dat ik zoek ergens voor het grijpen zal liggen en, hoewel nu onvindbaar, weer zal opduiken.

Ik besloot tot deze inleiding zodat u minder boos op mij bent als ik misschien op uw goed geschreven brief weinig adequaat antwoord. Er zijn nauwelijks woorden voor hoe dankbaar ik u ben voor uw psalm. Ik werd er al lezend zo door getroffen, dat ik, toen ik eenmaal het begin geproefd had, niet rustte totdat ik hem in één adem had uitgelezen. Toen ik die las werd ik in de eerste plaats vrolijker, voelde ik me vervolgens beter opgewassen tegen de grenzeloze gemeenheid waarmee bepaalde lieden onrust aan het stoken zijn, voelde ik ten slotte een vuriger verlangen naar vroomheid en ontsteeg ik alles bij elkaar mezelf. Ik merkte duidelijk de werking van de geest die door u sprak. U zou iemand niet zo doen ontvlammen, als u zelf die gloed niet voelde; u zou niet zo meeslepend zijn, als u zelf niet meegesleept werd door goddelijke inspiratie. Dit alles is beslist niet bedoeld om u te vleien, hooggeachte prelaat, want ik prijs u niet voor uzelf, maar eer en prijs in u de uitzonderlijke goedheid van God. Nu zulke bisschoppen hun intrede doen, krijg ik zelfs goede hoop dat Christus eens medelijden met ons zal hebben en zijn kerk, die grotendeels ontwricht is, haar oude levenskracht zal teruggeven.

Ik ben van mening dat dit ene commentaar van u, indien aandachtig gelezen en bestudeerd, volstaat om voor altijd tot een juiste en vrome levenswijze te komen. Want kan iemand soms een onderdeel van de christelijke filosofie noemen dat u daar niet met de grootste zorgvuldigheid behandelt? Met wat een krachtig geschut van argumenten snoert u goddeloze lieden de

1. De brief (nr. 2315 in de uitgave van Allen) heeft alleen het jaartal 1529, waarbij het nieuwe jaar is gerekend vanaf Pasen (vgl. de noot bij de datering van brief 2268). Erasmus ontving brief 2272, waarop deze brief het antwoord is, op 30 maart 1530 (zie brief 2299).
2. Zie voorgaande noot.

mond, die ontkennen dat God bestaat of die ontkennen dat Hij zich om het wel en wee van de mensen bekommert! Met wat een bliksemschicht jaagt u degenen schrik aan die met verachting van de goddelijke macht toegeven aan slechte begeerten! Wat een gematigdheid betracht u vervolgens als u de lessen van de filosofen over een gelukkig leven prijst, maar zo dat u niet toelaat dat we daar het anker van ons geluk neerlaten! Dan laat u zien wat ook de Joden misten, om ons daarna naar Christus als de enige grondlegger van waarachtig geluk te leiden. Hoe levendig is uw stijl wanneer u laat zien dat mensen die zich volledig overgeven aan goddeloosheid, zelfs op het toppunt van geluk diep ongelukkig zijn; dat zij daarentegen die zich vol vertrouwen aan Christus overleveren, intens gelukkig zijn, ook als zij onder de vreselijkste kwellingen sterven. Wat een werkelijk christelijke gezindheid toont u als u radicaal alle wraaklust uit de harten van de mensen verdrijft! Hoeveel zachtmoedigheid toont u door niemand, hoe misdadig ook, de hoop op genade te ontzeggen en zelfs mensen die al opgegeven zijn de weg te wijzen waarlangs ze zich met God kunnen verzoenen! Hoe vrijmoedig, maar toch tactvol laat u zien hoe gevaarlijk vorsten en bisschoppen bezig zijn, als ze zich op tirannie richten en daarbij alle eerbied voor de goddelijke macht laten varen en de belangen van het volk verwaarlozen! In die leerstellingen liggen namelijk voor- en achtersteven (zoals ze dat uitdrukken)[3] van de hele christelijke godsdienst besloten. Zo helder, zo eloquent en ten slotte zo krachtig zet u ze uiteen, verwoordt u ze en prent u ze in, dat iedere lezer die een beetje wakker is al gauw doorheeft dat dit niet van het buitenste van uw lippen afkomstig is, maar uit de diepste schuilhoeken van uw hart voortkomt. Verder doen ook de bijbelcitaten die u in groten getale bekwaam en op de juiste plaats aanwendt, mij geloven dat u zich diepgaand en aandachtig met het allerheiligste van de hemelse filosofie bezighoudt.

Waarom zou ik nu die waarlijk ciceroniaanse woordenvloed prijzen, overal zo zuiver, helder, rijk en aangenaam? Hoe vaak heb ik gewenst dat die hemelse wijsheid een woordvoerder zou krijgen zoals Cicero dat was voor rechtszaken of uitleg van de filosofie van de Grieken, iemand bij wie oprechte vroomheid gelijk op zou gaan met stilistische kwaliteiten! Als er iemand is, dan bent u het wel die met succes begonnen is die rol voor ons te vervullen en dat waarschijnlijk onveranderlijk zal blijven doen. Dat de apostelen de mysteriën van Christus ons met wat ruwer pleisterwerk van woorden hebben overgeleverd, heeft een speciale reden, namelijk dat in die tijd niets van de lof die volledig aan de goddelijke macht verschuldigd was, bij de invloed van mensen terecht mocht komen. Nu is er een andere reden. Sommigen bedolven de theologie bijna volledig onder een dikke laag profane filo-

3. *Adagia* 8.

sofie en verontreinigden haar in zekere mate met het vuil van hun formulering. U strooit er af en toe iets uit de boeken van de filosofen overheen, maar dan zo dat het de vroomheid dient en niet overheerst, kruidt en niet verknoeit, verheldert en niet duister maakt. Uw stijl vertoont een zeer geslaagde elegantie, maar dan zo dat ze zich als een gehoorzame dienares ondergeschikt maakt aan de godsdienst en zich niet opdringt, maar zich door dienstbaarheid bij haar majesteitelijke vorstin aanbeveelt.

Hoeveel vroomheid spreekt er uit die talrijke passages waar u zich nu eens tot God, dan weer tot de goddelijke wetten richt! Bovendien beviel me ten zeerste de ongelofelijke vaardigheid waarmee u bijbelverzen samenvoegt. Dat gaat bij u zo soepel, dat men niet het idee krijgt dat de ene draad (zoals dat heet) aan de andere wordt geknoopt,[4.] maar dat het lijkt alsof de tekst op natuurlijke wijze ononderbroken voortstroomt en een volledig samenhangend geheel vormt. Bovenal had ik plezier in uw buitengewoon heldere verstand, dat niet toelaat dat er ergens iets onsamenhangends, abrupts of onhandigs blijft staan, of iets onnodig wordt herhaald of een verkeerde plek heeft. Dat zijn zonder twijfel de gaven van een geest die zuiver is en niet verstoord wordt door de onrust van lage begeerten; in zulke gaven toont die hemelse geest graag zijn kracht.

Daarom, uitnemende prelaat, twijfel ik er niet aan dat anderen, die duidelijker dan ik de uiterst gulle vrijgevigheid van Christus in u waarnemen, u overvloediger dank zullen brengen; ik althans erken, nu en altijd, namens mezelf dat ik u zeer veel dank verschuldigd ben. Agamemnon wenste dat hij tien Nestors had,[5.] wij wensen in vuriger gebeden dat de kerk van Christus tien Sadoleto's had. Wij wanhopen niet aan die mogelijkheid, want de arm van de Heer is niet te kort[6.] en hij heeft zijn liefdevolle barmhartigheid[7.] niet volledig opgegeven, zodra hij ons tijdelijk in de steek gelaten lijkt te hebben, om zijn uitverkorenen beproefder te maken.

Wat uw goedkeuring van mijn werkje over psalm 85[8.] betreft, mijn waardering voor uw uitzonderlijke vriendelijkheid is niet minder groot dan mijn bewondering voor uw onvergelijkelijke geleerdheid. Eerst was ik volstrekt ontevreden over wat ik had gedaan, maar zodra ik mijn ongecontroleerde gestamel vergelijk met die zo welbespraakte wijsheid van u, zou ik mijn toevlucht tot de strop willen nemen, als ik niet van nature zo was, dat het een genoegen is in eervolle en zinvolle zaken door zoveel mogelijk mensen over-

4. *Adagia* 759.
5. Homerus, *Ilias* 2, 371-372.
6. Jesaja 59:1.
7. Lucas 1:78.
8. Opgedragen aan John Longland met brief 2017.

troffen te worden. Als het toch eens zo goed met de studie mocht gaan, dat Erasmus uitgelachen werd als laatste van de Mysiërs[9.] of, samen met de inwoners van Megara, geminacht werd en niet meetelde![10.] Als ik zoiets schrijf, geef ik daarmee meestal toe aan andermans verlangen en doe ik dat terloops, wanneer ik als het ware na zwaardere inspanning mentaal weer op krachten wil komen.

Niemand zou gemakkelijk een schatting kunnen maken hoeveel zweetdruppels het herzien en aanvullen van de *Adagia* kostte;[11.] of het verbeteren van Seneca,[12.] die eerder in mijn afwezigheid door vrienden was uitgegeven zonder de benodigde oplettendheid, tot mijn grote schande; of Augustinus[13.] en nu Chrysostomus;[14.] of het vertalen uit het Grieks en het collationeren van de vertaalde tekst; of met hoeveel tegenzin ik mijn eigen werken herzag, die geregeld opnieuw gedrukt worden - om het nog niet eens te hebben over andere kleine boekjes, die vrienden me keer op keer weten te ontfutselen. Ja, niets is voor de firma Froben te armzalig om aan mij op te dringen; ze maken met al te grote vanzelfsprekendheid misbruik van mijn toegeeflijke aard. Dat is mijn grootste fout, die ik me zelf niet kan vergeven. Ik breng niets ter wereld, maar drijf voortijdig alle vruchten die bij me opkomen uit. Aan dat commentaar, dat u zo vriendelijk was te lezen, besteedde ik amper zeven dagen, en zelfs geen hele dagen, en niet terwijl ik me fit voelde, maar terwijl ik volkomen afgepeigerd was. Wanneer zes of zeven persen in bedrijf zijn, kan men zich niet op één karwei richten. Bovendien komen al die boekjes gewoonlijk vlak voor de beurs,[15.] wanneer het op de drukkerij een en al hectiek is. Dat is er de oorzaak van dat ze meestal bij verschijning ontsierd worden door talloze fouten. Ik ben weliswaar weggevlucht uit Bazel, maar de drukkerij met al haar besognes achtervolgt me als een schaduw. Ook ben ik van nature zo, dat ik vrienden moeilijk iets kan weigeren; deze ziel verlangt evenwel allang naar rust en ook leeftijd en gezondheid maken het noodzakelijk dat ik het werk neerleg.

Ik stuur u in ruil voor uw juweel van een boekje een commentaartje op psalm 22;[16.] u zei het uit bescheidenheid, maar ik geef daarmee naar waar-

9. *Adagia* 577, gezegd van iemand die veracht wordt.
10. *Adagia* 1079 (De inwoners van Megara niet op de derde of de vierde plaats).
11. Zie brieven 2022 en 2023.
12. Zie brieven 2091 en 2092.
13. Zie brief 2157.
14. Zie brief 2226, noot 9.
15. De Frankfurtse boekenbeurs.
16. Zie brief 2266.

heid brons terug voor het ontvangen goud.[17.] Er was om gevraagd door een zeer ontwikkeld man,[18.] vooral op het gebied van de filosofie, wat je niet vaak ziet bij edelen; hij is de vader van het meisje dat volgens zeggen door de Engelse koning is uitgekozen als opvolgster van de koningin. Met welke bedoeling hij dat vroeg, weet ik niet. De koningin kreeg slechts met moeite *Het christelijk huwelijk* van mij los,[19.] toen ik geen idee had wat er speelde; later kreeg ik er lucht van dat er toen al over een scheiding werd gesproken, maar in het geheim. Hoewel mij dat totaal was ontgaan, trek ik in dit boek op talloze manieren de onverbrekelijke band van het huwelijk strak aan, alsof ik het plan had opgevat een pleidooi tegen een echtscheiding te houden. Het kan zijn dat de andere partij mij hierom vroeg uit een soort rivaliteit. Daarom aarzelde ik een hele tijd, niet wetend of ik wel op zijn verzoek moest ingaan. Ik zou er ook beslist niet op in zijn gegaan, als ik niet had gezien dat het een heel korte psalm was en dat de inhoud niets met de kwestie van de echtscheiding te maken had. Want ik had me voorgenomen me daar niet in te mengen, hoewel mij dat meer dan eens is gevraagd. Wat boven ons is, gaat ons niet aan.[20.] Nu zijn beide partijen in gelijke mate op mijn hand; hoe mooi zou het zijn als deze grote koning en vrome koningin op alle overige punten zo eensgezind waren!

U citeert een zekere Hesychius, aan wie u blijkbaar bij dit genre de hoofdrol toekent. Hij was me tot nu toe geheel onbekend. We hebben Hilarius, maar niet compleet; ik denk dat hij meestal aan de commentaren van Origenes ontleende wat hij ons meedeelt. Op een of andere manier heb ik niet aan hem gedacht toen ik met de uitleg van psalm 85 bezig was, evenmin aan Pomerianus.[21.] Niet dat ik dergelijke schrijvers zonder meer zou vertrouwen, maar bij een wijs man zorgt soms iets willekeurigs dat op zijn pad komt ervoor dat hij nog wijzer wordt. We hebben Hieronymus' commentaren op de psalmen, schandalig bedorven door een of andere schaamteloze vervalser, van wie er ook een hoop onzin is bij die psalm van u. Augustinus heeft de nodige zorgvuldigheid betracht toen hij zich op dit gebied begaf, behalve dat hij gedwongen was het volk dat hij onderwees tal van dingen te vertellen die niet heel nodig en soms ook ballast zijn voor een druk bezette en goed onderlegde lezer. Bij sommige psalmen schreef hij geen commentaar, maar alleen heel korte aantekeningen; dat is het geval bij de psalm die ik nu stuur.

17. Zie brief 2272, noot 4.
18. Thomas Boleyn, vader van Anna.
19. *Institutio christiani matrimonii* (Bazel, 1526), opgedragen aan Catharina van Aragon met brief 1727.
20. *Adagia* 569.
21. Johann Bugenhagen uit Pommeren.

Cassiodorus wilde liever alles opschrijven, ongeacht hoe, dan weinig op een precieze manier. Er zijn ook korte commentaren op de psalmen van Bruno, die eerder om hun vroomheid dan om hun geleerdheid aan te bevelen zijn. Arnobius' uitleg is soms korter dan de psalm zelf. Ja, soms wordt iemand die heel graag iets wil schrijven zelfs gehinderd door de enorme verscheidenheid die hij al lezend aantreft. Bij deze laatste psalm heb ik aan niemand iets ontleend, behalve aan Hieronymus en de aantekeningen van Augustinus. Bij de eerdere psalm die u mij stuurde,[22.] zie ik dat u behoorlijk wat uit de pennenvruchten van Ambrosius hebt gehaald.

Meer dan eens kreeg ik het verzoek, onder anderen van de Engelse koning, om commentaren bij alle psalmen uit te geven; maar naast vele andere dingen zijn het vooral deze twee die me afschrikten: ik zag dat het vrijwel onmogelijk is die stof naar behoren te behandelen als je geen verstand hebt van de Hebreeuwse taal en van de Joodse gebruiken; verder vreesde ik dat het woord van de profeet[23.] door de enorme hoeveelheid commentaren eerder verduisterd dan verhelderd zou worden. Wie schrijft er immers niet over de psalmen? Die vijftigste psalm, waarbij u ons voor het eerst kennis liet maken met uw welbespraakte vroomheid, door wie is die niet behandeld? Maar u liet al uw voorgangers ver achter u.

Verder gaat er zoveel gezag, waardigheid en heiligheid van u uit, dat ik niet alleen een vriendelijke aansporing, maar ook een klap in mijn gezicht van u zou kunnen accepteren zonder boos te worden. Wat een voorzorgsmaatregelen neemt u niettemin wanneer u op het punt staat de plicht te vervullen die bij uitstek bij vriendschap hoort! U vindt dat u pas dan het recht heeft om kritiek te leveren als u mij omgekeerd datzelfde recht geeft op basis van gelijkheid. Maar het is niet mijn gewoonte, onvergelijkelijke vriend, zulke grote mannen terecht te wijzen, maar hen te bewonderen. U vindt het blijkbaar niet goed dat ik in mijn werken monnikenorden of hooggeplaatste personen bekritiseer, als ik het me goed herinner - want ik heb uw woorden, die ik toen vluchtig heb gelezen, niet helemaal precies onthouden. Misschien is mij ergens iets ontvallen, maar het was beslist nooit mijn bedoeling een land of orde in mijn werk te beledigen. Of het zou moeten zijn dat iemand een orde beledigt als hij erop wijst waarmee iedere orde voor zichzelf gezag en aanzien kan verwerven en doen toenemen. De waardigheid van theologen is daarin gelegen, dat ze, zonder zich over te geven aan zinledige discussies, op een sobere en eerbiedige manier de gewijde letteren behandelen en dat hun gedrag beantwoordt aan hun beroep. Evenzo is de waardigheid van een monnikenorde daarin gelegen, dat ze, door het werke-

22. Zie brief 1586 en de alinea hierna.
23. D.i. David.

lijk doden van menselijke begeerten, laten zien dat ze het volk in oprechte vroomheid overtreffen. De waardigheid van vorsten houdt in, dat ze tirannie op een zo groot mogelijke afstand houden. De waardigheid van bisschoppen zit daarin dat ze zo dicht mogelijk de eigenschappen van Christus en de apostelen benaderen.

Als iemand hierop wijst door degenen te hekelen die hun beroep te schande maken, beledigt hij volgens mij de groep niet, maar doet hij juist erg zijn best voor het aanzien en de belangen ervan. Omdat ik niet wil dat iemand een opmerking over enkele ontaarde individuen ten onrechte ombuigt tot een belediging van de hele groep, houd ik de lezer voortdurend voor dat hij niet mag denken dat kritiek op een paar slechteriken op de hele groep betrekking heeft. Maar mijn fout is misschien dat ik dat al te vaak doe of nadrukkelijker dan nodig is. Maar dat verwijt zou ik ten dele op de heilige boeken kunnen afschuiven, die overal aanleiding geven tot zulke waarschuwingen. Als ik een fout maak door al te fanatiek en scherp te zijn als ik vermaan, maken zij veel ergere fouten, die ondanks zulke waarschuwingen hun leven niet beteren, maar zelfs van dag tot dag verder afglijden en zich niet tot doel stellen zichzelf te zuiveren, maar in plaats daarvan hun raadgever te besmeuren. Toch laat ik me nergens in met de verborgen schandalen waar het volk telkens weer mee aan komt dragen.

Als ik bovendien zou gaan opsommen met wat voor streken, wat voor oplichterij, wat voor schaamteloze leugens, wat voor schunnige pamfletten ze me onophoudelijk bestoken, was dat een verhaal geworden dat niet bij uw reine oren past en waar ik niet graag aan herinnerd word. We zien tot onze droefenis dat de kerk aan alle kanten wankelt, iets wat ook u betreurt; maar het is algemeen bekend dat er tegenwoordig geen slechtere soort mensen is dan monniken. Augustinus zegt dat je in kloosters de deugdzaamste manier van leven of de allergevaarlijkste manier van zondigen aantreft.[24.] De wereld krijgt nu dat laatste te zien en zucht. Zij echter nemen hun toevlucht niet tot het bijsturen van hun levenswijze, maar tot schijnvertoningen en tirannie. Velen van hen zijn zo verblind, dat ze steeds maar doorgaan met onrust stoken, hoewel de ervaring leert dat ze met hun gedoe niets anders bereiken dan dat ze zich van dag tot dag steeds gehater maken bij de meest weldenkende mensen. Ik schreef inderdaad een aantal apologieën, maar gelukkig zonder scheldpartijen. Toch zijn er uiterst brutale pamfletten van heel wat mensen waarop ik niet reageerde, en die waarop ik wel reageerde ging ik allemaal mijlen ver[25.] voorbij in gematigdheid en wellevendheid, ter-

24. *Epistulae* 78, 9.
25. Erasmus gebruikt hier een Perzische lengtemaat, vgl. *Adagia* 1282.

wijl men toch over het algemeen degene die uitgedaagd is eerder vergeeft dan degene die uitdaagt.

Toen ik op jonge leeftijd in de literatuur grasduinde, bewonderde ik het zeer in Naso dat zijn pen nooit had gedropen van iemands bloed.[26.] Ik had besloten hem daarin na te volgen. Ik heb een hele tijd in dat voornemen volhard, ook al werd ik door allerlei lieden op een vervelende manier uitgedaagd, totdat het zover kwam dat mijn geloof in twijfel werd getrokken. Toen mocht en kon ik niet langer zwijgen. Niets zit de monniken meer dwars dan dat ik weigerde voor hun plezier een ketter te zijn.

Als ik zou vertellen wat ik aan bitterheden te verduren heb van de kant van hen die zich achter een evangelische façade verbergen, zou ik bij u of enig ander geen geloof vinden; maar ik, die het allemaal onderga, geloof niet dat er een wreder dood is. En hoewel ik van de andere zijde doorgaans stank voor dank krijg, is het nooit gelukt mij van het rechte pad te brengen, omdat ik mijn blik constant op Christus alleen gericht houd. Ik ben eerder bereid tien keer te sterven dan dat ik in de richting van welke sekte dan ook zal gaan, weg van de gemeenschap van de kerk. Ik geef weliswaar toe dat er onder de monniken best veel te vinden zijn met een vroom gemoed, maar het is evident dat het eerste bedrijf en het middendeel van die ellendige tragedie waar de wereld nu mee te kampen heeft, het resultaat is van de verdorvenheid van sommigen uit die groep, ja, ik vrees zelfs dat het aan diezelfde personen ligt dat de ontknoping niet is zoals we willen. Enkele dominicanen hielden ooit preken over aflaten waar de honden geen brood van zouden lusten; Luther ging er op de hem eigen manier tegenin. Dat was het eerste bedrijf. Prierias gaf op een weerzinwekkende manier antwoord, de ander verdedigde zich op een nog weerzinwekkender manier.[27.] Jacob van Hoogstraten, die zijn kans schoon zag om rijk en beroemd te worden, zorgde overal voor ophef. Nicolaus Egmondanus hield in Brabant opruiende tirades ten overstaan van het volk; wie goede raad gaf, stond meteen bekend als een sympathisant van ketters. Dat was het middendeel.

Als men in het begin geen aandacht aan Maarten had besteed, was deze brand niet ontstaan of had die zich in elk geval niet in deze mate verbreid. Nu stormen enkelen uit de franciscaanse gemeenschap op de arena af, die zich onder het mom van observantie bij het volk geliefd willen maken.[28.] Wat

26. Zoals Ovidius (Naso) zelf zegt in *Tristia* 2, 563-568 en *Ex Ponto* 4, 14, 44; zie ook *Ibis* 1-6.
27. Silvester Prierias reageerde in 1518 op Luthers 95 stellingen met een *In praesumptuosas Martini Lutheri conclusiones de potestate papae dialogus.* Hierop volgde in hetzelfde jaar een *Responsio* van Luther.
28. Zie brief 2275.

mij aangaat, ik zou willen dat deze plaag voor de kerk op enigerlei wijze gesust werd; maar ik ben bang dat ze, zodra ze actie ondernemen, het kwaad alleen meer verergeren. Wat een ophef veroorzaken ze in Spanje, waarbij ze zelfs voor machthebbers geen ontzag hebben! Nu schrijven twee jongemannen[29.] ronduit schunnige pamfletten, wat in strijd is met het edict van de keizer en de uitspraak van de aartsbisschop van Sevilla.[30.] 'Men moet God meer gehoorzamen dan de mensen', zeggen ze.[31.] Maar dat deuntje wordt gezongen door lieden die schijt hebben[32.] aan het gezag van prelaten en de paus. Hoe vaak probeerden ze - bij het Parlement van Parijs, bij de Engelse bisschoppen, aan het keizerlijk hof in Brabant - een verbod op de verkoop van Erasmus' boeken voor elkaar te krijgen! Nergens vonden ze gehoor. In Leuven beschikken ze over een jongeman,[33.] nog baardeloos, die niet schroomt al het gebabbel dat hij zich aan tafel onder medebroeders permitteert, aan het papier toe te vertrouwen; maandelijks kletst hij nieuwe pamfletten vol. Hoewel hij door iedereen wordt uitgelachen, kan hij toch geen genoeg van zichzelf krijgen, zoveel eigendunk heeft hij. Ik besloot voortaan dergelijke nonsens te beantwoorden met een hardnekkig stilzwijgen, aangezien niets lastiger te bestrijden is dan domme praatzucht. Een ruzie met een willekeurige kardinaal zou een peulenschil zijn vergeleken bij een ruzie met een gewoon lid van die gemeenschap.

Wat de komst van de keizer zal brengen, weet ik niet. De Heer kan met een wenk opeens voor een wending op het wereldtoneel zorgen. Als hij dat niet doet, voorzie ik niets anders dan bloedige onlusten in Duitsland. Het volk en de boeren heulen over het algemeen met Luther of azen er bij iedere gelegenheid op priesters gehaat te maken. Predikanten met wat meer verstand zijn nu even bang voor vorsten met hun legers als voor ketters. Daar komt bij dat er achter die naam 'evangelisch' enkele lieden schuilgaan die niet meer te redden zijn en tot elke wandaad bereid zijn. Twee dingen geven enige hoop; het ene is de bijzonder gelukkige genius van keizer Karel, het andere het feit dat die lieden het onderling niet eens zijn over hun leerstellingen.

Wat er met mij zal gebeuren, die me hier in een positie tussen altaar en bijl bevind,[34.] is aan de Heer. Ik zie nergens een rustige haven voor mijzelf, en dit broze lichaam, bijna door ouderdom gebroken, schrikt al een hele tijd terug

29. Carvajal en Titelmans.
30. Alonso Manrique de Lara.
31. Handelingen 5:29.
32. Voor Erasmus' formulering zie brief 2285, noot 7.
33. Titelmans.
34. *Adagia* 15.

voor een verandering van omgeving. Ik merk natuurlijk wel met hoeveel omzichtigheid en tact u uw woorden verzacht, telkens wanneer u monarchen of bisschoppen aan hun taak herinnert. Maar dat is een gave die geheel eigen is aan die uiterst gelukkige aanleg van u. En al is het zo dat een weldenkende lezer heel blij met een wijs en gematigd advies is, daar staat tegenover dat slechteriken, die zich niet meer bewust zijn van hun zonden, er niet zo erg door worden opgeschrikt.

Toch zou ik me wat dat aangaat er zeker niet uit willen draaien. Ik erken aardig wat schuld te hebben. Ik heb te veel geprofiteerd van de rust die er in die tijd heerste. Ik heb toegegeven aan de interesses en het applaus van vrienden. Kon ik maar helemaal opnieuw beginnen! Ik had er geen idee van dat er zoveel teergevoeligheid bij de mensen aanwezig was. Maar inmiddels probeer ik te zorgen dat ik niemand kwets, vooral in werken die over de kwestie van vroomheid en geloof gaan, waarbij ik het voorbeeld van uw gematigdheid voor ogen houd. Ik heb echter een vermoeden dat die lieden ook uw zeer vreedzame natuur met hun aanklachten op de proef hebben gesteld. Want waar dringen ze niet binnen? Wie vallen ze niet lastig? Wiens oren vermoeien ze niet met hun beschuldigingen, die meestal iedere grond missen? Moge de Heer hun meer verstand geven, zodat ze zich anders gaan gedragen en zich zo doen kennen als ze graag bij de mensen bekend willen staan!

Maar zelf ben ik al veel te lang hierover tegen u aan het praten. U, die mij dierbaar bent, kunt ervan verzekerd zijn dat ik uw advies heel wat meer op prijs stel dan uw lof, ook al weet ik best dat allebei uit een oprecht en welwillend hart voortkomen. Het ga u goed.

Ik noteerde een paar drukfouten op een papier; u beslist wat u daarmee wilt doen. Freiburg im Breisgau, 1529[35.]

2313 *Van Caspar Ursinus Velius*
Linz, 20 april 1530

Caspar Ursinus Velius groet Desiderius Erasmus

Inderdaad schreef ik niet terug nadat uw Polyphemus[1.] een brief van u bij mij had afgeleverd.[2.] In de eerste plaats was er niemand aan wie ik hem met recht kon toevertrouwen. Verder vervulde ik op het moment dat ik uw brief

35. Zie boven, noot 1.
1. Felix Rex.
2. Blijkens brief 2130 was dat in maart 1529.

ontving de rol van vrijer, iets wat alle andere interesses overheerst en uitbant. Later, toen ik zou trouwen, werden we overvallen door de oorlog en zat de vijand ons op de nek, die Oostenrijk binnenstormde nog voordat men geloofde dat hij zou komen.[3.] Zo gebeurde het dat die nacht in plaats van luitmuziek en wat er verder voor vrolijks bij een bruiloft past, het gekletter van Turkse wapens tot mijn oren doordrong, dat vlakbij de muren van die roemrijke, prachtige stad weerklonk. Bij de viering van ons huwelijk was niets te bespeuren van die dingen die u krachtig en naar mijn idee terecht veroordeelt in uw boekje voor de Britse koningin.[4.] Ik had er ook niet zo'n behoefte aan, ik verfoeide juist wat louter verleiding is en een middel om een slechte, lage begeerte op te wekken. Maar na één nacht echtgenoot te zijn geweest moest ik - en dat viel mij bijzonder zwaar - mijn vrouw meteen toen het licht werd met haar familie wegsturen. Toen ik haar na drie dagen achterna reisde, ontsnapte ik ternauwernood aan de wapens van de verschrikkelijke vijand, die achter mij reeds alles te vuur en te zwaard verwoestte.

Nadat het beleg was opgeheven en de vijand weg was, merkte ik bij terugkeer in Wenen dat er weinig over was van de bezittingen van mijn vrouw en van mij, het gevolg van zowel de wandaden van de vijand buiten de stad als het criminele gedrag van de verdedigers daarbinnen. Ik weet niet wat meer schade heeft veroorzaakt, de wreedheid van de ene groep op het platteland of de hebzucht, de onbeschaamdheid en de ongehoorde ruwheid van de andere groep binnen de muren. Onder hun eigen mensen waren ze rusteloos en agressief, tegenover de vijand waren ze weinig doortastend en geneigd tot vluchten. Bijna allemaal lieten ze zich verleiden door de overvloed aan stadse rijkdom en vooral de wijn; ze haalden alles wat van God en mensen was op schandalige wijze overhoop. Van hen verdiende een zeer kleine groep Spanjaarden, zeker gezien hun aantal, meer waarachtige lof dan die voortreffelijke troepen die uit alle uithoeken van Duitsland naar Wenen waren gestuurd.

Hierover kan ik uiteraard nu niet al te openhartig en breedvoerig aan u schrijven, omdat ik bang ben dat mijn brief gepubliceerd wordt of op een andere manier bekend wordt. Ook biedt een brief geen ruimte om dingen te vertellen die nauwelijks in tien boeken beschreven kunnen worden. Maar ik vroeg eerder ook al of u niets van mijn brieven zou willen uitgeven, omdat ik vaak iets schrijf wat ongepast zou kunnen lijken of van dien aard is dat het de auteur zou schaden als het bekend werd. Bovendien let ik meestal meer op het onderwerp waarover ik schrijf, dan dat ik me bekommer om een goede

3. Zie brief 2230, noot 6.
4. *Institutio christiani matrimonii* (Bazel, 1526), LB V, 677 E-681 A.

stijl en retorische versiering. Daarom sta ik in mijn recht wanneer ik u nadrukkelijk verzoek alles wat ik u tot nu toe aan brieven heb gestuurd en in de toekomst nog zal sturen, niet openbaar te maken. Maar ik zal u uitgebreider schrijven zodra ik samen met de koning in Augsburg ben aangekomen.[5] Gisteren was ik voor het eerst hier terug uit Wenen, waar ik drie maanden veel moeite en tijd heb besteed aan een beschrijving van het beleg van die ooit zo vermaarde, prachtige stad, nu evenwel mismaakt door brandstichting en plundering, zowel door de vijand als ons eigen leger.[6]

Ik geniet buitengewoon van de prettige omgang met Henckel, een heel aardig iemand.[7] Door zijn preken word ik altijd weer op een wonderbaarlijke manier aangevuurd en verkwikt. Hij slaat niet de beschuldigende, geërgerde toon aan die de meeste Duitsers in hun preken gebruiken, maar zijn verkondiging is juist, zijn vermaning is kort en zijn berisping is gematigd en spaarzaam. Omdat vroegere ondeugden niet gecorrigeerd kunnen worden, legt hij zich er zorgvuldig op toe de huidige te verbeteren en toekomstige niet in de hoofden van de mensen te laten opkomen. Waren er maar tien van zulke raadgevers![8] Dan zouden de burcht en de stad van de goddelozen gauw ingenomen worden en zou zich niet zo vaak zo grote onrust onder de christenen voordoen.

Brassicanus liet me enkele epigrammen uit Frankrijk zien die u aanvallen en Budé verdedigen, ook van Lascaris. U gaf er, aangezien u een bijzonder verstandig man bent, met een moedig en verheven karakter, vast en zeker geen zier om. U maakte zich er er vast niet erg druk over wat kraaiende hanen[9] door de zang van de nachtegaal heen roepen, of wat Grieken een Duitser voor de voeten werpen. Als ze begrijpen met welke bedoeling u uw *Ciceroniaan* schreef, is het misdadig en beledigend dat ze u tot doelwit maken van hun scheldwoorden of onbenullige versjes. Het ga u goed, voortreffelijke en zeer geleerde Erasmus. U moet onze vriend Bonifacius,[10] een groot weldoener, namens mij de groeten doen, en ook Beatus[11] en de andere vrienden.

Linz in Opper-Oostenrijk, 20 april 1530

5. Ursinus reisde mee in het gevolg van koning Ferdinand, die op weg was naar de rijksdag.
6. Zie boek 6 van Ursinus' *De bello Pannonico* (Wenen, 1762).
7. Johann Henckel bevond zich in het gevolg van Maria van Oostenrijk (zie brief 2309, noot 1).
8. Ursinus gebruikt een Griekse frase uit Homerus (*Ilias* 2, 372), vgl. brief 2312a, noot 5.
9. Woordspel: *gallus* = haan en Fransman.
10. Bonifacius Amerbach.
11. Beatus Rhenanus.

2314 *Van Konrad von Thüngen*
Würzburg, 9 mei 1530

Konrad, bisschop van Würzburg, groet Desiderius Erasmus van Rotterdam zeer hartelijk

De brief aan mij die u het afgelopen jaar aan Augustinus Marius meegaf bij zijn verhuizing van Freiburg naar Würzburg, bevatte onder andere lovende dingen over Marius.[1] U schreef dat u Marius niet bij mij hoefde aan te bevelen, omdat u wist dat hij overeenkomstig zijn eigen verdienste zeer aanbevolen was. U sprak zelfs de wens en de verwachting uit dat hij een extra aanbeveling voor uzelf zou zijn. Inmiddels heb ik duidelijk gemerkt hoezeer het volgens uw wens gegaan is. Want door zijn integriteit, bekwaamheid en geleerdheid, waarvan hij mij al die tijd geregeld blijk gaf, toonde Marius zich de aanbeveling beslist waard; en met zijn lovende woorden beval hij Erasmus, die gewild en geliefd bij de hele wereld is om zijn opmerkelijke geleerdheid en welsprekendheid, nog eens extra aan. Hij stelde mij namelijk uw natuur, conversatie, gedrag en karakter, allemaal even beleefd, vriendelijk en prettig, zo levendig voor ogen, dat ik het gevoel heb dat u een even goede kennis bent als iemand die ik niet slechts van een of twee ontmoetingen of gesprekken, maar door langdurige omgang heb leren kennen.

Dit keer beveelt u Daniel Stiebar aan in de brief die u schreef bij zijn terugkeer hierheen.[2] Datzelfde is eerder door een aantal anderen gedaan, die de aard van de jongeman en zijn enorme interesse voor de literatuur niet weinig prezen. Maar ik hecht meer waarde aan lovende woorden van u dan van anderen, omdat u namelijk niemand zomaar aanbeveelt of goedkeurt tenzij hij zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Daarom wens ik niet alleen Stiebar zelf van harte geluk, die ik om zijn geestelijke gaven liefheb, maar ook ons kapittel, omdat het de eer te beurt valt er zo'n collega bij te krijgen. Beiden zijn mij zeer dierbaar, zowel Marius als Stiebar, omdat ze zijn zoals ze naar verdienste worden aanbevolen, en ook omdat ik dankzij hen het geluk had twee zo geleerde en erudiete brieven van Erasmus te ontvangen, die verreweg het geleerdst en erudietst is van iedereen. Vandaar dat ik er eerlijk voor uitkom dat ik weliswaar Erasmus zelf, die spontaan, zonder aansporing, met mij vriendschap wilde sluiten, veel verplicht ben, maar dat ik ook hun beiden, door wie ik de kans kreeg om die relatie te beginnen, heel wat verschuldigd ben.

1. Brief 2164.
2. Brief 2303.

De psalm, die u mij via Stiebar ten geschenke stuurde, heb ik met graagte gelezen; er staat niets in wat niet in de stijl van Erasmus is, dat wil zeggen, wat niet elegant, helder en op zijn plaats is. Maar ik wil graag dat u op uw beurt iets van mijn dankbaarheid merkt; daarom zend ik met deze brief een beker, met het dringende verzoek dat u dit onbeduidende geschenk niet naar de kosten van materiaal of arbeid wilt afmeten, maar naar de intentie van de gever, en als een aandenken aan uw vriend wilt beschouwen. Het ga u goed, mijn zeer geleerde Erasmus, en blijf mij zoals steeds genegen.

Würzburg, 9 mei 1530

Aan de zeer illustere en geleerde heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, theoloog, zijn zeer dierbare vriend

2315 *Aan Jacopo Sadoleto*

Deze brief is te vinden onder nummer 2312a.

2316 *Van Johann von Botzheim*
Überlingen, 18 mei 1530

Een groet. Ik weet waarachtig niet, zeer geleerde leermeester, hoe het zo kon lopen dat het, juist toen ik meer dan ooit brandde van verlangen om uitgebreid met je te praten, tegen onze gewoonte in zelfs een uitermate kort gesprek werd, zonder de gebruikelijke openheid, en nauwelijks meer dan wat gemompel. De slechte gezondheid waarmee je te kampen had was weliswaar de belangrijkste belemmering bij het eerste gesprek, dat je merkbaar moeite kostte, maar toch had God in enige mate voor herstel gezorgd toen we elkaar opnieuw spraken. Wel was er nog de angst omdat je ieder moment de gebruikelijke en al vertrouwde pijn verwachtte, en ook de slapheid van het afgematte lichaam, waardoor iedere vorm van conversatie te veel leek. Zo kwam het dat alle lust tot praten tegelijk met de onbevangenheid wegebde. Ik wilde je bedanken voor de zorgvuldig uitgewerkte brieven in *Opus epistolarum*[1] die aan mij zijn gericht en, behalve gezellig wat met elkaar praten, nog heel veel andere dingen bespreken. Dat alles was meedogenloos aan de kant geschoven door je ziekte, waardoor je somber gestemd was. Er is dus geen reden waarom je andere dingen zou vermoeden. Datzelfde overkwam

1. Verschenen in de zomer van 1529. Botzheim zal op brieven 2205 en 2206 doelen.

onze vriend Bonifacius;[2] we hebben dat in een privégesprek over en weer bevestigd.

De keizer, omringd door allerlei afgevaardigden van koningen en andere vorsten, heeft het druk in Innsbruck.[3] Bourgondische ruiters, die door de bevolking van Kempten op een of andere manier vreselijk waren beledigd,[4] verklaarden zich tot vijand van het stadje Kempten. Het stadsbestuur had alle omliggende steden om raad gevraagd, wat niets opleverde, en uiteindelijk gezanten naar de keizer gestuurd. Ze kregen een koel antwoord, waar ze gemakkelijk de latente verbolgenheid van de keizer uit konden opmaken. Tweehonderd ruiters hebben daar de omgeving bezet en het is voor niemand veilig Kempten te verlaten. Wat we van zo'n prelude moeten denken, weet ik niet.

Onze onlangs bevestigde bisschop, Balthasar,[5] schrijft me over niets anders dan de ondraaglijke storm van problemen die ons naar zijn zeggen te wachten staat, zo erg dat hij het er benauwd van krijgt, waarbij hij slechts een beetje hoop biedt. Ik voorzie weinig goeds, behalve een paar ijdele woorden en rook die vervliegt. Moge alles door Christus ten goede van ons heil komen! Van de bescherming van vorsten valt weinig te verwachten. Het ga je goed, allerdierbaarste leermeester.

Überlingen, 18 mei 1530

Johann von Botzheim, de jouwe, zoveel als hij waard is

Aan de zeer geleerde, waarachtige theoloog en zeer welsprekende redenaar, de heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn geachte leermeester. Freiburg

2. Bonifacius Amerbach.
3. Zie brief 2261, noot 5.
4. De vrije rijksstad Kempten had in 1527 de zijde van de reformatie gekozen.
5. Balthasar Merklin.

2317 *Van Ferdinand aan het stadsbestuur van Freiburg*[1.]
Innsbruck, 18 mei 1530

Ferdinand, bij de gratie Gods koning van Hongarije en Bohemen enz., infant van Spanje, aartshertog van Oostenrijk, enz.

Edelachtbare, wijze, bijzonder geliefde en getrouwe here6n

De eerwaardige en geleerde heer, onze geliefde en vrome Erasmus van Rotterdam heeft ons te kennen gegeven en bericht dat hij, met het oog op zijn leeftijd en ook voortdurende ziekte, heeft overwogen en besloten dat hij een testament wil opstellen van zijn laatste wil, en hoe er met zijn boeken en ook zijn andere bezit gehandeld moet worden; en dat hij daarom zijn executeurs daartoe wil aanstellen en kiezen. Hij vreest echter dat hij daarbij door u tegengewerkt zou kunnen worden op grond van een privilege of het recht en gebruik van de stad.

Omdat hij dan als gast naar u toe gekomen is en, wegens zijn bezittingen, graag zijn laatste wil naar zijn goeddunken en welgevallen wil bepalen, en wij hem bovendien met bijzondere genade gunstig gezind zijn en een dergelijk voornemen van hem ook goed en christelijk achten, is het vervolgens onze wens dat u ons en ook, om bovenvermelde redenen, genoemde Erasmus van Rotterdam wilt gunnen en toestaan wat wij willen; en dat u hem ook een verklaring met betrekking hiertoe wilt geven, zodat hij een testament kan opstellen en voor de voltrekking ervan enkele executeurs die hem aanstaan kan laten benoemen. Daarmee doet u wat ons behaagt en wat onze bedoeling is.

Opgesteld in onze stad Innsbruck op 18 mei, in het jaar enz. 30, het vierde van onze regering[2.]

Ferdinand

Gezien door Bernhard, kardinaal van Trente[3.]

Volgens de persoonlijke opdracht van de koning, R. Wising

Aan de edelachtbare, wijze, onze bijzonder geliefde en trouwe burgemeester en raad van onze stad Freiburg im Breisgau

1. Deze brief is in het Duits opgesteld.
2. D.w.z. het vierde jaar dat Ferdinand koning van Hongarije en Bohemen was.
3. Bernhard von Cles, kanselier van Ferdinand.

2318 *Oorkonde van Karel V*
Innsbruck, 20 mei 1530

Karel, bij de goddelijke gratie de altijd verheven*[1] *keizer van de Romeinen, en koning van Duitsland, de Spaanse landen, de beide Siciliën, Jeruzalem, Hongerije, Dalmatië, Kroatië enz., aartshertog van Oostenrijk, hertog van Bourgondië, Brabant enz., graaf van Habsburg, Vlaanderen en Tirol, enz.

Wij maken bij dezen aan allen het volgende bekend. Hoewel wij de gewoonte hebben al onze gezamenlijke en afzonderlijke onderdanen en getrouwen met genade en welwillendheid te behandelen, achten wij diegenen evenwel onze speciale gunst waard, die met verstandige raad ons en de staat van nut zijn en door hun inzet een sieraad van de wereld zijn. Zo komt het dat wij als volgt hebben besloten, toen de eerwaardige, vrome en door ons geliefde Desiderius Erasmus van Rotterdam, onze raadsheer, ons ervan in kennis stelde dat hij door middel van een testament zorg wenst te dragen voor zijn bezittingen en onze majesteit om toestemmig vraagt, zodat dit in zijn macht is en bekrachtigd wordt. Gelet op de redelijkheid van de zaak en uit verlangen voornoemde Erasmus niet alleen hierbij maar ook bij veel belangrijker zaken ter wille te zijn, handelend uit eigen beweging, op grond van volledige kennis en overeenkomstig de alomvattendheid van onze absolute keizerlijke macht en op welke manier dan ook, gunnen en verlenen wij hem de vrijheid, autoriteit, toestemming en volmacht om na te laten, een testament op te maken en te beschikken met betrekking tot wat voor goederen en vermogen dan ook van hemzelf, bij zijn leven en bij zijn laatste wil en op andere manieren, overeenkomstig zijn besluit en naar zijn goeddunken. We geven onze goedkeuring, voor het heden zoals voor het verleden en omgekeerd, op grond van de beweegreden, kennis en alomvattendheid zoals hierboven genoemd, aan alles wat voornoemde Erasmus met betrekking tot zijn goederen bepaalt en beschikt, zonder dat bij dat alles wat voor rechten, bepalingen, wetten, verordeningen, decreten of statuten dan ook, in het bijzonder van de stad Freiburg im Breisgau waar hij momenteel verblijft, een belemmering vormen, ook al zeggen die iets anders. Het is onze wens en bedoeling dat ze allemaal en afzonderlijk, overeenkomstig de alomvattendheid van onze macht, niet gelden voor zover het hierom gaat en voor deze ene keer, ook al zouden ze zodanig zijn dat er in dit schrijven afzonderlijk melding van gemaakt zou moeten worden. We willen en verklaren dat dit alles hier als volledig uitgedrukt beschouwd wordt, en gelasten onze gezamenlijke en afzonderlijke onderdanen en geliefde getrouwen van het Heilige Rijk en van onze erflanden, ongeacht hun waardigheid, rang en positie, de door ons verleende gunst en toestemming strikt in acht te nemen en te zorgen dat die zonder schending in acht genomen wordt. Dit op straffe van ons ongenoegen en dat van het Heilige Rijk, en een boete van tien marken van zuiver goud, die deels naar onze keizerlijke schatkist en deels naar de benadeelde gaan. Als getuigenis dient dit schrijven, eigenhandig ondertekend en bekrachtigd door er het zegel aan te hangen. Opgesteld in Innsbruck op de twintigste dag van de maand mei, in het jaar des Heren 1530, het tiende van ons keizerschap en het vijftiende van ons koningschap.

Karel

1. Deze frase (*semper augustus*) behoort tot de titulatuur van de keizers van het Heilige Roomse Rijk.

Volgens de persoonlijke opdracht van zijne keizerlijke en katholieke majesteit,
Alexander Schweiss

2319 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, [ca. 20 mei 1530]

Een hartelijke groet. Ik stuur, zeer illustere Erasmus, een bundeltje brieven dat ik uit Frankrijk ontving, later misschien dan je zou willen, maar dat moet je aan de onbeschoftheid van de boden toeschrijven. Daags nadat ik ze had ontvangen, trof ik een bode die rechtstreeks naar jullie op weg ging.

Ik wil graag weten of je van die ziekte af bent. De bode die zal berichten dat je weer opgeknapt bent, verdient zeker een beloning voor goed nieuws. Er kan me niets prettigers ter ore komen, niets wat zo welkom is. Het ga je goed, zeer illustere Erasmus.

Bazel

2320 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 20 mei [1530]

Een groet. Mijn maag herstelt zich min of meer, de vermoeidheid neemt af, maar de verdikkingen onder de navel blijven en ook de voortdurende steken, soms zachter, soms feller. Ik vrees dat de ziekte zal aanhouden. De arts is een zeer vriendelijk en niet onbekwaam iemand, maar dit broze lichaam is een apart geval en de ziekte is onbekend. Als er daar bij jullie een kundiger arts is, die zalf, pleisters of kompressen kan maken als middel om de abcessen te verdrijven, stuur dan een bode die je op mijn kosten huurt, als er niet toevallig een betrouwbaar iemand in de buurt is. Ik zal zorgen dat de arts en de apotheker betaald krijgen. Vannacht zal ik een purgeermiddel nemen, maar ik ben ontzettend bang dat mijn maag weer ontregeld raakt. Ik zou dit broze lichaam graag hiervandaan weggevoerd hebben. Zodra Zasius terug is van de thermen, zal ik over een testament praten.

Claudius[1] schrijft je, die zich nu serieus heeft toegelegd op het Grieks. Ik wens jou, samen met je dierbaren, een goede gezondheid. Hier fonkelt op enkele plaatsen de pest en sommigen zijn getroffen door de zweetziekte. Niets gemener dan de wind die er in april stond tijdens de namiddagen. Het

1. Claudius Cantiuncula.

waren passaatwinden, die in Italië alleen in juli en augustus waaien, en dan alleen rond het derde uur na het middageten, wanneer de hitte ondraaglijk is. Het ga je goed. 20 mei

Aan de zeer geleerde heer Bonifacius Amerbach, jurist, zijn allerdierbaarste vriend

2321 *Aan Augustinus Marius*
Freiburg, 22 mei 1530

Erasmus van Rotterdam groet Augustinus Marius

Al meer dan een maand tob ik met darmkrampen, een zeer hardnekkige kwaal. De arts kon niet helpen, aan de barmhartigheid van de Heer mag nooit worden gewanhoopt. Baer[1] was ook ziek, maar herstelde, ook al voelt hij zich over het geheel nog zo slap dat hij bang is voor een terugval. Glareanus viert triomfen. Voordat hij naar de thermen ging, onderging Zasius een darmspoeling, die twaalf keer voor een enorme hoeveelheid ontlasting zorgde, als het waar is wat de arts mij vertelde. Aldus gepurgeerd vult hij zich in de baden met aardbeien, melk en malvezijwijn, zodat die dikke buik van hem niet leeg is.

Dat ik u heb aanbevolen pakte voor mij uitermate gelukkig uit, want daardoor werd ik bij zo'n groot vorst bekend en geliefd.[2] U bent me voor mijn aanbeveling niets verschuldigd; u hebt zelf het tovermiddel bij u waarmee u ieder weldenkend mens voor u wint. Ik stuur een paar exemplaren van de *Brief aan kraaien*[3] zodat u vrienden een plezier kunt doen. Ik vind het evenwel niet goed dat hij daar bij u uitgegeven wordt, omdat de mensen daardoor zin krijgen om de pamfletten van de kraaien te zien, en die zo beter verkoopbaar worden. Ja, ik heb zelfs spijt van die brief. Ik geef daar hoog op van mijn gezondheid; het lijkt alsof die grootspraak opgevangen werd door Nemesis,[4] die deze ellende over me heeft uitgestort. Ook zie ik geen valide reden waarom u mijn brief aan u of die aan de eerwaarde prelaat zou laten drukken.[5] Als me een goede gezondheid gegund zal zijn, zal er een ander onder-

1. Ludwig Baer was van Thann (zie brief 2225) naar Freiburg verhuisd.
2. Erasmus had Marius aanbevolen bij Konrad van Thüngen in de laatste alinea van brief 2164. Daarop volgden brieven 2303 en 2314.
3. Brief 2275.
4. Zie brief 2209, noot 23.
5. De brief aan Marius is niet bewaard gebleven, die aan de bisschop is nr. 2303.

werp bedacht worden dat meer geëigend is voor publicatie. Ik vraag u zeer nadrukkelijk mij bij die grote vorst te blijven aanbevelen. Zou u die theoloog van wie u mij liever de naam niet wilde noemen (tenzij het toevallig Usingen[6.] is) namens mij hartelijk en nadrukkelijk willen groeten?

Vulturius liet stiekem in Straatsburg mijn *Epistola* uitgeven met aantekeningen erbij, dat wil zeggen, met grove beledigingen.[7.] Dat heb ik per brief laten weten aan het stadsbestuur van Straatsburg.[8.] Emmeus zegt dat de drukker bij zijn terugkeer van de beurs in de gevangenis werd geworpen. Nu is er een breedvoerig stuk vol nonsens verschenen,[9.] met de naam van de drukker, maar zonder vermelding van de naam van de stad; daarvan heb ik, behalve de koppen, niets gelezen en ik ga het ook niet lezen. Hij[10.] beweert dat alles in Bazel zonder enig tumult en in alle rust verlopen is. Over de beelden zegt hij ter verontschuldiging dat iemand per ongeluk met een lans tegen een standbeeld aan stootte en dat het vervolgens in stukken viel. Toen nog een paar anderen hetzelfde met een stok probeerden, vielen al die beelden bij aanraking in stukken. Omdat ze in dit wonder de duidelijke wil van God meenden te zien, hebben ze toen ook de overige beelden vernield. Bijna alles kenmerkt zich door een zo schaamteloze leugenachtigheid. Ze voegden op de titelpagina ‘door dienaren van het Woord’ toe - omdat het het werk is van twee schoolmeesters, van wie Scopegius,[11.] naar ze zeggen, er een is. Ik vermoed dat het werk buiten de stad gedrukt is, om een boete te ontlopen. Fantastisch, die evangelische eerlijkheid!

Ik zou graag langer met u praten, als mijn gezondheid het toeliet. Op Witte Donderdag voegde Oecolampadius het volgende toe aan de argumenten die hij aanvoerde (ik vertel wat ik hoorde): ‘Hierop zullen Luther, Erasmus en de hele wereld geen antwoord hebben.’[12.] Met grote felheid pleitte hij ervoor dat degenen die niet naar zijn tafel wilden komen, uit de stad verdreven werden. Een groot aantal ontving de eucharistie in de omliggende dorpen, van wie enkelen een boete van drie pond kregen. Achthonderd onthielden zich in het geheel van de communie. Deze voortekenen staan Oecolam-

6. Het Latijn heeft ‘Vemgus’; de noot in *Collected Works of Erasmus* maakt aannemelijk dat Bartholomaeus Arnoldi van Usingen (‘Usingus’) bedoeld is.
7. Zie brief 2289.
8. Brief 2293.
9. De *Epistola apologetica*, zie brief 2312, noot 1.
10. D.i. Martin Bucer, de auteur van de *Epistola apologetica.* Voor de passage over de beeldenstorm in Bazel zie blad 18v-K1v.
11. Jakob Kautz.
12. Zie brief 2312.

padius niet aan. Toch namen sommigen uit vrees, tegen de stem van hun geweten in, deel aan zijn avondmaalsviering. Het ga u goed. Freiburg im Breisgau, 22 mei 1530

2322 *Aan Daniel Stiebar*
Freiburg, 23 mei 1530

Erasmus van Rotterdam groet Daniel Stiebar

Nadat jij ons had verlaten, allerdierbaarste Stiebar, lieten al mijn zegeningen mij in de steek. Ik was nog niet helemaal op krachten gekomen na de ziekte waarmee maart me begroette. De dag na Pasen nam een zeer gemene wind, die hier bijna de hele maand april heeft gewaaid, maar pas na het middageten (het leken passaatwinden, want voor het middageten stond er een wind uit het noorden of oosten), bezit van mijn ingewanden onder de navel, met de meest gruwelijke krampen als gevolg. Toen de kwaal aanhield, liet ik een arts komen, een vriendelijk en niet onbekwaam iemand, maar aangezien hij onbekend is met dit broze lichaam en de aard van de ziekte, kon hij tot nu toe niet helpen, ja, wat hij gaf had bijna een averechts effect. Ik verkeer nu meer dan een maand in die toestand en vestig mijn hoop uitsluitend op de barmhartigheid van de Heer. Veel mensen lijden hier aan de pest en de zweetziekte, heel wat aan darmkrampen.

Als je omstandigheden naar wens zijn, ben ik daar ontzettend blij mee. Wat nieuwtjes betreft, denk ik dat jullie van alles beter op de hoogte zijn. Het ga je goed, allerdierbaarste Stiebar.

Freiburg, 23 mei 1530

Die doctor Hieronymus[1.] is overleden, die ons, terwijl jij te paard toekeek, uitnodigde voor de plechtigheid, toen ook jullie, die eruitzagen als sprinkhanen, helemaal groen, aan kwamen rijden. Ook Ludwig Baer was ziek, maar herstelde min of meer. Doe heer Hutten[2.] namens mij de hartelijke groeten.

1. Hieronymus Jud. Het volgende zal betrekking hebben op een universitaire plechtigheid in Freiburg.
2. Moritz von Hutten.

2323 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, [ca. 23 mei 1530]

Een groet. Ik stuurde je kort geleden een bundeltje brieven uit Frankrijk; ik sluit iedere twijfel over de bezorging uit, aangezien de bode die toen toevallig in de buurt was beloofde dat hij het met de grootste zorgvuldigheid naar je toe zou brengen. Ik deed er een brief van mezelf bij,[1] omdat ik graag op de hoogte wilde zijn van je gezondheid; liefde is immers vol van zorg en angst.[2] Maar intussen ontving ik, zojuist, jouw brief,[3] waaruit ik begreep dat je maag zich herstelt, de vermoeidheid minder wordt en zelfs een goede gezondheid volgens haar recht aan het terugkomen is. Er kon werkelijk geen prettiger of verheugender bericht mogelijk zijn dan dit. Moge Christus onze Heiland geven dat je het met het uur beter maakt.

Ik heb precies gedaan met de artsen wat je had opgedragen. Ik heb onder anderen Holzach gesproken; enkele jaren geleden heb je zonder aarzeling je lichaam aan hem toevertrouwd. Ook al verschillen ze enorm van elkaar in hun oordeel over de ziekte, waarbij ieder zijn best doet om een geleerde indruk te maken, toch zijn ze het op dit ene punt allemaal met elkaar eens: ze zeggen dat een consult alleen de moeite waard kan zijn, als men (als ik een juridische term op de geneeskunde mag betrekken) 'naar de plaats waar het zich afspeelt' wordt gebracht en er gelegenheid is je persoonlijk te onderzoeken of op grond van de urine een diagnose te stellen. Anders had ik, als ze iets aan pleisters of kompressen hadden klaargemaakt, dat meteen gestuurd.

Hier is onlangs Karlstadt met vrouw en kinderen gearriveerd, iemand die zich (als we Melanchthon mogen geloven) in zijn leer tegelijk 'een Jood en een opstandige' betoont.[4] Niettemin is hij door Oecolampadius respectvol ontvangen. Wat een geluk heeft Bazel, dat het geregeld verblijd wordt met weldenkende mannen! Over die grapjas van een franciscaan zal Hieronymus[5] vertellen als hij bij je is. Het ga je goed, zeer illustere Erasmus.

Bazel

Je vriend Bonifacius Amerbach

1. Brief 2319.
2. Vgl. Ovidius, *Heroides* 1, 12.
3. Brief 2320.
4. De bewuste typering staat in het Grieks, zoals in de brief van Melanchthon die Amerbach hier citeert. Die brief is als opdracht afgedrukt in Melanchthons *Sententiae veterum aliquot scriptorum de coena Domini* (Wittenberg, 1530), blad A3v.
5. Hieronymus Froben. De franciscaan zou Frans Titelmans of Luis de Carvajal kunnen zijn.

2324 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, ca. 25 mei 1530]

Een hartelijke groet. Als je de nonsens van de Straatsburgse predikanten hebt gelezen,[1] zou ik graag willen dat je aangeeft waar ze het ergste liegen. Want er is heel veel waarvan ik niet op de hoogte ben, vooral wat zich in Zürich, Bern of Sankt Gallen heeft afgespeeld. Want die man beweert dat er nergens iets is gebeurd waarbij sprake was van oproer. Ik heb er bij het doorlezen op gereageerd,[2] behalve dat het slot van mijn exemplaar ontbreekt, wat ze misschien met opzet hebben gedaan, omdat Nijmegen het gif daar als een schorpioen in de staart heeft zitten. Ik zal het niet publiceren, maar het wel aan enkele vrienden aan het hof sturen, zodat ze weten wat voor oplichters het zijn. Ik zou evenwel niet willen dat die lieden er lucht van krijgen dat ik hun onzinnigheden de moeite van het lezen waard achtte. In Augsburg hadden ze het gerucht verspreid dat ik zo boos was over dat boek, dat ik tot waanzin was vervallen en gestorven. Ongetwijfeld was het Eppendorf die dit stiekem via zijn vazallen heeft verspreid. Carlowitz schreef dat de man twintig dagen geprobeerd heeft de hertog[3] te spreken en dat hij geen antwoord kreeg. Ik twijfel niet of hij is bezig een uiterst vernuftig plan te bedenken, op aanwijzing van Nijmegen. De keizer zond een deugdelijk document over het maken van een testament zonder dat wat dan ook een belemmering vormt.[4]

Aan de voortreffelijke heer Bonifacius Amerbach, doctor in de rechten
Bazel

2325 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 1 juni 1530

Een groet, mijn voortreffelijke vriend. Haio Cammingha uit Friesland is mij veertig gouden zonnekronen verschuldigd die hij had geleend; eveneens zesentwintig gouden florijnen kostgeld. Hij moet dat bedrag in dezelfde gouden munten van het juiste gewicht terugbetalen; zelfs zo kom ik er trouwens niet zonder benadeeld te worden vanaf. Ik liet hem weten dat hij, voor

1. De *Epistola apologetica* (zie brief 2312, noot 1).
2. Deze reactie verscheen onder de titel *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae* (Freiburg, 1530).
3. Georg van Saksen, die in Augsburg was in verband met de rijksdag. Ook Eppendorf bevond zich daar (zie het slot van brief 2333).
4. Brief 2318.

het geval hij hier niet terugkwam, dat bedrag aan jou moest betalen, en dat ik het dan als betaald zou beschouwen.

Er was een ontmoeting tussen de keizer en de vorsten; we weten nog niet waar het over gaat. We vrezen een oorlog; daar sturen de priesters en de paus op aan. Ik zou dat vreselijk vinden. Alles is hier vier keer zo duur en levensmiddelen zijn moeilijk verkrijgbaar. Hoe zal dat zijn als er een oorlog komt?

In Engeland resteren nog twintig pond sterling aan jaargeld over vorig jaar tot afgelopen Pasen. Ik heb de aartsbisschop geschreven dat hij dat geld aan Luis de Castro moet overdragen. Jij moet dus zorgen dat de aartsbisschop zijn brief krijgt. Het ga je goed, samen met je dierbaren.

Freiburg, 1 juni 1530

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer geachte heer Erasmus Schets. Antwerpen

2326 *Aan Bernhard von Cles*
Freiburg, 6 juni [1530]

Aan Bernhard, bisschop en kardinaal van Trente

Een groet. Zeer eerwaarde heer, met uw nieuwe waardigheid, die men aan uw uitnemende verdiensten verschuldigd was, wens ik niet zozeer u als wel Gods kerk geluk. Haar zult u des te effectiever kunnen helpen nu uw gezag groter is. Ik tob al meer dan vijftig dagen met een zeer hardnekkige ziekte. Eerst waren het darmkrampen, nu heb ik last van een enorm abces onder de navel. Medicijnen hadden een averechts effect. Dit broze lichaam raakte uitgedroogd. Mijn maag stortte in. Ik dacht over Italië. Misschien is God van plan mij terug te roepen naar zijn vaderland. Wilde hij dat maar!

Ik vraag Uwe Hoogheid nadrukkelijk voor mij een toegenegen beschermheer te zijn tegenover lasteraars, die nergens ontbreken, zoals u dat tot nu toe steeds met grote welwillendheid hebt gedaan. In Spanje heeft een franciscaan, een jong iemand met de driestheid van een gladiator of nog erger, een pamflet gepubliceerd vol redeloze, domme nonsens.[1] De drukker durfde evenwel niet zijn naam of de plaats erbij te zetten. Ze broeden op nog andere pamfletten. Door de afwezigheid van de keizer vatten ze moed. Maar ik ben vastbesloten me voortaan niet meer te verwaardigen dergelijke onzinnigheden te lezen of te weerleggen. Predikanten in Straatsburg publi-

1. Voor Carvajals polemiek met Erasmus zie de eerste alinea van brief 2301.

ceerden twee pamfletten tegen mij, zo leugenachtig en dwaas dat ik het zelfs niet op kan brengen ze te lezen, laat staan dat ik overweeg erop te reageren.[2.]

Deze Heinrich[3.] is, dacht ik, al een een keer bij u geweest; ik zou u echter niet in het minst willen ontrieven door hem aan te bevelen. Er zijn zoveel mensen die zoveel wensen hebben. Ik heb geen enkele persoonlijke band met de man.

Moge de Heer Uwe Eerwaarde Hoogheid behoeden en bewaren.

Freiburg, de dag na Pinksteren

2327 *Aan Cornelis de Schepper*
Freiburg, 6 juni [1530]

Een groet. Ik heb met een zeer hardnekkige kwaal te kampen, niet zonder gevaar voor mijn leven. Laat me alstublieft weten wat er met Alfonso de Valdés is gebeurd. Hij schreef me al die maanden geen woord. Hij is ziek, of hij is ergens naartoe gestuurd, of hij heeft een volledig andere houding tegenover mij aangenomen. Ik kijk ook uit naar een bericht over onze vriend Lieven.[1.] Dit is waar ik met moeite toe in staat was, mijn beste Cornelis.

Freiburg, de dag na Pinksteren

Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer geleerde heer Cornelis de Schepper, keizerlijk secretaris

2328 *Aan [Lorenzo Campeggi]*
Freiburg, 24 juni 1530

Het is kennelijk uw lot dat u de moeilijkste gezantschappen op uw schouders gelegd krijgt;[1.] maar het zijn meestal wel de beste leiders die de zwaarste taken toebedeeld krijgen. De moeilijkheid daarvan wordt weliswaar overwonnen door een voortreffelijk karakter, maar het is zeer te betreuren dat de

2. De door Geldenhouwer geannoteerde *Epistola contra pseudevangelicos* en Bucers *Epistola apologetica* (zie brieven 2289 en 2312, noot 1).
3. Heinrich Schürer.
1. Lieven Algoet.
1. Campeggi was naar Engeland geweest voor de kwestie van de echtscheiding van Hendrik VIII. Hij bevond zich nu in Augsburg, waar op 20 juni de rijksdag was begonnen.

werking van dat karakter belemmerd wordt door een zwakke gezondheid.

Ik heb nu al voor de derde maand te kampen met een zeer hardnekkige kwaal, zo erg dat ik zelfs niet in staat ben om te schrijven of te dicteren, of met voldoende aandacht te luisteren als er voorgelezen wordt. Intussen droogt dit broze lichaam van dag tot dag steeds verder uit. Zo heeft de Heer besloten. Maar vandaag is het abces opengesneden, wat mij enige hoop op herstel geeft.

Er was niets wat me dwong Bazel te verlaten, behalve het openlijk omverwerpen van de oude godsdienst en de voortdurende veranderingen daar. Want de drukkerij van Froben is bijna geheel van mij afhankelijk; ook degenen die mij wegens een meningsverschil op het gebied van dogma's slecht gezind zijn, wilden niettemin dat ik daar bleef, al was het maar om te voorkomen dat ik door mijn vertrek henzelf weinig geliefd zou maken, alsof ik uit aversie tegen hun sekte wegvluchtte. Zowel Oecolampadius als het hoofd van de gilden,[2] die de regisseur van die hele zaak is, heeft hier uitvoerig met mij over gesproken, want ze wilden niet dat ik door mijn aftocht de stad een slechte naam zou bezorgen. Uiteindelijk zochten ze een gelegenheid om mij hoe dan ook tegen te houden, maar die konden ze niet vinden. Ik was niemand om enige reden gehoorzaamheid verplicht. Ik ben ook niet stiekem weggeslopen, maar ik ben 's middags weggevaren bij de brug, waar het altijd heel druk is, nadat ik daar nog een hele tijd met vrienden had gepraat. Ik was er niet erg rouwig om dat ik wegging. Ik ontvluchtte maar al te graag een dergelijke politieke situatie. Het doet me evenwel verdriet dat het met de roemrijke, fraaie stad, wier gastvrijheid ik zo lang had genoten, zover gekomen is. Maar viel alleen deze stad maar te betreuren!

De verhuizing joeg me op kosten, maar was goed voor mijn gezondheid. Hoe het opgevat zal worden, weet ik niet. Ik kijk al een hele tijd uit naar een rustige verblijfplaats, waar ik in vrede en alleen met mezelf[3] het einde kan afwachten. Maar het heeft nog niet zo mogen zijn. Dit broze lichaam heeft een massa dingen nodig, vooral goede wijn. Maar niet alles is overal voorhanden. Toch ontbreekt het niet aan mensen die me slecht gezind zijn, uit beide kampen. Degenen die verkeerde dogma's toegedaan zijn, haten niemand meer dan mij; van niemand binnen deze groep ondervind ik meer dreiging en vijandschap dan van hen met wie ik ooit een nauwe vriendschap onderhield. Omgekeerd heb je aan de andere zijde een aantal lichtgeraakte lieden, vooral monniken, die hun best doen mij tot aanhanger van Luther te maken, of ik nu wil of niet. Zo word ik van beide kanten afgemaakt door lastertongen en gestenigd met pamfletten waar de honden geen brood van lusten.

2. Jakob Meyer.
3. Vgl. Cicero, *Cato Maior de senectute* 49.

Maar dat ik berispt word door mensen die zelf schuldig bevonden zijn reken ik mij bijna tot een eer.

De onzinnigheden van de monniken kan ik makkelijk naast me neerleggen; ze worden bespot door ieder verstandig mens. Ik vraag me af wat Alberto Pio, ooit prins van Carpi, beweegt zijn pen tegen me te scherpen.[4] Hij heeft al een pamflet in Parijs uitgegeven, waarop ik beleefd heb geantwoord. Zoals brieven van vrienden laten weten, heeft hij nu een ander boekwerk op stapel staan en misbruikt hij daartoe, wat ongelofelijk is, enkele stipendiaten, in het bijzonder Sepúlvela,[5] een Spanjaard. De kern van het betoog is dat ik de aanleiding, aanstichter en aanvoerder van deze hele wonderbaarlijke tragedie ben. Hij verzamelt passages die ogenschijnlijk met Luthers leerstellingen overeenkomen, terwijl er niet één gedachte te vinden is die niet met Luther botst, tenzij je op laster uit bent. Alsof het een geheim zou zijn waar dit kwaad het eerst opkwam! Hoeveel beter bestede moeite zou het zijn, als hij uit mijn boeken passages verzamelde die niet stroken met Luthers leerstellingen! Het aantal daarvan is oneindig. Maar als dit nu eenmaal mijn lot is, zal ik troost vinden in het oordeel van weldenkende mensen en in een zuiver geweten.

Soms overweeg ik Italië, maar ik schaam me ervoor als oud man een vreemdeling te zijn. Het klimaat in Padua stond me namelijk wel aan, de wellevendheid van het Italiaanse volk deed me genoegen. Naast veel wat mij aantrekt is er ook veel wat mij afhoudt van mijn eigen Brabant, waaronder alleen het klimaat al, waarvan ik niet weet of dit broze lichaam het nog zal verdragen; verder het keizerlijk hof: als ik dat geregeld bezoek, is het gedaan met dit broze lichaam, als ik het links laat liggen, kan ik me daar niet handhaven en zal men denken dat ik uit verachting doe wat ik noodgedwongen doe. Maar ik zal hierover nadenken als mij weer een betere gezondheid vergund wordt.

Ten slotte is er het verzoek van Uwe Eerwaarde om aan te geven wat ik hoop of vrees in de huidige politieke situatie. Ik zie evenwel mensen met een veel scherpere blik, die bovendien beter bekend zijn met de politieke toestand en de persoonlijke omstandigheden in Duitsland dan ik: ik ben hier duidelijk een buitenstaander. Ik kan geen einde aan deze monsterachtige tragedie ontdekken, tenzij God plotseling, als het ware *ex machina* verschijnt en de mensen op andere gedachten brengt. Laten we hopen dat hij ons dat in zijn barmhartigheid via de macht en de vroomheid van de keizer wil schenken! Dat is voor mij de enige hoop. Als ik daarentegen aan menselijke raad of hulp denk, zie ik volstrekt niets wat hoop geeft. Integendeel, hoe langer ik

4. Voor de polemiek tussen Erasmus en Pio zie brief 2261, noot 23.
5. D.i. Sepúlveda.

bij alle aspecten van dit kwaad stilsta, hoe angstiger het mij te moede wordt, waarbij ik me afvraag wat de wereld met dit vreselijke tumult gaat voortbrengen. Het was mooi als die pest te genezen was zonder dat er bloed werd vergoten en doden vielen; daarop zou hoop zijn als er een eind kwam aan de koppigheid van de partijen. Als er met wapengeweld wordt opgetreden, vrees ik dat Duitsland een beklagenswaardige aanblik zal bieden. En dan heb ik het er nog niet eens over dat de uitkomst van de oorlog onzeker is, vooral omdat het kwaad zich zo verspreid heeft, dat als men met branden en snijden wil genezen, dit betekent dat het hele lichaam verloren gaat. Als er tussen de ergste kwaden gekozen moet worden, zou het daarom misschien verstandiger zijn het huidige machtsevenwicht te laten zoals het is, totdat God zich over ons ontfermt en zijn eigen geneesmiddel aanwendt.

Ik heb me er in deze situatie telkens weer over verbaasd dat er, terwijl er toch grote onrust in de steden heerste en men van vaak van beide zijden te wapen snelde, nog steeds geen druppel bloed vloeide en dat tot nu toe steeds de saamhorigheid onder de burgers blijkend uit onderlinge contacten werd behouden. Er zijn allerlei zweren: klachten van horigen over hun meesters, niet geheel en al ten onrechte, naar men zegt; dit was de belangrijkste broedplaats van de boerenopstand,[6] waarvan de as, naar ik vrees, nog smeult. Verder is er ontevredenheid onder het volk over de vorsten. Bovendien heeft men een hekel aan alle geestelijken, wat niet typisch voor aanhangers van Luther is, maar wat bijna alle leken met elkaar gemeen hebben. Oorzaak van die haat was niet in de laatste plaats onze hoogmoed, hang naar luxe en openlijk onkuise levenswijze; toch zien we niemand die, gewaarschuwd door zoveel rampspoed, zijn leven betert. In Duitsland zijn nu zelfs felle tegenstanders van de sekten weinig geneigd de paus te steunen; als daar niet de hoogste macht[7] aanwezig was, was het misschien zelfs beter dat er geen apostolisch legaat zou zijn. De razernij van de Turken komt onze kant op; ik weet niet hoever die zal oprukken, want er bestaat geen twijfel over dat ze benauwd zijn voor de macht van de twee broers[8] die van dag tot dag toeneemt. Moet ik nu nog vertellen over de vreselijk hoge prijzen hier, en niet alleen dat, maar ook de schaarste? Gesteld al ten slotte dat de Duitse vorsten hetzelfde willen, hoe kan een oorlog slagen die grotendeels zal worden gevoerd door onwillige soldaten? Want zoals er in de steden die de nieuwe dogma's verkondigen aardig wat katholieken te vinden zijn, zo bevindt zich onder de bevolking van de katholieke steden een zeer grote groep met ande-

6. De Duitse Boerenoorlog (1524-1525).
7. D.i. keizer Karel; de passage doelt op de Rijksdag van Augsburg, waar Campeggi zelf als pauselijk legaat aanwezig was.
8. Karel en Ferdinand.

re opvattingen. Als eenmaal het signaal tot de strijd is gegeven, zal Erasmus sneuvelen als de buitenste boon, zoals ze dat zeggen.[9] Want deze plaats is allerminst veilig.

Nu de kwaal zo gecompliceerd is en aan alle kanten zo verergert, zie ik niet wie genezing kan brengen behalve God, in wiens macht het ligt de gebeurtenissen op het toneel van de wereld plotseling een andere wending te geven. Er zou evenwel meer hoop zijn dat dit gebeurt, als vorsten die tot beide standen horen[10] en alle andere vorsten eensgezind hun blik op Christus zouden richten. Als ieder naar zijn eigen belangen kijkt, zoals tot nu toe het geval was, moeten we bidden dat de goddelijke goedheid de onverstandige plannen van de mensen een gelukkige afloop geeft. Want alleen hij, die uit ergernis over de wandaden van de mensen duldde dat deze rampzalige pest zijn kerk binnendrong, kan haar laten verdwijnen wanneer hij dat wil. Hoe anders dan als de toorn van de hoogste godheid kunnen we het interpreteren, dat door toedoen van eenvoudige en verachte mensen zo snel een zo omvangrijk oproer plaatsvond? Met wat een snelheid verbreidde de goddeloze dwaling over de eucharistie zich, en over hoeveel landen! Met wat een blindheid stormen nu de onfortuinlijke wederdopers op hun dood af! En het lijkt met het Duitse volk zelfs zo gesteld dat ze, als er iemand opstaat die een nog absurder dogma verkondigt, het onmiddellijk zullen omarmen. De Heer geve dat wij ons allemaal eendrachtig tot Christus, onze herder, wenden, en ik bid dat de geest van Christus de gedachten van de keizer en de vorsten in de richting van heilzame besluiten stuurt. Ik zal gewilliger hiervandaan gaan, als ik meegemaakt zal hebben dat zo'n stormachtige tijd overgegaan is in een tijd van vrede.

Dit alles dicteerde ik met moeite in een aantal dagen, als gevolg van mijn zeer wankele gezondheid. Ik schreef nogal vrijmoedig, vertrouwend op uw mildheid. Graag wil ik ten zeerste bij u aanbevolen zijn. Moge de Heer u bij alles behoeden en zegenen.

Freiburg im Breisgau, Sint-Jan,[11] 1530

9. *Adagia* 3372, ontleend aan Sextus Pompeius Festus, die als uitleg geeft dat de buitenste bonen meestal vertrapt worden of door voorbijgangers geplukt worden. Erasmus voegt daaraan toe dat de zegswijze toegepast kan worden op iets of iemand die blootgesteld is aan alle mogelijke nadelige bejegening.
10. De prins-bisschoppen.
11. In dit geval de feestdag van Johannes de Doper.

2329 *Aan Andrea Alciati*
Freiburg, [ca. 24 juni] 1530

Aan Andrea Alciati

Een groet. Ik koester, zeer illustere Alciati, grote genegenheid voor u, zoals men dat aan uw uitnemende geestelijke gaven verschuldigd is. Daarom was ik niet weinig bedroefd over de enorme schade of, liever gezegd, schipbreuk die uw vermogen had geleden. Maar door uw laatste brief aan mij[1.] werd het mij duidelijk dat u mijn troostende woorden volstrekt niet nodig had. Die storm, gezonden door Rhamnusia,[2.] die zo vreselijk was dat hij heel wat mensen tot atheïstische Diagorassen zou kunnen maken,[3.] had niet alleen geen vat op u, maar heeft u ook van jurist tot filosoof gemaakt of, om me juister uit te drukken, niet tot filosoof gemaakt, maar tot filosoof uitgeroepen. U had natuurlijk die mentale kracht in u, maar die was verborgen totdat de wreedheid van het lot haar aanschouwelijk maakte. Zo neemt de kwaliteit en de glans van goud toe door de werking van het vuur. Datzelfde effect had de fortuin: door tegen Alciati te woeden, maakte ze hem niet ongelukkig, maar door het verlies van onbeduidende goederen maakte ze hem rijker aan waarachtig en onvergankelijk geestelijk bezit en gaf ze hem meer aanzien. Ze stuitte immers niet op een man van vijgenhout,[4.] maar van goud door zijn eerlijkheid, en van staal door zijn geestelijke weerstandsvermogen. Daarom wil ik graag, mijn dierbare Alciati, op een ander lied overgaan en in plaats van troost u gelukwensen met zulke zeldzame geschenken van een zeer vrijgevige godheid, die u boven het hele rijk van de fortuin plaatsen.

Het getuigde van plichtsgevoel dat u zich in de eerste plaats voor uw eigen vaderland een goed burger wilde betonen, maar God wilde dat uw geleerdheid als het ware vanaf een hoge plaats voor meer mensen zou schijnen. Want het schijnsel van een goede eigenschap is op een of andere manier voor iedereen in zijn eigen land minder helder; de Heer geeft in het evangelie aan dat dit ook door een Hebreeuws spreekwoord werd bevestigd.[5.] Zeno vond zichzelf een gelukkig mens omdat hij, na verlies van zijn koopwaar door schipbreuk bij Piraeus, door het lot naar de studie van de filosofie gedreven is.[6.] Hij verloor zijn lading purper en vond wijsheid, die kostbaar-

1. Brief 2276, waarop deze brief het antwoord is.
2. Bijnaam van Nemesis, godin van de wraak, hier gezien als godin die een lotswisseling ten kwade veroorzaakt.
3. Zie brief 2276, noot 6.
4. Zie brief 2291, noot 2.
5. Matteüs 13:57, Marcus 6:4, Lucas 4:24, Johannes 4:44.
6. Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum* 7, 2.

der dan alle rijkdom bij elkaar is. Ik zal u evenwel geen gelukkig mens noemen omdat u, zoals uzelf heel bescheiden schrijft, door het verlies van al uw middelen hebt geleerd dat die kortstondige goede dingen, die naar goeddunken van de fortuin nu eens gegeven, dan weer afgenomen worden, volstrekt onbelangrijk zijn. Wel bedanken we de fortuin, dat ze de grootsheid van uw geest, die wij steeds al bewonderden, nog zichtbaarder maakte. Ik leidde uw verheven karakter allereerst hieruit af, dat er in al uw geschriften nergens een spoor van afgunst is, en dat u tegen niemand op al te bittere toon uitvaart, hoewel het niet ontbrak aan mensen die daartoe uitdaagden. Ik twijfel er niet aan dat de schittering van uw kwaliteiten alle rook van jaloezie zal verdrijven.

Ik ben ontzettend blij dat de rechtenstudie zo floreert in Bourges, ook al staat die nog niet op bijzonder goede voet met de muzen, als het waar is wat sommigen vertellen.[7] Het deed me een enorm genoegen wat u schrijft, dat de moeite die ik heb genomen om Sucket en Viglius bij u aan te bevelen, totaal overbodig was. Viglius, voorzover ik uit zijn brief opmaak, is dieper doorgedrongen in de tuinen van de muzen. Ook Sucket heeft zich niet zonder resultaat beziggehouden met de verfijndere wetenschap, maar hij wijdde zich toch vooral aan de rechtenstudie. Daar zal hij, naar ik verwacht, niet mee stoppen, totdat hij naar Vlaanderen terugkeert met de lauwerkrans die zijn aanleg verdient. Hij had een vader en een oom[8] die allebei bekend stonden om hun rechtskennis en geliefd en gezien waren bij het vorstelijk hof. Het zou dan ook als hun erfenis beschouwd kunnen worden dat hij zich zo succesvol met die tak van wetenschap bezighoudt. Ik ken Viglius niet van gezicht; aan wat hij schrijft kon ik voldoende merken hoeveel talent de jongeman heeft, waarvan meer dan gewone geleerdheid te verwachten valt. Sucket is iemand met een uiterst vriendelijk en open karakter. U zult dus weten te bereiken dat ik, hoewel ik al zeer op beiden gesteld ben, steeds meer op hen gesteld raak; al wat hun ooit aan lof of aanzien ten deel zal vallen, zullen ze toeschrijven aan Alciati. Ik wens allebei geluk dat ze niet hierheen verhuisd zijn, aangezien Sucket dat enige tijd overwogen heeft. Hier is Zasius weliswaar hoogleraar, inderdaad een groot man, zoals Duitsland er wellicht geen tweede heeft, maar de last der jaren wordt al merkbaar bij hem; en ik zie nog steeds niemand klaarstaan die een waardige opvolger kan zijn wat zijn reputatie betreft, ook al ontbreekt het niet aan mensen die met toewijding en succes rechtskennis doceren.

Ook mijn Rhamnusia heeft mij deze zomer behoorlijk hard aangepakt.

7. Zie brief 2210, de brief van Viglius Zuichemus waarnaar Erasmus hierna verwijst.
8. Antoon en Jan Sucket.

Maart wist mij te raken en april hernieuwde de aanval terwijl ik nog zwakjes was. Oorzaak van de kwaal is een bepaalde wind, die niet koud is, maar vol van besmetting. In het begin waren het alleen darmkrampen. Er volgde een abces, eerst beweegbaar, maar daarna zette het zich rond de navel vast. De natuur zou alles verdreven hebben, als ik me van artsen had onthouden. Zij doen mij door een of andere beschikking van het lot altijd veel kwaad. Ik heb ook een chirurgijn laten komen, een zelfverzekerd man die van alles beloofde. Hoewel hij gewaarschuwd was, probeerde hij van het harde abces een zweer te maken en bracht hij mij bijna om van de pijn met bijtende pleisters. Zo bracht ik ongeveer drie maanden door dat ik niet kon eten, slapen, lezen of schrijven en zelfs nauwelijks met dierbare vrienden kon praten. Toen de behandeling niet meer uit te houden was, hebben we het abces opengesneden. Zo krabbel ik langzaamaan weer op; er zou zeker hoop op genezing zijn, als de vlooien me wat rust gunden en er wijn zou zijn, zoals Ferry de Carondelet, aartsdiaken van de kerk van Besançon, me bij zijn leven placht te bezorgen. Want tussen mij en de lokale wijnen hier gaat het niet goed.

Ik ben blij dat Budé en u vrede hebben gesloten. Want ik twijfel nog steeds of hij mij echt welgezind is, al naar gelang sommigen voorgeven of ontkennen. Ik vermoed dat er mensen zijn die hem tegen mij opzetten. Voor mij is het voldoende dat ik niets gedaan heb waarom hij mij een haar minder goedgezind zou moeten zijn. Niemand van de aanhangers van Luther heeft tot nu toe zijn pen tegen mij gescherpt behalve Luther zelf, maar hij vond een enkel treffen genoeg.[9.] Gerard van Nijmegen[10.] was ooit een vurig medestander van Erasmus, maar is nu een door haat verblinde vijand. Sinds hij naar Straatsburg is verhuisd, is hij al met vier pamfletten tegen mij uitgevaren,[11.] hoewel ik hem, toen hij binnen een paar maanden niets meer had, uit eigen zak heb gesteund. Een vijfde verscheen zogenaamd op naam van alle predikanten, een wonderlijke aaneenrijging van leugens, beschimpingen en huichelarij.[12.]

Maar ik hecht niet zoveel waarde aan wat ketters tegen me schrijven. Ik vraag me af wat Alberto Pio, voormalig vorst van Carpi, bezielt, die een boek dat hij in Italië had geschreven in Parijs publiceerde, waarschijnlijk om types zoals Béda een plezier te doen.[13.] Omdat hij dat nog niet genoeg vond, zette hij een enorm boekwerk in elkaar door uit mijn hele oeuvre passages te ver-

9. Luther reageerde op Erasmus' *De libero arbitrio* (1524) met *De servo arbitrio* (1525).
10. Gerard Geldenhouwer.
11. Zie brieven 2219 (noot 3) en 2289.
12. De *Epistola apologetica*, zie brief 2312, noot 1.
13. Voor de polemiek tussen Erasmus en Pio zie brief 2261, noot 23.

zamelen die de schijn kunnen wekken dat ze een aanknopingspunt voor Luther zijn geweest. Zoiets onderneemt hij niet op eigen kracht, maar hij heeft een aantal goed betaalde stipendiaten, vooral Sepúlvela,[14.] een Spanjaard, naar ik hoor een geleerd man. Hij is de bedenker van het hele verhaal, zodat het Alberto niet zo heel veel roem zal opleveren. Het werk draait erom mensen ervan te overtuigen dat ik de broedplaats van de hele Lutherse tragedie ben geweest. Ik vraag me af waarom de man, die naar ik begrijp geleerd en zeer vriendelijk is, met zo'n vervelend onderwerp bekendheid wilde krijgen. Als mijn vermoeden juist is, wordt hij door Aleandro aangemoedigd en krijgt hij van hem de passages aangeleverd. Als dat nu eenmaal mijn lot is, mag ik er niet boos om worden.

Ik had graag gewild dat Longueil langer voor ons geleefd had.[15.] Want wat hij tot nu toe heeft geschreven, draagt niet zo heel veel bij aan de studie, behalve een flonkerende stijl. Dat hij een aantal keren op een neerbuigende manier melding van me maakt, is iets waar ik me niet druk over maak. Onder zijn brieven bevindt er zich een aan Guillaume Budé, die vol staat met raadsels en allegorieën, waarmee u gehekeld wordt, naar men beweert. Velen bewonder ik om hun geleerdheid, bij weinigen tref ik openheid aan, die bij u, mijn beste Alciati, echt uitzonderlijk is en die ik zeer in u waardeer.

Het ga u goed. Freiburg, 1530

2330 *Aan Anton Fugger*
Freiburg, 24 juni 1530

Aan Anton Fugger

Een hartelijke groet. Aan uw standvastigheid, zeer illustere heer, heb ik nooit getwijfeld, maar even was er een vluchtig vermoeden bij me opgekomen dat wellicht, zoals dat onder mensen kan gebeuren, een klein wolkje de heldere hemel van onze vriendschap verdonkerde. Die wil ik graag absoluut ongeschonden houden. Ik aanvaard uw bemoediging met graagte. Het ontbreekt me niet aan moed, maar ik heb al voor de derde maand te kampen met een zeer ernstige ziekte. Eerst waren het darmkrampen, opgelopen door een heel zachte, maar uiterst gemene wind. Daarop volgde braken en een volledig ontregelde maag. Van de kant van de artsen kwam er eerder ongemak dan hulp. Uiteindelijk zat er een enorm abces rond de navel. Van de artsen

14. Zie brief 2261, noot 24.
15. Voor het volgende vgl. brief 1706.

gleed ik af naar de chirurgijnen, van de paarden naar de ezels,[1] kun je zeggen. Ik werd een hele tijd tot stervens toe met afschuwelijke, typisch Duitse kompressen gepijnigd. Maar zodra de zweer opengesneden was, gloorde er een beetje hoop op herstel. Het kwam tot een verzoening tussen mij en de slaap en mijn maag herstelt zich weer. Ik zou hopen in leven te blijven, als er wijn voorhanden was van de soort die ik wilde. Want ook al zou ik het zonder de Bourgondische die de laatste keer gestuurd is niet overleefd hebben, toch is hij droog[2] en vervloeit hij niet in het lichaam.

Ik overweeg hier weg te gaan, maar weet niet waarheen. Er is heel veel wat mij van Brabant afhoudt. Ook als dat niet zo was, vrees ik dat het niet veilig is, aangezien de keizer, naar het gerucht gaat, Straatsburg bedreigt. Ook al zou er in Italië vrede zijn, dan schaam ik me ervoor op mijn leeftijd een vreemdeling te zijn. De situatie rond het huis blijft op deze manier onzeker.[3] Als ik gedwongen ben hier te blijven, zou ik niet graag in de winter eruit gejaagd willen worden. Er wordt over de koop van het huis gesproken, maar ook al ben ik maar een nietig mensje, ik zou toch liever in een grote, drukke stad willen wonen. Hier heerst schaarste. De streek is immers geschikter voor de Muzen dan voor Mercurius.

Het ga u goed, allertrouwste onder de vrienden.

Freiburg, de feestdag van Johannes de Doper, 1530

2331 *Aan Johann Koler*
Freiburg, 24 juni 1530

Aan Johann Koler, proost van Chur

Een groet. Ik schreef onlangs via een zekere Heinrich,[1] toen mijn gezondheid uitermate wankel was. U hoeft zich geen zorgen te maken over uw vrijmoedige brief. Hij is door een betrouwbaar iemand overhandigd. Ik zou, als dat kan, de uitkomst van de rijksdag liever ergens anders afwachten. Maar mijn ziekte belemmert me. Eck is niets veranderd. Er zijn allerlei redenen waarom ik hier weg zou willen, maar ik zie niet waarheen. Als het bovendien

1. *Adagia* 629.
2. Letterlijke vertaling van ‘siccum’. Voor de mogelijke betekenis ‘omgeslagen, bedorven’ zie Jacob en Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, dl. 22, kolom 746 (‘trocken’ E, 3). Zie ook brief 2260, noot 44.
3. Zie brief 2308, noot 12.
1. Heinrich Schürer.

waar is dat de keizer Straatsburg bedreigt, zal het zelfs niet veilig zijn naar Brabant terug te keren.

Ik vraag me af wat u aantrekt in de brieven van Ignatius. Als ik ze had, zou ik ze u graag ter beschikking stellen. Maar ik heb nooit gehoord dat iemand ze heeft. Ik zou u willen vragen mij af en toe op de hoogte te brengen van wat zich daar bij u afspeelt, als het tenminste iets is wat zonder risico aan een brief toevertrouwd kan worden.

Het ga u goed, mijn zeer dierbare vriend.

Freiburg, de feestdag van Johannes de Doper, 1530

2332 *Aan Christoph von Stadion*
Freiburg, 24 juni 1530

Aan Christoph von Stadion, bisschop van Augsburg

Een groet. Zeer geachte prelaat, ik voer al voor de derde maand strijd met de dood. Maart had me welkom geheten. Daarna was ik amper van de kwaal hersteld en zie, april bereidde me op de dag na Pasen een veel hardvochtiger ontvangst. Er was geen zachter en rustiger weer denkbaar; er stond hoog in de lucht een noordoostelijke wind, maar na het middageten stond er in de onderste luchtlaag een bepaalde wind die op passaatwinden leek, heel zacht, maar uiterst gemeen. Ik had de hinderlaag in de gaten en bleef een tijd lang gedurende de middaguren binnen. Maar de dag na Pasen, toen ik binnen dacht dat er helemaal geen wind stond, ging ik naar buiten en werd ik meteen overvallen. Eerst waren het darmkrampen en vervolgens overgeven, een ontregelde maag, slapeloosheid, vreselijke moeheid. De artsen konden niet helpen, niet door gebrek aan kundigheid, maar dit broze lichaam kan niet tegen een harde aanpak. Toen uiteindelijk de pijn afgenomen was, zat er een enorm abces rond de navel, dat in het begin hard was.

De chirurgijn werd erbij gehaald, die, hoewel de artsen een andere mening waren toegedaan, beweerde dat hij kon zorgen dat het zou openbarsten, wat ook mij onwaarschijnlijk leek. Verschillende dagen martelde hij mij met kompressen die voor zwering zorgden, tot ik het leven moe was. Want hele nachten moest ik doorwaken, met voortdurend pijn. Al die tijd kon ik niet lezen, schrijven, dicteren, een gesprek voeren of luisteren naar iemand die voorlas. Ondertussen koerste dit broze lichaam door uitdroging op de dood af. Een paar dagen geleden is besloten het abces open te snijden. Wat een poel aan vuil kwam eruit! Lieve hemel, hoe kan een mens zo'n schat

in zijn lichaam verbergen en nog in leven zijn! Daarna begon mijn toestand draaglijker te worden. Het kwam tot een verzoening tussen mij en de slaap. Mijn maag herstelt zich langzaamaan, de moeheid neemt af, maar geleidelijk.

Bij zoveel tegenslag vond ik zeer veel troost in de brief van Uwe Hoogheid, vol vriendelijkheid, wellevendheid en diepe genegenheid voor mij. Als ik die sympathie zou verdienen, zou ik me om het oordeel van u alleen al gelukkig prijzen; nu voel ik evenwel schaamte bij me opkomen, telkens als ik denk aan uw houding tegenover mij en uw bovenmatige vrijgevigheid. Dagelijks smeek ik God in vurige gebeden dat hij de keizer en de vorsten door zijn geest besluiten wil ingeven die heilzaam voor de christenheid zijn, en dat hij de soevereiniteit van de keizer en diens vroomheid, die even groot is als zijn macht, wil gebruiken om deze noodlottige storm, die niet met menselijke middelen tot bedaren gebracht kan worden, te laten overgaan in een tijd van vrede.

Momenteel bevindt zich kardinaal Campeggi, de pauselijke legaat, daar bij u,[1.] iemand die me altijd bijzonder welgezind is geweest. Hij schreef me uit Innsbruck; wegens ziekte beantwoord ik zijn brief nogal laat.[2.] Ik wilde dat Uwe Hoogheid weet dat dit een duidelijke reden heeft.

De aartsbisschop van Canterbury[3.] is nu op zeer hoge leeftijd. Als hij nog niet de tachtig heeft bereikt, is hij er in elk geval dichtbij, maar ik denk eerder dat hij er al voorbij is. Hoewel hij verder tot nu toe altijd een goede gezondheid genoot, is hij nu, naar ze zeggen, een derde been[4.] gaan gebruiken. Ik verwacht dat hij mij zal overleven; maar mocht het toch anders lopen, dan ben ik van plan Uwe Hoogheid als zijn opvolger voor te stellen. De twee Engelse jaargelden horen jaarlijks ongeveer tweehonderd florijnen op te leveren, maar dat geld bereikt mij via handelaren, waarbij een deel verloren gaat, soms wel een kwart; het gebeurt ook wel dat het wordt onderschept. Als de aartsbisschop iets overkomt zoals dat bij mensen gaat, zou mij niets uitbetaald worden. Ik heb alleen het document van de aartsbisschop en de eed van degenen die het jaargeld verschuldigd zijn. Of de kerken zelf enige verplichting tegenover mij hebben, weet ik niet; bovendien zouden ze, gesteld al dat ze die hebben, niets geven aan iemand die elders verblijft.

Het Vlaamse jaargeld dat voortkwam uit een prebende die op een andere naam is gezet, werd van me afgepakt door iemand[5.] aan wie ik alles toever-

1. In Augsburg, wegens de rijksdag.
2. Brief 2328.
3. William Warham.
4. Een wandelstok.
5. Pierre Barbier, zie brief 2239.

trouwde en zelfs mijn leven zou toevertrouwen - een ongehoord staaltje van trouweloosheid. Zoveel macht heeft de geldzucht. Van het keizerlijk jaargeld heb ik geen cent ontvangen omdat ik weg ben;[6] zelfs als ik terug was, zouden ze me, denk ik, nauwelijks iets geven, hoe ze me ook met fraaie beloften proberen te lokken. Zo gaat het wellicht gebeuren dat Erasmus binnenkort terugkeert naar de evangelische armoede, waar ik echter tot nu toe een redelijk eind vandaan ben gebleven, goddank. Bovendien zullen we, als de situatie dat vereist, door zuinigheid ons bezit vermeerderen.[7] Tot nu toe hebben we namelijk heel wat onnodig verspild. U hoeft evenwel niet bang te zijn dat ik een lastige beschermeling voor u zal zijn; ik was voor de aartsbisschop van Canterbury zelfs zo'n geringe belasting, dat ik meer dan eens een vrijgevig aanbod van hem geweigerd heb.

Was het maar mogelijk een keer dichterbij van uw wellevendheid en veelzijdige geleerdheid te genieten! Ik wil graag hiervandaan wegvliegen naar elders, niet dat ik hinder van iemand heb, maar wie van alles nodig heeft mist van alles in een kleine stad waar weinig mensen komen. Maar ik zie geen haven waar ik heen kan. Als er oorlog uitbreekt, zal het niet veilig zijn hier te blijven, maar kun je ook niet veilig op reis gaan naar elders. Maar de Heer zal voor alles zorgen, die u in uw vroomheid bij alles moge behoeden en zegenen.

Freiburg, de feestdag van Johannes de Doper, 1530

2333 *Van Simon Pistoris*
Augsburg, 27 juni 1530

Een groet, zeer geleerde Erasmus. Ik heb een hele tijd erg getwijfeld of ik je soms een antwoord op de brief die al lange tijd geleden aan je was gestuurd zou moeten ontlokken. Ik weet namelijk zeker dat hij aan je is overhandigd, en ook dat je in de tussentijd brieven aan anderen in deze omgeving hebt gestuurd; je had gemakkelijk toen je die brieven schreef kunnen antwoorden. Daarom kon ik zo gauw geen andere verklaring vinden dan dat je de inhoud niet de moeite van het terugschrijven waard vond. Maar omdat niet alleen ik, maar ook hertog Georg een, als ik het wel heb, deels eigenhandig geschreven brief aan jou stuurde, waarin hij vragen stelde waarop hij nog steeds antwoord wil hebben, hoop ik dat het iets anders was wat je tegenhield. Deze bode gaat binnenkort weer deze kant op; ik verzoek je dan ook

6. Uit Brabant.
7. Vgl. Cicero, *Paradoxa stoicorum* 6, 49.

de gelegenheid die je nu hebt om ons beiden terug te schrijven, niet voorbij te laten gaan. Dan weten we in elk geval dat je je volledige gezondheid terughebt, waarvan je volgens een gerucht dat ons hier bereikte, door een ernstige ziekte was beroofd.

Ongetwijfeld hebben je berichten bereikt over de gebeurtenissen hier.[1.] Toch wil ik voor jou niet verborgen houden dat de keurvorst van Saksen,[2.] markgraaf Georg van Brandenburg, de hertogen van Lüneburg[3.] en de landgraaf van Hessen[4.] eergisteren, in een geschrift[5.] op hun eigen naam en die van hun aanhangers, tegenover de keizer in het Duits en Latijn verantwoording hebben afgelegd van hun geloof en vernieuwde godsdienst. Dit geschrift is publiekelijk in de vergadering met de andere vorsten voorgelezen, alsmede een samenvatting van wat tot nu toe door Luther is gezegd en verdedigd, maar veel gematigder en op de volgende voorwaarde:[6.] als ze niet tot een gezamenlijk standpunt kunnen komen en de bisschoppen niet willen afzien van de maatregelen die ze tot nu toe tegen de volgelingen van hun leer namen, willen zij ook vasthouden aan het eerder naar voren gebrachte beroep op een vrij en christelijk algemeen concilie, aangezien men God meer moet gehoorzamen dan de mensen.[7.]

Maar omdat drie dagen geleden kardinaal Campeggi, die hier namens de Heilige Stoel als gezant optreedt, zijn hulp aanbood bij het uit de weg ruimen van dit meningsverschil, denk ik dat hij bij de vergadering geroepen zal worden en als eerste een oordeel zal geven. Laat God verzoening schenken als blijk van zijn genade. Velen blijven bij het standpunt dat het, hoewel ze veel ideeën hebben die overgenomen kunnen worden, toch niet geoorloofd zou zijn zonder het gezag en de instemming van een algemeen concilie af te wijken van de leer van de vaders, zelfs als het gezag van de Apostolische Stoel erachter stond. Als de verstandigste partij in deze onduidelijke situatie wordt overvleugeld door de meerderheid, ziet het ernaar uit dat er ernstige ongeregeldheden gaan komen. Ondertussen laat men aan beide kanten de prediking op bevel van de keizer achterwege en zijn er alleen evangelielezin-

1. Tijdens de rijksdag.
2. Johan van Saksen.
3. Ernst I en Frans van Brunswijk-Lüneburg.
4. Filips I van Hessen.
5. De Augsburgse confessie, opgesteld door Melanchthon en aangeboden op 25 juni 1530, bestaat uit een voorwoord gericht tot Karel V en 28 artikelen (de hierna genoemde samenvatting).
6. Voor het volgende zie Augsburgse confessie, artikel 28 en het slot van het voorwoord aan Karel V.
7. Handelingen 5:29.

gen door mensen die niet bij deze zaak betrokken zijn. Dat vonden de aanhangers van Luther aanvankelijk een zeer strenge maatregel, maar nu begrijpen zij dat dit absoluut noodzakelijk was; de situatie zou immers verergerd zijn en de hoop op overeenstemming zou twijfelachtiger zijn geworden. Zij wilden geen Zwinglianen als bondgenoten hebben. Maar er wordt beweerd dat ook zij rekenschap van hun geloof zullen afleggen.[8] Was jij er maar bij en waren er maar mensen die naar jou wilden luisteren! Want ik ben ervan overtuigd dat jij in staat bent tegelijk een Aristarchus[9] en een bemiddelaar te zijn. Daarom, zorg ook hierom extra goed voor je gezondheid, zodat je, als dat idee misschien bij je opkomt, ertegen opgewassen bent.

Eppendorf is hier. Als je wilt dat er iets met hem besproken wordt, moet je het laten weten; in geen enkele situatie zal het je immers aan mijn hulp, zorg en ijver ontbreken. Dat het je steeds goed mag gaan. Augsburg, 27 juni 1530

Je vriend Simon Pistoris, doctor in de beide rechten, enz.

Aan de coryfee van de edelste soort wetenschappen en werkelijk grootste theoloog, Erasmus van Rotterdam, zijn meester en zeer geachte vriend

2334 *Van Bernhard von Cles*
Augsburg, 27 juni 1530

Eerbiedwaardige, uitnemende en door mij oprecht beminde vriend, ik kon onmogelijk Polyphemus[1] naar u terug laten keren zonder hem ook maar iets van een brief voor u mee te geven; ik vond hem steeds iemand die zeer veel achting voor mij had. Er is evenwel op dit moment weinig waar ik over kan schrijven, nadat ik uit Trente uitgebreid en ook nog een tweede keer teruggeschreven had in antwoord op uw brief, waarin u, zo leek het, zich voornam tegen de herfst naar ons toe te komen, iets wat u te allen tijde had mogen doen. Daarom vind ik het niet zinvol telkens opnieuw te getuigen van mijn grote dankbaarheid en mijn verlangen om u een plezier te doen. Het enige wat overblijft is dat u mij op de proef stelt[2] en intussen uw gebeden uitstort

8. Straatsburg, Memmingen, Lindau en Konstanz kwamen met de *Confessio tetrapolitana*, die tussen de opvattingen van Luther en Zwingli in stond. Zwingli legde in een afzonderlijk geschrift rekenschap af van zijn geloof.
9. Spreekwoordelijk voor een kritisch persoon, zie *Adagia* 457.
1. Felix Rex.
2. D.w.z. inderdaad gebruik maakt van de goedgunstigheid van de kardinaal.

bij de grote en almachtige God, zodat hij zich in deze omstandigheden eindelijk bekommert om zijn volk, de gelovige aanhangers van de algemene christelijke kerk. Ik weet zeker dat die gebeden, die werkelijk heilzaam voor de verwelkte christenheid zijn, God in zijn grootheid ten zeerste welgevallig zullen zijn.

Toen ik dit geschreven had, werd uw brief overhandigd,[3] met uw gelukwens wegens mijn hogere waardigheid, ook al was daar juist op dit moment geen behoefte aan, nu er alom grote bezorgdheid heerst. Hoe graag zou ik niettemin daarmee de gehele kerk en ons wankelende geloof helpen! Maar de ontoereikendheid van mijn geringe kracht verhindert dat.

Wat het bericht betreft dat u ziek geworden bent, ik leef oprecht met u mee; ik vind het erg vervelend. U moet zich daarom, voor zover dat in uw macht ligt, op herstel toeleggen. Wees ervan verzekerd dat ik altijd voor u klaarsta om, als dat mogelijk is, behoud van uw reputatie en uw lichamelijk welzijn te waarborgen. Hecht geen grote waarde aan de beschimpingen van lasteraars, aangezien er geen aanleiding voor hen is, of hun op enigerlei wijze gegeven wordt, om op u te schelden, omdat uw[4] rechtschapenheid en onkreukbaarheid bij de vorsten en alle aanhangers van de algemene christelijke kerk volkomen bekend zijn. Het overige behoeft geen antwoord, behalve dat ik nog wilde toevoegen hoe belangrijk het zou zijn dat u hier ook aanwezig was bij alle verwarring die er heerst, aangezien u iemand bent die met zijn wijsheid en geleerdheid het geloof en de kerk zeer tot steun en tot nut zou kunnen zijn. Ik wens u een goede gezondheid toe.

Uit Augsburg, 27 juni 1530

Bernhard, kardinaal van Trente

Aan de eerbiedwaardige, uitnemende, door mij oprecht beminde heer Erasmus van Rotterdam, leraar in de heilige theologie, enz.

2335 *Van Johann von Vlatten*
Augsburg, 28 juni 1530

Gegroet, mijn allerdierbaarste Erasmus. Dat ik u, iemand aan wie ik in alle opzichten eerbied en respect verschuldigd ben, minder vaak dan gewoonlijk schreef, kwam niet door nalatigheid van mij, maar door de ongunst van deze

3. Brief 2326.
4. Het Latijn heeft ‘probitas et integritas sua’. De vertaling veronderstelt dat ‘sua’ een vergissing voor ‘vestra’ (uw) is (vgl. de noot in de uitgave van Allen).

moeilijke tijden. Want mijn vorst,[1] die belast is met allerlei taken die hem onwaardig zijn, wilde dat ik als gezant namens hem allerlei reizen ondernam. Dus werd ik naar keizer Karel in Italië gestuurd,[2] van Italië naar het lager gelegen Duitsland waar ik vandaan kom, en van Duitsland weer naar Italië. Eenmaal terug werd ik naar deze grote conferentie van gezaghebbers en rijksstanden gestuurd.[3] Een half jaar lang was ik op deze manier her en der aan het rondvliegen en had ik amper gelegenheid om op adem te komen, om weer te denken aan vrienden aan wie ik veel verschuldigd ben, aan familie, aan goede bekenden en studiegenoten.

Ik ben oneindig blij dat u uw vroegere gezondheid terug hebt; ik bid tot de grote en almachtige God dat Hij u zo lang mogelijk gezond en wel voor onze christenheid mag bewaren, zodat u, met uw christelijke gematigdheid en kalmte, eindelijk dan toch met zorgvuldig uitgewerkte en onaantastbare dogma's het ongelukkige en meelijwekkende Duitsland te hulp kunt schieten. Nadat het immers (het is een schande!) zijn woestheid heeft laten varen en zijn barbarij heeft afgelegd, toont het als christelijk land niet alleen onderlinge verschillen, maar wankelt het bijna op zijn grondvesten. De wereld is verdeeld en er doet zich een wirwar van hartstochten en emoties voor; zonder verstandige adviezen van u en mensen zoals u zullen allerlei dingen door gebrek aan inzicht over het hoofd gezien worden en talloze zaken die nodig vastgelegd moeten worden, vaag blijven. Kom hier persoonlijk de bedreigde en in uiterste nood verkerende christenheid helpen; u mag niet weigeren het geneesmiddel toe te passen. Dat verwacht de christelijke wereld immers van u, dat verlangen de onoverwinnelijke keizer, de zeer illustere koning van Hongarije, de zeer eerwaarde prelaten en de overige zeer doorluchtige rijksstanden van u.

Als ik u ergens bij van dienst en ter wille kan zijn, is het aan u om dat duidelijk te maken en aan mij om te gehoorzamen, mijn beste Erasmus; want, ik zweer u, dat is mijn vurigste wens. Als u nog steeds overweegt te verhuizen en er in het gebied van mijn illustere vorst een plek is die voldoet aan uw eisen, laat het mij dan weten; u zult merken dat ik daarbij de taak van een verstandige vriend zal vervullen. Het ga u goed en wees mij, zoals steeds, genegen, en ook onze vriend Polyphemus,[4] niet vanwege mijn aanbeveling, maar om de oprechte en overanderlijke trouw van de man tegenover u.

Augsburg, 28 juni '30

Johann von Vlatten, hoofd van de domschool enz., van harte de uwe

1. Johan III van Kleef.
2. Zie het slot van brieven 2207 en 2208.
3. De Rijksdag van Augsburg.
4. Felix Rex.

Aan de zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn eerbiedig gerespecteerde vriend, Freiburg

2336 *Van Cornelis de Schepper*
Augsburg, 28 juni 1530

Een groet.[1.] Uw Polyphemus[2.] bereikte mij in Innsbruck;[3.] ik was blij de man te leren kennen, want het blijkt waar te zijn wat u over hem zegt: hij is namelijk betrouwbaar en zeer op u gesteld. Hij had zich voorgenomen enkele weken geleden te vertrekken en doctor Fabri[4.] had verlof voor hem losgekregen; daarna deed ook ik moeite voor hem. Maar omdat Zijne Koninklijke Hoogheid van Hongarije[5.] niet wilde dat zijn hofhouding afwezig was bij zijn intrede in Augsburg, kreeg Polyphemus met oponthoud te maken. Ondertussen ontnam God ons onze zeer gerespecteerde grootkanselier.[6.] Ik had hem zeer lief om algemene redenen, omdat hij een goed man was, maar ik had hem ook lief om persoonlijke redenen, omdat hij op mij gesteld was, niet om enige verdienste van mijn kant, maar omdat hijzelf sympathie voor mij voelde. Hij is ons dus ontnomen en wellicht ten nadele van ons. Want een vergelijkbaar iemand, die tegen hem opweegt in ervaring en bestuurlijke vaardigheid, zullen we niet krijgen; bovendien is er tegenwoordig niemand meer die de betrouwbaarheid en onkreukbaarheid bezit waarmee hij begiftigd was. Ik heb het over hen die zich met de politiek bezighouden; want wij hovelingen kennen alle mensen overal ter wereld, wat wellicht niet in ons voordeel is. Ik had groot respect voor hem bij zijn leven en dat zal ook na zijn dood zo blijven; want ik weet wat een groot man hij was.

Toen hij[7.] in Trente was aangekomen, waar ik Lieven[8.] trof, informeerde hij met veel genoegen naar u. Drie dagen voor zijn dood, toen Polyphemus zei dat hij zijn vertrek vervroegde, droeg hij mij op u - uit zijn en mijn naam

1. Deze brief is het antwoord op nr. 2327.
2. Felix Rex.
3. De Schepper reisde via Innsbruck naar Augsburg in het gevolg van Karel V (vgl. brief 2261, noot 5).
4. Johannes Fabri (van Leutkirch).
5. Ferdinand deed zijn intrede in Augsburg op 15 juni. Rex was benoemd tot lijfwacht van de koning; zie brief 2130.
6. Mercurino Gattinara overleed op 5 juni 1530 in Innsbruck.
7. Gattinara. Het keizerlijk hof verbleef van 24 tot 28 april in Trente.
8. Lieven Algoet. Vgl. het slot van brief 2294.

- een vertrouwelijke brief te sturen. Daarin moest ik vragen of u wilde beschrijven welke manieren er zijn om deze storm tot bedaren te brengen. Mocht u immers willen (zei hij) dat het verborgen bleef dat ze bij u vandaan kwamen, dan zou hij zijn best doen dat niemand erachter zou komen dat u ze bedacht had, behalve hij en ik. Ik wilde al schrijven, toen de zeer eerwaarde bisschop van Trente[9.] mij liet weten dat Polyphemus niet zonder problemen kon vertrekken vóór de komst van Zijne Koninklijke Hoogheid in Augsburg. Zo werd alles tegengehouden, en ik wilde dit niet op goed geluk via een willekeurige bode schrijven. Daarna overleed die grote man en werd alles in de war gestuurd. Wat die zichtbare dingen betreft, word ik niet erg geraakt en ik weet niet of hij gelukkiger had kunnen leven dan hij gestorven is. Hij was bijzonder op u gesteld en als God had gewild dat hij deze tijden had overleefd, had u kunnen ervaren wat ik nu aan u schrijf.

U hebt dat te danken aan Valdés,[10.] die u altijd van harte steunde. Ikzelf had noch door vriendschappen noch door gunstbejag veel invloed aan het hof, maar dank God voor de gunst die mij werd verleend. Daarom kon ik weinig voor vrienden doen, maar had graag gewild dat ik meer kon doen; want het ontbrak mij niet aan de wil om hun van dienst te zijn en ik heb gedaan wat ik kon. Die grote man las voor zijn dood op aandringen van mij uw *Beschouwing over een oorlog tegen de Turken*,[11.] eveneens de uitleg bij psalm 28[12.] en de *Hiëro*[13.] en allerlei andere werken die Lieven me bracht. Hij deed mij namens u de hartelijke groeten en bracht een brief mee ter aanbeveling van hemzelf, die mij veel plezier deed; niet dat hij die nodig had bij mij, want ik ken uw sympathie voor hem, maar omdat ik blij was te merken dat u vertrouwen in mij hebt. Dat vertrouwen is beslist terecht.

Lieven is bij me en zal bij me blijven tot hem een hogere positie ten deel valt; ik zal voortdurend naar mijn beste vermogen proberen hem promotie te laten maken. Intussen zal het hem nergens aan ontbreken: hij bevindt zich dan wel niet bij een zeer hooggeplaatst persoon, maar toch bij iemand uit de middenlaag, die niet in hopeloze omstandigheden verkeert. Omdat het nu voor ons allemaal onrustig is, is het aan u na te gaan in welk opzicht u onze hulp behoeft. Want voor zover het de bisschop van Sevilla[14.] betreft is die taak aan Valdés opgelegd. Omdat ik het niet met de kanselier over u kan heb-

9. Bernhard von Cles.
10. Alfonso de Valdés.
11. Zie brief 2285.
12. Waarschijnlijk is de *In psalmum 22 enarratio triplex* bedoeld, zie brief 2266. Psalm 28 wordt behandeld in de hiervoor genoemde *Consultatio.*
13. Zie brief 2273.
14. Alonso Manrique de Lara.

ben, aangezien we er geen een hebben, heb ik uw situatie voorgelegd aan de keizer en aan Ferdinand, die u van harte welgezind is, en ik zal dat nogmaals doen.

Johannes Dantiscus is nu bisschop van Chełmno en kwam twee dagen geleden bij ons terug.[15.] Hij is een integer en wijs mens zonder enige onvolkomenheid. Met hem had ik vele jaren dagelijks contact, ik heb, zoals dat heet, een schepel zout met hem gegeten;[16.] vandaar dat ik het zonder terughoudendheid over zijn integriteit heb, waarmee ik bekend ben, anders zou ik mezelf matigen. Hij zei tegen mij toen ik dit aan het schrijven was, dat hij u ook zou schrijven, om u te smeken dat u, iemand die zoveel wijsheid en kennis bezit, zich niet van de wijs laat brengen door die pamfletten die tegen u geschreven worden door mensen aan wie het christendom zijn ondergang te danken heeft; dat het niet waard is zich erover druk te maken. En ook ik wil u vragen niet toe te staan dat er bij de steen waaraan u lijdt ook nog deze ergernissen komen, maar zorg dat u voor ons behouden blijft. En als er iets is wat naar uw mening daarbij kan helpen, en als u wilt dat de keizer of koning Ferdinand daarvan zonder gewichtigheid op de hoogte wordt gebracht, kunt u dat Valdés of mij laten weten. Want al zou ik voor niemand willen onderdoen in genegenheid en respect voor u, ik zou toch niemand zijn genegenheid voor u misgunnen; integendeel, ik vraag u zo veel mogelijk mensen voor u te winnen, niet om uzelf, maar om uw werken, die voortdurend door allerlei slechte lieden belachelijk worden gemaakt; hun wacht een passende beloning. U zult alles veilig aan Polyphemus kunnen toevertrouwen, iemand die zich door zijn integriteit en trouw jegens u bij veel mensen geliefd heeft gemaakt en naar mijn idee niet van die koers zal afwijken.

Er is hier verder geen nieuws. Valdés maakt het goed en het verbaast me dat hij u niet geschreven heeft; maar hij beloofde mij dat hij u vandaag zou schrijven, nadat ik de brief die ik van u had ontvangen had laten zien, met als datum de dag na Pinksteren.[17.] Polyphemus had al keurig zijn vertrek voorbereid; u zult wel zo vriendelijk willen zijn hem als aanbevolen te beschouwen en bij vrienden aan te bevelen. Als u ooit naar Vlaanderen komt, of ik naar de streek ga waar u en Glareanus verblijven, zal mij niets liever zijn dan een persoonlijk gesprek met u over een aantal dingen waar ik niet over kan schrijven. Dat had ik evenwel toch gedaan, als die onvolprezen vriend van ons[18.] nog in leven was geweest; nu hij er niet is, hoop ik dat u ons uw overwegingen met betrekking tot de huidige toestand niet zult misgunnen. Het

15. Dantiscus bevond zich als gezant van Polen in het gevolg van de keizer.
16. *Adagia* 1014.
17. Brief 2327.
18. Gattinara.

ga u goed, allerdierbaarste leermeester. Augsburg, de dag voor het hoogfeest van de heilige Petrus en Paulus, 1530

Cornelis de Dobbele de Schepper

Wilt u zo vriendelijk zijn me ten zeerste aan te bevelen bij Henricus Glareanus, een oude vriend van me?

Aan Erasmus van Rotterdam, mijn zeer geëerde leermeester. Freiburg

2337 *Van Martinus Bovolinus*
Venetië, 29 juni 1530

Een hartelijke groet. Zie toch eens, alom bekende Erasmus! Wat een uitgekiend slimmigheidje van deze nederige persoon, uw slaaf, die op het idee kwam de grote Erasmus tot bode te maken! Ik heb een zoon[1] daar bij onze vriend Glareanus; omdat ik in de afgelegen bergen van Raetië[2] woon, is er zelden of nooit een bode aan wie ik een brief voor hem kan meegeven. Het toeval wilde echter dat ik tijdens een verblijf in Venetië een man trof die u graag van dienst wil zijn; want welk weldenkend mens heeft geen achting voor u, Erasmus? Toen ik op het punt stond hem de brief voor Glareanus te geven, bedacht ik dat het waarschijnlijker is dat die bezorgd zal worden als hij voor u bestemd is. Daarom heb ik u, met excuses voor mijn overmoedigheid, de taak opgedrongen deze bijgevoegde brief aan Glareanus te overhandigen. Degene voor wie u dat zult doen, zal ooit geen onbekende meer voor Erasmus zijn. Mijn geliefde zoon sluit zich in opdracht van mij aan bij Glareanus, en wel hierom, dat Glareanus, toch al een beroemd man, met extra luister omgeven is door zijn vriendschap met Erasmus. Daardoor kan de jongeman zich erop beroemen dat hij een leerling, zo niet van Erasmus zelf, dan toch van een goede kennis van hem is. Ik word door de verhevenheid van zo'n groot man ervan weerhouden verder over de jongen te schrijven; wat hijzelf van mij als opdracht heeft meegekregen, weet hijzelf. Het is dwaasheid dat ik zo'n groot man met mijn gebeuzel verveel; maar wie zal zijn woorden kunnen inhouden?[3] Hoe graag zou ik willen dat Erasmus ermee instemt dat mijn zoon op mijn kosten voor hem werkt en hem ten dienste

1. Lazarus Bovolinus schreef zich in de zomer van 1529 in aan de universiteit van Freiburg, na eerder in Bazel te hebben gestudeerd. Hij was een leerling van Glareanus.
2. Romeinse provincie die onder meer het huidige Graubünden besloeg, waar Bovolinus vandaan kwam.
3. Job 4:2.

staat! Laat zijn beloning uitsluitend bestaan in de glorie van uw naam, als u dat goed vindt! Ik zal het als een flinke investering beschouwen als mij dat door u in uw goedheid vergund wordt. De jongen heet Lazarus.

Ik schreef u een andere keer uit de Valtellina;[4] toen ik antwoord had gekregen, vond ik mezelf heel belangrijk als bezitter van een brief van Erasmus. Als het nu wat u betreft op dezelfde manier mag gaan, zal mij dat zeer welkom zijn; ik smeek u dat te doen, als het mogelijk is zonder er hinder van te ondervinden. Pietro Bembo, een Venetiaans patriciër, doet u de groeten. Hij gaf me een boekje om aan u door te sturen; wanneer ik, als het God behaagt, terug ben uit Rome, zal ik dat in orde maken zoals ik beloofd heb. Als u zich verwaardigt te schrijven, kunt u de brief aan mijn zoon geven; hij zal hem doorsturen. Het ga u goed, sieraad van deze eeuw. Moge de Heer uw en onze schreden richting geven.[5] Amen.

Venetië, 29 juni 1530

Uw vriend Martinus Bovolinus van Mesocco

Aan de zeer illustere en alom bekende heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, mijn onvergelijkelijke meester. Freiburg im Breisgau[6]

2338 *Aan Georg van Saksen*
Freiburg, 30 juni 1530

Aan Georg, hertog van Saksen

Een groet. Zeer illustere vorst, een aantal dagen geleden schreef ik aan Simon Pistoris, kanselier van Uwe Hoogheid.[1] Het pakketje dat u begin januari aan Walther uit Leipzig had toevertrouwd, werd me eind april overhandigd, toen ik ernstig ziek was. Want de ziekte waardoor ik in maart was getroffen, kwam de dag na Pasen terug met een nieuwe aanval, zo hevig dat ik niet kon eten, slapen, schrijven, lezen, naar iemand die voorlas kon luisteren of met wie dan ook een gesprek kon voeren. Eerst waren het darmkrampen, daarop volgde een heel gemeen abces; daardoor ben ik nog steeds niet fit en ben ik nog niet van de artsen en de chirurgijn af.

4. Brief 2102. Valtellina is de naam van een dal in Italië ten noorden van Bergamo bij de grens met Zwitserland.
5. Vgl. bijv. Spreuken 20:24.
6. Boven de adressering staat ‘Jezus Christus’ als blijk van godsdienstigheid.
1. Vgl. het begin van brief 2344.

Als het pakketje vóór de beurs[2] was gekomen, was ik daar heel blij mee geweest. Ik vond het vervelend dat tweetal namen, hertog Georg en Maarten Luther, op dezelfde bladzijde te zien staan.[3] Het geeft die blaaskaak een geweldig trots gevoel dat hij op die manier ongestraft tegen vorsten tekeer kan gaan. Nergens vond ik hem zo irritant als in dat verdedigingsgeschrift,[4] waarin hij - mijn hemel! - om niets een tragedie rond uw persoon in gang zet wegens diefstal. Hoe scherp is hij daar, hoe listig, hoe brutaal als hij alles tot laster verdraait! Hij citeert Hieronymus, die klaagt over mensen die zijn kisten openbraken en stiekem papieren wegnamen;[5] alsof Uwe Hoogheid iets dergelijks deed toen u een brief die door de handen van velen ging onder ogen kreeg! Hoe overdrijft hij om stemming te maken, als hij beweert dat u Johan, hertog van Saksen, en het stadsbestuur van Neurenberg bevelen wilde geven![6] Dit terwijl er in uw brief geen woord staat dat als een bevel klinkt. Hoe schaamteloos van hem de indruk te willen wekken dat het niet uitmaakt of je iets zwijgend bij jezelf denkt, of dat je iets zegt of schrijft voor een ander![7] Louter iets denken leidt niet tot beschadiging van iemands re-

2. De Frankfurtse voorjaarsbeurs.
3. Bedoeld zal zijn de Latijnse vertaling van een polemiek tussen Georg van Saksen en Luther naar aanleiding van de kwestie rond Otto von Pack (*Epistolae atque libelli aliquot, continentes controversiam quae inter... Georgium Saxoniae ducem... & M. Lutherum... versata est*, Leipzig 1529). Pack verspreidde door middel van een vervalst document het gerucht dat Georg van Saksen in het geheim een verbond gesloten had met andere katholieke vorsten en met hen plannen maakte om het keurvorstendom Saksen en Hessen, beide aan protestantse zijde, binnen te vallen. Hertog Georg kreeg een kopie van een persoonlijke brief van Luther aan Wenzeslaus Linck in handen, waarin de affaire aan de orde kwam en Georg in een kwaad daglicht werd gesteld. Georg publiceerde de brief, tot ongenoegen van Luther, die van diefstal sprak.
4. Luthers *De privatis et furto surreptis literis... contra Georgium Ducem Saxoniae*, een van de teksten uit de bundel *Epistolae atque libelli aliquot* (zie voorgaande noot). De Duitse tekst in Luthers *Werke*, Weimarer Ausgabe dl. 30, 2, p. 25-48.
5. Zie *Epistolae atque libelli aliquot*, blad H4r; WA dl. 30, 2, p. 30 en de annotatie aldaar.
6. Volgens Luthers voorstelling zou Georg van Saksen hen benaderd hebben in verband met de brief aan Linck (*Epistolae atque libelli aliquot*, blad I1r en K1r; WA dl. 30, 2, p. 31 en 36).
7. Erasmus reageert op een passage bij Luther die volgt op de opmerking over Hieronymus.

putatie, een brief of gesprek geeft aanleiding tot praatjes. Hoe ongerijmd is zijn beroep op het principe dat de kerk niet over het verborgene oordeelt![8] Integendeel, de wet achterhaalt het verborgene door marteling en de kerk draagt ons op goddeloze gedachten tegenover een priester uit te spreken. Hoewel hij geen enkel verwijt had overgeslagen, doet hij het zelfs voorkomen dat hij Uwe Hoogheid spaart, door te dreigen dat hij de bodem uit het azijnvat zal slaan als u niet stopt.[9] Hoe vaak benadrukt hij dat u een vijand bent, terwijl u hem zo vaak op vriendelijke toon aangespoord hebt weer bij zijn verstand te komen! Ten slotte levert hij u, met het gezag waarmee hij bekleed is, samen met allen die u op enige wijze steunen aan Satan uit. Maar barmhartig als de man is maakt hij meteen daarna de knoop die hij had gelegd los en wel zonder dat u berouw toonde of schuld bekende. Mijn hemel, hoever staan dergelijke dingen af van de evangelische geest! Honderd boeken die hem aanvallen zouden mij niet zo van hem verwijderd hebben als die scheldpartij. Nergens maakt hij zoveel gebruik van overdrijving. Dat hij zichzelf in zijn geschriften tegenspreekt, is niet nieuw bij hem. En wanneer zekere geleerden hem dergelijke plaatsen voor de voeten werpen, hult de goede man zich in stilzwijgen, natuurlijk omdat de kritiek daarop geen antwoord waard is.

Ik vond het grappig dat hij zijn beweringen over de oorlog tegen de Turken heeft teruggenomen;[10] alsof Duitsland nu anders is dan het daarvoor was; alsof God niet ook nu onze zonden bestraft via de Turken! Als die reden geldig is, zou het ons niet geoorloofd zijn enige rampspoed te bestrijden, de pest niet, oorlogen niet, rooftochten en aanvallen van boeren niet. In de preek over de oorlog tegen de Turken maakt hij het Turkse rijk eeuwigdurend en onschendbaar, voor ons laat hij niets anders over behalve gruwelijke rampen en lijdzaamheid. Ook al ben ik, zoals u schrijft, oud en versleten, ik zou er niet voor terugschrikken met die man de strijd aan te gaan, als niet tel-

8. 'De occultis non iudicat ecclesia' was een algemeen aanvaard principe.
9. Luther (*Epistolae atque libelli aliquot*, blad K1r; WA dl. 30, 2, p. 36) gebruikt de uitdrukking 'dem Fass den Boden ausstossen' (ergens radicaal een eind aan maken); vgl. Jacob en Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, dl. 3, kol. 1359, 'fasz' 4). Het element 'azijn' is een toevoeging van Erasmus.
10. In de pamfletten uit 1529 (zie brief 2279, noot 1) verdedigt Luther een ander standpunt dan hij in 1518 had ingenomen (zie voorlaatste alinea van brief 2285). Dit was voor Johannes Cochlaeus aanleiding tot een satirische dialoog waarin de personages Lutherus en Palinodus tegenstrijdige meningen verkondigen (*Dialogus de bello contra Turcas*, Leipzig, 30 juni 1529).

kens weer gebleken was dat we er niets mee bereiken behalve dat we horzels opjagen.[11.] Bovendien laat ik al een hele tijd dergelijke onbeheerste pamfletten graag voor wat ze zijn en verzacht ik mijn ouderdom met het lezen van de heilige boeken.

Tegen nieuwjaar publiceerde ik een brief tegen degenen die zich ten onrechte uitgeven voor evangelischen, terwijl ze niets minder zijn dan dat.[12.] Daardoor raakten enkele lieden geïrriteerd, die vervolgens twee behoorlijk stekelige pamfletten uitgaven waarin ze mijn persoon aanvielen. Ik heb nog steeds niet de moeite genomen ze te lezen, laat staan een antwoord gereed te maken. Ze maakten een nieuw dogma bekend: dat het geoorloofd is bedrog en leugens te gebruiken om het evangelie te verbreiden (daaraan ontlenen ze de naam van hun sekte); ze beweren dat de keizerlijke wetten dit toestaan. Alsof iets wat volgens menselijke wetten toegestaan is bij een wereldse aangelegenheid, eveneens geoorloofd is bij de zaak van het evangelie. De wetten laten dit toe, maar zonder dat iemand benadeeld wordt. Hier worden onschuldige mensen aangeklaagd en raken mensen die er niet op bedacht zijn besmet. Ik bid voortdurend tot God dat Hij zijn geest wil overbrengen op de keizer en de andere vorsten, zodat deze wonderbaarlijke ziekte, zo niet definitief gestopt, dan toch in elk geval draaglijk gemaakt kan worden. Ook bid ik dat de zaak wordt aangepakt met de bedoeling dat niet een bepaalde partij, maar de waarheid overwint. Ik gruw bij het idee van een oorlog, waarvan de uitkomst wisselt en die zowel voor de goeden als de slechten nadelig is. Het is onvermijdelijk, zegt Paulus, dat er partijvorming is.[13.] Want de goddeloosheid van ketters kwam de kerk ooit zeer ten goede; ze gunde de leer van de kerk geen rust en maakte duidelijk wie werkelijk geloofden en wie niet. De uitzonderlijke vroomheid van de keizer geeft me goede hoop dat de Heer door middel van diens macht deze noodlottige kwaal grotendeels zal genezen. Want ik zie niet hoe die met menselijke overleggingen of middelen bestreden kan worden.

In uw brief aan Luther, blad C recto,[14.] staat een fout van de kopiist of de zetter. Want Augustinus was nooit een aanhanger van de ariaanse sekte, maar van de manicheeërs, en dan ook alleen vóór zijn doop. Hij schreef immers als catechumeen tegen de manicheeërs. Dit voorbeeld heeft dus niets met Luther te maken.

11. *Adagia* 60.
12. *Epistola contra pseudevangelicos*, zie brief 2219 noot 3. Voor de twee hierna bedoelde pamfletten zie brief 2326, noot 2.
13. 1 Korintiërs 11:19.
14. Dit heeft betrekking op de Latijnse vertaling van de brief in de bundel *Epistolae atque libelli aliquot* (zie boven, noot 3).

Moge de Heer Uwe zeer illustere Hoogheid bij alles behoeden en zegenen. Freiburg im Breisgau, de dag na het hoogfeest van Petrus en Paulus, 1530

2339 *Van Nicolaus Olahus*
Augsburg, 1 juli 1530

Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár, secretaris en raadsheer van de zeer illustere koningin Maria, groet Erasmus van Rotterdam

Ongetwijfeld had u ook al hiervoor uit brieven van uw vrienden vernomen wat een genoegen en plezier u de illustere koningin Maria, mijn meesteres, en ons allemaal hebt gedaan met de publicatie van uw boekje *De christelijke weduwe* dat u aan haar opdroeg.[1.] Al ben ik een onbekende vriend, toch zou ik willen dat u ook van mij hoort dat zij zo blij met dat werk van u was, dat haar niets heuglijkers had kunnen overkomen. Want het bood haar gemoed, dat zeer verbitterd was door het gemis van haar zeer liefhebbende echtgenoot,[2.] wonderbaarlijke verkwikking. Bovendien laat het op zeer geleerde wijze zien volgens welke methoden het leven van een weduwe gestuurd en geregeld moet worden. Het zorgde er ook voor dat haar genegenheid en welwillendheid jegens u enorm toenam; volgens mij heeft ze u dat onlangs in een eigenhandig geschreven brief duidelijk laten weten.[3.]

We willen heel graag een ontmoeting met u; vooral nu, in een tijd dat er een discussie over geloofszaken gaande is die velen in het verderf stort, zou u hier beslist onmisbaar zijn. Dan kon u uw mening naar voren brengen, die bij de huidige onzekerheid onmiddellijk effect zou hebben. We hopen dus dat u hierheen zult komen, zo niet wegens de aansporingen van uw vrienden, dan toch in het belang van de publieke rust; daarom heb ik u nu niet uitgebreider geschreven. Er was evenwel één ding waaraan ik naar mijn idee niet voorbij mocht gaan: uw vriend Polyphemus,[4.] die zich in het gevolg van de koning bevindt en namens u het boekje dat u had gestuurd aan de koningin heeft overhandigd, heeft niets nagelaten wat men verwacht van een goede, trouwe en toegewijde protegé van u. Hij heeft zich precies gehouden aan

1. Zie brief 2211, noten 6 en 7. Olahus reisde met Maria van Oostenrijk mee naar Augsburg, waar zij de rijksdag zou bijwonen.
2. Lodewijk II van Hongarije
3. Zie brief 2309.
4. Felix Rex, die Ferdinand vergezelde.

alles wat u hem had opgedragen, zowel in aanwezigheid van de koningin als in aanwezigheid van anderen die u zijn toegedaan.

U kent mij niet van gezicht. Maar omdat ik geregeld uw boeken lees, die ik alle uren van de dag in mijn handen heb, bent u mij zo dierbaar en ken ik u zo goed, dat ik op dit ene punt zelfs voor degenen die dagelijks in uw nabijheid verkeren en het genoegen van uw gezelschap smaken, geenszins onderdoe. De beste getuigen van de genegenheid en belangstelling die ik voor u heb, zijn Ursinus Velius, Henckel, dezelfde Polyphemus die u deze brief overhandigde, en zeer veel andere goede bekenden van u en mij. Ik hoop dat de grote en almachtige God u behouden en wel hierheen zal brengen, of dat ik een andere gelegenheid zal krijgen om u te ontmoeten. Dan zult u dit zelf ervaren en van nabij mijn achting voor u leren kenen, waarmee ik u al lange tijd wegens uw goddelijke talent en uitnemende kwaliteiten ben toegedaan. Ik vraag u nadrukkelijk die gevoelens van achting te aanvaarden en mij op de lijst van uw vrienden te zetten. Het ga u goed; sta toe dat ik mij bij u aanbeveel als iemand die u van harte genegen is.

Augsburg, 1 juli 1530

2340 *Van Germain de Brie*
[?], 6 juli 1530

Germain de Brie groet Erasmus van Rotterdam

Rond dezelfde tijd zullen we dus uit jouw Duitsland een Chrysostomus in het Latijn en uit Italië een in het Grieks ontvangen.[1.] Want reizigers uit Verona berichten dat ook Gian Matteo, bisschop van Verona,[2.] geen kosten spaart om te zorgen dat we die auteur in zijn eigen taal krijgen, en wel zo goed mogelijk verbeterd.[3.] Daartoe gebruikt hij handschriften die in Venetië in de bibliotheek van de kardinaal van Nicea ontdekt werden,[4.] en nog verschillende andere, die met veel ijver overal vandaan bijeengezocht zijn. Het werk was al gedrukt, maar omdat het verre van foutloos werd bevonden door de Aristarchussen[5.] aan wie de bisschop die taak had toevertrouwd, is het op

1. Vgl. het begin van brief 2291, waarop deze brief het antwoord is.
2. Gian Matteo Giberti.
3. In 1529 verschenen in Verona drie delen met Chrysostomus' commentaar op de brieven van Paulus.
4. Kardinaal Bessarion.
5. Zie brief 2333, noot 9.

bevel van de bisschop en op diens kosten opnieuw naar de drukpers gegaan.

Het vooruitzicht van een Griekse Chrysostomus had tot gevolg dat ik voor die Latijnse van jullie geen andere vertalingen maakte dan de twee die al eerder, op initiatief en aandringen van jou, bij mij vandaan naar jullie toe kwamen en zich al in de handen van de mensen bevinden.[6.] Want al wil je het nog zo graag, hoe zou je in vredesnaam kunnen besluiten iets te gaan vertalen als je niets hebt om de stof voor een vertaling aan te ontlenen? Het ligt zonder meer aan het ontbreken van Griekse versies dat ik je op dit moment bij het zwoegen op een dergelijk karwei verder niet van dienst kan zijn. Des te meer verheugt het me dat er daar mensen te vinden zijn die je bij je werk helpen en 'er twee samen op weg gaan'.[7.]

Dat mijn *Monnik*[8.] niet op tijd bij je aankwam, moet je niet aan nalatigheid van mij, maar van jouw bode toeschrijven; ik heb hem het bewuste werk meteen overhandigd zodra ik jouw brief ontving, in de verwachting dat het je op tijd gegeven kon worden. Wat de kardinaal-kanselier betreft[9.] zie ik dat je inderdaad onthouden hebt wat je mij in je andere brief schreef.

Wat Toussain betreft, heus, hij is je genegen en heeft respect voor je als geen ander; hij wil niet minder jouw glorie dan die van Budé, ook al schrijft hij zijn kennis van het Grieks met al zijn geheimenissen vooral op rekening van Budé. Het kan zijn dat hij zich in een tijd dat er alom een woeste zee was, voor een paar uur eerder liet meesleuren dan leiden waar wind en zee hem brachten, samen met andere reizigers, die (zo gaat dat) gedachteloos aan boord van hetzelfde schip waren gegaan. Dat moet je niet aan lichtvaardigheid van de man, maar eerder aan de kracht van de storm toeschrijven. Er stak toen werkelijk zo'n zware storm op, dat ook ik het roer, hoewel ik vastbesloten was het altijd recht te houden, enigszins moest wenden, om makkelijker het gebeuk van de kort na elkaar aanstormende golven en gevaren te kunnen doorstaan en met een iets andere koers dan toch uiteindelijk de haven te bereiken.

De storm, die de zee toen opzweepte, kwam uit een andere streek en was afkomstig van vreemden. Dat had je wel in de gaten, Erasmus, want je liet in die langere brief die je me een tijdje geleden stuurde blijken dat je met je scherpe reuk de zaak op het spoor was.[10.] Nu hebben de ijsvogels rustig weer gebracht[11.] en zijn alle gemoederen hier gesust. Het is te hopen dat ook jij -

6. *De sacerdotio* en *De Babyla martyre*, zie brief 1817.
7. Homerus, *Ilias* 10, 224; vgl. *Adagia* 2051.
8. Zie brief 2263, noot 8.
9. Antoine Duprat, zie brief 2291.
10. In brief 2046, p. 268, zegt Erasmus dat het ciceronianisme zijn oorsprong in Italië had.
11. *Adagia* 1552. De ijsvogel is hier een mythische vogel die zijn nest bouwt op de zee bij rustig weer.

alsjeblieft, mijn alleraardigste Erasmus! - je bij de zaak wilt neerleggen, mocht je je wat beledigd voelen. Laat je leiden door die geweldige menslievendheid van je of door respect voor mij en bied Toussain de mogelijkheid om de oude vriendschap weer op te pakken; vergeet wat er gebeurd is. Er is een oude spreuk: vriendschap moet eeuwig zijn en vijandschap vergaan.[12.] Overigens kan ik je verzekeren, dat hij het nooit in zijn hoofd zou halen jouw vijandschap over zich af te roepen. Des te meer hoor jij bereid te zijn, vooral met mij als voorspraak, om je met hem te verzoenen. Ook verder past het Erasmus dat hij zijn geweldige talent en sublieme welsprekendheid vergezeld laat gaan van een passende mentaliteit. Versjes van een paar gebrekkige talenten die niets met muzen en gratiën van doen hebben, zouden zelfs eerder een reden moeten zijn om je toorn te laten varen dan te laten aanzwellen; je zou je er niet drukker over mogen maken dan een Indische olifant over een muggenbeet.[13.] Je kent de zegswijze 'het grootste aambeeld is niet bang voor lawaai'.[14.] Heus, Erasmus, jouw faam en glorie wegen te zwaar om door zulke onhandige, zouteloze epigrammen aan het wankelen gebracht te worden: 'goden staan boven mensen'.[15.]

Verder doen de epigrammen zelf, die een Carische muze[16.] verraden, volstrekt niet denken aan Toussain als auteur, een man die bij uitstek vermaard is om zijn Griekse en Latijnse welsprekendheid en bovendien geprezen wordt om zijn oprechtheid en wars is van iedere vorm van kwaadsprekerij. Hij geeft toe dat hij inderdaad bij alle commotie voor de vuist weg één distichon niet zozeer uitgedacht als wel er uitgeflapt heeft. Toen hij het aan een vriend had voorgelezen en die vriend het vervolgens samen met gebeuzel van anderen weer had doorgegeven, kreeg het, beslist tot ergernis van de auteur, bekendheid. Ik meende dat jij altijd te groot van geest was om waarde te hechten aan dergelijke beuzelingen die niet meer dan luchtbellen zijn,[17.] en alleen let op wat waardevol voor de studie is. Je kent waarschijnlijk wel de uitspraak die Alexander ooit deed, toen iemand hem had bericht dat er iemand was geweest die kwaad over hem sprak: 'Het hoort bij het koning-

12. *Adagia* 3426.
13. *Adagia* 966.
14. *Adagia* 2029.
15. Homerus, *Ilias* 21, 264.
16. *Adagia* 779. Volgens de uitleg aldaar gebruikt voor primitieve muziek die onaangenaam is om naar te luisteren, zoals de treurmuziek van de Cariërs.
17. *Adagia* 2598.

schap dat je ondanks goede daden slecht bekend staat'.[18] Ik zou graag zien dat je hem althans in dit opzicht navolgt, vooral omdat je, naar mijn mening en die van vele anderen, vanwege al je moeite, boeken en overwinningen op wetenschappelijk gebied, later de bijnaam 'de Grote' verdient (ik zeg het zonder enige vleierij), zoals hij die blijkbaar ooit heeft gekregen vanwege al zijn inspanning, grote daden en triomfen op militair gebied.

Maar genoeg hierover. Wat Budé aangaat, zet die verdenking alsjeblieft uit je hoofd. Heus, ruziezoekers die dergelijke praatjes verspreiden bewijzen naar mijn idee jullie allebei en ook de hogere soort studie een slechte dienst. Tenzij ik mij volstrekt in hem vergis, is wat jij naar eigen zeggen hebt horen vertellen wel het laatste wat bij hem zou opkomen. In een eerdere brief gaf je aan waarvan je hem bij de publicatie van zijn *Commentaren bij de Griekse taal*[19] verdacht. Nu dat boek verschenen is, vertel me in alle eerlijkheid: in welk deel van het boek trof je een beledigende of spottende opmerking over jouw persoon aan? Is Budé niet altijd Budé voor jou? Matigt hij niet voortdurend in het hele werk zijn toon tegenover jou? Hij is door zijn natuur en door zijn studie zo geneigd tot oprechtheid, zo toegerust voor gematigdheid, dat er niets onoprechts, niets ongematigds uit zijn brein of pen kan voortkomen; tenzij hij misschien besloot (waarvan niemand mij echter ooit, als het om hem gaat, zal overtuigen of overtuigde) zijn genius ontrouw te worden en zijn persoon en karakter te veranderen. De bundel brieven, waar jij het over hebt,[20] zal het bewijs zijn van wat ik hier zeg. Ik kijk met groot verlangen uit naar een brief van je, maar wel zo een, dat hij mij het bericht brengt, en er een voortdurend getuigenis van is, dat mijn vriend Toussain door mijn toedoen werkelijk met jou verzoend is. Het ga je goed, en blijf me genegen zoals altijd. 6 juli 1530

2341 *Aan [Lorenzo Campeggi]*
Freiburg, 7 juli 1530

Vier dagen geleden schreef ik een brief[1] die ik meegaf aan Reinach, een kanunnik uit Bazel. Ik stuur opnieuw een exemplaar van die brief, aangezien er voor dat doel een kopie was gemaakt. Na zo'n ernstige en langdurige ziekte

18. Plutarchus, *Moralia* 181e (*Regum et imperatorum apophthegmata*, Alexander 32).
19. Zie brief 2221, noot 4.
20. Zie de laatste alinea van brief 2291.
1. Brief 2328 van 24 juni, die blijkbaar pas later werd verstuurd.

schuifel ik nog wat zwakjes rond; ik ben nog steeds niet van de artsen en de chirurgijn af.

Hoe graag zou ik willen dat het de Heer behaagde mij een plan in te geven dat kan helpen om deze storm tot bedaren te brengen! Maar ik vertrouw erop dat de geest van Christus, via de vroomheid en de macht van de keizer en via mensen zoals u, voor iets zal zorgen wat goed is voor de kerk. Ik zou niet willen dat Luther bij de kwestie wordt betrokken. Als er iets toegegeven of aangepast moet worden, zou ik liever willen dat het volgens de adviezen van anderen gedaan werd. Zwingli's macht strekt zich al verder uit dan die van Luther. Ik maak me niet zo'n zorgen over dogma's, vooral niet over die van Luther; wel verontrust het me dat ik onder de vlag van het evangelie een type mensen zie ontstaan dat mij in alle opzichten tegenstaat. Als de predikanten weggejaagd konden worden, vooral Zwingli, Oecolampadius en Capito, zou er goede hoop zijn dat het volk tot rede gebracht kon worden. Ik heb medelijden met de wederdopers, voor wie hulp mogelijk was geweest, als de discussie alleen over de doop ging; maar ze zorgen voor verwarring op alle gebieden. Het is een soort razernij en toch vertelt men dat er binnen deze sekte enkele allerminst slechte mensen te vinden zijn. Ik had graag gewild dat u bereid was een fragment van mijn brief aan Vulturius Neocomus[2.] te lezen.

Zodra ik weer een beetje op krachten ben gekomen, zal ik u met meer zorg schrijven. Dat de Heer zijn zegen mag geven aan alle besprekingen.

Freiburg, 7 juli 1530

2342 *Aan Christoph von Carlowitz*
Freiburg, 7 juli 1530

Erasmus van Rotterdam groet Christoph von Carlowitz

Je hebt het mis, mijn beste Carlowitz, als je denkt dat er iets is wat Erasmus meer plezier doet dan een brief van jou. Ik ben blij dat je dat grootse wereldtoneel mag betreden, waar je voor zoveel grootheden een staaltje van je kennis en inzicht kunt laten zien.[1.]

Over die vriend van mij,[2.] die met een heilzaam en ook noodzakelijk voorstel (zoals je schrijft) de mensen flink tegen zich in het harnas joeg, waarvan

2. *Epistola contra pseudevangelicos*, zie brief 2219, noot 3.
1. Dit doelt op de Rijksdag van Augsburg.
2. Niet geïdentificeerd.

de gevolgen grotendeels mij treffen, ben ik zeer bedroefd. Telkens weer word ik om advies gevraagd over het herstel van de eendracht; zie hier het loon, als iemand iets redelijks zegt! Hij was hier inderdaad bij mij op bezoek en had een gesprek van bijna drie uur met mij, maar over dat voorstel is er tussen ons geen woord gewisseld, zelfs niet in een brief.

Ik geef weinig om de verdediging door de cycloop;[3] ik ben bang dat een onkundige en ontijdige voorvechter eerder hinder geeft dan hulp biedt. Ik gaf Reinach, een kanunnik uit Bazel, een brief mee voor jouw vorst;[4] zodra zich weer een gunstig moment voordoet om te schrijven, zal ik graag en met zorg doen wat je aanraadt. Val me alsjeblieft geregeld lastig met je brieven, mijn beste Carlowitz. Ik bid dat het hof je geluk brengt. Freiburg im Breisgau, 7 juli 1530

2343 *Aan Philippus Melanchthon*
Freiburg, 7 juli 1530

Brief van Erasmus van Rotterdam aan Philippus Melanchthon

Een hartelijke groet. Mijn allerdierbaarste Philippus, niemand zal die volstrekt chaotische tragedie ontwarren behalve God, zelfs al zouden er tien rijksdagen bijeenkomen, laat staan dat ik voor een oplossing zou kunnen zorgen. Als iemand iets redelijks naar voren brengt, krijgt hij meteen ‘Dat is lutheranisme!’ naar zijn hoofd; ander loon krijgt hij niet.

Dit is al de vierde maand dat ik ziek ben. Eerst waren het darmkrampen, daarna overgeven, door het overgeven een volledig ontregelde maag. Mijn zwakke gestel heeft weinig op met artsen. Alles wat ze gaven deed alleen maar kwaad. Op de krampen volgde een abces, of liever een harde bult, die zich eerder over de rechter zij had verspreid boven de schaamstreek en de lies. Vervolgens trok hij samen in het midden van de buik, ongeveer in de vorm van een slang, die zich met de kop bij de navel vastzette, met het midden in een kronkel en met de staart in de richting van de schaamstreek; daarna draaide hij zich, terwijl de kop op dezelfde plaats bleef, rond de navel naar de linker zij, zodat de staart bijna om de navel zat. Dat veroorzaakte voortdurend steken, die soms ondraaglijk waren. Eten, slapen, schrijven, lezen, dicteren of naar iemand luisteren die voorlas was onmogelijk; het lukte zelfs niet met vrienden een gesprek te voeren. Er werd een chirurgijn bij gehaald,

3. Felix Rex, alias Polyphemus.
4. Brief 2338 aan Georg van Saksen.

die me bijna ombracht met zijn bijtende kompressen. Uiteindelijk hebben we hem opengesneden. Toen dat gedaan was, kon ik me met de slaap verzoenen, omdat de pijn afnam. Ik schuifel nog wat zwakjes rond en ben nog niet van de chirurgijn af. Tijdens mijn ziekte werd mijn dienaar Quirinus[1.] plotseling getroffen door de gevaarlijke zweetziekte; de ander[2.] was teruggeroepen naar zijn eigen land. Zo heeft het de Heer behaagd mij te treffen.

Ik heb er geen woorden voor, mijn beste Melanchthon, hoe ik me heb geërgerd aan Luther in die brief waarmee hij om niets tegen hertog Georg een hele tragedie over diefstal in gang zet.[3.] Het ga je goed.

Freiburg, 7 juli 1530

Je vriend Erasmus van Rotterdam

2344 *Aan Simon Pistoris*
Freiburg, 7 juli 1530

Erasmus van Rotterdam groet Simon Pistoris

Toen mijn ziekte het ergst was, schreef ik je via een zekere Heinrich,[1.] die zijn taak blijkbaar niet naar behoren vervuld heeft. Kennelijk heeft hij alleen de brief gegeven waarin hij werd aanbevolen! De zeer illustere vorst stelde in zijn laatste brief geen vragen. Maar de jouwe behandelde enkele discussiepunten.[2.] Het antwoord daarop zou een ellenlange brief zijn; ook gaat het naar mijn idee in de richting van opstandigheid als iets veranderd wordt buiten het algemene gezag om.

Ik ben enkele maanden ernstig ziek geweest, eerst darmkrampen, daarna overgeven als gevolg van een ontregelde maag en na dat alles grote zwakte. Vervolgens ontstond een gemeen abces rond de navel. Dat is opengesneden, maar de verharding blijft en ik vrees dat daar nieuwe ellende uit voort zal komen. Want de chirurgijn, die in strijd met de natuur handelde, veroorzaakte een zweer door gebruikmaking van hete, bijtende kompressen bij een hard abces, dat met koude kompressen zacht gemaakt had moeten worden. Tot nu toe schuifel ik wat rond en langzaamaan krabbel ik weer op; ik ben nog niet van de artsen en de chirurgijn af.

1. Quirinus Talesius.
2. Nicolaas Kan.
3. Zie brief 2338.
1. Heinrich Schürer.
2. Zie voor beide brieven nr. 2333, waarop deze brief het antwoord is.

Ik peins er niet over mezelf tot een Aristarchus van die onontwarbare tragedie te maken, om vervolgens van beide zijden stank voor dank te krijgen. Dat het God mag behagen een Aristarchus te zijn! Hij kan als enige een einde maken aan deze noodlottige tragedie. Als de keizer mij gebiedt naar Augsburg te komen, moet hij zich eerst tot die ziekte van mij richten!

Ik weet niet wat er met zo'n Thraso[3.] te bespreken valt. Je kent de hele geschiedenis. Houd ongemerkt in de gaten wat hij in zijn schild voert en als hij de hertog leugens voorzet, zorg dat hij de waarheid te weten komt. De hertog heb ik kort geleden geschreven via een kanunnik genaamd Reinach.[4.] Het ga je goed, uitzonderlijke beschermheer.

Freiburg, 7 juli 1530

2345 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 7 juli 1530

Erasmus van Rotterdam groet Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár, secretaris en raadsheer, hartelijk

Uw gevoelens, zeer vriendelijke Nicolaus, stel ik zeer op prijs en ik zal uw naam op de lijst van mijn speciale vrienden plaatsen. Over de vroomheid en uitzonderlijke menslievendheid van de voortreffelijke koningin[1.] heeft Henckel mij geregeld in zijn brieven verteld; aan zijn woorden hecht ik zeer veel waarde. Maar mij bereikte geen enkel schrijven uit naam van de koningin, niet door haarzelf geschreven en ook niet door iemand anders. Als er een brief was gekomen, was dat bij alle problemen die ik met mijn gezondheid had een grote troost geweest. Vergeef me mijn beknoptheid; ik ben nog steeds wat zwakjes en schrijf aan veel mensen. Ik wens de zeer illustere koningin alle mogelijke voorspoed en geluk. Het ga u goed.

Freiburg, 7 juli 1530

Voordat ik deze brief verzegelde, na het eten, werden er brieven van de koningin en van Henckel[2.] bezorgd, samen met een beker van hem.

3. Eppendorf.
4. Brief 2338.
1. Maria van Oostenrijk, zie brief 2339, waarop deze brief het antwoord is.
2. De brief van Henckel is nr. 2309. De brief van Maria van Oostenrijk is niet bewaard gebleven.

2346 *Aan Johann von Vlatten*
Freiburg, 9 juli 1530

Of u schrijft of niet, ik weet dat Vlatten Vlatten is. Eens komt er een moment dat u blij bent dat u het zo druk had met al die gezantschappen en onderhandelingen.[1.] De jonge hertog van Gulik zond een beker met een brief erbij.[2.]

Ik zie niet wat ik daar zou kunnen uitrichten, gezien mijn gezondheid op dit moment, die met zeilen en paarden, zoals ze dat zeggen,[3.] vorstenhoven ontwijkt. Na langdurige ziekte krabbel ik langzaamaan weer op. Ik denk er inderdaad over te verhuizen, maar zie nergens een haven die voldoende rust biedt. De Heer zal ook zonder mij de keizer en de andere vorsten heilzame besluiten ingeven; voor mij als onbeduidend persoon is het niet verstandig me in zulke belangrijke kwesties te mengen, waarbij iemand, als hij iets al te openhartigs of redelijks zegt, meteen als aanhanger van Luther te boek staat. Ik wens u het allerbeste toe, mijn zeer dierbare vriend. Freiburg, 9 juli 1530

2347 *Aan Luca Bonfiglio*
Freiburg, 9 juli 1530

Erasmus van Rotterdam groet Luca Bonfiglio

Ik zal met veel plezier het boekje van Leonico lezen,[1.] want ik weet dat er bij die zeer geleerde en vrome man niets vandaan komt behalve wat geleerd en vroom is. U spoort mij aan om naar de rijksdag te komen. Daar kan ik met Cato het volgende tegen inbrengen: ‘Ga niet ergens heen om raad te geven voordat je gevraagd wordt’.[2.] Zelfs al zou ik gevraagd worden, dan houdt mijn slechte gezondheid mij hier vast. Ik zie ook niet wat ik, een onbeduidende persoon van de laagste rang, in een zo complexe zaak vermag; om die te ontwarren zou amper een oecumenische synode van drie jaar toereikend zijn. Bovendien is het niet verstandig voor mij hierbij mijn mond open te doen: als ik iets redelijks zou zeggen, sta ik meteen als aanhanger van Luther

1. Zie brief 2335, waarop deze brief het antwoord is.
2. Zie brief 2234 van Willem V van Kleef.
3. *Adagia* 317.
1. Misschien Leonico's dialoog *Bembus sive de animorum essentia* (Venetië, 1530).
2. *Adagia* 190, toegeschreven aan Cato Maior.

te boek. Tenzij de zaak door de machthebbers aangepakt wordt volgens een unaniem besluit van alle delen van het rijk, zullen ze niets bereiken; maar alle menselijke hartstochten dienen van zo'n synode weggehouden te worden. Ik dank u voor uw gevoelens voor mij en verzeker u in alle oprechtheid dat ze wederzijds zijn. Het ga u goed. Freiburg, 9 juli 1530

2348 *Aan Frans van der Dilft*
Freiburg, 9 juli 1530

Erasmus van Rotterdam groet Frans van der Dilft

Je leunde op een strohalm,[1.] mijn beste Frans, toen je zoveel waarde hechtte aan mijn brieven.[2.] Ik heb van de aartsbisschop van Toledo[3.] al een rijke beloning gekregen; er is geen reden dat je je daarover zorgen maakt. Wanneer zal het pakket dat je aan Goclenius stuurt hier zijn? Het zou sneller aankomen, als je het naar Anton Fugger in Augsburg zou sturen; ongetwijfeld gaan er talloze gezantschappen naar de rijksdag en ook koeriers zullen zich daarnaartoe spoeden.

De wijn die je bracht, die bij de eerste keer proeven zo in de smaak viel, heeft ons ongelofelijk bij de neus genomen: zodra we er serieus van dronken, veranderde hij van kleur, smaak en geur.[4.] Marcin, de Pool,[5.] ging daarom op weg naar Besançon met twintig kronen, maar bracht geen druppel mee. De officiaal[6.] en de thesaurier[7.] waren als gezanten naar de koning van Frankrijk; de Pool verklaarde zonder omhaal dat de anderen regelrechte nietsnutten waren. Ik ben dus bijna vier maanden ernstig ziek geweest en voel me nog steeds niet fit.

Dit alles in antwoord op de brief die je op 1 april had geschreven en per koerier had verstuurd. Doe met andere brieven zoals ze aan het hof doen en stuur twee exemplaren; raad vrienden aan hetzelfde te doen. Toen ik het ergst ziek was, werd mijn Quirinus[8.] plotseling getroffen door de Engelse

1. Vgl. *Adagia* 1570 (Op een rietstaf steunen).
2. Zie brieven 2251-2255.
3. Alonso de Fonseca.
4. Zie brief 2260, noot 44.
5. Marcin Słap Dąbrówski.
6. Leonard de Gruyères.
7. François Bonvalot.
8. Quirinus Talesius.

zweetziekte, en ik had niemand anders. Want Kan was naar zijn geboortestreek teruggegaan omdat hij vrij wilde zijn; hij is nu priester geworden en zal voor mij bidden om voorspoed en geluk. Haio[9.] is terug naar Friesland. Het ga je goed, mijn allerdierbaarste Dilft.

Freiburg, 9 juli 1530

2349 *Aan Alfonso de Valdés*
Freiburg, 9 juli 1530

Erasmus van Rotterdam groet Alfonso de Valdés

Ik kan niet anders dan diep bedroefd zijn over je lot, mijn allerdierbaarste Valdés, omdat je tegelijk je voortreffelijke vader verloor en Mercurino Gattinari, een beschermheer die als een vader liefhad. Maar de geest moet bestand zijn tegen alles wat een mens kan overkomen.

Het heeft de Heer behaagd ook mij te treffen. Ik krabbel langzaamaan weer op, maar de chirurgijn heeft door bijtende kompressen bij een hard abces te gebruiken een zweer veroorzaakt die wel genezen is, maar zo dat de hardheid blijft; daarom ben ik bang dat de kwaal terugkomt. Tijdens mijn ziekte werd de enige dienaar die ik had[1.] (want de ander[2.] was naar zijn geboortestreek teruggeroepen) getroffen door de zweetziekte. Hij was voortdurend bij me geweest, in mijn slaapkamer en bij het eten. Maar ‘hij is de Heer, laat hij doen wat goed is in zijn ogen’.[3.]

Het ga je goed, mijn allerdierbaarste Valdés. Na deze stormachtige tijd mag je rustig weer verwachten. Het is nog steeds niets nieuws wat je overkwam. Je hebt je vader verloren: dat gebeurt dagelijks. Gattinari had niet lang te leven, je leunde tegen een wankele muur.[4.] Weet dat iemand hier, zoveel als hij waard is, de jouwe is. Nogmaals, het ga je goed.

Freiburg, 9 juli 1530

9. Haio Cammingha.
1. Quirinus Talesius.
2. Nicolaas Kan.
3. 1 Samuel 3:18.
4. *Adagia* 1569; Erasmus gebruikt een vergelijkbare uitdrukking aan het begin van brief 2348.

2350 *Aan Maria van Oostenrijk*
Freiburg, 9 juli 1530

Erasmus van Rotterdam groet Maria, de voormalige koningin van Hongarije

Zeer illustere koningin, ik ben erg blij dat mijn verhandeling over de *Weduwe*,[1] hoe die ook bij alle drukte en naar de maat van mijn talent is uitgevallen, met zoveel welwillendheid door Uwe Majesteit ontvangen werd. Het zit me dwars en maakt me beschaamd dat het werkje onvoldoende aan uw grootheid of aan dat zo vrome karakter van u recht doet. Ik zie dat u zich enigszins ergerde aan de lovende woorden, hoewel ik daarmee opzettelijk uiterst zuinig was. Maar u verdient die lof des te meer, omdat u aan uw voortreffelijke eigenschappen bescheidenheid toevoegt, als het mooiste sieraad van allemaal. Dat het de Heer in zijn goedheid mag behagen uw vroomheid naar steeds grotere hoogte te voeren en droefheid te vervangen door vreugde. Soms wil hij ons zuiveren of sterker maken door middel van tegenspoed, maar hij weet bitterheid te matigen met de overvloediger zoetheid van zijn troost. Moge hij Uwe Majesteit behoeden en al uw handelen zegenen.

Henckel zal u op de hoogte brengen van mijn gezondheid. Uw eigenhandig geschreven briefje[2] zal ik als een dierbaar bewijs van uw gevoelens bewaren bij de dingen waar ik het meest aan gehecht ben.

Freiburg im Breisgau, 9 juli 1530

1. Zie brief 2211, noten 6 en 7.
2. Zie het slot van brief 2345.

2350 *Aan Christoph Truchsess von Waldburg*[1.]
Freiburg, 9 juli 1530

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere heer Christoph, baron van Waldburg, zijn zeer geachte vriend

Het is een vals gerucht dat ik door de keizer ontboden ben.[2.] Ook al zou ik uitgenodigd zijn, dan zou ik niet kunnen komen, omdat ik al voor de vierde maand ernstig ziek ben; ik krabbel langzaam op, maar heb nog steeds geen energie. En zelfs als ik gezond was, zou ik met dit broze lichaam de reis niet aandurven. Ik herinner me onze briefwisseling[3.] en ben blij dat je zo dichtbij bent; voor de vriendelijke manier waarop jij en je vader[4.] mij bejegenen ben ik zeer dankbaar. Doe je vader namens mij de hartelijke groeten. Ik wens je het allerbeste, illustere jongeman. Freiburg, 9 juli 1530

2351 *Van Marcin Słap Dąbrówski*
Leuven, 12 juli 1530

Een hartelijke groet. Vlak voor het vertrek van deze bode, allervoortreffelijkste heer, begon ik aan dit briefje, daartoe gebracht door alles wat u voor mij hebt gedaan. Ik meende namelijk dat het een schande zou zijn, als ik u niet eens één keer zou bedanken voor de prachtige woorden waarmee u mij aanbeveelt, vooral omdat ik het idee heb dat ik daar op geen enkele manier iets tegenover kan stellen. Maar bij die gedachte laat mijn spraakvermogen me in de steek en raak ik verstrikt in onwetendheid, die niet duldt dat ik ook maar een woord Latijn schrijf zonder dat het pijn doet aan de oren van zelfs de allerdomsten. Laat staan dat ik voor u, de grootste geleerde van onze tijd, mijn gedachten in het Latijn zou kunnen blootleggen zonder afkeer te wekken! Ik vertrouw evenwel op uw wellevendheid, in de hoop dat u deze barbaarse brief van uw Marcin met dezelfde gevoelens zult aanvaarden als u gewend bent brieven van mensen die u welgezind zijn te aanvaarden. Maar als ik over ciceroniaanse welsprekendheid beschikte, zou ik amper in staat zijn de gunsten die u mij hebt bewezen ooit naar behoren op te sommen. Ze zijn namelijk zeer talrijk en zeer groot en naarmate ik er langer over nadenk, schieten me steeds andere en grotere te binnen.

De laatste brief aan magister Conradus Goclenius heb ik beslist als een zeer grote gunst ervaren. Ik merkte dat die brief werkelijk heel belangrijk was; hij ontving mij op uw gezag zo vriendelijk en daarna toonde hij tegenover mij zoveel welwillendheid en behandelde hij mij met zoveel egards, dat hij niet méér had kunnen doen als hij mijn natuurlijke vader zou zijn. Als hij mij hier niet had geholpen, had ik zonder enige twijfel naar Duitsland moeten terugkeren, niet zonder een flink verlies[1.] van zowel geld als tijd. Want

1. Deze brief is voor het eerst gepubliceerd door Erika Rummel in *Wolfenbütteler Renaissance Mitteilungen* 12 (1988), p. 101-102.
2. De mogelijkheid bestond dat Erasmus gevraagd zou worden naar de rijksdag in Augsburg te komen.
3. Zie brieven 1625 en 1649.
4. Wilhelm Truchsess.
1. De Latijnse tekst heeft ‘non sine parva iactura’ (niet zonder een klein verlies).

niemand had mij, als buitenlander, in huis durven nemen; ze zijn natuurlijk al zo vaak bedrogen door de trouweloosheid van anderen. Maar hij kreeg met zijn invloed voor elkaar, dat ik bij een aanzienlijke burger in huis mag wonen, waar ik behoorlijk luxe eten krijg en een niet onprettige kamer heb. Dat is allemaal het resultaat van die zeer vriendelijke woorden ter aanbeveling van mij die u (ik heb dat namelijk gezien) aan het begin van die brief had gezet, wat bijzonder vriendelijk van u was. Daarvoor bedank ik u hartelijk en ben ik u zeer erkentelijk. Kon mij immers een grotere eer te beurt vallen dan geprezen te worden door de meest geprezen en geleerdste persoon uit onze tijd? Hoe meer ik evenwel merk dat ik die eer niet waard ben, hoe meer ik zal proberen haar enigszins te verdienen.

Maar zal ik ook die andere lofprijzingen[2.] etaleren, waardoor ik kort geleden bij aankomst in Polen zo'n eervol welkom kreeg? Ik zou dat inderdaad doen, als het niet[3.] zou lijken dat ik het eerder deed om op te scheppen dan uit noodzaak. Want terwijl vroeger bij thuiskomst zo ongeveer alleen mijn moeder me herkende, werd ik dit keer uiterst eervol ontvangen, met veel applaus van iedereen, ook van volstrekt onbekenden. Het was alsof ik nooit in mijn vaderland was geweest, behalve toen ik bij Erasmus vandaan kwam. Bij Erasmus vandaan, zeg ik, aangezien ik door die naam in hun ogen aanzienlijk, deugdzaam en (mijn hemel!) ook zelfs geleerd was, en met een vinger te midden van elke groep mensen werd nagewezen:[4.] ‘Dat is die man die bij Erasmus over de vloer komt!’, als ik een Horatiaanse wending mag gebruiken.[5.] Wat zouden diezelfde mensen wel niet zeggen, als ze ook maar één zin hadden gezien van die prachtige brieven waarin u mij bij de groten van Polen aanbeveelt! Zo kreeg ik, allervoortreffelijkste heer, door dit getuigenis van u over mij en dat gefluister van de mensen, extra veel zin om me op de studie te werpen. Tot nu toe ben ik daar met matig succes en, zoals dat heet, tegen de zin van de muzen mee bezig geweest, omdat mijn leeftijd niet meewerkte, of omdat die Sarmatische aanleg van mij,[6.] ‘afkomstig uit een

2. Lovende woorden over Słap komen voor in brief 2201 aan Andrzej Krzycki.
3. De Latijnse tekst heeft ‘ne’, vertaald is alsof er ‘ni’ stond.
4. Vgl. Martialis, *Epigrammen* 9, 97, 3-4.
5. Zie misschien Horatius, *Satiren* 1, 6, 47, waar de dichter van zichzelf zegt bij Maecenas over de vloer te komen.
6. D.i. barbaarse aanleg. De Sarmaten waren nomadenstammen die leefden in gebieden ten noorden van de Zwarte Zee. Ze worden beschreven in Ovidius' *Tristia* en *Ex Ponto.*

land van schaapskoppen, waar de lucht nevelig is',[7.] minder ontvankelijk is voor de wetenschappen. Als iemand verbaasd is dat ik me daar niettemin op toeleg, tegen de zin van Minerva,[8.] zal dit mijn antwoord zijn: wie is zo vreselijk dom en lui, dat de welsprekendheid van Erasmus hem niet tot beoefening van de edele wetenschappen beweegt, ja, meesleept? Want hij is iemand die om zijn geleerdheid, die hij met hard werken heeft verworven, en om zijn deugdzaamheid met recht als een bron van licht bij iedereen geliefd en geacht is en wiens mening voor iedereen als een orakel hoort te gelden; en niet alleen dat, maar hij spant zich ook in om de stralen van zijn geleerdheid over zijn bewonderaars te laten schijnen.

Telkens als ik me dit alles voor de geest haal, springt mijn hart op van vreugde; in de eerste plaats hierom, omdat ik het geluk heb in uw tijd geboren te zijn, vervolgens omdat daar zelfs nog de kennismaking met u bijkwam, wat altijd een grote wens van me was. Verder zou ik, als ik nu zou moeten sterven, alleen al hierom menen dat de dood minder hardvochtig voor mij zou zijn, omdat ik daarvoor nog u, sieraad van onze tijd, met deze ogen gezien heb. Daarom zou ik uitvoerig moeten schrijven over mijn terechte genegenheid voor u, als de zwakte van mijn pen dat zou toelaten; bovendien heb ik het idee dat u daarmee al enigszins bekend bent en dat uw weldaden dat allemaal ver overtreffen. Ook al weet ik dat ik niet in staat ben die ooit terug te betalen, toch zal ik zorgen dat u die weldaden niet ogenschijnlijk aan een ondankbaar mens hebt bewezen. U zult altijd merken dat ik u om die reden zeer toegenegen ben en bij alles voor u klaar sta, als u zich een keer ertoe verwaardigt van de diensten van deze Marcin gebruik te maken.

Oh! U weet niet hoe vreselijk ik het vond dat ik u in Freiburg achterliet terwijl u ziek was. Misschien had ik u op dat moment (had ik daar maar vóór mijn vertrek aan gedacht!) van dienst kunnen zijn. Meer dan eens heb ik er daarom over gedacht terug te keren, en ik zou dat gedaan hebben - zo mogen de goden me liefhebben - als niet ogenschijnlijke wispelturigheid een belemmering was geweest. Ook vond ik dat ik niet te lang mocht wachten met het overhandigen van de brief die u aan de heer Goclenius had geschreven. Ik had besloten stellig in Freiburg te blijven tot u beter was geweest, zelfs als dat veel kosten met zich mee had gebracht - als kosten die voor mij eervol en nuttig waren geweest, al kosten konden zijn. Zodra ik echter van een of andere persoon bericht had ontvangen dat het beter met u ging, goede God! hoe blij was ik in stilte bij mezelf, omdat degene die begin en oorzaak van mijn voorspoed is, door wiens hulp ik nu een goed leven heb,

7. Vgl. Juvenalis, *Satiren* 10, 50.
8. *Adagia* 42.

weer beter was. Als het waar is - ik zou willen dat het waar is - dan ben ik volkomen gelukkig en van alle angst bevrijd. Ik was natuurlijk bang dat God u, die nog op aarde nodig was, voortijdig van ons weggenomen zou hebben. Ik twijfel echter niet of deze bode zal ons het vreugdevolle bericht brengen dat uw gezondheid buiten gevaar is.

Als u misschien brieven naar Polen gaat sturen, zou u dan willen zeggen dat ik mijn belofte aan de bisschop van Płock omtrent de ring heb ingelost?[9.] Ik ben namelijk bang dat Andrzej[10.] mij nog erger verdacht zal maken dan die ene keer, zodra hij in de gaten heeft dat ik bij hem[11.] in de gunst sta, hoewel de verdediging, die u gebruikte om mij vrij te spreken, een goede remedie tegen dit kwaad zal zijn. U zult ongetwijfeld de bisschop van Krakau[12.] schrijven, met wie ik tenminste nog een paar woorden wisselde, want zijn slechte gezondheid liet een uitgebreider gesprek niet toe; ik zou heel graag willen dat hij hoort dat het briefje door mij aan u overhandigd is. De kanselier van dit koninkrijk[13.] liet allerlei mensen talloze verklaringen van zijn sympathie voor u aan mij overbrengen. Ik vond ze niet belangrijk genoeg om u, ernstig ziek als u was, met een opsomming ervan te vermoeien; ze waren immers vrij alledaags, van het soort dat u wel vaker van vrienden te horen krijgt. Hij wenste u namelijk nog vele gelukkige jaren en zette dat kracht bij door naar de gewoonte van het land op uw gezondheid te drinken. Deze of soortgelijke verklaringen waren het die ik van hem aan u moest doorgeven. Ik zou het echt heel fijn vinden, als hij zou weten dat ik u over zijn welwillendheid heb verteld; dat zal ook mogelijk zijn, als uw houding tegenover mij niet op enigerlei wijze door onnadenkendheid van mij veranderd is. Als u het moment om te schrijven uitstelt tot de Frankfurtse beurs, zal ik Froben schrijven, want hij[14.] droeg mij op papieren van u op een veilige manier naar Polen te sturen. Het ga u goed, sieraad van onze tijd.

Ik kwam op 31 mei in Leuven aan; die stad bevalt me om vele redenen, of juist hierom dat er hier zeer veel is wat tot studeren aanzet en heel weinig afleiding. Haio uit Friesland[15.] maakt het goed, meer over hem zult u van

9. Door te melden dat Słap de ring die Andrzej Krzycki, bisschop van Płock, als geschenk voor Erasmus had meegegeven inderdaad overhandigd heeft.
10. Andrzej Zebrzydowski.
11. Misschien is Krzycki bedoeld en was diens neef Zebrzydowski jaloers.
12. Piotr Tomicki.
13. Krzysztof Szydłowiecki.
14. D.i. de kanselier.
15. Haio Cammingha.

Goclenius horen. Ik schreef u dit alles, zeer geleerde heer, eerder met plezier dan met angst, want uw enorme geleerdheid mocht mij dan afschrikken, uw uitzonderlijke vriendelijkheid was toch ook weer een aansporing. Nogmaals, het ga u goed.

Leuven, 12 juli 1530

Uw zeer toegewijde Marcin Słap Dąbrówski, uit Polen

Aan de grote geleerde, de belangrijkste onder de theologen, de heer Erasmus van Rotterdam

2352 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 14 juli [1530]

Een hartelijke groet. Kan schreef me rond 1 maart uit Amsterdam dat hij, aangekomen bij Nijmegen,[1.] in levensgevaar had verkeerd, doordat er plotseling stromen bloed uit zijn neus kwamen. Door de ziekte die hem had getroffen moest hij daar een flink aantal dagen blijven; toch wilde hij graag dat jouw zaken afgehandeld werden. Hij vertrouwde je brief die aan mij gericht was aan een Antwerpse burger toe, die hij goed genoeg kende en die betrouwbaar was gebleken; mocht ik hem niet ontvangen hebben, dan zou hij hem met Pasen brengen.[2.] Ik stuurde meteen een bericht naar Erasmus Schets om na te gaan wat er aan post van Erasmus van Rotterdam bij hem lag. Want ik had haast, omdat ik je graag rond de voorjaarsbeurs[3.] antwoord wilde geven, mocht er iets zijn wat een antwoord vereiste. Maar ik probeerde dat op een ongelukkig moment, aangezien Schets toen juist naar Luik was gegaan wegens het overlijden van zijn broer, die daar aartsdiaken was. Daardoor lukte het niet via de handelaars die naar Frankfurt gingen te schrijven. Uiteindelijk trof Karl Harst, die naar Mechelen was gegaan om zaken te regelen, toevallig daar de rentmeester van Erasmus van der Dilft; van hem hoorde hij dat er een bundeltje brieven bij Dilft lag, maar dat hij niet wist waar het naartoe gestuurd moest worden. Dus ging men ook daarheen om te zien of er iets was, waardoor ik je brief niet voor 13 april in handen kreeg. Het is dus niet meer dan billijk dat je niet boos wordt om wat Kan overkwam en dat je er niets achter zoekt dat ik een tijdje niet schreef; voor allebei was dat eerder een kwestie van toeval dan van opzet.

1. Gerard Geldenhouwer.
2. Erasmus had de brief blijkbaar in tweevoud verstuurd.
3. In Frankfurt.

Het valt niet te beschrijven hoeveel onrust je brief bij mij teweegbracht, of liever gezegd de papieren die door jouw Quirinus[4] waren overgeschreven, die je in je brief kopieën van mijn kwitanties noemt. Een ervan, betreffende het geld dat Hilarius[5] van Neve had ontvangen, is namelijk geen kopie van mijn kwitantie, maar noemt alleen de soorten munten: de munten die jij aan Neve in deposito had gegeven, en de munten waarvoor hij jouw deposito heeft gewisseld. Dat papier is aan jou gestuurd, niet om als kwitantie te dienen, maar met de bedoeling dat je beide posten kunt inschrijven, wat je hebt gegeven en wat je via Hilarius van Neve hebt teruggekregen. Want het totale bedrag dat Neve jou schuldig is, is begrepen in die algemene kwitantie, die voorafging aan die heel recente die Quirinus kreeg; daarop staan in één keer, gebundeld als het ware, de rest van het eerste deposito, dat je bij me achterliet toen je naar Duitsland ging, en het bedrag dat Hilarius Bertholf het jaar daarop van Neve loskreeg. Ik zal bij het begin beginnen, dan kun je je het gemakkelijker herinneren.

Je hebt in totaal drie keer geld bij mij in bewaring gegeven. De eerste keer in 1521, toen je vlak voor de winter naar Duitsland ging.

Daarna via Hilarius, toen Neve terugbetaalde, 140 keizermunten, met een toenmalige waarde van 31 stuivers en een half per stuk, die, als je het bedrag terugvoert op de oude soort, nu slechts dertig waard zijn. Verder dertig carolusguldens van 21 stuivers, waarvoor nu slechts een waarde van twintig geldt. Eveneens 53 filippen, nu van 25 stuivers, toen voor 26 door Neve terugbetaald. Daar kwamen vijf angelotten voor vijftien Rijnse guldens bij, die tegenwoordig vijftien stuivers onder dat bedrag waard zijn. Het laatste bedrag in goud waren zeven goudstukken, waaraan nu een waarde van 28 wordt toegekend en indertijd door Neve een waarde van 29. Ten slotte kwamen er in zilver negen stuivers bij. Samengevoegd tot één hoofdsom bedroeg het totaal toen 346 Brabantse florijnen en een half. Tegenwoordig wordt het echter, als je het geld herleidt tot de oude waarde, bij elkaar een heel wat lager bedrag, namelijk 330 Rijnse guldens en 12 stuivers. Als ik laat zien dat dit bedrag allang ingeschreven en op een kwitantie gezet is, en jij niet kunt laten zien dat je wat anders van Neve hebt ontvangen, rest de conclusie dat je niets van mij mag vragen behalve dat ik exact datgene wat ik te goeder trouw heb ontvangen eveneens te goeder trouw zal terugbetalen. Het staat je vrij op ieder moment die goede trouw te testen.

Het derde deposito is dat via Quirinus Talesius, waarover geen enkele discussie tussen ons bestaat; daarvoor is zelfs apart een eigen kwitantie verleend. Maar de twee eerdere bedragen - het bedrag dat jijzelf aan mij hebt

4. Quirinus Talesius.
5. Hilarius Bertholf.

toevertrouwd en het bedrag dat we later van Neve hebben teruggekregen - worden door slechts één kwitantie gedekt. Iets wat zelfs al bij een vluchtige blik op de tekst van de kwitantie duidelijk zal zijn, als je de moeite neemt ernaar te kijken. Daarvan behoorde een kopie aan mij gestuurd te zijn, als je wilde dat er van de twee kwitanties één gemaakt werd, niet van het papier van Neve, zoals ik zo meteen zal laten zien; dat is alleen met dit doel gestuurd, dat jij precies weet wat Neve jou aan munten had terugbetaald voor je deposito.

Probeer alsjeblieft samen met mij de zaak in je herinnering terug te roepen, zodat je, als je een verkeerd idee van mij of van de waarheid hebt gekregen, dat van je af kunt zetten. Ik weet zeker dat het zo zal gaan, zodra je begrijpt naar aanleiding waarvan dat papier, dat een opsomming geeft van de munten die Neve aan Hilarius gaf, naar jou is gegaan. Als je denkt dat het een kwitantie is, zit je volledig op het verkeerde spoor, zoals je direct zult inzien. Aanvankelijk namelijk, toen je vlak voor je vertrek naar Duitsland onder vier ogen je bezit aan mij toevertrouwde, weigerde je stellig toen ik je vroeg een kwitantie van mij aan te nemen. Je zei erbij, wat je zelfs per brief herhaalde, dat de sterkste band van trouw is ‘dat eerlijke mensen eerlijk met elkaar omgaan’.[6.]

Maar in de zomer die meteen op je vertrek volgde[7.] - let hier alsjeblieft goed op wat ik zeg; ik kom immers bij de kern van de zaak - in die zomer dus, toen er nog steeds niet met kwitanties tussen ons gewerkt werd, vroeg Hilarius je geld terug van Neve. Maar omdat hij jouw rozennobels en gouden leeuwen voor eigen gebruik had gewisseld, naar het scheen, en het niet gemakkelijk was dat soort munten direct terug te krijgen, bood hij andere munten aan, die expliciet worden opgesomd in de pseudo-kwitantie. Maar Hilarius sloeg het aanbod van Neve af, omdat hij niet de soort munten die door jou in bewaring was gegeven terugkreeg, of omdat de prijs van het geld recent omhoog was gegaan, zoals ik eerder duidelijk maakte. Toen begon Neve te smeken dat hij niet gedwongen zou worden te betalen, waardoor hij aanzienlijke schade zou lijden. Hij zei zeker te weten dat dit niet jouw bedoeling was. Hilarius zou naar jou terug moeten gaan; hij zou dan binnen enkele maanden dezelfde munten bijeenzoeken, en in die tijd op een voor hem geschikt moment de munten wisselen die hij had. Als ik me er niet mee bemoeid had, was Hilarius hier zonder meer mee akkoord gegaan. Ik merkte evenwel dat de zaak zich op een scharnierpunt bevond[8.] en toen Hilarius

6. Cicero, *De officiis* 3, 61.
7. De zomer van 1522, volgend op Erasmus' vertrek naar Bazel in oktober 1521.
8. *Adagia* 19.

vroeg wat ik het beste vond om te doen, raadde ik hem aan het aanbod beslist te accepteren. Daar voelde hij weinig voor; als reden gaf hij op dat hij bang was dat jij boos zou worden. Ik antwoordde dat ik alle schuld op me zou nemen. Jij hebt mij daar toen in prachtige bewoordingen voor bedankt en je waardering uitgesproken voor de verstandige aanpak die van vriendschap getuigde. Ook de afloop bewees dat het een juiste beslissing was; want korte tijd daarna overleed Hondschoote,[9.] met zoveel schulden en financiële wanorde, dat je volgens mij nog geen cent teruggezien had. Wat de bekers betreft, ik weet zeker dat de executeurs er vaak spijt van hebben gehad dat ze die afgegeven hebben.[10.]

Wat er van zo'n groot bedrag was geworden bij een enorme schuld, is niet moeilijk in te schatten. Ik had het idee dat het Neve erom te doen was dat hij onder dat voorwendsel[11.] langer over jouw geld kon beschikken. Des te meer druk oefende ik uit op Hilarius. Ik wilde dat hij minder bang voor je hoefde te zijn en dat jij preciezer over de hele zaak geïnformeerd kon worden en naar jouw eigen wens kon beslissen. Daarom kreeg hij de opdracht als voorwaarde te stellen, dat Hondschoote zou beloven die munten weer terug te nemen als jij zijn aanpak niet zou goedkeuren, zodat voor jou alle mogelijkheden open bleven, en tegelijk dat Hondschoote op schrift zou zetten welke munten hij voor welke prijs had gewisseld. Om te zorgen dat beide partijen dat precies zouden weten, gaf Hondschoote Hilarius het papier dat jij nu kennelijk als mijn kwitantie beschouwt. Het origineel, waarvan ik jou een kopie stuurde, is evenwel in opdracht van Neve door zijn secretaris in aanwezigheid van Hilarius geschreven. Ook Hilarius zette er zijn handtekening onder, waarmee hij erkent dat hij het papier van Neve heeft ontvangen.

Het is een geluk (merk ik nu serieus tot mijn verbazing) dat ik dit papier nog steeds heb, dat enkel met de bedoeling was geschreven dat jij zou begrijpen welke wisseling van munten had plaatsgevonden, en er geen discussie over de zaak kon ontstaan tussen Neve en Hilarius. Van dat origineel, dat ik (zoals gezegd) nog steeds heb, zond ik een eigenhandig geschreven kopie aan jou, niet bij wijze van kwitantie, maar met de bedoeling dat jij, in verband met de gestelde voorwaarde, in staat bent preciezer te oordelen over de hele zaak. Ik deed dat op verzoek van Hilarius, om daarmee meer vertrouwen bij jou te wekken; dat idee had Hilarius. Wat het origineel zelf betreft, het leek me beter dat dit bij mij bleef, omdat het hier van pas kan komen als je de handelwijze van Neve afkeurt; daar bij jou is er geen enkele toepassing denkbaar waarbij de kopie niet evenzeer zou voldoen. De enige reden dat

9. D.i. Neve, die op 25 november 1522 overleed.
10. Zie brief 1355.
11. Namelijk dat hij de juiste muntsoorten niet had (zie boven).

die eigenhandig door mij geschreven is (want ik had Hilarius die taak gegeven) is het verzoek van Hilarius zelf: hij wilde bij jou met een deugdelijker getuigenis aankomen dan dat van hemzelf. Er was dus door mij geen kwitantie, zoals jij denkt, maar een kopie van de lijst van Neve en Hilarius gestuurd. Die ondertekende ik ook eigenhandig, niet als debiteur van een dergelijk bedrag, maar als iemand die de lijst waarmerkt.

Hilarius leeft nog, het origineel dat Hilarius ondertekende is er nog, de dienaar van Neve die het in opdracht van zijn meester uitschreef leeft nog, en dan vermeld ik nog niet eens dat het niet in de stijl van een kwitantie is geschreven en dat, zoals juristen dat zeggen, 'dag en consul'[12] ontbreken. Zelfs als dat er allemaal wel was, zou het niet bij zo'n reputatie van deugdzaamheid passen iets nogmaals te eisen waarvan ik de eenmalige ontvangst heb bevestigd. Tenzij het de bedoeling is dat er in plaats van één deposito twee terugbetaald worden, maar ik weet dat dat volstrekt niet strookt met je rechtvaardigheidsgevoel. Ik ontken niet dat in dat document de munten vermeld worden die van Neve afkomstig zijn, ik ontken niet dat mijn handtekening eronder staat, ik ontken niet dat die munten daarna door Hilarius op jouw naam bij mij in bewaring zijn gegeven. Maar als ik aantoon dat ze niet door mij maar door Hilarius in ontvangst zijn genomen, als er één keer over het hele deposito van Neve een kwitantie is opgesteld, zoals het geval is, zou ik zelfs naar jouw eigen oordeel van dwaasheid beticht moeten worden, als ik me opnieuw aan jou verbind voor hetzelfde, tenzij ik dezelfde schuld twee keer zou willen afbetalen. Want het gaat om geen ander bedrag dan het bedrag dat van Neve is teruggekregen, en dat is in zijn geheel eens en voor al in de eerste van de kwitanties opgenomen.

Als je dacht dat de kopie die de overeenkomst tussen Neve en Hilarius bevat, voldoende was als kwitantie, waarom eiste je zoveel jaar na de dood van Neve (die overeenkomst werd immers nog tijdens Neve's leven gesloten) een alles omvattende kwitantie over al jouw bezit, zowel wat jij persoonlijk hebt overgedragen als wat ik via Hilarius heb ontvangen? Omdat je het principe 'dat eerlijke mensen eerlijk met elkaar om moeten gaan' losgelaten hebt; wat volgens mij niet onverstandig is, gezien de menselijke lotswisselingen waar we voortdurend mee te maken hebben, en andere risico's. Hierbij ben ik met des te meer enthousiasme op je verzoek ingegaan, omdat je iets redelijks leek te vragen. Want op dat moment zou ik eerder bang zijn geweest dat de hemel naar beneden zou vallen, dan dat dit eerdere papier, dat over de transactie tussen Neve en Hilarius gaat, voor mij enig risico zou opleveren; ook omdat ik voor mijzelf zeker wist dat ik het geschonken ver-

12. D.i. de dagtekening. De formulering is ontleend aan het Romeinse recht.

trouwen in geen enkel opzicht geschaad had. Ik had het, denk ik, eerder in mijn hoofd gehaald mijn vader te beroven dan jou, die ik altijd voor een vader hield, een cent te weinig te geven. Je hebt dus de lijst met de specificatie van het geld dat bij Neve in bewaring was gegeven en aan Hilarius is terugbetaald, niet als kwitantie beschouwd, óf je dacht dat die als een echte kwitantie gold en dan heb je nu al voor één deposito twee kwitanties van mij, zodat een derde al helemaal niet nodig is.

Wanneer ik hierover nadenk, is het zonneklaar voor me dat jij vrijwel geen aandacht aan dergelijke zaken besteedt, ook niet op een vluchtige manier. Je gedachten zijn natuurlijk zo bij die gewijde studie waarmee je een zegen voor onze generatie bent, dat ze niet tot deze nietigheden afdalen. Tenzij het eerder een fout van Quirinus was, die een kwitantie had moeten overschrijven en dit papier heeft overgeschreven, dat volstrekt niets met je verzoek heeft uit te staan, of, als het terzake doet, nu regelrecht overbodig is, omdat in mijn andere document duidelijk ook het geld van Neve is begrepen.

Ik ben bang dat je je ergert aan deze scrupuleuze berekening. Die kon ik zelf ook niet zonder ergernis uitschrijven. Toch meende ik niet te mogen zwijgen, want er mag bij jou geen twijfel bestaan over de reden waarom ik niet gehoorzaamde en geen nieuwe kwitantie maakte, terwijl ik toch niemand zo graag ter wille wil zijn als Erasmus. Tegelijk wilde ik dat je mijn gerechtvaardigde vrees zou begrijpen, die mij op grond van dit geval ook voor de toekomst overviel. Na ontvangst van je brief kwamen namelijk af en toe de volgende gedachten bij me op. Als de brieven en de bijlagen bij die brieven die we elkaar stuurden al tijdens ons beider leven aanleiding geven meer te vragen dan verschuldigd is, wat een verwarring zou zich kunnen voordoen, als een van beiden uit het leven wordt weggerukt! Als ik kort geleden inderdaad was gestorven (wat heel goed had kunnen gebeuren), wat een slechte naam had ik na mijn dood gekregen, als ik in mijn testament schijnbaar een verkeerd bedrag voor het deposito had berekend! Of als ik je, overeenkomstig mijn achting voor jou, iets als legaat had nagelaten, terwijl je daar rechtmatig aanspraak op zou kunnen maken, als mijn vermogen verder niet toereikend is om je af te betalen! Want naargelang het gezag dat Erasmus heeft, zou men vertrouwen in hem hebben gehad. Niemand had mij tegen een onbillijke vordering in bescherming kunnen nemen. Wat bij vergissing gevraagd wordt van iemand die nog leeft, kon ook gevraagd worden van een overledene. Het zou geen onplezierig idee zijn dat het grootste deel van mijn bezit naar jou gaat, aan wie ik mijn hele vermogen te danken heb. Dat heb ik nooit verhuld. Maar als dit zonder enige blijk van mijn gevoelens voor jou gebeurt, ja, mij zelfs tot schande strekt, zou ik het werkelijk bitterder dan de dood zelf vinden.

Daarom bid en smeek ik je, denk na wat volgens jou het meest in het belang van ons beiden is, want ik wil niet dat de vriendschap met Erasmus, die ik altijd als een groot geluk beschouwde en waar ik op zoveel manieren voordeel van heb gehad, uiteindelijk rampzalig voor me blijkt te zijn. Dat zul je het beste voorkomen als je dat papier over de overeenkomst van Neve en Hilarius aan mij terugstuurt, zodat daar niets uit voortvloeit wat mij of mijn belangen schaadt. Als het zelfs zo'n scherpziend iemand als jij kon misleiden, zal het beslist anderen nog meer kunnen misleiden, die niet op de hoogte zijn van de zaken die tussen ons besproken zijn. Verder zal het voor mij een hele zorg minder zijn als jij je deposito terugvraagt. Voor het geval je het hier laat, ik beschouw als het om jouw belangen gaat niet alleen alle zorg, maar ook alle bezorgdheid als een kleinigheid. Als je wilt dat er andere kwitanties door mij uitgeschreven worden, meen ik met een zeker recht te kunnen eisen, dat je geen kopieën van de kwitanties aan mij terugstuurt, waarvan je er twee hebt - de eerste voor het deposito van jou en Neve en een tweede, zeer recente, voor het deposito via Quirinus -, maar liever de originelen zelf; dit om te voorkomen dat de kwitanties zich verdubbelen, met alle risico's van dien voor mij. Hoeveel schade mij dat bij gelegenheid kan berokkenen, maakt alleen al het huidige geval voldoende duidelijk, waarbij zelfs zonder kwitantie het dubbele van mij gevraagd wordt na ontvangst van het enkele. Want hierboven heb ik voldoende duidelijk gemaakt met welk doel de kopie van de transactie met Neve aan jou was gestuurd, waarmee ik nu, als het ware met mijn eigen zwaard, word aangevallen.[13.]

Het is zelfs van groot belang voor mij te weten of je de dingen die Nicolaas Kan in jouw opdracht bij mij vandaan meenam, als inkomsten hebt geboekt. Het gaat om alle dubbele dukaten, zes zilveren bekers, drie gouden ringen, eveneens enkele gespen met een doosje dat met zijden overtrokken is. Al die dingen kunnen immers hetzelfde risico opleveren. Want als je het toevallig niet geboekt zou hebben of als jouw kladboek, zoals vaak gebeurt, verloren zou gaan, zou men zonder twijfel op grond van de kwitantie met mij in discussie gaan en dan zou ik geen enkele plausibele reden kunnen geven. Men zou immers niet geloven dat ik iets wat ik tegen afgifte van een kwitantie ontving heb terugbetaald, als er geen kwitantie teruggegeven is. Het zou me niets dan spot opleveren vanwege mijn dwaasheid als ik me zou verzetten, zelfs als ik evident de waarheid sprak. Daarom denk ik dat het verreweg het verstandigst zou zijn, als je voor alles, zowel wat je ontvangen hebt als wat je op een later moment gaat terugvragen, een schriftelijke verklaring opstelt, zodat het voor beide partijen duidelijk is wat het totaal is van de rest, zonder dat een van beiden risico loopt.

13. Vgl. *Adagia* 51.

Zou je alsjeblieft hetzelfde willen doen, wanneer je alles terugvraagt? Want stel dat er toevallig informatie via Hilarius, Lieven,[14.] Talesius of anderen die ervan op de hoogte zijn, terecht zou komen bij lieden die wat buit van jou verwachten, en dat jou iets zou overkomen zoals dat bij mensen gaat - wat ik je vijanden toewens! maar toch is het eigen aan het menselijk bestaan dat uiteindelijk een keer voor het lot geweken moet worden - stel, zeg ik, dat die aasgieren lucht krijgen van deze buit, hoe brutaal zou men mij vinden als ik ondanks zo'n massa bewijzen ontkende! Ik zou die mensen in elk geval niet van die verdenking kunnen afbrengen. Niets is zoveel waard dat ik me het verlies ervan meer zou aantrekken dan van een goede reputatie. Maar dat probleem kun jij, als je ertoe bereid bent, in drie woorden[15.] verhelpen; ik vertrouw erop dat je die zaak in de gaten zult houden. Want je zult voor de eer en de rust van iemand die jou zeer is toegedaan zorgen zonder dat het jou iets kost.

Ik zou je zeker vragen mijn breedsprakigheid te vergeven, als je niet zelf zou inzien dat de zaak te belangrijk is om er aan voorbij te mogen gaan, gezien mijn bescheiden positie, vooral omdat ik weet dat jouw stromen mijn bronnetjes absoluut niet nodig hebben, wat hopelijk altijd zo zal blijven. Als dat anders zou lopen en jij aan de omvang van geschenken de omvang van genegenheid zou willen afmeten, zal ik, zo ver als Socrates' leerling Phaedo zijn medeleerlingen overtrof door zichzelf aan Socrates te geven, op mijn beurt Phaedo en alle leerlingen van Socrates overtreffen. Die laatsten brachten enorme geschenken, ieder naar zijn geldelijk vermogen, waarbij ze evenwel grotere voor zichzelf hielden. Omdat Phaedo niets anders had, gaf hij zichzelf.[16.] Ik daarentegen stel nu mezelf én al het mijne ter beschikking van Erasmus. Op grond van deze kwitantie van mijn overgave, mag je, wanneer je maar wilt, alles tot aan mijn spaargeld toe opeisen, terwijl zelfs slaven dat mochten houden als hun meesters een oogje dichtdeden en voor een beetje vrijgeviger wilden doorgaan.

Karl Harst, die het schoolleven beu was, heeft zich enkele maanden geleden ter beschikking gesteld van het hof van de hertog van Gulik,[17.] nadat hij door de kanselier[18.] en de voornaamsten van dat hof gevraagd was, naar ik

14. Lieven Algoet.
15. *Adagia* 3384.
16. Seneca, *De beneficiis* 1, 8, 1-2, waar de leerling niet Phaedo, maar Aeschines is.
17. Johann III van Kleef.
18. Johann Gogreve.

hoor op zeer eervolle voorwaarden. Omdat hij[19.] van woning wisselde en jouw Erasmius dus hulpeloos achterbleef, heb ik me door jouw aanbeveling laten overhalen en heb ik gezorgd dat hij bij ons in huis kwam.

Daar heb ik om twee redenen nu bijna spijt van. In de eerste plaats omdat jouw laatste brief, die ik direct na de Frankfurtse beurs kreeg, naar mijn idee de zaak van Erasmius met zo'n weinig trefzekere hand[20.] bepleit, dat het eerder lijkt alsof je me ervan wilt afhouden hem in huis te nemen. Die brief wil niets anders zijn dan een herroeping van de eerste aanbeveling, als ik openlijk mag zeggen wat ik meende te proeven. Als ik daar enig vermoeden van had kunnen hebben voordat hij bij ons was ingetrokken, had ik beslist anderen in zijn plaats kunnen krijgen, die per jaar veertig florijnen of meer zouden betalen. Maar jouw gunst en gezag was voor mij altijd belangrijker dan welk gewin ook.

Wat me vervolgens niet minder verontrust is het feit dat de jongeman absoluut niet vertrouwd is met ook maar iets van grammatica. Hij luistert alleen maar en als je vraagt te herhalen wat je verteld hebt, zou je denken dat je het in een doorboord vat hebt gedaan.[21.] Wel doet hij serieuzere pogingen als hij een beetje geprikkeld wordt door schaamte tegenover zijn medeleerlingen. Ik weet niet wat ik over hem kan beloven. Hij zal bij ons in elk geval zijn boersheid kwijtraken door de omgang met de keurige jonge mensen die hij als huisgenoten heeft; ook zal het hem wel lukken Latijn te leren spreken door het dagelijks te horen en te spreken. Er zijn bij ons geen Franse scholen. Daarom is er geen hoop dat hij hier Frans leert. Ze zeggen dat hij bij Karl in huis behoorlijk Brabants heeft geleerd, als zelfs dat niet vervormd werd door het stotteren, een kwaal die, vrees ik, bij hem ongeneeslijk is. Van mijn kant zal geen moeite worden gespaard, nu ik hem eenmaal onder mijn hoede heb genomen.

Vlak voor de komst van Marcin[22.] uit Polen overhandigde Haio Cammingha je briefje, waarbij hij zorgvuldig het onderwerp van zijn schuld vermeed. Maar na ontvangst van je brief die je via de Pool verstuurde, waardoor ik voor het eerst van zijn schuld op de hoogte werd gesteld,[23.] leek het mij het beste als ik de man uit jouw naam zou aanspreken. Hij antwoordde dat hij jou allang via bankiers heeft betaald.

De brief aan de minderbroeders[24.] leek mij niet recent genoeg om nog overhandigd te worden; ik zag ook niet wat de zin daarvan was, behalve dat

19. D.i. Karl Harst, die in zijn huis in Leuven studenten les gaf en huisvesting bood; vgl. brief 2231, waar hij genoemd wordt in verband met een mogelijk verblijf van Erasmius Froben in Leuven (zie hierna).
20. *Adagia* 3302.
21. Vgl. Plautus, *Pseudolus* 369, geciteerd in *Adagia* 360 en 933.
22. Marcin Słap Dąbrówski.
23. D.i. de schuld die Cammingha bij Erasmus had, vgl. brief 2325.
24. Brief 2275.

je mensen die maar al te graag ruzie maken een nieuwe aanleiding gaf. Ik denk trouwens dat ze het moe zijn en al uit zichzelf hun mond houden. Voor de Pool, die je me zo nadrukkelijk had aanbevolen, zal wat mij aangaat alles worden gedaan om hem te helpen. Ik kon geen enkele leerling vinden die in deze roerige tijd in Duitsland wilde wonen. Zo geliefd is nu de naam van dat volk, dat ik er makkelijker tien zou vinden die in Scythië voor je willen werken dan één die ertoe zou kunnen besluiten naar Duitsland te verhuizen.

Degene die deze brief brengt,[25.] is ongeveer tien jaar in dienst van Dirk van Aalst[26.] geweest, wat een hard leven was. Mocht hij de hoop koesteren aan jouw eisen te kunnen voldoen, dan zou hij een aanbod misschien niet weigeren. Hij heeft een groot uithoudingsvermogen en kan ook tegen een paar scheldwoorden. Hij schrijft Griekse en Latijnse letters als geen ander, in elk geval als geen ander aan de universiteit hier. Als hij bevalt, moet je zelf met hem onderhandelen. Je bent hem nu wat reisgeld betreft in geen enkel opzicht iets verschuldigd, want ik heb hem een flink loon uit eigen zak betaald.

Hij moet zelf met jou overleggen of hij naar Bazel moet gaan om de commentaren van Chrysostomus terug te brengen, die Nicolaus Episcopius bij mij achterliet;[27.] niet dat ik de taak van het vertalen op me zou nemen, maar ik zou erover praten met Levinus Ammonius, Frans van Cranevelt of Nicolaus Clenardus, die hier privédocent Grieks en Hebreeuws is. Hij wilde liever dat ik het zou doen, maar mijn besognes lieten dat niet toe, die mij als nieuwe stormen voortdurend overvallen en ieder moment de vaart van de studie onderbreken. Verder moest ik een concessie doen aan mijn gezondheid, die na de laatste epidemie nog niet voldoende was hersteld. Maar omdat niemand daartoe was over te halen, stuur ik het boek op eigen kosten terug, want ik wil niet dat Froben me iets te verwijten heeft.

De gierigheid van Gilles de Busleyden is berucht; hij durft niet gul te zijn met andermans geld, want anders zou hij misschien een keer leren het ook met zijn eigen geld te zijn. Toch ben ik je niet minder erkentelijk voor je inzet dan wanneer ik een royale loonsverhoging had gekregen.

Ik ben de Antwerpse buit[28.] nog niet misgelopen, zoals je denkt. Als ik van mijn recht zou willen afzien, ligt er een geenszins te versmaden jaargeld klaar. Maar ik ben van plan mijn gelijk te halen, hoeveel werk die zaak ook

25. Een zekere Jacob uit Aalst.
26. Dirk Martens.
27. Zie de eerste alinea van brief 2258.
28. Goclenius was in 1525 benoemd tot kanunnik van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen, maar zijn benoeming werd door een rivaal aangevochten.

met zich meebrengt. Als ik de schaduw krijg in plaats van het lichaam,[29] heb ik iets om me mee te troosten. Want door de goedheid van God heb ik iets vergaard waarvan ik kan leven zonder gebrek te lijden; het ontbreekt ook niet aan betere vooruitzichten, als ik die zou willen overwegen.

Deze bode had eerder naar je toe kunnen komen, maar ik heb het wat uitgesteld wegens Pieter de Corte, die op 12 juli, terwijl hijzelf de hoogste functie bekleedt,[30] de doctorsgraad in de theologie zal ontvangen. Naar men zei zullen Vives, Laurinus en een groot aantal anderen uit jouw vriendenkring bij de plechtigheid aanwezig zijn. Ik ging bij Vives langs, die antwoordde, dat hij op een geschikt moment een brief zou sturen, als hem iets te binnen schoot waarvan hij wilde dat Erasmus het zou weten; ik hoefde me volstrekt geen zorgen te maken. Als hij hem hierheen stuurt, zal ik hem samen met de mijne versturen. Hij bereidt hier enkele lezingen en aansporende toespraken voor, om zijn boeken beter verkoopbaar te maken. Tegelijk is hij met onze vriend Rutgerus Rescius in gesprek over het drukken van een verhandeling over de oorzaken van het verval van alle wetenschappen, en op welke manier ze weer hun oude status kunnen krijgen. Zo'n grote belofte wekt de hoogste verwachtingen. Rutgerus durft er evenwel niet aan te beginnen tenzij voor eigen risico van de auteur. De afloop is nog onzeker.[31] Laurinus kan elk moment hier zijn.

Ik schreef dit op 10 juli. Ongeveer twee maanden geleden kwam er een zekere broeder Willem van Haarlem uit Luik naar me toe, die luid klaagde over lasterlijke uitspraken van bepaalde lieden, die hem tegenover jou valselijk beschuldigden, alsof hij een vijand van Erasmus is. Hij zwoer bij hoog en bij laag dat hij onschuldig is en extra zal opletten dat een dergelijke verdenking voortaan geen vat op hem kan krijgen; hij viel bijna op de knieën om ook mij te smeken dat ik hem bij jou zou vrijpleiten. Ik weet niet wat hij misdaan heeft, maar ik merkte dat hij erg bang was voor jouw pen. Ik heb beloofd dat ik een goed woordje zou doen, mits hij daadwerkelijk zou tonen dat hij ten onrechte aangeklaagd was. Ik vraag je bij dezen zo'n arme smekeling te vergeven, als het misdrijf niet al te ernstig is. Als er daarna iets is, houd ik je niet tegen; maak gebruik van je recht.

Laurinus is er eindelijk, maar hij zei dat hij niets had wat voor jou van belang was. Eenzelfde antwoord kreeg ik van Luis Vives en Barlandus. Verder gaf ik deze zelfde bode opdracht naar Pieter Gillis te gaan, voor het geval hij

29. *Adagia* 2198.
30. De Corte was op dat moment rector van de Leuvense universiteit.
31. Het bedoelde werk, *De disciplinis libri XX*, werd uiteindelijk niet door Rescius in Leuven, maar door Michaël Hillen in Antwerpen uitgegeven in 1531.

iets wilde, of iets voor jou uit Brittannië had. Maarten Davidts, je vroegere gastheer, klaagt vreselijk dat hij verwaarloosd wordt, omdat hij zo lang geen enkele brief van jou kreeg. Na twee openbare redevoeringen gehouden te hebben kondigde Vives uiteindelijk aan dat hij voor geld privé-colleges over zijn commentaren ging geven. Het lijkt voor hem op schaakmat[32] uit te draaien. Haio is nog hier. Het ga je goed.

Leuven, 14 juli

Conradus Goclenius, van harte de jouwe

2353 *Van Jan van Heemstede*
Leuven, 14 juli 1530

Ik was zojuist bij de redevoering van Luis Vives,[1] gericht tot de jeugd, en trof net bij het verlaten van de universiteit mijn vriend Goclenius. Hij zei dat hij de volgende ochtend bij zonsopgang een betrouwbare bode[2] naar Erasmus zou sturen en vroeg mij, aangezien ik je al een hele tijd niets had geschreven, je in elk geval een kort briefje te schrijven, als blijk van mijn gevoelens voor jou; iets wat ik onmiddellijk met het grootste genoegen deed. Want wat kan er plezieriger voor mij zijn dan iemand terloops met hand en hart te groeten die nu elders is, maar die ik als hij hier was bijna als een godheid zou vereren? Ik zou willen dat ik met mijn zegenwens van de almachtige God gedaan kon krijgen dat jij behouden blijft! Kon ik je maar tot ieders profijt weer jong maken! Maar omdat ik dat niet kan, is het redelijk dat ik wil wat wel kan gebeuren, namelijk dat de Heer Jezus jou nog lange tijd gezond en wel bewaart voor zijn kerk.

Ik had je wat uitgebreider geschreven als huiselijke beslommeringen me niet elders heen hadden geroepen. Er is echter één ding waar ik niet aan voorbij mag gaan. Er was een dominicaan, Eustachius,[3] die afgelopen dinsdag,[4] toen Pieter de Corte de theologische lauwerkrans ontving, bij de theologische faculteit op uiterst vijandige wijze de talen bevocht met een lachwekkende en onverzorgde redevoering. Ook ik stond bij het publiek te luisteren. Die talen heb jij met de zegen van de hemel vrijwel in veiligheid gebracht, waarmee je

32. *Adagia* 3667, waar twee plaatsen uit Plautus worden geciteerd waar dit op armoede slaat.
1. Zie het slot van brief 2352.
2. Zie brief 2352, noot 25.
3. Eustachius van der Rivieren.
4. Op 12 juli 1530, vgl. brief 2352, p. 305.

veel eer inlegt. De duivel mag ze halen (had ik bijna gezegd), die domme ezels die zoveel aan te merken hebben op dingen waar ze niets van af weten.

Laurinus, onze vriend en een groot bewonderaar van je, vertrok vandaag uit Leuven. De talen worden met groot enthousiasme onderwezen, vooral het Latijn. Je hart zou opspringen van vreugde als je zou zien hoe de jongelui samenstromen voor de colleges, vooral wanneer onze vriend Goclenius doceert. Ik zal je nooit kunnen vergeten, en ik zal je aanbevelen bij God, de Heer, zolang ik leef.

Te Leuven bij de Kartuizers, 14 juli 1530. Ik wens mijn vriend Quirinus[5.] alle goeds.

Jan van Heemstede, procurator van de Leuvense kartuizers, met heel zijn hart de jouwe

Aan de allervoortreffelijkste leraar in de theologie, Erasmus van Rotterdam, mijn zeer geachte leermeester

2353a *Aan Johann Rinck*
Freiburg, 14 juli 1530[1.]

Erasmus van Rotterdam groet Johann Rinck

Hartelijk gegroet, vriendelijkste onder de mensen zoveel als er leven. Zelfs al zou het een zo onbeduidend geschenkje zijn geweest als uw bescheidenheid ervan maakt, dan nog konden uw bedoelingen, die zo van goud en edelstenen zijn, en uw brief, die niets dan pure genegenheid ademt, het zo aantrekkelijk maken, dat het als een willekeurig groot geschenk aanvaard zou worden. Nu het echter zodanig is dat het zelfs met goed fatsoen door een koning gegeven had kunnen worden, vraagt u toch, met de bescheidenheid die u eigen is, ermee tevreden te zijn. Eerder had u van mij het verzoek moeten krijgen om tevreden te zijn met het boekje,[2.] dat voor de vuist weg is neergepend en als het ware een voortijdig uitgedreven vrucht is. Maar ik begrijp dat ik wat dat betreft met de Hercules te maken heb die op uw beker

5. Quirinus Talesius.
1. Deze brief is nr. 2355 in de uitgave van Allen. De datering luidt ‘de dag voor Sint-Margriet’. De dag die als feestdag van de heilige Margaretha van Antiochië gold, verschilde per gebied. Allen gaat uit van 20 juli, maar in *Collected Works of Erasmus* heeft de brief een iets vroegere datering omdat Sint-Margriet in Freiburg op 15 juli viel.
2. *De bello Turcico*, gericht aan Johann Rinck (zie brief 2285).

te zien is. Zo ononverwinbaar als hij door zijn kracht en knots was, zo kan Rinck niet in beleefdheden of dienstbewijzen overtroffen worden. Het symbool van de adelaar, dat op uw wapenschild staat, past goed bij u. Niemand kan zo snel zijn om zich verdienstelijk te maken, of u bent hem voor. Voor mij voldeed enkel de wederzijdse genegenheid. Die zo aardige brief had als een groot geschenk kunnen gelden. Maar daarmee niet tevreden deed u er in uw goedheid een beker bij, uitzonderlijk mooi bewerkt en kostbaar. Ik steek mijn handen uit[3.] naar Hercules en zal niet langer wedijveren, behalve op dit ene punt, dat ik niet de mindere lijk in genegenheid.

Vrienden hebben mij steeds uitgebreid geschreven wat er tijdens de conferentie van de vorsten[4.] besproken wordt. Als voornaamste punten zijn voorgelegd: in de eerste plaats dat de Duitsers hulp bieden tegen de razernij van de Turken; vervolgens dat er een eind wordt gemaakt aan de onenigheid die de sekten veroorzaken, zo mogelijk zonder bloedvergieten; in de derde plaats dat er rekening gehouden wordt met mensen die vinden dat ze onderdrukt worden. Om al die punten af te handelen zou amper een oecumenisch concilie van drie jaar toereikend zijn. Ik weet niet hoe de toekomst eruit zal zien; als God zich niet in het toneelstuk mengt, voorzie ik geen einde. Als de zaak bovendien niet aangepakt wordt volgens een unaniem besluit van alle delen van het rijk, zal ze op een opstand uitlopen. Sommigen verwachten dat er een schikking met de aanhangers van Luther getroffen kan worden, omdat zij geen buitensporige dingen vragen en zelfs de paus bereid is grote concessies te doen. Hij beschikt namelijk over kardinaal Campeggi in Augsburg, een zeer minzaam iemand, die me twee keer heeft geschreven. De bisschop van Augsburg[5.] vindt het billijk dat er omwille van de eendracht enkele concessies worden gedaan; ze zeggen dat hij daarom bij sommigen als een aanhanger van Luther te boek staat, terwijl er geen heiliger en onkreukbaarder wezen bestaat dan die man. De aanhangers van Luther boden een samenvatting van hun geloof aan.[6.] Melanchthon heeft bij deze onderhandelingen de leiding; hij laat in een brief aan mij blijken dat hij niet helemaal wanhoopt. Wat de Zwinglianen betreft, de keizer kon het eerst niet opbrengen om hun audiëntie te verlenen; volgens zeggen is nu geregeld dat ook zij rekenschap van hun geloof afleggen.[7.] Daarvoor is Hedio gestuurd; want Capito heeft, naar ik hoor, die taak hardnekkig geweigerd.

3. Als teken van overgave, zie *Adagia* 879.
4. De Rijksdag van Augsburg.
5. Christoph von Stadion.
6. Zie brief 2333, noot 5.
7. Zie brief 2333, noot 8.

Heel wat mensen sporen me per brief aan om bij de rijksdag aanwezig te zijn; de keizer evenwel heeft me nog niet ontboden en als hij dat zou doen, heb ik een beter excuus dan ik zou willen. Want hoewel ik al voor de vierde maand ziek ben, lukt het me maar niet te herstellen. Eerst kwamen er als gevolg van een bepaalde wind, die zacht, maar vol besmetting was, darmkrampen op zoals ik nooit meegemaakt had. Die maakten me aan het overgeven, iets wat een mager lichaam zwaar valt, zoals Hippocrates schrijft.[8] De totale ontregeling van mijn maag na het overgeven, pijn en het niet binnen kunnen houden van eten zorgden voor slapeloosheid. Daar kwam nog flink wat narigheid bij door de artsen. Op de krampen volgde een hard abces, dat zich enige tijd uitbreidde en toen de rechter zijde van de buik besloeg. Daarna sprong het over op de navel; het leek alsof een slang, met de bek onbeweeglijk bij de navel en met het midden van het lichaam in een kronkel, met de staart in de richting van de schaamstreek ging. Kort daarna draaide hij zich naar de linker zij, zodat hij bijna om de navel heen zat. Door voortdurende steken had ik zowel 's nachts als overdag geen rust.

Er werd een chirurgijn bij gehaald, iemand van enige naam, voor zover die er hier zijn. Hij bracht me bijna om met zijn bijtende kompressen, omdat hij, hoewel iedereen protesteerde, geen onderscheid maakte tussen een zweer en een hard abces, dat je met milde en koude kompressen zacht moet maken en laten verdwijnen. Ik denk dat zij die in het vagevuur verblijven minder hoeven te lijden. Door zijn behandeling gingen bepaalde zachte delen zweren en droogde het abces alleen maar uit. Ondertussen beloofde hij allerlei prachtigs. Toen de zweer was opengesneden, stroomde er uit het zachte deel bloederige etter; uit het harde deel waar hij doorheen gesneden had, kwam alleen bloed. Na twee dagen stuurde ik de man weg, behandeld, maar niet genezen. Want hetzelfde abces zit er nog steeds, al is de pijn minder. De artsen moesten teruggeroepen worden. Toen ik het ergst ziek was, werd de enige dienaar die ik had[9] (want de andere[10] was naar zijn geboortestreek teruggegaan) plotseling getroffen door de Engelse zweetziekte. Zo heeft het de Heer behaagd mij te treffen.

Ik snak er al een hele tijd naar hiervandaan ergens anders heen te verhuizen. De stad is best mooi, maar niet erg levendig, aangezien ze niet direct aan de rivier[11] is gelegen, eerder geschikt voor studie; alles ongelofelijk duur, de mensen weinig gastvrij - zeggen ze, want ik heb tot nu toe van niemand

8. Volgens Hippocrates' *Aforismen* 4, 6 en 7 geven magere mensen juist makkelijk over en dikke mensen moeilijk.
9. Quirinus Talesius.
10. Nicolaas Kan.
11. De Rijn. Door Freiburg loopt de Dreisam.

veel last gehad. Maar ik zie nergens een rustige haven. Ik moet het hier uithouden totdat duidelijk is welke kant de rijksdag uiteindelijk op gaat. Sommigen voorspellen dat het vooral om het loskrijgen van geld zal gaan,[12.] dat de kwestie van de sekten naar een algemene synode zal worden verschoven en dat er voor priesters, bisschoppen, monniken en abten die verdreven en beroofd zijn mooie woorden zullen zijn.

U hebt waarschijnlijk al de verschillende boekjes gezien die ik onlangs naar mijn hoofd geslingerd kreeg.[13.] Degene die dit werktuig in beweging bracht,[14.] is u bekend, als ik het wel heb. Vroeger was hij degene van mijn gezworen kameraden die vooropliep en amper verdroeg dat Erasmus werd genoemd zonder dat er een paar eervolle woorden aan voorafgingen; nu gedraagt hij zich als een doodsvijand of erger. Wie zou geloofd hebben dat zich in die halfdronken kerel zoveel vergif schuilhield? Er zijn heel veel van dat soort dingen die me volkomen vervreemden van hun koers. Ze haten iedereen die een andere opvatting heeft en toch ontkennen ze dat de vrije wil bestaat. Als God mij nog niet die genade heeft toebedeeld waar ze zich op beroemen, zou dat voor hen een reden moeten zijn om smeekbeden voor mij tot de Heer te richten, niet om mij met hatelijkheden te bestoken. De meningen van mijn vrienden verschillen. Sommigen vinden dat ik de nonsens van die lieden zelfs niet moet lezen, wat tot nu toe ook mijn overtuiging was; aan de andere kant raden degenen die in het gezelschap van vorsten verkeren aan scherp te reageren. Ik weet niet wat ik zal doen;[15.] in elk geval hebben mijn geest, mijn leeftijd en mijn gezondheid grote behoefte aan rust.

Zie hier een matte brief, van iemand natuurlijk die zich mat voelt. Als de Heer mij weer kracht geeft, hoop ik dat we elkaar een keer zullen omhelzen. Zorg ondertussen dat het heel goed met u gaat.

Freiburg, de dag voor Sint-Margriet, 1530

2354 *Van Cornelis Croock*
Amsterdam, juli 1530

Een hartelijke groet. Ik overtref waarachtig met gemak de fortuin zelf met mijn geluk,[1.] omdat u, Erasmus, naar wie ik zo verlang, mij een brief waardig

12. Voor de strijd tegen de Turken.
13. Zie brieven 2219 (noot 3) en 2289.
14. Gerard Geldenhouwer.
15. Erasmus publiceerde een *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae* (zie brief 2324, noot 2).
1. Vgl. Cicero, *Tusculanae disputationes* 4, 67.

keurde, en wel in uw eigen handschrift.[2] Altijd was het mijn wens het moment mee te maken dat ik mij ergens onder uw vrienden mocht rekenen. Het is immers niet de minste eer de goedkeuring van de groten op aarde te krijgen[3] en niet alleen dat, maar zelfs bij hen bekend te zijn. Ik ben trouwens al tevreden met die goedkeuring, maar u schonk mij eerst een allervriendelijkste brief en deed mij daarna ook de groeten. Dat stelt niets voor; u biedt mij zelfs van uw kant genegenheid aan die niet, zo zegt u, voor die van mij zal onderdoen. Dit alles niet om enige verdienste van mijn kant, maar omdat u met de grootste minzaamheid en wellevendheid voor iedereen benaderbaar bent die u wil omhelzen en vereren, terwijl uw uitzonderlijke geleerdheid toch ruimschoots voldoet als aanbeveling bij de allerbesten. Ik heb altijd gewenst en, als ik dat mag zeggen, ook vaak gehoopt in uw kring opgenomen te worden; maar dat u mij zo uit uzelf tegemoet kwam, overtreft ver mijn verwachting en wens. Want de goden mogen verhoeden dat ik als die lieden ben die alles haten en versmaden, behalve als ze zien dat het van de aarde verdwenen is en zijn tijd gehad heeft; ze zijn zozeer voorstanders van wat oud is[4] dat ze alles wat recent is zonder onderscheid, ik zeg niet veroordelen, maar hartgrondig haten. Daarom bent u ook doelwit; u bracht immers als een tweede Prometheus het stralende licht van de wijsheid, dat u uit de hemel haalde, naar de donkere duisternis van de stervelingen. Dat de ogen van nachtuilen daar niet tegen kunnen, is al oud en niet zo heel verwonderlijk.

U spoort mij aan om de eenmaal begonnen wedloop in de schitterende renbaan van de studie te voltooien; daartoe nodigen me ook de voorbeelden van de voortreffelijkste mensen uit. Maar we behoeven geen voorbeelden van anderen meer. Dat komt door uw uitnemendheid, die boven alles uit torent, die zich aan de slechte invloed van onze geboortegrond heeft ontworsteld,[5] een teken als het ware, gegeven vanaf het hoogste punt van Hesiodus' pad.[6] Daardoor durven we nu wat we tot nu bij anderen konden bewonderen, en alleen maar konden bewonderen, onszelf nu ook als het ware van nabij beloven, omdat we zien dat u, opgegroeid onder dezelfde hemel en op dezelfde grond, het tot zo'n grote hoogte hebt gebracht. Daarom

2. Brief 2259a.
3. Vgl. Horatius, *Epistulae* 1, 17, 35.
4. Croock citeert vanaf ‘behalve als ze zien...’ vrijwel letterlijk Horatius, *Epistulae* 2, 1, 21-23.
5. Voor het hier opgeroepen beeld van de Hollanders zie het begin van brief 2290.
6. *Werken en dagen* 287-292, over het steile pad van de deugd.

staat het vast dat ik steeds zal volharden op het pad dat ik ingegaan ben, nu des te enthousiaster omdat uw brief extra moed heeft gegeven; ik zal het niet laten gebeuren dat u mij schijnbaar vergeefs hebt geschreven.

Over de toevoeging van de *Mengeling van niet mooie formuleringen* aan de parafrase op Valla[7] kan ik u slechts het volgende schrijven. Ik stond toe dat het eerste gedeelte daarvan, tot aan de alfabetische rangschikking, gedrukt werd, deels verleid door eindeloos aandringen, deels met de bedoeling om, zonder dat er veel op het spel staat, te testen of dit onderwerp wel bij het publiek zou aanslaan. Een uitgave van de parafrase heb ik evenwel krachtig ontraden. Het tweede gedeelte heb ik ooit in Leuven zonder plan alleen maar genoteerd, toen ik de literatuur nog amper vanaf de drempel had begroet[8] (wat de inhoud zelf voldoende aangeeft), en het is zonder mijn medeweten aan mijn *Mengeling* toegevoegd, wat de lachlust van geleerdere mensen opwekte. Maar de heer Alaard wist mij met mooie woorden van zijn oprechte bedoeling te overtuigen. Ik zal evenwel net als de visser na de steek verstandig zijn.[9] Moge Christus u nog lange tijd behoeden en bewaren, algemeen sieraad van de christelijke wereld.

Amsterdam, juli 1530

Uw zeer toegewijde vriend Cornelis Croock van Amsterdam

Aan de grootste beschermer van studie en godsdienst, Desiderius Erasmus van Rotterdam, Freiburg im Breisgau of Augsburg

2355 *Aan Johann Rinck*

Deze brief is te vinden onder nummer 2353a.

7. Hiermee reageert Croock op een passage uit brief 2260 (zie aldaar, noot 7), die samen met Erasmus' vertaling van Xenophons *Hiëro* was gepubliceerd.
8. *Adagia* 891.
9. *Adagia* 29; blijkens de uitleg gaat het om een visser die zijn net wil leeghalen en zich verwondt aan de stekels van een vis.

2356 *Aan Viglius Zuichemus en Karel Sucket*
Freiburg, 31 juli 1530

Een groet. Jullie kloppen vergeefs met jullie brieven bij Kan aan. Hij is in januari, als ik het wel heb, bij ons weggegaan en we konden tot nu toe niet achterhalen waar hij zich ergens bevindt. Hij vermaakte zich een paar dagen in Straatsburg ten huize van Gerard van Nijmegen,[1] die een hartsvriend van me was, maar nu een doodsvijand is geworden. Hij zette Straatsburg en alle predikanten tegen mij op. Nu heb ik een vijfde boek naar mijn hoofd geslingerd gekregen[2] - was hij maar bij de hertog van Gelre![3] Toen hij[4] volop van Nijmegens gezelschap had genoten, begaf hij zich naar Keulen. Hij was bijna twee maanden zoet met die reis; dat weet ik dankzij brieven van vrienden, want hijzelf heeft geen letter aan iemand geschreven. Ik vermoed dat hij de evangelische kerken in Saksen en Hesse langsgegaan is.[5]

Een onvoorstelbaar verlangen om ons te verlaten had zich van hem meester gemaakt; hij was zelfs van plan op eigen kosten te vertrekken en toen ik hem de vrijheid had gegeven, is hij zonder eten vertrokken, hoewel de tafel voor het middageten al klaar stond. Tegenover mij gaf hij als reden op dat hij door een oom tot het priesterschap geroepen werd; anderen kregen iets anders te horen. Want ik heb geen doortrapter wezen meegemaakt dan hij. Pierre Barbier, die al lange tijd aan de grond zit, onderschepte met een meer dan Punische trouweloosheid[6] mijn jaargeld uit Kortrijk. Toen ik daarover enkele uitvoerige brieven had geschreven, vertrouwde ik ze niet aan Kan toe voordat ik van hem de garantie kreeg dat hij naar Vlaanderen zou gaan. Hij beloofde dat. Ik vroeg of hij voldoende reisgeld had. ‘Genoeg tot Antwerpen,’ zei hij, ‘en daar zal ik genoeg weten te vinden’. Ik vroeg: ‘Wil je dit op je eigen kosten gaan doen?’ Hij antwoordde met een opgewekt gezicht: ‘Waarom niet? Ik ben u wel meer dan dat verschuldigd’. Omdat ik dacht dat hij eerlijk was toen hij dat zei, gaf ik hem zeven gouden kronen. Hij is nu al zes maanden weg en niemand kon erachter komen waar de beste kerel gebleven was. Ik vraag me af met wat voor trucjes hij jullie betoverd heeft, dat jullie de man zo hoog hebben zitten. Jullie willen door hem bij mij aanbevolen worden? Hijzelf had altijd iemand nodig om hem bij mij aan te bevelen! Bebel gaf Griekse epigrammen uit, door verschillende personen vertaald, waaronder enkele van Kan, die evenwel een aantal kinderlijke fouten bevatten.[7] Maar

1. Gerard Geldenhouwer.
2. De *Epistola apologetica*, zie brief 2312, noot 1.
3. Karel van Gelre.
4. D.i. Kan.
5. Voor het werkelijke verloop van Kans reis zie het begin van brief 2352.
6. *Adagia* 728. Voor Barbiers financiële situatie zie brief 2239.
7. *Selecta epigrammata Graeca Latine versa, ex septem epigrammatum Graecorum libris*, Bazel, 1529. Kan vertaalde drie epigrammen uit boek 2.

hij was zo met zichzelf ingenomen, dat hij zich niet verwaardigde ze aan mij te laten zien.

In de maand maart werd ik ernstig ziek en ik ben ook nu nog amper hersteld. Toen de ziekte het ergst was, werd Quirinus,[8.] die mij nog als enige bijstond, door een plotselinge aanval van de Engelse zweetziekte geveld. Ik werd gedwongen iemand anders uit de stad erbij te halen.

Ik ben blij dat Alciati zo tevreden over jullie allebei is,[9.] over Sucket in het bijzonder omdat hij met enorm succes voor een talrijk gehoor college geeft over de keizerlijke wetten. Ik zou jullie aansporen om de eenmaal begonnen wedloop in die renbaan zonder te verslappen af te maken, als ik niet bang was die uitspraak van Homerus te zullen horen: 'je spoort iemand aan die zelf al zijn best doet'.[10.] Het ga jullie goed, allerdierbaarste jonge vrienden.

Freiburg, 31 juli 1530

Vlak voor Kan verliet Cammingha ons; vrienden hadden namelijk speciaal daarvoor een eigen bode gestuurd. Hij beloofde in mei terug te zullen komen. Hij liet evenwel bij mij een aandenken van zestig kronen achter.[11.] Nogmaals, het ga jullie goed.

Als Pierre Du Chastel daar bij jullie is, een uitermate geleerde jongeman, doe hem dan nadrukkelijk de groeten namens mij.

Jullie vriend Erasmus van Rotterdam

8. Quirinus Talesius.
9. Zie brief 2276.
10. Homerus, *Ilias* 8, 293-294, geciteerd in *Adagia* 146.
11. Cammingha's schuld, vgl. brieven 2286 en 2325.

Lijst van brieven

2204. Aan Janus Cornarius	13
2205. Aan Johann von Botzheim	14
2206. Aan Johann von Botzheim	23
2207. Van Johann von Botzheim	28
2208. Van Juan Luis Vives	28
2209. Aan Karel Uutenhove	30
2210. Van Viglius Zuichemus	37
2211. Aan Thomas More	40
2212. Aan Margaret Roper	43
2213. Aan Pierre Du Chastel	45
2214. Aan Willibald Pirckheimer	46
2215. Aan William Blount, lord Mountjoy	47
2216. Van Petrus Plateanus	49
2217. Aan Jan van Lotharingen	51
2218. Aan Bonifacius Amerbach	52
2219. Van Bonifacius Amerbach	53
2220. Aan Bonifacius Amerbach	54
2221. Van Bonifacius Amerbach	55
2222. Aan Johann von Vlatten	56
2223. Aan Bonifacius Amerbach	57
2224. Van Bonifacius Amerbach	59
2225. Aan Ludwig Baer	60
2226. Van Cuthbert Tunstall	61
2227. Van John Longland	64
2228. Van Thomas More	66
2229. Aan Johannes Erasmius Froben	67
2230. Aan Johann Henckel	68
2231. Aan Bonifacius Amerbach	69
2232. Van Gerard van Friesland	72
2233. Van Margaret Roper	73
2233a. Aan Bonifacius Amerbach	74

2234. Van Willem V van Kleef 75
2235. Van Bonifacius Amerbach 76
2236. Aan Bonifacius Amerbach 77
2237. Van Zacharias Deiotarus 78
2238. Aan Gerard Geldenhouwer 79
2239. Van Pierre Barbier 79
2240. Van Claudius Cantiuncula 82
2241. Aan François Bonvalot 83
2242. Aan François Bonvalot 84
2243. Van Erasmus Schets 85
2244. Van Adriaan van der Kammen 87
2245. Van Frans Titelmans 88
2246. Van Simon Riquinus 90
2247. Van Jan Horák 92
2248. Van Bonifacius Amerbach 94
2249. Aan Giambattista Egnazio 95
2250. Aan Juan Maldonado 96
2251. Aan [Juan de] Valdés 98
2252. Aan [Alfonso de] Valdés 98
2253. Aan Juan de Vergara 99
2253a. Aan [Alonso de Fonseca] 102
2254. Aan Francisco de Vergara 105
2255. Aan Giovanni en Bernardo Boerio 105
2256. Aan Bonifacius Amerbach 106
2257. Aan Nicolaus Episcopius 109
2258. Van Levinus Ammonius 109
2259. Van Bonifacius Amerbach 113
2259a. Aan Cornelis Croock 113
2260. Aan Pieter Gillis 114
2261. Aan Haio Herman 125
2262. Aan Gerard van Herema 128

2263. Aan Cuthbert Tunstall 129
2264. Aan een theoloog 134
2265. Van Theodoricus Cortehoevius 135
2266. Aan Thomas Boleyn 138
2267. Van Bonifacius Amerbach 139
2268. Aan Erasmus Schets 144
2269. Van Johann Koler 145
2270. Van Erasmus Schets 147
2271. Aan Bonifacius Amerbach 149
2272. Van Jacopo Sadoleto 149
2273. Aan Anton Fugger 151
2274. Aan Andreas en Christoph von Könneritz 152
2275. Aan de franciscanen 154
2276. Van Andrea Alciati 157
2277. Aan Johann von Botzheim 159
2278. Van Jan van Fevijn 159
2279. Aan Bonifacius Amerbach 161
2280. Van Bonifacius Amerbach 161
2281. Aan Bonifacius Amerbach 162
2282. Aan Hendrik van Bourgondië 163
2283. Aan Hector Boece 164
2284. Aan Balthasar Merklin 172
2285. Aan Johann Rinck 178
2286. Aan Erasmus Schets 183
2287. Aan Richard Pace 184
2288. Aan Karel Uutenhove 188
2289. Van Bonifacius Amerbach 186
2290. Aan Pietro Bembo 187
2291. Aan Germain de Brie 189
2292. Aan Alfonso de Valdés 192
2293. Aan de magistraat van Straatsburg 192
2294. Aan Bonifacius Amerbach 194

2295. Aan William Blount, lord Mountjoy 194
2296. Aan Jean Cassandre 196
2297. Van Diego Gracián de Alderete 198
2298. Van Simon Riquinus 199
2299. Aan Cristóbal Mexía 201
2300. Aan Pero Mexía 205
2301. Aan Alonso Manrique de Lara 211
2302. Aan Giambattista Egnazio 213
2303. Aan Konrad von Thüngen 214
2304. Van Peter Medmann 215
2305. Aan Johannes Alexander Brassicanus 216
2306. Van Johann Lotzer 218
2307. Van Anton Fugger 219
2308. Aan Johann Koler 220
2309. Van Johann Henckel 222
2310. Van Johann von Botzheim 223
2311. Van Gerard Morrhy 225
2312. Van Bonifacius Amerbach 228
2312a. Aan Jacopo Sadoleto 228
2313. Van Caspar Ursinus Velius 238
2314. Van Konrad von Thüngen 241
2315. Aan Jacopo Sadoleto 242
2316. Van Johann von Botzheim 242
2317. Van Ferdinand aan het stadsbestuur van Freiburg 243
2318. Oorkonde van Karel v 244
2319. Van Bonifacius Amerbach 246
2320. Aan Bonifacius Amerbach 246
2321. Aan Augustinus Marius 247
2322. Aan Daniel Stiebar 249
2323. Van Bonifacius Amerbach 249
2324. Aan Bonifacius Amerbach 250
2325. Aan Erasmus Schets 251
2326. Aan Bernhard von Cles 252

2327. Aan Cornelis de Schepper 253
2328. Aan [Lorenzo Campeggi] 253
2329. Aan Andrea Alciati 257
2330. Aan Anton Fugger 261
2331. Aan Johann Koler 262
2332. Aan Christoph von Stadion 263

2333. Van Simon Pistoris 265
2334. Van Bernhard von Cles 267
2335. Van Johann von Vlatten 268
2336. Van Cornelis de Schepper 270
2337. Van Martinus Bovolinus 273
2338. Aan Georg van Saksen 274
2339. Van Nicolaus Olahus 278
2340. Van Germain de Brie 279
2341. Aan [Lorenzo Campeggi] 282
2342. Aan Christoph von Carlowitz 283
2343. Aan Philippus Melanchthon 284
2344. Aan Simon Pistoris 285
2345. Aan Nicolaus Olahus 286
2346. Aan Johann von Vlatten 287
2347. Aan Luca Bonfiglio 287
2348. Aan Frans van der Dilft 288
2349. Aan Alfonso de Valdés 289
2350. Aan Maria van Oostenrijk 290
2350a. Aan Christoph Truchsess von Waldburg 290
2351. Van Marcin Słap Dąbrówski 291
2352. Van Conradus Goclenius 295
2353. Van Jan van Heemstede 306
2353a. Aan Johann Rinck 307
2354. Van Cornelis Croock 310
2355. Aan Johann Rinck 312
2356. Aan Viglius Zuichemus en Karel Sucket 312

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer.

Alciati, Andrea 2276, 2329
Alderete, Diego Gracián de 2297
Amerbach, Bonifacius 2218, 2219, 2220, 2221, 2223, 2224, 2231, 2233a, 2235, 2236, 2248, 2256, 2259, 2267, 2271, 2279, 2280, 2281, 2289, 2294, 2312, 2319, 2320, 2323, 2324
Ammonius, Levinus 2258
Baer, Ludwig 2225
Barbier, Pierre 2239
Bembo, Pietro 2290
Blount, William, lord Mountjoy 2215, 2295
Boece, Hector 2283
Boerio, Giovanni en Bernardo 2255
Boleyn, Thomas 2266
Bonfiglio, Luca 2347
Bonvalot, François 2241, 2242
Botzheim, Johann von 2205, 2206, 2207, 2277, 2310, 2316
Bovolinus, Martinus 2337
Brassicanus, Johannes Alexander 2305
Brie, Germain de 2291, 2340
[Campeggi, Lorenzo] 2328, 2341
Cantiuncula, Claudius 2240
Carlowitz, Christoph von 2342
Cassandre, Jean 2296
Cles, Bernhard von 2326, 2334
Cornarius, Janus 2204
Cortehoevius, Theodoricus 2265
Croock, Cornelis 2259a, 2354
Deiotarus, Zacharias 2237
Dilft, Frans van der 2348
Du Chastel, Pierre 2213
Egnazio, Giambattista 2249, 2302
Episcopius, Nicolaus 2257
Ferdinand 2317
Fevijn, Jan van 2278
[Fonseca, Alonso de] 2253a
franciscanen 2275
Froben, Johannes Erasmius 2229
Fugger, Anton 2273, 2307, 2330
Geldenhouwer, Gerard 2238
Georg van Saksen 2338
Gerard van Friesland 2232
Gillis, Pieter 2260
Goclenius, Conradus 2352

Heemstede, Jan van 2353
Henckel, Johann 2230, 2309
Hendrik van Bourgondië 2282
Herema, Gerard van 2262
Herman, Haio 2261
Horák, Jan 2247
Kammen, Adriaan van der 2244
Karel v 2318
Koler, Johann 2269, 2308, 2331
Könneritz, Andreas en Christoph von 2274
Lare, Alonso Manrique de 2301
Longland, John 2227

Lotharingen, Jan van 2217
Lotzer, Johann 2306
magistraat van Straatsburg 2293
Maldonado, Juan 2250
Maria van Oostenrijk 2350
Marius, Augustinus 2321
Medmann, Peter 2304
Melanchthon, Philippus 2343
Merklin, Balthasar 2284
Mexía, Cristóbal 2299
Mexía, Pero 2300
More, Thomas 2211, 2228
Morrhy, Gerard 2311
Olahus, Nicolaus 2339, 2345
Pace, Richard 2287
Pirckheimer, Willibald 2214
Pistoris, Simon 2333, 2344
Plateanus, Petrus 2216
Rinck, Johann 2285, 2353a, 2355
Riquinus, Simon 2246, 2298
Roper, Margaret 2212, 2233
Sadoleto, Jacopo 2272, 2312a, 2315
Schepper, Cornelis de 2327, 2336
Schets, Erasmus 2243, 2268, 2270, 2286, 2325
Słap Dąbrówski, Marcin 2351
Stadion, Christoph von 2332
Stiebar, Daniel 2322
Sucket, Karel 2356
theoloog 2264
Thüngen, Konrad von 2303, 2314
Titelmans, Frans 2245
Truchsess von Waldburg, Christoph 2350a
Tunstall, Cuthbert 2226, 2263
Ursinus Velius, Caspar 2313
Uutenhove, Karel 2209, 2288
[Valdés, Alfonso de] 2252, 2292, 2349
[Valdés, Juan de] 2251
Vergara, Francisco de 2254
Vergara, Juan de 2253
Vives, Juan Luis 2208
Vlatten, Johann von 2222, 2335, 2346
Willem V van Kleef 2234
Zuichemus, Viglius 2210, 2356

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de oudheid of de middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar de nummers van brieven.

A

Achates, trouwe metgezel van Aeneas, 199
Adler, Ursula (bekend ca. 1512-ca. 1542), eigenaresse van het huis ‘zum Walfisch’ in Freiburg, 107
Adrianus VI (Adriaan Florisz Boeyens, 1454-1523), paus vanaf 1522, 182
Agamemnon, koning van Mycene, opperbevelhebber van de Grieken voor Troje, 231
Agricola, Georgius (1490-1555), arts te Jáchymov, 49, 153
Alaard van Amsterdam (1491-1544), humanist werkzaam in en vanuit Leuven, 312
Albertus Magnus (ca. 1200-1280), dominicaans theoloog en filosoof, 174
Alciati, Andrea (1492-1550), Italiaans humanist en jurist, 33, 34, 38, 39, 45, 52, 53, 54, 55, 58, *2276*, *2329*, 314
Aldridge, Robert (ca. 1495-1556), Engels geestelijke, 65
Aleandro, Girolamo (1480-1542), Italiaans hunanist, aartsbisschop van Brindisi, 261
Alexander VI (Rodrigo Borgia, 1431-1503, paus vanaf 1492, 181
Alexander de Grote (356-323), koning van Macedonië, 281, 282
Alger van Luik (ca. 1060-ca. 1131), theoloog, hoofd van de domschool in Luik, vanaf 1121 benedictijns monnik 172, 173, 174, 175, 178
Algoet, Lieven, (†1547), ‘famulus’ van Erasmus, 160, 194, 219, 221, 224, 253, 270, 271, 302
Álvarez de Toledo, Fadrique (ca. 1460-1531), hertog van Alva, Spaans staatsman, 29
Ambrosius (339-397), Latijns kerkvader, bisschop van Milaan, 25, 27, 134, 172, 174, 234

Amerbach, Basilius (1488-1535), broer van de volgende, 59, 108, 161, 162, 186
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), Zwitsers jurist en humanist, *2218*, *2219*, *2220*, *2221*, *2223*, *2224*, 68, *2231*, *2233a*, *2235*, *2236*, *2248*, *2256*, *2267*, *2271*, 151, 158, *2279*, *2280*, *2281*, *2289*, *2294*, 216, *2312*, 240, 243, *2319*, *2320*, *2323*, *2324*
Ammonio, Andrea (ca. 1478-1517), uit Lucca, secretaris van Hendrik VIII, 36
Ammonius, Levinus (1488-1557), uit Gent, kartuizer monnik, 32, *2258*, 148, 186, 304
Ancarano, Pietro d' (ca. 1330-1416), Italiaans rechtsgeleerde, 141, 142
Anianus (5e eeuw), diaken van Celeda, vertaler van Chrysostomus, 131
Antinous (ca. 111-130), geliefde van keizer Hadrianus, 121
Antonin, Jan (ca. 1499-ca. 1549), uit Košice (destijds in Hongarije), arts te Krakau, 167, 223
Antoninus Pius (86-161), Romeins keizer vanaf 138, 143
Apelles (4e eeuw v.Chr.), hofschilder van Alexander de Grote, 220
Apollo, Grieks-Romeinse god, 28, 93
Aretino, Francesco (Francesco Griffolini, 1420-na 1465), Italiaans humanist, 64, 131, 190
Aristarchus van Samothrace (ca. 216-144), Grieks filoloog, bekend om zijn tekstkritiek, 267, 279, 286
Aristophanes (ca. 450-ca. 386), Grieks komediedichter, 157
Aristophanes van Byzantium (ca. 257-ca. 180), Grieks filoloog, 226
Aristoteles (384-322), Grieks filosoof, 174
Arnobius Junior († na 455), monnik, auteur van een commentaar op de psalmen, 139, 234
Arthur Tudor (1486-1502), prins van Wales, 108
Astraea, Griekse godin van de gerechtigheid, 114
Ate, Griekse godin van de verblinding, 151
Athanasius (ca. 295-373), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Alexandrië, 155, 170
Augustinus, Aurelius (354-430), Latijns kerkvader, bisschop van Hippo, 25, 26, 27, 29, 48, 62, 64, 65, 99, 101, 102, 121, 127, 130, 134, 139, 155, 160, 172, 174, 190, 197, 198, 232, 233, 234, 235, 277
Augustus (63 v.Chr.-14 n.Chr.), Romeins keizer vanaf 27 v.Chr., 143, 162
Ausonius, Decimus Magnus (ca. 310-ca. 393), Latijns dichter uit Gallië, 82

B

Bacchis, personage bij Terentius, 121
Bacchus, god van de wijn, 113
Bade, Josse (ca. 1461-1535), uit Gent, drukker te Parijs, 59, 95, 127
Baechem, Nicolaas (†1526), theoloog te Leuven, 171, 236
Baer, Ludwig (1479-1554), theoloog te Bazel, vestigde zich na 1529 in Freiburg, *2225*, 247, 249
Barbier, Pierre (†1551/52), deken van het kapittel te Doornik, *2239*, 196, 264, 313
Barlandus, Adrianus Cornelii (1486-1538), 'rhetor publicus' van de Leuvense universiteit, 305
Bartolus de Saxoferrato (1313-1357), Italiaans jurist, 38
Basilius de Grote (ca. 330-379), Grieks kerkvader, 46, 109, 112, 148, 170, 174
Beatus Rhenanus, *zie* Rhenanus, Beatus
Bebel, Johann (bekend 1517-1538), drukker te Bazel, 59, 72, 228, 313
Béda, Noël (ca. 1470-1537), theoloog te Parijs, 19, 45, 61, 133, 134, 155, 171, 211, 260
Bellerophon, held uit de Griekse mythologie, 68
Bembo, Pietro (1470-1547), humanist te Padua, 31, *2290*, 274
Berengarius van Tours (†1088), theoloog, verschillende malen veroordeeld om zijn visie op de eucharistie, 173
Bernardus van Clairvaux (1090-1153), cisterciënzer monnik, abt van Clairvaux, mysticus, 183
Berquin, Louis de (†1529), vertaalde enkele werken van Erasmus in het Frans, ter dood veroordeeld wegens ketterij, 19, 190
Bertholf, Hilarius (†1533), 'famulus' van Erasmus, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302
Bessarion, Basilius (1403-1472), Byzantijns geleerde, kardinaal van Nicea, 183, 279
Birckmann, Franz (†1530), boekhandelaar te Keulen, agent voor verschillende drukkers, 29, 66
Bletz, Anton (bekend 1527-1533), Zwitserse koerier, 45
Blount, Charles (1516-1544), zoon van de volgende, 48, 195, 196
Blount, lord Mountjoy, William (ca. 1478-1534), beschermheer van Erasmus, *2215*, *2295*
Boece, Hector (ca. 1465-1536), mede-oprichter van de universiteit van Aberdeen, geschiedschrijver, *2283*
Boerio, Giovanni en Bernardo, zonen van de volgende, reisden in 1506 samen met Erasmus naar Italië, *2255*

Boerio, Giovanni Battista, lijfarts van Hendrik VII en VIII, vader van de vorigen, 106
Boleyn, Anna (†1536), tweede vrouw van Hendrik VIII, koningin van Engeland vanaf 1533, 233
Boleyn, viscount Rochford, Thomas (1477-1539), vader van de vorige, 72, *2266*, 233
Bonaventura (1221-1274), franciscaans theoloog, 174
Bonfiglio, Luca (ca. 1470-1540), secretaris van Lorenzo Campeggi, *2347*
Bonvalot, François (†1560), kanunnik te Besançon, *2241*, *2242*, 288
Boreel, Catharina, echtgenote van Antonius Clava, 115
Borus, personage uit Homerus' *Ilias*, 75
Botzheim, Johann von (†1535), humanist, kanunnik in Konstanz, *2205*, *2206*, *2207*, *2277*, *2310*, *2316*
Bovolinus, Lazarus (1514-1550), student van Henricus Glareanus, zoon van de volgende, 273, 274
Bovolinus, Martinus († voor 13 maart 1531), uit Mesocco (Graubünden), jurist, *2337*
Bourgondië, Adolf van (1489/1490-1540), heer van Veere en Beveren, vader van Maximiliaan (II) en Hendrik, 33, 163
Bourgondië, Filips van (†1524), bisschop van Utrecht, 202, 227
Bourgondië, Hendrik van (1519-na maart 1530), zoon van Adolf van Bourgondië, 33, *2282*
Bourgondië, Maximiliaan (II) van (1514-1558), broer van de vorige, 163
Brandão, João (†1527), Portugees zaakgelastigde te Antwerpen, 86
Brandenburg, kardinaal Albrecht van (1490-1545), aartsbisschop van Mainz, 104, 107, 202
Brandenburg-Ansbach, Albrecht (I) van (1490-1568), grootmeester van de Duitse Orde tot 1525, daarna hertog van Pruisen, broer van de volgende, 223
Brandenburg-Ansbach, markgraaf Georg van (1484-1543), zoon van de volgende, 223, 266
Brandenburg-Ansbach, markgraaf Frederik van (1460-1536), vader van de twee vorigen, 223
Brassicanus, Johannes Alexander (ca. 1500-1539), hoogleraar retorica, keizerlijk recht en Grieks in Wenen, *2305*, 240
Briart, Jan (1460-1520), uit Ath, theoloog te Leuven, 171
Brie, Germain de (ca. 1490-1538), Frans geestelijke en hoveling, 131, *2291*, *2340*
Brunfels, Otto (ca. 1488-1534), Duits theoloog en botanicus, 193, 194
Bruno van Karinthië (†1045), bisschop van Würzburg, auteur van een commentaar op de psalmen, 234

Brunswijk-Lüneburg, hertog Ernst I van (1497-1546), 266
Brunswijk-Lüneburg, Frans van (1508-1549), broer van de vorige, 266
Bucer, Martin (1491-1551), reformator van Straatsburg, 228, 248, 251, 253, 277
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, 38, 55, 58, 59, 72, 95, 127, 128, 155, 191, 192, 194, 196, 213, 240, 260, 261, 280, 282
Bugenhagen, Johann (1485-1558), kerkhervormer uit Pommeren, vanaf 1521 werkzaam in en vanuit Wittenberg, 233
Busleyden, Gilles de (ca. 1465-1536), hoofd van de Rekenkamer van Brabant, broer van Jérôme die bij testament het Collegium Trilingue in Leuven oprichtte, 304

C

Cacus, vuurspuwende reus uit de Griekse mythologie, 193
Cadmus, figuur uit de Griekse mythologie, stichter van Thebe, 51, 118
Caesarius, Johannes (ca. 1468-1550), humanist, docent en tutor in Keulen, 215
Cajetanus, kardinaal (Tommaso de Vio, 1469-1534), domincaans theoloog, 20
Cammingha, Haio (†1558), huisgenoot van Erasmus, 68, 125, 128, 129, 184, 251, 289, 294, 303, 314
Campeggi, Lorenzo (1474-1539), Italiaans kardinaal en politicus, 49, 107, 108, *2328*, 264, 266, *2341*, 308
Campen, Jan van (1491-1538), hoogleraar Hebreeuws aan het Leuvense Collegium Trilingue, 91
Cantiuncula, Claudius (†1549), kanselier van Jan van Lotharingen, *2240*, 246
Capito, Wolfgang Faber (ca. 1478-1541), kerkhervormer te Straatsburg, 283, 308
Carinus, Ludovicus (ca. 1496-1569), uit Luzern, ‘famulus’ van Erasmus, later aanhanger van de reformatie, 71
Carlowitz, Christoph von (1507-1578), huisgenoot van Erasmus, daarna in dienst van Georg van Saksen, 251, *2342*
Carondelet, Ferry de (ca. 1473-1528), aartsdiaken van Besançon, 81, 260
Carondelet, Jean de (1469-1544), aartsbisschop van Palermo, hoge functionaris aan het Bourgondisch-Habsburgse hof, 80
Carvajal, Luis de (ca. 1500-1552), Spaans franciscaan, 22, 154, 199, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 224, 237, 250, 252
Carranza de Miranda, Sancho (†1531), Spaans theoloog, publiceerde in 1522 kritiek op Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament, later een van zijn medestanders, 171

Cassandre, Jean (†1537), humanist uit Colmar, *2296*
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius (ca. 490-ca. 585), staatsman, stichter van een klooster en schrijver, 139, 234
Castro, Luis de, Spaans koopman gevestigd te Londen, betrokken bij de uitbetaling van Erasmus' jaargeld uit Engeland, 144, 148, 252
Catharina van Aragon (1485-1536), koningin van Engeland, 47, 48, 108, 142-144, 169, 201, 233, 239
Cato (Maior, Censorius) Marcus Porcius (234-149), Romeins politicus en schrijver, 168, 287
Catullus, Gaius Valerius (ca. 84-ca. 54), Romeins dichter, 161
Cellarius, Michael (†1548), predikant te Augsburg, aanhanger van de reformatie, 225
Ceratinus, Jacobus (†1530), humanist uit Hoorn, 33
Choerilus van Iasus (4e eeuw v.Chr.), hofdichter van Alexander de Grote, 220
Christoph, bisschop van Bazel, *zie* Utenheim, Christoph von
Chrysostomus, Johannes (349?-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 63, 64, 70, 81, 86, 100, 103, 110, 127, 130, 148, 155, 170, 174, 183, 189, 190, 197, 214, 226, 232, 279, 280, 304
Cicero, Marcus Tullius (106-43), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 44, 61, 72, 95, 122, 168, 178, 201, 227, 230, 254, 265, 297, 311
Clava, Antonius (†1529), pensionaris van Brugge en later van Gent, daarna lid van de Raad van Vlaanderen, 115
Clemens VII (Giulio de' Medici, 1478-1534), paus vanaf 1523, *passim*
Clenardus, Nicolaus (1495-1542), privédocent Grieks en Hebreeuws te Leuven, 304
Cleon (†422 v.Chr.), Atheens politicus, 137
Cles, Bernhard von (1485-1539), bisschop van Trente, kanselier van koning Ferdinand, 41, 82, 195, 202, 244, *2326*, *2334*, 271
Clyfton, gouverneur van de broers Boerio, 106
Cochlaeus, Johannes (1479-1552), secretaris en kapelaan van Georg van Saksen, fel tegenstander van Luther, 92, 93
Colet, John (1467-1519), Engels humanist, deken van de Saint Paul's in Londen, 35
Commodus (Lucius Verus, 130-169), medekeizer van Marcus Aurelius vanaf 161, 143
Comus, personificatie van de vrolijkheid bij feesten, 113
Constantijn de Grote (ca. 280-337), Romeins keizer vanaf 306, 39
Cop, Guillaume (†1532), arts en humanist te Parijs, 168
Cornarius, Janus (c. 1500-1558), Duits arts en humanist, *2204*, 90

Cornelis van Duiveland (bekend 1523-1525), dominicaan, student te Leuven, 20
Cornibus, Petrus de (†1549), franciscaan, gardiaan te Parijs, 21
Coronel, Luis Núñez (†1531), secretaris van Alonso Manrique de Lara, 213
Corte, Pieter de (1491-1567), theoloog, rector van de Leuvense universiteit, 305, 306
Cortehoevius, Theodoricus (bekend 1530), *2265*
Cousturier, Pierre (ca. 1475-1537), kartuizer, theoloog te Parijs, 171, 211
Cranevelt, Frans van (1485-1564), lid van de Grote Raad van Mechelen, 304
Cresacre, Anne (1511-1577), pleegkind van Thomas More, echtgenote van John More, 44
Croock, Cornelis (†1550), schoolmeester te Amsterdam, *2259a*, 116, *2354*
Cruyce, Jan van der († voor 22 augustus 1533), huisleraar van de kinderen van William Blount, vanaf 1528 hoogleraar Grieks in Leuven, 163
Cyprianus (†258), Latijns kerkvader, bisschop van Carthago, martelaar, 25, 27, 121, 155, 172, 174
Cyrillus van Alexandrië (†444), Grieks kerkvader, patriarch van Alexandrië, 197

D

Daniël, bijbelse figuur, 27
Dantiscus, Johannes (1485-1548), Pools gezant aan het keizerlijk hof, 145, 272
David, koning van Israël uit het Oude Testament, psalmdichter, 119, 234
Davidts, Maarten (†1535), kanunnik te Brussel, gastheer van Erasmus in 1516-1517, 306
Decio, Filippo (1454-1535), Italiaans jurist, 142
Decius, Justus Ludovicus (ca. 1485-1545), secretaris van koning Sigismund I van Polen, 161
Deiotarus (ca. 105-42), koning in Klein-Azië, 201
Deiotarus, Zacharias (†1533), uit Friesland, ‘famulus’ van Erasmus, vanaf 1521 in dienst van William Warham, *2237*
Demea, personage bij Terentius, 121
Demosthenes (†413 v.Chr.), Atheens veldheer, 137
Denys, Maria (bekend ca. 1526-1530), tweede vrouw van Pieter Gillis, 114
Diagoras van Melos (5e eeuw v.Chr.), Grieks dichter, atheïst, 157, 258
Dilft, Erasmus van der (†1540), broer van de volgende, 295
Dilft, Frans van der (†1550), ‘famulus’ van Erasmus, vanaf 1530 in dienst van Alonso de Fonseca, 57, 61, 83, 84, 85, 86, 94, 98, 99, 101, 104, 105, 106, 107, 109, *2348*

Diogenianus (eerste helft 2e eeuw n.Chr.), Grieks grammaticus, samensteller van een spreekwoordenverzameling, 217
Dionysius II (ca. 397-na 344), tiran van Syracuse, 75, 158
Dorp, Maarten van (1485-1525), theoloog te Leuven, 33, 171
Du Chastel, Emeric, broer van de volgene, 45
Du Chastel, Pierre (†1552), in 1529 tutor in Bourges, *2213*, 52, 53, 55, 60, 314
Duprat, Antoine (1463-1535), kardinaal en kanselier van Frankrijk, 190, 280

E

Echo, personificatie uit de Griekse mythologie, 199
Eck, Johann Maior von (1486-1543), theoloog te Ingolstadt, fel tegenstander van Luther, 225, 262
Edingen, Omaar van (†1540), griffier van de Raad van Vlaanderen, 32, 110, 148, 186
Egenolff, Christian (1502-1555), drukker te Straatsburg, 193, 194
Egmondanus, Nicolaus, *zie* Baechem, Nicolaas
Egnazio, Giambattista (1478-1553), Venetiaans humanist, 31, *2249*, *2302*
Emmeus, Johann Faber, *zie* Faber Emmeus, Johann
Empedocles (ca. 490-ca. 430), presocratisch filosoof, 157
Emser, Hieronymus (1478-1527), secretaris en kapelaan van Georg van Saksen, 92
Enyo, Griekse godin van de oorlog, 54
Episcopius, Nicolaus (1501-1564), compagnon van de firma Froben, 75, 76, *2257*, 304
Eppendorf, Heinrich (1496-na 1551?), protegé van Georg van Saksen, kwam in 1522 naar Bazel, waar hij na aanvankelijke vriendschap in conflict raakte met Erasmus, 43, 50, 194, 251, 267, 286
Eppendorf, broer van de vorige, 50
Euclio, personage bij Plautus, 112
Euripides (ca. 485/480-406), Grieks tragediedichter, 167, 191

F

Faber, Johannes († voor 22 februari 1531), dominicaan, prior te Augsburg, samen met Erasmus auteur van het *Consilium* over de kwestie Luther, 20
Faber Emmeus, Johannes (†1542), drukker te Freiburg, 154, 172, 248
Fabri, Johannes (1478-1541), uit Leutkirch, bisschop van Wenen, raadgever van Ferdinand I, 270
Faustus (voor 410-na 490), bisschop van Riez, 81

Felino, *zie* Sandeis, Felino
Ferdinand I (1503-1564), broer van Karel V, in 1526 evenals Johan Zápolya uitgeroepen tot koning van Hongarije, 32, 41, 42, 47, 48, 56, 61, 69, 84, 96, 103, 126, 161, 164, 195, 201, 240, *2317*, 256, 269, 270, 271, 272
Fernández de Córdoba y Pacheco, Luis (1482-1564), markies van Comares, 208, 209
Fernández de Madrid, Alonso (ca. 1475-1559), aartsdiaken van Alcor, vertaalde Erasmus' *Enchiridion* in het Spaans, 198
Fevijn, Eleanore van (†1526), echtgenote van Robert Hellin, zuster van de volgende, 160
Fevijn, Jan van (1490-1555), kanunnik, hoofd van de kapittelschool te Brugge, verwant van Karel van Hedenbault, *2278*
Fichard, Johann (1512-1581), jurist, studeerde samen met Johann Lotzer (II) in Freiburg, 218
Filips I de Grootmoedige (1504-1567), landgraaf van Hessen, 104, 107, 225, 266
Filips de Schone (1478-1506), vader van Karel V, 168
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester, 203
Fisher, Robert (†1511?), in 1497-1498 leerling van Erasmus in Parijs, 116
Fonseca, Alonso de (ca. 1475-1534), aartsbisschop van Toledo, 29, 30, 99, 100, 101, 102, *2253a*, 198, 202, 207, 288
Franciscus van Assisi (1181/82-1226), stichter van de orde van de franciscanen, 19, 22, 205, 207, 210, 211
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk, 18, 19, 28, 42, 51, 128, 195, 201
Froben, familie, firma, 48, 63, 76, 190, 232, 254
Froben, Hieronymus (1501-1563), drukker te Bazel, zoon van Johann Froben, 29, 45, 46, 70, 71, 75, 76, 153, 163, 206, 216, 226, 250, 294, 304
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker te Bazel, 71, 96
Froben, Johannes Erasmius (1514/15-na 1548), zoon van Johann Froben, *2229*, 70, 71, 72, 76, 77, 78, 303
Fuchs, Leonhard (†1546), burgemeester van Neuenburg am Rhein, schoonvader van Bonifacius Amerbach, 107, 161
Fuchs, Martha (1505-1541), echtgenote van Bonifacius Amerbach, 59, 108, 161, 162
Fugger, Anton (1493-1560), lid van de Augsburgse bankiersfamilie Fugger, 56, 145, 147, 148, *2273*, 202, *2307*, 220, 221, *2330*, 288
Fugger, familie, 184
Fulgentius (†533), bisschop van Ruspe (Noord-Afrika), 81
Furnius, Gaius, consul in 17 v.Chr., 162

G

Gachi, Jean (bekend 1524-1557), franciscaan te Cluses (Savoye), 21
Galenus (129-199), arts, auteur van zeer invloedrijke werken over de geneeskunst, 49, 167, 227
Gattinara, Mercurino Arborio di (1465-1530), grootkanselier van Karel V, 84, 103, 208, 209, 270, 271, 272, 289
Gaza, Theodorus (ca. 1400-ca. 1475), Byzantijns geleerde, 166, 191
Gelasius (†496), paus vanaf 492, 173
Geldenhouwer, Gerard (1482-1542), uit Nijmegen, humanist, aanhanger van de reformatie, 53, *2238*, 126, 186, 193, 194, 213, 215, 220, 224, 227, 228, 248, 251, 253, 260, 277, 283, 295, 310, 313
Gellius, Aulus (2e eeuw na Chr.), auteur van de *Noctes Atticae*, 38
Georg (1471-1539), hertog van Saksen, 43, 201, 251, 265, *2338*, 284, 285, 286
Georg von Masmünster (†1542), abt van Murbach, 83
Georgius, werkzaam bij de drukkerij van Froben, 71
Gerard van Friesland, in dienst van Thomas Boleyn, niet geïdentificeerd, *2232*
Gerard van Friesland, in dienst van Alberto Pio, niet geïdentificeerd, 226, 227
Giberti, Gian Matteo (1495-1543), bisschop van Verona, dataris en politiek adviseur van Clemens VII, 279, 280
Giggs, Margaret (†1570), pleegkind van Thomas More, 44
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), gemeentesecretaris van Antwerpen, 86, *2260*, 305
Glareanus, Henricus (1488-1563), Zwitsers humanist, 52, 188, 214, 247, 272, 273
Goclenius, Conradus (†1539), hoogleraar Latijn aan het Leuvense Collegium Trilingue, 77, 91, 288, 291, 293, 295, *2352*, 306, 307
Gogreve, Johann (†1554), kanselier van Gulik-Berg-Kleef, 199, 302
Goliat, Filistijnse reus, door David gedood, 124
Gorgias van Leontini (ca. 485-ca. 380), Grieks redenaar en sofist, 124
Gracián de Alderete, Diego (bekend ca. 1517-1563), functionaris aan het hof van Karel V, *2297*
Gratianus (12e eeuw), samensteller van een werk op het gebied van het canoniek recht, 162
Gregorius van Nazianze (ca. 329-390), Grieks kerkvader, 46
Gruyères, Léonard de (†1540), officiaal van Besançon, 84, 288
Grynaeus, Simon (ca. 1494-1541), hoogleraar Grieks te Bazel, 71, 190
Guitmondo (†1094), benedictijns monnik, bisschop van Aversa, tegenstander van Berengarius, 173, 174, 175, 178

H

Hadrianus (76-138), Romeins keizer vanaf 117, 121, 143
Harst, Karl (1492-1563), 'famulus' van Erasmus, tutor in Leuven, 70, 295, 302, 303
Hedenbault, Karel van (ca. 1444-1527), functionaris bij het Bourgondische hof, 160
Hedio, Caspar (1494-1552), reformator te Straatsburg, 308
Heemstede, Jan van (bekend 1520-1533), kartuizer monnik te Leuven, *2353*
Hellin, Robert (†1527), echtgenoot van Eleanore van Fevijn, 160
Henckel, Johann (†1539), biechtvader van Maria van Oostenrijk, 44, 47, *2230*, *2309*, 240, 279, 286, 290
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland, 19, 28, 41, 67, 73, 100, 107, 108, 141-144, 149, 195, 201, 233, 234
Henricus, verwant van Claudius Cantiuncula, 83
Hercules, held uit de Griekse mythologie, 48, 136, 307, 308
Herema, Gerard van (bekend 1515-1530), raadsheer bij het Hof van Friesland, *2262*
Heresbach, Konrad (1496-1576), huisleraar van Willem V van Kleef, 76, 91
Herman, Haio (1498/1500-1539/1540), raadsheer bij het Hof van Friesland, *2261*
Hermes, bode van de goden, 158
Herwagen, Johann (1497-ca. 1558), compagnon van de firma Froben, tweede echtgenoot van Gertrud Lachner, 72, 75, 77, 78, 96, 185, 214
Hesiodus (8e/7e eeuw v.Chr.), Grieks schrijver van leerdichten, 139, 311
Hesychius van Jeruzalem (eerste helft 5e eeuw), priester en exegeet, 27, 233
Hiëro I (†466 v.Chr.), tiran van Syracuse, 151, 152
Hieronymus (347/48-419/20), Latijns kerkvader, 25, 26, 27, 62, 88, 120, 121, 128, 134, 139, 155, 172, 174, 197, 233, 234, 275
Hilarius (ca. 315-†367), Latijns kerkvader, bisschop van Poitiers, 128, 172, 174, 233
Hillen, Michaël (†1558), drukker te Antwerpen, 110
Hippocrates (ca. 460-ca. 370), arts uit de oudheid, grondlegger van de medische wetenschap, 13, 49, 309
Holbein de Jonge, Hans (1497/1498-1543), Duits schilder, 43, 74
Holland, Margaret (1385-1439), hertogin van Clarence, 141
Holzach, Eucharius (1486-1558), stadsarts van Bazel, 250
Homerus, dichter van de *Ilias* en de *Odyssee*, 56, 136, 140, 223, 314
Hondt, Jan de (1486?-1571), kanunnik te Kortrijk, 85, 86
Hoogstraten, Jacob van (†1527), dominicaans theoloog, inquisiteur, 211, 236

Horák, Jan (†1551), uit Bohemen, humanist te Leipzig, fel tegenstander van Luther, *2247*
Horatius Flaccus, Quintus (63-8 v.Chr.), Romeins dichter, 25, 67, 69, 77, 105, 180, 189, 292, 311
Hormisdas (†523), paus vanaf 514, 81
Hutten, Moritz von (1503-1552), kanunnik te Würzburg, 249
Hutten, Ulrich von (1488-1523), Duits rijksridder, humanist, auteur van satirische en polemische geschriften, voorstander van de reformatie, 171

I

Ignatius van Antiochië (†2e eeuw), bisschop, auteur van brieven aan christenen in Rome en Klein-Azië, 263
Irenaeus van Lyon (†202?), kerkvader, bisschop van Lyon, 172
Isabella van Portugal (1503-1539), echtgenote van Karel V, 29, 101, 102, 199
Isenburg, Anton en Salentin von (bekend 1520-1531), leerlingen van Simon Riquinus, 200
Isocrates (436-338), Atheens redenaar, 168

J

Jacob (bekend 1530-1531), uit Aalst, medewerker van Dirk Martens, 304, 306
Jacobus IV (1473-1513), koning van Schotland, 165
Jacobus V (1512-1542), koning van Schotland, 165
Jakobus de Meerdere, discipel, 181
Job, bijbelse figuur, 15
Johan (1468-1532), keurvorst van Saksen, 225, 266, 275
Johan III (1490-1539), hertog van Kleef-Gulik-Berg, 91, 199, 200, 269, 302
Johan III (1502-1557), koning van Portugal, 86
Johan Zápolya (1487-1540), woiwode van Transsylvanië, in 1526 evenals Ferdinand I uitgeroepen tot koning van Hongarije, 42, 195
Juan Manuel (†1543), belangrijke functionaris aan het hof van Karel V, 198, 207
Jud, Hieronymus († voor 23 mei 1530), jurist, hoogleraar te Freiburg, 249
Judas Iskariot, discipel en verrader van Jezus, 121
Jupiter, Romeinse oppergod, 48, 136, 143
Juvenalis, Decimus Junius (tweede helft 1e eeuw-na 127), Romeins satirendichter, 39, 293

K

Kammen, Adriaan van der (†1540), pensionaris van Mechelen, *2244*
Kan, Nicolaas (†1555), 'famulus' van Erasmus, 68, 77, 80, 113, 128, 285, 289, 295, 301, 309, 313, 314
Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden, koning van Spanje, keizer van het Heilige Roomse Rijk, *2318*, *passim*
Karel van Egmond (1467-1538), hertog van Gelre, 313
Karlstadt, Andreas (ca. 1480-1541), theoloog en reformator, 250
Kautz, Jakob (ca. 1500-na 1536), wederdoper, kwam in 1528 naar Straatsburg, 248
Kebisch, Margarethe, echtgenote van Simon Riquinus, 90
Keck, Georg (†1547), pastoor te Freiburg, 28
Klusen, Katharina van der (†1559), echtgenote van Karl Harst, 70
Koler, Johann († voor 21 maart 1538), kanunnik te Augsburg, proost van Chur, *2269*, 152, 185, *2308*, *2331*
Könneritz, Andreas von († na 21 mei 1552) en Christoph von (†1557), rechtenstudenten in Freiburg en huisgenoten van Erasmus, zonen van de volgende, *2274*
Könneritz, Heinrich von (ca. 1483-1551), opzichter van de mijnen te Jáchymov, 153
Krzycki, Andrzej (1482-1537), bisschop van Płock, 203, 294

L

Lachner, Gertrud (†1560), tweede vrouw van Johann Froben, 71, 72, 96
Lactantius Caecilius Firmianus, Lucius († na 317), Latijns kerkvader, 172
Laelius, Decimus, door Cicero genoemde tijdgenoot van de Romeinse satirendichter Lucilius (2e eeuw v.Chr.), 40
Laigue, Jean-Baptiste de Laigue, bisschop van Senez, broer van Antoine-Honorat d'Oraison, 198
Lascaris, Janus (1445-1534), hellenist uit Constantinopel, 34, 190, 240
Łaski, Hieronim (1496-1541), Pools diplomaat, broer van de volgende, 161
Łaski, Jan (1499-1560), proost van Gniezno, bisschop van Veszprém, 161, 162
Latomus, Jacobus (ca. 1475-1544), theoloog te Leuven, 155, 171, 211
Laurensen, Laurens (†1533), dominicaan, prior te Groningen, 19, 20
Laurinus, Marcus (1488-1540), deken van de Sint-Donaaskerk in Brugge, 160, 184, 305, 307
Lee, Edward (1482?-1544), Engels theoloog, 141, 170, 209, 210, 211
Lefèvre d'Étaples, Jacques (ca. 1460-1536), Frans humanist en theoloog, 24, 27, 119, 170, 207

Leo X (Giovanni de' Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, 20, 183
Leonico Tomeo, Niccolò (1456-1531), hoogleraar Grieks en filosofie in Padua, 287
Le Sauvage, Jean (1455-1518), grootkanselier van Bourgondië, kanselier van Castilië, 80
Libanius (314-ca. 393), retor uit Antiochië, 167
Listrius, Gerardus (bekend 1506-1522), verbleef in 1514-1516 in Bazel, daarna rector van de Latijnse school in Zwolle en in Amersfoort, 73
Löble, Johann († voor 24 juli 1536), tweede echtgenoot van Ursula Adler, 107
Lodewijk II (1506-1526), koning van Hongarije en Bohemen, omgekomen bij de slag bij Mohács, 41, 180, 278
Lodewijk V (1478-1544), keurvorst van de Palts, 104, 107, 219
Lodewijk XII (1462-1515), koning van Frankrijk, 108
Longland, John (1473-1547), bisschop van Lincoln, *2227*, 132, 201
Longueil, Christophe de (ca. 1488-1522), Frans jurist en humanist, 261
López de Mendoza y Zúñiga, Iñigo (†1535), bisschop van Burgos, 98
Lotharingen, hertog Anton 'de Goede' van (1489-1544), 51, 202
Lotharingen, kardinaal Jan van (1498-1550), bisschop van Metz, *2217*, 202
Lotzer, Johann (I) (bekend 1508-1532), lijfarts van Lodewijk V van de Palts, *2306*
Lotzer, Johann (II), zoon van de vorige, student in Freiburg, 218
Lucianus van Samosata (ca. 120-ca. 180), Grieks satyricus, 166, 167
Luther, Maarten (1483-1546), kerkhervormer, *passim*

M

Maldonado, Juan (ca. 1485-ca. 1554), Spaans humanist, *2250*
Manrique de Lara, Alonso (ca. 1460-1538), aartsbisschop van Sevilla, groot-inquisiteur, 103, 204, 207, *2301*, 237, 271
Marck, Érard de la (1472-1538), prins-bisschop van Luik, 57
Marcus, niet geïdentificeerd, 186
Margaretha van Navarra (1492-1549), zuster van Frans I van Frankijk, echtgenote van Hendrik II van Navarra, 45
Maria, moeder van Jezus, 22, 119, 169, 175, 176, 210
Maria van Oostenrijk (Maria van Hongarije, 1505-1558), gehuwd met Lodewijk II van Hongarije, 41, 42, 44, 47, 56, 68, 69, 169, 181, 222, 278, 286, *2350*
Maria I (Mary Tudor, 1516-1558), vanaf 1553 koningin van Engeland, 108, 143, 144
Marius, Augustinus (1485-1543), tot 1529 predikant van het munster te Bazel, daarna van de dom te Würzburg, 42, 173, 214, *2321*

Martens, Dirk (1446/47?-1534), drukker te Leuven, 304
Martens, Joachim (bekend 1527-ca. 1540), vertaler van een werk van Galenus, 153, 227
Martialis, Marcus Valerius (ca. 40-ca. 104), Romeins epigrammendichter, 139, 292
Massemen, Frans van (†1529), hoofdbaljuw van Gent, 110
Maxentius, Joannes, leider van de Scythische monniken ten tijde van paus Hormisdas, 81
Maximiliaan I (1459-1519), keizer van het Heilige Roomse Rijk vanaf 1493, 43
Medmann, Peter (1507-1584), tutor, later in dienst van de aartsbisschop van Keulen, *2304*
Megaera, een van de drie furiën, 34
Melanchthon, Philippus (1497-1560), Duits hellenist en kerkhervormer, 13, 250, 266, *2343*, 308
Mendoza y Cordoba, Francisco de (†1536), bisschop van Zamora, 198
Mercurius, Romeinse god van de handel, winst en reizigers, 262
Merklin, Balthasar (ca. 1479-1531), bisschop van Hildesheim en Konstanz, 83, *2284*, 224, 243
Mexía, Cristóbal (bekend 1529-1533), broer van de volgende, *2299*, 208, 211
Mexía, Pero (1497-1551), humanist uit Sevilla, 204, *2300*
Meyer, Jakob (1473-1541), hoofd van de gilden te Bazel, 254
Michaël, aartsengel, 169
Middleton, Alice (I), *zie* More, Alice
Middleton, Alice (II, bekend 1509-1534), dochter van de vorige, 44
Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 293
Momus, personificatie van spot en kritiek in de Griekse mythologie, 137, 226
Montanus, Philippus (†1576), docent Grieks in Parijs, 191, 227
More, Alice (1471-na 1543), tweede vrouw van Thomas More, 44, 74
More, Cecily (*ca. 1507), dochter van Thomas More, 44, 74
More, Elizabeth (*ca. 1506), dochter van Thomas More, 44, 74
More, gezin, 58, 73
More, John (ca. december 1508-1547), zoon van Thomas More, 44, 74
More, Margaret, *zie* Roper, Margaret
More, Thomas (1478-1535), Engels humanist en staatsman, *2211*, 44, *2228*, 73, 74, 100, 130, 133, 159, 185, 196
Morrhy, Gerard (bekend 1525-1556), drukker te Parijs, *2311*

N

Nachtgall, Ottmar (1487-1537), predikant van het munster te Freiburg, medebewoner van het huis 'zum Walfisch' aldaar, 135, 147, 221, 225
Naarden, Maarten van (†1567), raadsheer bij het Hof van Friesland, 128
Nemesis, godin die de overmoed van de mensen wreekt, 36, 61
Nesen, Wilhelm (1493-1524), in 1515-1516 medewerker van Johann Froben, 66
Nestor, koning van Pylus, nam als oud en wijs man deel aan de strijd tegen Troje, 231
Neuenahr, graaf Hermann von (ca. 1492-1530), proost en aartsdiaken van Keulen, 91
Neve, Jan de (†1522), uit Hondschoote, regent van het Leuvense college De Lelie, 296, 297, 298, 299, 300, 301
Nicarchus (1e eeuw n.Chr.), Grieks epigrammendichter, 142
Nicias (ca. 470-413), Atheens politicus en veldheer, 137
Nicolaas III (Giovanni Gaetano Orsini, ca. 1220-1280), paus vanaf 1277, 211
Nicolai, Everardus (1497/1498-1561), raadsheer bij het Hof van Friesland, 128
Noach, bijbelse figuur, 115

O

Octavius, *zie* Augustus
Odysseus, Griekse held, 101
Oecolampadius, Johannes (1482-1531), theoloog en humanist, kerkhervormer te Bazel, 54, 55, 59, 64, 70, 81, 82, 94, 131, 162, 228, 248, 249, 250, 254, 283
Offenburg, Anna († voor 1 oktober 1539), halfzuster van de volgende, echtgenote van Henricus Glareanus, 52
Offenburg, Johann Egli († na 1560), zoon van de volgende, tot 1529 raadsheer te Bazel, 51
Offenburg, Henmann (†1558), vader van de vorigen, 51
Olahus, Nicolaus (1493-1568), secretaris en raadsheer van Maria van Oostenrijk, *2339*, *2345*
Omphalius, Jacobus (1500-1567), docent Latijn in Parijs, 227
Oraison, Antoine- Honorat, heer van (bekend 1503-1544), burggraaf van Cadenet, broer van Jean-Baptiste de Laigue, 197, 198
Orcus, Romeinse god van de onderwereld, 191
Origenes (ca. 185-253/54), Grieks kerkvader, 63, 131, 132, 170, 233
Ovidius Naso, Publius (43 v.Chr.-17 na Chr.), Romeins dichter, 95, 167, 236

P

Pace, Richard (ca. 1483-1536), Engels geleerde en diplomaat, 100, *2287*
Paulinus (ca. 354-431), bisschop van Nola, auteur van gedichten en brieven, 50
Paulus, apostel, 33, 62, 119, 122, 130, 132, 163, 174, 175, 211, 277
Pelargus, Ambrosius (1493-1561), tot 1529 predikant bij de dominicanen in Bazel, 43
Persius, door Cicero genoemde tijdgenoot van de Romeinse satirendichter Lucilius (2e eeuw v.Chr.), 40
Persius Flaccus, Aulus (34-62), Romeins satirendichter, 38, 39, 226
Petrus, discipel en apostel, 197
Petrus Lombardus (ca. 1100-1160), scholastisch theoloog, auteur van de *Sententiën*, 174
Phaedo van Elis (ca. 417 v.Chr.-?), Grieks filosoof, leerling van Socrates, 302
Pimpinella, Vincenzo (†1534), aartsbisschop van Rossano, 61
Pindarus (522/518-na 446), Grieks dichter van wie 45 oden zijn overgeleverd, 136
Pio, Alberto (1475-1531), prins van Carpi, diplomaat in Franse dienst, 128, 171, 190, 226, 227, 255, 260
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), geleerde te Neurenberg, keizerlijk raadsheer, *2214*
Pistoris, Simon (1489-1562), kanselier van Georg van Saksen, *2333*, 274, *2344*
Pius II (Enea Silvio Piccolomini, 1405-1464), paus vanaf 1458, 183
Plateanus, Petrus (†1551), rector van de stadsschool in Jáchymov, *2216*
Plato (428/27-347), Grieks filosoof, 76, 92, 138
Plautus, Titus Maccius (ca. 250-184), Romeins komediedichter, 157
Plinius Secundus (Maior), Gaius (23/4-79), auteur van de *Naturalis historia*, 36, 37
Plutarchus van Chaeronea (ca. 45-na 120), Grieks auteur van biografieën en traktaten op het gebied van de moraalfilosofie, 127, 168, 191, 222, 282
Plutus, god van de rijkdom, 157
Poliziano, Angelo (1454-1494), Italiaans humanist, 216
Possessor, Afrikaanse bisschop ten tijde van paus Hormisdas, 81
Prierias, Silvester (ca. 1456-1523), dominicaan, theoloog in dienst van de paus, censor, 236
Prometheus, mythologische figuur, brenger van het vuur op aarde, 311
Proost, Jacob (1486-1562), prior van de augustijnen in Antwerpen tot 1522, bewonderaar en later aanhanger van Luther, 89
Proteus, zeegod mythologie die allerlei gedaanten kon aannemen, 61
Prudentius (348/49-na 405), Latijns christelijk dichter, 169

Q

Quiñones, Francisco de (†1540), franciscaan, kardinaal, 22
Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 100), Romeins redenaar en auteur van een werk over de retorica, 122

R

Regtergem, Ida van (†1548), echtgenote van Erasmus Schets, 184
Reinach, Jost von (bekend 1486-1536), kanunnik uit Bazel, 282, 284, 286
Rem, Wolfgang († na maart 1532), lid van het gerechtshof van de Zwabische Bond, 145, 147
Resch, Konrad († na 5 augustus 1552), boekhandelaar, 58, 59
Rescius, Rutgerus (ca. 1497-1545), hoogleraar Grieks aan het Leuvense Collegium Trilingue, drukker, 91, 305
Rex, Felix (†1549), 'famulus' van Erasmus, lijfwacht van Ferdinand I, 41, 68, 186, 238, 267, 269, 270, 271, 272, 278, 279, 284
Rhamnusia, bijnaam van Nemesis, 258, 259
Rhenanus, Beatus (1485-1547), Duits humanist en geschiedschrijver, 135, 161, 162, 200, 214, 216, 240
Rhesus, koning van Thracië, 190
Riedt, Johann von (†1535), burgemeester van Keulen, afgevaardigde van de stad bij de rijksdagen van Speyer en Augsburg, 215
Rinck, Johann (†1566), jurist aan de universiteit van Keulen, 159, *2285*, *2353a*
Riquinus, Simon (bekend 1519-1547/1548), lijfarts van Johann III van Kleef, *2246*, 153, *2298*, 215
Rivieren, Eustachius van der (†1538), theoloog, prior van de dominicanen te Leuven, *2264*, 306
Romulus, legendarische stichter van Rome, 48
Roper, Margaret (voor oktober 1505-1544), oudste dochter van Thomas More, echtgenote van de volgende, *2212*, 47, *2233*
Roper, William (ca. 1496-1578), echtgenoot van de vorige, 44, 74
Roscius, persoon uit de *Adagia*, 187
Rösslin, Andreas (†1536), prior van de dominicanen in Freiburg, 77
Ruys, Walter (†1534), dominicaan, student te Leuven, later prior te Nijmegen, 20

S

Sadoleto, Jacopo (1477-1547), bisschop van Carpentras, *2272*, 188, 202, *2312a*
Salomo, koning van Israël, zoon van David, 100
Salvianus van Marseille (ca. 400-ca. 475), Latijns kerkvader, 216
Sandeis, Felino (1444-1503), Italiaans jurist, 142
Sandrien, Cornelia (ca. 1496-1526), eerste echtgenote van Pieter Gillis, 114
Schabler, Johann († ca. 1540), boekverkoper, 55
Schepper, Cornelis de (ca. 1502/03-1555), raadsheer en secretaris van Karel V, *2327*, *2336*
Schets, Erasmus (†1550), koopman en bankier in Antwerpen, *2243*, 110, *2268*, *2270*, *2286*, *2325*, 295
Schott, Johann (1477-ca. 1548), drukker te Straatsburg, 193, 194
Schürer, Heinrich (bekend 1526-1544), priester, 253, 262, 285
Schweiss, Alexander († tussen 1533 en 1536), keizerlijk secretaris, 246
Scotus, Johannes Duns (1265/66-1308), franciscaans filosoof en theoloog, 174
Scuppegius, Lucas (bekend 1521-1534), burgemeester van Jáchymov, 50
Sedulius Scottus (9de eeuw), Iers exegeet, 27
Seneca, Lucius Annaeus (4 v.Chr.-65 na Chr.), Romeins filosoof, tragediedichter en staatsman, 37, 66, 168, 232
Sepúlveda, Juan Ginés de (ca. 1490-1573), Spaans theoloog en filosoof, 128, 255, 261
Sigismund I (1467-1548), koning van Polen, 161, 195, 201
Simonides (ca. 556-468), Grieks dichter, 152
Sisyphus, figuur uit de Griekse mythologie, 87
Słap Dąbrówski, Marcin († voor 19 november 1550), Pools priester, protegé van Andrzej Krzycki, huisgenoot van Erasmus, 288, *2351*, 303, 304
Socrates (469-399), Grieks filosoof, 33, 136, 302
Sozzini, Mariano (1397-1467), Italiaans jurist, 141
Stadion, Christoph von (1478-1543), bisschop van Augsburg, 146, 159, 202, 203, 221, *2332*, 308
Standish, Henry (†1535), franciscaan, bisschop van St. Asaph, 22
Stella, Petrus (1480-1537), jurist te Orléans, 38
Stewart, Alexander (ca. 1493-1513), bastaardzoon van koning Jacobus IV van Schotland, aartsbisschop van St. Andrews, 165
Stewart, James (ca. 1499-1544), graaf van Moray, halfbroer van de vorige, 165
Stiebar, Daniel (1503-1555), student in Bazel en Freiburg, huisgenoot van Erasmus, vanaf 1530 kanunnik te Würzburg, 214, 215, *2322*
Strijroy, Govaert (†1549), dominicaan, student en later prior te Leuven, 20

Stromer, Heinrich (1482-1542), arts, hoogleraar aan de universiteit te Leipzig, 92
Sucket, Antoon (†1524), lid van de Geheime Raad te Mechelen, vader van Karel, 259
Sucket, Jan (†1522), lid van de Grote Raad te Mechelen, oom van Karel, 259
Sucket, Karel (ca. 1506-1532), rechtenstudent te Bourges, 33, 39, 45, 158, 259, *2356*
Suidas, vermeende auteur van de *Suda*, een Grieks lexicon uit de 10e eeuw, 191
Syrus, personage bij Terentius, 120
Szydłowiecki, Krzysztof (1467-1532), woiwode en later kasztelan van Krakau, grootkanselier van Polen, 294

T

Talesius, Quirinus (1505-1573), 'famulus' van Erasmus, 57, 64, 65, 66, 67, 73, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 90, 91, 101, 112, 134, 148, 183, 184, 200, 285, 288, 289, 296, 300, 301, 302, 307, 309, 314
Taleus, Cyprianus (bekend 1510-1532), hoofd van het Collège des Lombards in Parijs, 226
Taxander, Godefridus Ruysius, pseudoniem, 20
Terentius Afer, Publius (ca. 190-159), Romeins komediedichter, 120, 121, 136, 227
Terminus, Romeinse god van de grensstenen, 209
Thais, personage bij Terentius, 121
Theoderici, Vincentius (1481-1526), dominicaan, theoloog te Leuven, 20
Theophylactus (ca. 1055-na 1107), aartsbisschop van Achrida, bijbelcommentator, 81
Thomas van Aquino (1225-1274), dominicaans theoloog en filosoof, 174
Thomas van Clarence (1388-1421), zoon van Hendrik IV van Engeland, 141
Thraso, personage bij Terentius, 50, 194, 208, 286
Thüngen, Konrad von (ca. 1466-1540), prins-bisschop van Würzburg, *2303*, 247, 248
Thurzo, Johannes (1464/1465-1520), bisschop van Wrocław, 203
Thurzo, Stanislaus (†1540), bisschop van Olomouc, 203
Tiberius (42 v.Chr.-37 n.Chr.), Romeins keizer vanaf 14 n.Chr., 143
Titelmans, Frans (1502-1537), franciscaan te Leuven, 21, 23-27, *2245*, 118-124, 128, 133, 154, 159, 171, 204, 205, 206, 207, 210, 237, 250
Tomicki, Piotr (1464-1535), vicekanselier van Polen, bisschop van Krakau, 202, 294

Tournon, François de (1489-1562), aartsbisschop van Bourges, 45
Toussain, Jacques (†1547), leerling en vriend van Guillaume Budé, 34, 58, 190, 191, 280, 281, 282
Tovar, Bernardino (ca. 1490-ca. 1545), halfbroer van Juan en Francisco de Vergara, 101, 102
Trebizonde, Georgius van (1395-ca. 1472), Grieks humanist en filosoof, 191
Trechsel, Melchior (bekend 1526-1564), drukker te Lyon, 70
Truchsess von Waldburg, Christoph (ca. 1509-1535), bevelhebber onder koning Ferdinand in de strijd tegen de Turken, *2350a*
Truchsess, Wilhelm (†1557), vader van de vorige, 291
Tunstall, Cuthbert (1474-1559), bisschop van Londen, vanaf 21 februari 1530 bisschop van Durham, *2226*, *2263*, 201, 203

U

Ulpianus (ca. 170-223), Romeins rechtsgeleerde, 141
Ulricher, Georg (bekend 1525-1536), drukker te Straatsburg, 228
Ursinus Velius, Caspar (ca. 1493-1539), humanist en dichter uit Silezië, geschiedschrijver van koning Ferdinand, 216, 217, *2313*, 279
Usingen, Bartholomaeus Arnoldi van (ca. 1465-1532), theoloog te Erfurt, kwam in 1526 naar Würzburg, vergezelde Konrad van Thüngen naar Augsburg, 248
Utenheim, Christoph von (†1527), bisschop van Bazel, 169, 171
Uutenhove, Karel (bekend ca. 1524-1577), huisgenoot van Erasmus, *2209*, 95, 147, *2288*, 187, 189, 213
Uutenhove, Nicolaas (†1527), voorzitter van de Raad van Vlaanderen, vader van de vorige, 187

V

Valdés, Alfonso de (ca. 1500-1532), secretaris van Mercurino Gattinara, 97, 98, *2252*, 102, 103, *2292*, 198, 206, 253, 271, 272, *2349*
Valdés, broers van Alfonso de, 99
Valdés, Fernando de (†1530), vader van Alfonso, 289
Valdés, Juan de (1509/1510-1541), broer van Alfonso, *2251*
Valla, Lorenzo (1407-1457), Italiaans humanist en filoloog, 24, 27, 116, 117, 119, 162, 207, 312
Vergara, Francisco de (†1545), hoogleraar Grieks in Alcalá, broer van de volgende, halfbroer van Bernardino Tovar, 101, 102, *2254*
Vergara, Juan de (1492-1557), secretaris van Alonso de Fonseca, broer van de vorige, halfbroer van Bernardino Tovar, *2253*, 103, 104

Vergilius Maro, Publius (70-19 v.Chr.), Romeins dichter, 54, 136
Vertumnus, Etruskische god van de verandering, 137
Viglius Zuichemus, *zie* Zuichemus, Viglius
Virgilio, Polidoro (ca. 1470-1555), Italiaans geestelijke en humanist, werkzaam in Engeland, 217, 226
Vitoria, Pedro de (bekend 1526-1527), dominicaan, tegenstander van Erasmus in Burgos, 20
Vitré, Pierre (†1540), docent aan het Collège de Navarre te Parijs, 166
Vives, Juan Luis (1492-1540), humanist uit Valencia, gevestigd in Brugge, *2208*, 65, 209, 305, 306
Vlatten, Johann von (ca. 1498-1562), raadsheer van Johan III van Kleef, *2222*, 199, *2335*, *2346*
Vulcanius, Petrus (ca. 1503-1571), huisleraar van Charles Blount, 196
Vulturius, *zie* Geldenhouwer, Gerard

W

Wain, Gervasius (ca. 1491-1554), uit Memmingen, theoloog te Parijs, 227
Wakefield, Robert (†1537), Engels hebraïst, 185
Walther, Hieronymus (bekend 1508-1537), agent in Leipzig voor de firma Welser uit Augsburg, 92, 93, 274
Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury, beschermheer van Erasmus, 86, 100, 196, 201, 203, 252, 264, 265
Wechel, Chrétien († voor 18 april 1554), boekverkoper en vanaf 1529 ook drukker te Parijs, 227
Welser, Bartholomäus (1484-1561), koopman en bankier te Augsburg, 93
Weynsen, Matthias (†1547), franciscaan, gardiaan te Antwerpen (1518-1529), 21, 88
Willem van Haarlem (bekend 1508-1536), Broeder van het Gemene Leven te Luik, 305
Willem V (1516-1592), hertog van Kleef-Gulik-Berg, 57, *2234*, 91, 159, 199, 200, 202, 287
Wimpina, Conradus Coci de (†1531), theoloog aan de universiteit van Frankfurt an der Oder, 92, 93
Wising, R., blijkens brief 2317 secretaris van koning Ferdinand, 244
Wolsey, Thomas (†1530), kardinaal, aartsbisschop van York, kanselier van Engeland, 79, 82, 83, 85, 100, 101, 107, 159, 184

X

Xanthippe, vrouw van Socrates, 33
Xenophon (ca. 430-na 355), Grieks geschiedschrijver, 151, 152, 168, 219

Z

Zasius, Udalricus (1461-1535), hoogleraar rechten te Freiburg, 140, 188, 214, 246, 247, 259
Zebrzydowski, Andrzej (†1560), neef (oomzegger) van Andrzej Krzycki, 294
Zeno van Citium (ca. 335-ca. 262), grondlegger van het stoïcisme, 258
Zenobius (eerste helft 2e eeuw n.Chr.), Grieks sofist, samensteller van een spreekwoordenverzameling, 217
Ziegler, Paul (†1541), bisschop van Chur, 146
Zoïlus (4e eeuw v.Chr.), Grieks geleerde die kritiek op Homerus uitoefende, spreekwoordelijk voor kleingeestig beoordelaar, 72, 136
Zuichemus, Viglius (1507-1577), jurist te Bourges, *2210*, 58, 158, 259, *2356*
Zúñiga, Diego López de (†1531), werkte mee aan de Complutensische Polyglot, bekritiseerde Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament, 145, 171
Zúñiga, Francisco de (†1536), graaf van Miranda, hofmaarschalk van Isabella van Portugal, 29
Zúñiga y Velasco, Pedro (1448-1492), graaf van Miranda, vader van de vorige, 29
Zwingli, Huldrych (1484-1531), kerkhervormer te Zürich, 54, 55, 59, 60, 267, 283, 308